

વિનય વાચનમાળા

પુસ્તક ત્રીજું

[માધ્યમિક શાળાના દરમિયાન ધોરણ માટે]

સંપાદક

ગોપાળદાસ પટેલ
સુકુલભાઈ કલાથી

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ
અમદાવાદ

૮૬૪
૪૬

आदेश	66 श
पुस्तक संख्या	86
पञ्जिका संख्या	3 ०४९९

पुस्तक पर सर्व प्रकार की निशानियां लगाना वर्जित है। कोई सज्जन पन्द्रह दिन से अधिक देर तक पुस्तक अपने पास नहीं रख सकते। अधिक देर तक रखने के लिये पुनः आज्ञा प्राप्त करनी चाहिये।

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ અંથાવલિ પુ. - ૬૫

વિનય વાચનમાળા

પુસ્તક ત્રીજું

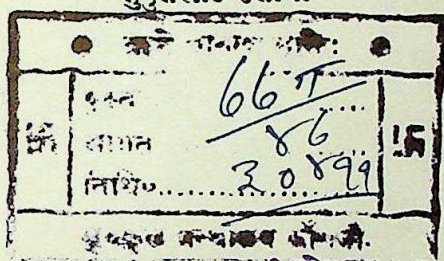
[માધ્યમિક શાળાના દશમા ધોરણ માટે]

સ્થાક પ્રમાણીકરણ ૧૧૮૪-૧૧૮૫

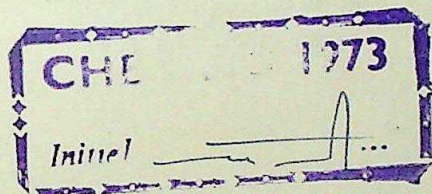
સંપાદક

ગોપાળદાસ પટેલ

મુકુલભાઈ કલાશી

પ્રકાશક તરફથી

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ

અમદાવાદ

પ્રકાશક

મગનભાઈ પ્રભુદાસ દેસાઈ
મહામાત્ર, ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ
અમદાવાદ - ૧૪

મુદ્રક

જીવજીત ડાહ્યાભાઈ દેસાઈ
નવજીવન મુદ્રણાલય, અમદાવાદ - ૧૪

આ પુસ્તક ગૂજરાત વિદ્યાપીઠે તૈયાર કરાવ્યું છે અને
તેના સર્વ હક એને સ્વાધીન છે.

ડેમી ઓક્ટોવો — ૩૬ સતલી કાગળમાં
પહેલી આવૃત્તિ, સન ૧૯૫૫

પ્રાપ્તિસ્થાન
નવજીવન કાર્યાલય
અમદાવાદ - ૧૪

એ રૂપિયા

ઓક્ટોબર, ૧૯૫૫

શુદ્ધિપત્ર

પાન	લીટી	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૩	૩૦	ઋણરોષશ્ચ	ઋણરોષશ્ચ
”	”	અગ્નિરોષઃ	અગ્નિરોષઃ
”	”	શત્રુરોષઃસ્તથૈવ	શત્રુરોષઃસ્તથૈવ
૬	૨	છાકરાનો શિક્ષણનો	છાકરાના શિક્ષણનો
૭	૨૬	એમની	માબાપની
૩૫	૧૯	તેના	તેમના
”	૨૦	તેના	તેમના
૪૨	૩૨	(બીજી કોલમ) તેમનાં જ	તેમના જ
૭૮	૨	ચલતી	ચાલતી
૭૯	૧૯	“ ચાલ, ચલતી	“ એય, ચાલતી
૮૩	૨૬	આપવાના છે !	આપવાના છે !
”	૩૦	વીશીલાળા	વીશીલાળા
૮૮	૧૭	ભૂખ્યાં માટે	ભૂખ્યાં બાળકો માટે
૮૯	૧૩	ખરબચડા પથરાઓ	ખરબચડી બાજુઓ
૧૦૩	૨૨	(જન્મ ઈ. સ.)	(જન્મ લગભગ ઈ. સ. ૧૮૮૭)
૧૪૧	૬	ચોઢ	ચોલે
૧૪૫	૨૨	પ્રજાતંત્ર સમાજ	પ્રજાતંત્ર નો સમાજ
૧૬૮	૨૦	કરીને સહન	કરીને તેમણે સહન
”	૨૬	સરકારને આપવું	સરકારને મહેસૂલ આપવું
૧૭૫	૨૧	જયનાદ	જયવાદ
”	૨૯	જવા જેવી	જવા માટે
૧૭૯	૩૧	સ્વભાવ	સ્વભાવે
૨૦૦	૧૨	ચલે	ચલે
૨૦૨	૧૧	સુધી તે	સુધીમાં તે થયો
૨૧૦	૯	અંધારું	અંધારું

પ્રકાશકનું નિવેદન

‘વિનય વાચનમાળા’નાં અગાઉનાં એ પુસ્તકોના નિવેદનમાં જણાવ્યા મુજબ, તે માળાનું આ ત્રીજું અને છેલ્લું ક્રમિક પુસ્તક બહાર પાડવામાં આવે છે; તે માધ્યમિક શાળાઓના દશમા ધોરણને માટે છે.

અગાઉનાં સાત ધોરણો માટેની વિદ્યાપીઠ વાચનમાળાની (ચાલણગાડી સહિત) આઠ ચોપડીઓના ક્રમમાં આ માળાનાં પુસ્તકો આગળ ચાલે છે, એમ કહી શકાય. એટલે તેમાં તે માળાના સંપાદનની શૈલી સાચવવા ઉપરાંત, આ ધોરણના મોટા વિદ્યાર્થીઓની કેળવણીની વિશેષતા પણ ખ્યાલમાં લીધી છે, અને તેને અનુરૂપ પાઠો યોજવા પ્રયત્ન કર્યો છે.

તેમાંથી વિદ્યાર્થીને ભાષાશક્તિ કેળવવા માટે ક્રમિક સામગ્રી મળવી જોઈએ, એ તો ઉઘાડું છે. ઉપરાંત, તેમાં તેને રસ પડે તથા તેની સુરુચિ અને ભાવનાઓ કેળવાય, એ પણ જરૂરી છે. તથા તેના જ્ઞાનવિજ્ઞાનમાં અને સમજશક્તિમાં પણ ઉંમર લાયક ઉમેરો થવો જોઈએ, એ પણ ધ્યાન બહાર ન રહી શકે.

આને સારુ જૂના નવા કવિઓ તથા લેખકોની કૃતિઓ — નાટક, કાવ્ય, કથા, નિબંધ, જીવનચરિત, લોકસાહિત્ય વગેરે — માંથી વસ્તુસંકલન કર્યું છે. તથા વિષયોની દૃષ્ટિએ જોતાં, ઇતિહાસ, ભૂગોળ, ધર્મ, વિજ્ઞાન, સમાજ, ઇં ઉપર વિવેચન કરતા પાઠો સંઘર્યા છે. હાઈસ્કૂલ કે વિનયમંદિરનો વિદ્યાર્થી એ બધામાંથી તેના વિકાસને માટે જોઈતો વિવિધ ખોરાક મેળવશે એવી આશા છે.

પાઠોની સાથે સ્વાધ્યાય, પ્રશ્નો તથા અધરા શબ્દોના અર્થ આપ્યા છે. સ્વાધ્યાય દ્વારા વધુ વાચન, વધુ વિચાર પ્રેરવાની દૃષ્ટિ રહેલી છે. પ્રશ્નો મારફત પાઠના અમુક સૂચક ભાવો ધ્યાન પર લાવવાનો ઇરાદો રાખ્યો છે. આ બધું સંપૂર્ણ નથી; તેમાં કુશળ શિક્ષક ઉમેરો કરી લેશે એમ માન્યું છે. અધરા શબ્દો આપ્યા છે, જતાં તે માટે વિદ્યાર્થીને વિનીત જોડણીકોશ વાપરવા શિક્ષકોએ પ્રેરવા જોઈએ, એ જરૂરી ગણ્યું છે.

આ ધોરણ માટેની વાચનમાળા અંગે સરકારે અમુક ધોરણ તથા નિયમો સૂચવ્યા છે, તે ધ્યાનમાં રાખીને સંપાદકોએ કામ કર્યું છે.

સાહિત્યમાંથી સામાન્ય દષ્ટિ થતાં દોહનો કરતાં આ સંગ્રહમાં કેટલીક વિશેષતા જોવા મળશે, એમ માનું છું. તે વસ્તુ શિક્ષકોને ગમશે એવી આશા છે.

વિનયમંદિર કે હાઈસ્કૂલનાં ધોરણ ૮ થી ૧૧ સુધી ક્રમિક એક વાચનમાળા હોવી જોઈએ, એ ખ્યાલ ગૂજરાત વિનય મંદિર ચલાવતાં, વરસો ઉપર આવ્યો હતો. ૧૯૩૬-૭માં તેને માટે એક યોજના પણ વિચારી હતી. ત્યારનો સેવાયેલો ખ્યાલ આજે પૂરો થાય છે, તેથી આનંદ થાય છે. સંપાદકોએ મહેનત લઈને ટૂંક વખતમાં આ કામ પૂરું કર્યું છે, તેને માટે તેમને ધન્યવાદ થાય છે. અને જણ વિદ્યાપીઠના સેવકો છે, અને સાહિત્યના અભ્યાસી તથા પોતે પણ લેખકો અને વિવેચકો છે. પોતાના બહોળા વાચન પરથી તૈયાર કરેલું આ પુસ્તક આપણી માધ્યમિક શાળાઓને પસંદ આવશે એવી આશા છે.

૨-૧૦-૪૫

અનુક્રમણિકા

[કવિતાના પાઠનું નામ નાગરી લિપિમાં દર્શાવ્યું છે.]

૧. કોણુ છત્યું ?	(સ્વીન્દ્રનાથ ટાગોર)	૧
૨. માતૃભક્તિ	સંપાં કિશોરલાલ ધ્રૃ મશરવાળા	૪
૩. મથુરામાં એક આહીરહી	ભાલણુ	૯
૪. તમે તમારો દીવો બનો	સંપાં ગોપાળદાસ પટેલ	૧૨
૫. દિલમાં દીવો કરો	રણુછોડ	૧૬
૬. મિત્રપ્રેમ	અનું કેશવલાલ હં ધ્રુવ	૧૭
૭. મુક્તકો		૨૮
૮. વાચન	મણિલાલ નં દિવેદી	૩૩
૯. કૃષ્ણભક્તિનો રોગ	(વિનોબા ભાવે)	૩૮
૧૦. જંલના	ઉમાશંકર જોષી	૪૩
૧૧. મુકુંદરાય	રામનારાયણ વિં પાડક	૪૪
૧૨. ભરત	કલાપી	૫૮
૧૩. સંત-સાહિત્ય	મુકુલભાઈ કલાથી	૬૫
૧૪. સાગર અને શશી	કાન્ત	૭૦
૧૫. દંડ અને દયા-૧	(વિકટર હ્યૂગો)	૭૨
૧૬. દંડ અને દયા-૨	"	૮૧
૧૭. દંડ અને દયા-૩	"	૮૬
૧૮. દંડ અને દયા-૪	"	૯૨
૧૯. 'બીજું એકે જમીસ ના !'	પ્રહ્લાદ પારેખ	૯૬
૨૦. કાળવન	સ્વામી આનંદ	૯૮
૨૧. ધોવીનું ગીત	સ્નેહરશ્મિ	૧૦૫
૨૨. અંસીની રાણી લક્ષ્મીબાઈ	મુકુલભાઈ કલાથી	૧૦૭
૨૩. રુદ્રદત્તનું અવસાન	રમણલાલ વં દેસાઈ	૧૧૪
૨૪. શેર-દોરો	બળવંતરાય કં હાકોર	૧૨૪
૨૫. તિરુ વલ્લુવર	મુકુલભાઈ કલાથી	૧૨૮

૨૬. વિદ્યાભ્યાસ અર્થે સિલોનમાં	ધર્માનંદ કોસંખી	૧૩૫
૨૭. બાલુડો જોગી	(લોકસાહિત્ય)	૧૪૧
૨૮. લોકકેળવણીનું એક અંગ	નરહરિભાઈ દ્વા. પરીખ	
	કીકુભાઈ ૨૦ દેસાઈ	૧૪૪
૨૯. વૈશાલીનો પરાજય	સંપા. ધર્માનંદ કોસંખી	૧૫૧
૩૦. રામરાજ્ય	અનુ. હંસાગહેન મહેતા	૧૫૬
૩૧. ગુજરાતના શિરછત્ર	મગનભાઈ પ્ર. દેસાઈ	૧૬૦
૩૨. ખેડાની લડત	ગાંધીજી	૧૬૬
૩૩. વીરની વિદાય	નાનાલાલ કવિ	૧૭૩
૩૪. શેઠ અને વાણીતર-૧	રામનારાયણ ના. પાઠક	૧૭૬
૩૫. શેઠ અને વાણીતર-૨	”	૧૮૨
૩૬. રંગદ્રોણ	ગાંધીજી	૧૯૨
૩૭. ત્યાગ ન ટકે રે વૈરાગ્ય વિના	નિષ્કુળાનંદ	૨૦૦
૩૮. ઇસિપ અને સોલન	મુકુલભાઈ કલાથી	૨૦૨
૩૯. સમજણ વિના રે સુખ નહિ જંતને	અખેા	૨૧૦
૪૦. આ - ૧	ધનસુખલાલ કૃ. મહેતા	૨૧૨
૪૧. આ - ૨	”	૨૨૦
૪૨. ઋતુર્પર્ણની સવારી	પ્રેમાનંદ	૨૨૯
૪૩. એવરેસ્ટ પર આરોહણ	મુકુલભાઈ કલાથી	૨૩૪
૪૪. કવિવર મહાંમદ ઇકબાલ	મગનભાઈ પ્ર. દેસાઈ	૨૪૨
૪૫. ગુજરાતી ભાષા	જોસેફ વોન સોમરન ટેલર	૨૪૫

૧

કોણ જીત્યું ?

દાનેશરી તરીકે કોશલ દેશના રાજાની મોટી નામના હતી. દીન-દરિદ્રોનું તે આશ્રયસ્થાન હતો. માતૃપિતાની પાસે જેમ આળસ દોડી જાય, તેમ દુઃખમાં દુઃખી લોક તેની પાસે દોડી જતા.

કોશલરાજાની એ કીર્તિ કાશીરાજથી સહન થઈ શકી નહિ. તે ઈર્ષ્યાથી બળી જવા લાગ્યો : ‘મારી પ્રવ્રના માણસો મારા કરતાં કોશલરાજને મોટા માને ? મારા કરતાં જેનું પદ નીચું છે તેની, મારી જ પ્રવ્રમાં આટલી બધી કીર્તિ ?’ એમ દાઝે બળી તેણે એક દિવસ પોતાના સેનાપતિને કહ્યું, ‘સેનાપતિ, ચાલો હાથમાં તલવાર લો અને લશ્કર તૈયાર કરો. મારા કરતાં કોશલરાજને મોટા પુણ્યશાળી થઈ બેસવું છે, તો એને જરા પાક શીખવીએ.’

કાશીરાજે સૈન્ય તૈયાર કરી કોશલ દેશ ઉપર ચડાઈ કરી. રણસંગ્રામમાં હારી જવાથી લાજનો માર્યો કોશલરાજ જંગલમાં પલાયન કરી ગયો. વિજયી કાશીરાજ દરબાર ભરી, મદથી હસતો હસતો, સભાસદોને કહેવા લાગ્યો, ‘જેનામાં ધન સાચવવાની તાકાત ન હોય, તેણે દાનેશરી થવા નીકળવું ન જોઈએ !’

પરંતુ લોકોમાં હાહાકાર મચી ગયો. બધા કહેવા લાગ્યા, ‘રાહુ ચંદ્રને ગળી ગયો. લક્ષ્મીજીએ બળવાનના આહુ પસંદ કર્યા, પણ ધર્મી સામું ન જોયું !’

દશે દિશાના લોકો કદપાંત કરતા બોલવા લાગ્યા, ‘અમાંડું શિરછત્ર ચાલ્યું ગયું; સકળ જગતના બંધુ કોશલરાજના શત્રુને ધિક્કાર હજી !’

નગરજનોનું એ કદપાંત સાંભળી, કાશીરાજ ગુસ્સાથી સળગી જવા લાગ્યો : ‘હરામખોરો, હું હજી જીવતો-જીવતો છું, તો પછી આટલું બધું શાને રૂડી મરો છો ? તમારો એ દાનેશરી હવે શું પાછો આવશે ? કે મને હરાવીને શું પોતાનું રાજ્ય પાછું મેળવશે ? ઠીક, ઠીક; પરંતુ જ્યાં સુધી તે જીવતો છે, ત્યાં સુધી તમે બધા તેનો ખ્યાલ છોડવાના નથી. માટે તેને નામશેષ કરી નાખવો એ જ યોગ્ય છે. શાસ્ત્રમાં પણ કહ્યું છે કે, શત્રુનું જરા સરખું મૂળ બાકી રહેવા દેવું નહિ.’

આમ વિચારી તેણે પોતાના મંત્રીને બોલાવીને કહ્યું, ‘મંત્રીજી, જાઓ, નગરમાં દંડેરો પિટાવો કે, જે માણસ કોશલરાજને પકડી લાવશે, તેને સો

સોનામહોરો ઇનામ આપવામાં આવશે.' રાજના નોકરો રાતદિવસ ઠેર ઠેર એ ઘોષણા કરવા લાગ્યા. જે કોઈ તે સાંભળતું, તે આંખો મીચી, જીભ કચડી, કાને હાથ દબાવી દેતું.

કોશલરાજ કાટ્યાનિત્યનાં કપડાં પહેરી વનવગડામાં રખડ્યા કરતો હતો. એક દિવસ એક વટેમાર્ગીએ આંસુ-ભરેલે મુખે તેને પૂછ્યું, 'ભાઈ, કોશલદેશનો રસ્તો કઈ બાજુએ આવ્યો, તે બતાવીશ ?'

રાજાએ તે સાંભળી તેને પૂછ્યું, 'એ અભાગિયા દેશમાં હવે શા દુઃખે નળ છે, ભાઈ ?'

વટેમાર્ગીએ કહ્યું, 'હું વેપારી વાણિયો છું. મારું નાવ ભર સમુદ્રમાં ડૂબી ગયું છે. હવે ઘેર ઘેર ભીખ માગતો કેમ કરીને જીવું ? પણ ચારે બાજુ મેં દયાળુ કોશલરાજની કીર્તિ સાંભળી છે. કહે છે કે, તે અનાથનો નાથ છે, દીન-દરિદ્રનું શરણ છે; કોઈ તેને આરજીથી ખાલી હાથે પાછું ફરતું નથી. માટે હું તેની પાસે જઈ મારું દુઃખ દૂર કરાવવા ઇચ્છું છું.'

તે સાંભળી કોશલરાજે જરા હસીને પોતાની આંખમાં આવતાં આંસુ છુપાવી દીધાં. ત્યાર બાદ ચૂપ રહી કાંઈક વિચાર કરી લીધો અને કહ્યું, 'ભાઈ, તું ઘણી મુશ્કેલીઓ વેડતો આટલે દૂર આવ્યો છે, તો તારી મનઃકામના પૂર્ણ થાય તેવો માર્ગ, આવ, તને બતાવું.' એમ કહી તે તેને લઈને કાશી ભણી આવ્યો.

કાશીરાજ દરબાર ભરીને બેઠો છે. એટલામાં ત્યાં એક જટાધારી વનવાસી આવીને બેઠો રહ્યો. રાજાએ મોં મલકાવી તેને પૂછ્યું, 'શા કારણસર તમારું આવવું થયું છે ? ખુશીથી કહો. તમારી જે કંઈ કામના હશે તે કાશીરાજ જરૂર પૂરી કરશે.'

પેલા જટાધારીએ ધીરે ધીરે કહ્યું, 'કાશીરાજ, હું કોશલરાજ છું. મને પકડી લાવે તેને જે મોટું ઇનામ આપવાનું તમે જાહેર કર્યું છે તે મારા આ જોડીદાર વણિકને આપો. તે ભારે મુશ્કેલીમાં આવી પડ્યો છે; તથા મારી પાસેથી કંઈ મળશે એ આશાએ મારા નગરનો રસ્તો પૂછતો જતો હતો, ત્યાં મને વચ્ચે મળ્યો. તેને હું નિરાશ કરવા નથી માગતો. માટે લો મારું માથું અને તેને ઇનામની રકમ ગણી આપો.'

આ જોઈ સભાસદો ચોંકી ઊઠ્યા. આખો દરબાર સ્તબ્ધ થઈ ગયો. આરણ પાસે બેઠેલા અખતરધારી દ્વારપાલની આંખો આંસુથી ભરાઈ ગઈ. કાશીરાજ પણ ક્ષણભર તો ચૂપ થઈ ગયો. પછી તે બોલ્યો, 'હે રાજકેદી,

પોતાનું માથું આપીને મારા ઉપર વિજય મેળવવાનો પેંતરો તું ઠીક ગોઠવી લાવ્યો છે ! પણ તારી એ આશા નિષ્ફળ જવાની છે, કેમ કે આજના આ રણસંગ્રામમાં પણ હું જ જીતીશ.’

પછી તેણે કોશલરાજને રાજ તરીકે સંબોધીને કહ્યું, ‘હે કોશલરાજ, તમારું રાજ્ય હું તમને પાછું આપું છું, અને સાથે મારું હૃદય પણ. હવે આ ગાદીએ બેસી તમારા જ રાજ્યભંડારમાંથી આ વણિકને જોઈએ તેટલું ધન આપો.’

એમ કહી એ ચીંથરેહાલ વનવાસીને રાજ્યએ રાજ્યાસને બેસાડ્યો, અને ઝાંખરા જેવા તેના વાળ ઉપર રાજમુગટ પહેરાવી દીધો. નગરજનો એકઠી અવાજે પોકારી ઊઠ્યા : ‘ધન્ય, ધન્ય !’

(રવીન્દ્રનાથ ટાગોર)

સ્વાધ્યાય

૧. આ પાઠની વાત ઘણા પ્રાચીન સમયની છે. કેટલીક વાતો પેઢી દર પેઢી ચાલી આવે છે. તેમનું મૂળ કે તેમનો સમય નોંધવાની કે નહિવાની કોઈ દરકાર નથી કરવું. તે વાતોનો રસ કે સાર જ લોકોને મન અગત્યનો અંશ હોય છે.

કવિવર રવીન્દ્રનાથ ટાગોરે આવી જુદી જુદી અનેક કથાઓને પોતાના ‘કથા ઓ કાહિની’ નામના ગ્રંથમાં સંધરી છે. તેમાંની એક ઉપરથી આ પાઠ તૈયાર કરેલો છે. મૂળ બંગાળી ચોપડીના અનેક ગુજરાતી અનુવાદો થયેલા છે. તે મેળવીને વાંચો.

૨. આ જ નવતની વાત હાતિમતાર્થ અંગે પણ પ્રચલિત છે. (જુઓ વિદ્યાપીઠ વાચનમાળા, ચોથી ચોપડી.) તે સરખાવો.

૩. ‘રાહુ ચંદ્રને ગળી ગયો’, એ કથન સમન્વ્યા ? સમુદ્રમંથન પછી અમૃતની વહેંચણી વખતે રાહુ દાનવ છાનોમાનો દેવોના ટોળામાં ધૂસી ગયો હતો. સૂર્યચંદ્રે તેને ઉઘાડો પાડતાં, તેનું ડોકું કાપી નાખવામાં આવ્યું. પણ તેણે પીધેલું અમૃત ગળા સુધી પહોંચ્યું હોવાથી તેનું ડોકું અમર થઈ ગયું. તે ડોકું પછી સૂર્ય અને ચંદ્ર ઉપર વેર રાખી તેમને ગળવા-ગ્રસવા પ્રયત્ન કરે છે. ત્યારે ગ્રહણ થાય છે, એવી કથા છે.

૪. લક્ષ્મી ચંચળ છે તથા તે ગમે તેને - પાત્ર અપાત્રનો વિચાર કર્યા વિના વરે છે, એવું સામાન્યપણે લોકોમાં મનાય છે. તેનો ઉલ્લેખ કાશીરાજના વિજય વખતે લોકો કરે છે. કથા અર્થમાં તે સાચું છે, અને કથા અર્થમાં તે નથી, તેની ચર્ચા કરે.

૫. કરજ, અગ્નિ, અને શત્રુને જરા સરખાં બાકી રહેવા ન દેવાં, નહિ તો તેમાંથી ફરીને પાછાં બસાં થયા કરે, એ વિષે નીચેનું સુભાષિત જુઓ—

ऋणदोषश्च भद्रिदोषः शत्रुदोषस्तथैव च ।

पुनः पुनः प्रवर्तन्ते तस्माच्छेषं न रक्षयेत् ॥

૬. કાશી અને કોશલના પ્રદેશો કયાં આવ્યા તે માટે વિદ્યાપીઠ વાચનમાળા, છઠ્ઠી ચોપડીમાં ‘પ્રિયદર્શી અશોક’ ના પાઠમાં આપેલ નકશો જુઓ.

૪

પ્રશ્નો

૧. બે રાજાઓ વચ્ચે શા કારણે લડાઈ થઈ ?
૨. કાશીરાજે કોશલરાજને પકડવા માટે સાથી ઇનામ નહોતર ક્યું ?
૩. છેવટે કોણ જીત્યું : કોશલરાજ કે કાશીરાજ ? સાથી ?
૪. કાશીરાજ કહે છે કે, “જેનામાં ધન સાચવવાની તાકાત ન હોય તેણે દાનેશરી થવા નીકળવું ન જોઈએ”, આ વિચાર પર ચર્ચા-પરિષદ ગોઠવો.

નામશેષ વિ. [સં.] = માત્ર નામ બાકી રહ્યું

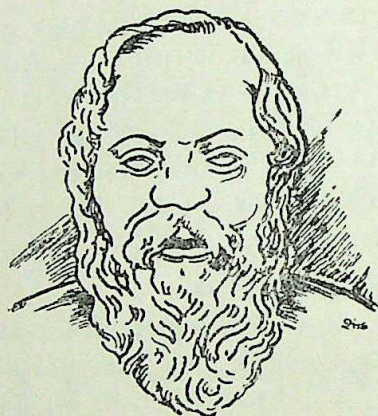
હોય તેવું; નાશ પામેલું

જલ કરડવી = અણગમો બતાવવા જલ

દાંત વચ્ચે દબાવવી (અધિકૃત બોલવા કે સાંભળવામાં આવે ત્યારે એમ કરવામાં આવે છે.)

૨

માતૃભક્તિ

એક વાર સોક્રેટીસે સાંભળ્યું કે, એના મોટા દીકરા લેમ્બ્રોક્રિસે ક્રોધમાં આવી જઈ, એની મા પ્રત્યે ઉદ્વેગપૂર્ણ વર્તન દાખવ્યું હતું. તેથી, દીકરાને કંઈ શિખામણ આપવાના ઇરાદાથી, સોક્રેટીસે એની જોડે ત્રીજે પ્રમાણે વાતચીત શરૂ કરી :—

સોક્રેટીસ — ભાઈ, તું જાણે છે કે કેટલાક લોકો કૃતદ્વ હોય છે ?

દીકરો — હા જી.

સોક્રેટીસ — એમના વર્તનમાં એવું શું હોય છે કે જેથી કરી એ લોકોને કૃતદ્વપણાનું વિશેષણ લગાડવામાં આવે છે, તે તું કહી શકીશ ?

દીકરો — જી હા; આપણા ઉપર કોઈએ ઉપકાર કર્યો હોય, અને આપણી શક્તિ છતાં આપણે એનો બદલો ન વાળીએ, તો કૃતદ્વ કહેવાઈએ.

સોક્રેટીસ — ત્યારે, જે લોકો અન્યાયભર્યા વર્તન કરે તેમની પંક્તિમાં જ કૃતદ્વ લોકો આવે એમ થયું !

દીકરો — હા જી, મને તો એમ લાગે છે.

સોક્રેટીસ — વારુ; તને એમ લાગે છે ખરું કે, જેમ આપણા દેશભાઈ એને ગુલામ કરવા એ અન્યાયી કૃત્ય છે, તેમ આપણા મિત્રો પ્રતિ કૃતદ્વ થવું એ પણ અન્યાય છે ?

દીકરો — હું તો કહું છું કે, દેશી કે પરદેશી, મિત્ર કે શત્રુ કોઈએ પણ આપણા ઉપર ઉપકાર કર્યો હોય, અને તેનો અદલો વાળવા આપણે પ્રયત્ન ન કરીએ, તો આપણે અન્યાયી ફરીએ.

સોક્રેટીસ — ને એમ હોય તો કૃતદ્વતા એ હજારો અન્યાય જ કહેવાય !

દીકરો — બેશક.

સોક્રેટીસ — અને જેમ આપણા ઉપરનો ઉપકાર વિશેષ, તેમ સામે આપણી કૃતદ્વતા પણ વધારે ગણાય !

દીકરો — જી; મને એ વિષે શંકા નથી.

સોક્રેટીસ — વારુ. હવે આળકના ઉપર માઆપના જેટલા ઉપકાર છે, તેટલા કોઈ બીજાના હશે ખરા ? સુખ અને મોક્ષ જે વડે મેળવી શકાય એવો મનુષ્યદેહ માઆપને જ આભારી છે ને ? દશ મહિના સુધી અનેક કષ્ટો વેડી માતા જ પોતાના ઉદરમાં આળકને સંભાળી રાખે છે ને ? ગર્ભની યોગ્ય વૃદ્ધિ થવા અનેક કરીઓ પાળી, પોતાની ખાવાપીવાની, હરવાદરવાની ઇચ્છા દાખી રાખી, માતા જ તેનું પોષણ કરે છે ને ? એ વખત દરમ્યાન એને ઊલટીઓ-અભાવા થાય છે, તેનો જીવ ગભરાતો હોય છે, એ અધું એ કોને માટે સહન કરે છે ? વળી જન્મ આપતી વખતે એનો જીવ જોખમમાં આવી પડે છે તે કોને માટે ? જે ખોરાક પોતાનું શરીર પુષ્ટ કરવા વપરાય તેને એ પ્રેમથી દૂધ રૂપે પલટાવી નાંખે છે તે કોને માટે ? જે આળક બોલી શકતું નથી, નિશાની પણ કરી શકતું નથી, જેણે કાંઈ પણ પૂર્વ ઉપકાર કર્યા નથી, તે આળકને ક્યારે ખાવાનું જોઈશે, ક્યારે સુવાડવું જોઈશે, ક્યારે કપડાં જોઈશે, એની કાળજી પોતાની મેળે માતા જ લે છે ને ? આળકના મંદવાડમાં રાતદહાડો પડખામાં રાખી એ જ બેસી રહે છે ને ? કેવળ ખવડાવી પિવડાવીને માઆપને સંતોષ નથી થતો, પણ યોગ્ય વય થાય ત્યારે એનું શિક્ષણ અરામર થાય, એ વિષે એમને જ ચિંતા થાય છે ને ? મોટો થાય ત્યારે ધંધે લાગવામાં એને મૂડીની મદદ કરવી પડશે એ વિચારથી કોણ કચકચર કરી દ્રવ્ય ભેગું કરવા મહેનત કરે છે ? પોતાને મળેલી કેળવણી કરતાં આળકને વધારે ઉચ્ચ કેળવણી

મળે તેટલા માટે, સારાં સારાં વિદ્યાલયોમાં જાળકને મોકલવાની કોણ કાળજી રાખે છે? પોતે અનેક અડચણો વેડી, લૂપુંસૂકું ખાઈ છોકરાનો શિક્ષણનો ખર્ચ માખાપ જ ઉપાડે છે ને?

દીકરો — આ બધો માતાનો ઉપકાર છે એ ખરું છે અને એથી અનેક ગણુ બીજા પણુ ઉપકારો હોય, તોપણ એનો ખરાબ સ્વભાવ કેમ સહન કરી શકાય?

સોક્રેટીસ — તારું કહેવું ખરાબ છે. પણ વારુ; એક જંગલી પશુનો કુસ્વભાવ સહન કરવો સહેલો કે માનો?

દીકરો — મને લાગે છે કે, માનો ખરાબ સ્વભાવ — ખાસ કરીને મારી મા છે તેવી માનો સ્વભાવ સહન કરવો વધારે અધરો.

સોક્રેટીસ — કેટલાકને જંગલી પ્રાણીઓ કરડે છે કે લાત અથવા શીંગડાં મારે છે; તેમ હું ધારું છું કે તારી માએ કદી નહીં કર્યું હોય.

દીકરો — તેમ નહીં; પણ, રામ રામ ! મારી મા જેવાં કંણુ વચનો કહે છે, તેવાં કોઈ પણ માણસ પોતાનું સર્વસ્વ જાત તોપણ સહન કરવા તૈયાર નહીં થાય.

સોક્રેટીસ — વારુ; તારા મંદવાડમાં તારા કન્યાથી, ચીડિયા સ્વભાવથી, હાથી, અનાજાંકિતતાથી, તારા રમતિયાળ સ્વભાવથી, નુકસાન કરનારી મસ્તી-ઓથી, ઘોંઘાટથી, તારા વિષેની ચિંતાઓથી તેં એને કેટલું દુઃખ આપ્યું હશે, તેની તું કાંઈ કલ્પના કરી શકે ખરો?

દીકરો — પણ મેં કોઈ દિવસ એવું કહ્યું કે કર્યું નથી, કે જેની એને શરમ લાગે.

સોક્રેટીસ — ત્યારે તને એમ લાગે છે કે, નાટકનાં પાત્રો એકબીજાની ગાળો, તિરસ્કાર, ક્રોધ સહન કરે છે, તે કરતાં માના શબ્દો સાંભળવા વધારે કંણુ છે?

દીકરો — પણ નાટકનાં પાત્રો જાણે છે કે, એ તો સર્વે ઢોંગ છે; એમને કાંઈ ખરેખર દુઃખનાવટ નથી હોતી.

સોક્રેટીસ — ત્યારે તને એમ લાગે છે કે, તારી માની તારી સાથે દુઃખનાવટ છે?

દીકરો — ના ના, એમ તો નહિ.

સોક્રેટીસ — ત્યારે જોકે તારી ખાતરી છે કે, તારી મા જે કાંઈ કહે છે તેમાં તારું જગાડવાની તો એની ઇચ્છા નથી જ, પણ કોઈ પણ બીજા માણસ કરતાં સૌથી વધારે તારું હિત કરવાની ઇચ્છાથી જ કહે છે; તોપણ એના શબ્દો તારાથી સહન ન થાય, એમ જ ને? મને લાગે છે કે, તું જો માનો

સ્વભાવ સહન ન કરી શકે, તો જગતમાં જે કોઈ સારું હોય તેને તું કદી સહન ન કરી શકે. વારુ, તેં કંઈ એવો નિશ્ચય કર્યો છે કે, જગતમાં કોઈ પણ માણસને પૂજ્ય ગણવું નહિ, કોઈનો આશીર્વાદ કે મિત્રતા મેળવવાં જ નહિ, કે કોઈ પણ મુરખી, વડીલ કે નેતાની આજ્ઞા માનવી જ નહિ ?

દીકરો — એવો ખરાબ નિશ્ચય કેમ કરી શકાય ?

સોક્રેટીસ — ત્યારે તારી અડચણ વખતે તને મદદ કરે, તારા દુઃખમાં તને દિવાસો આપે તે માટે તું બીજા લોકોની મિત્રતા સંપાદન કરવા પ્રયત્ન કરે ખરો ?

દીકરો — જરૂર.

સોક્રેટીસ — તું મુસાફરીએ નીકળે ત્યારે તારી સાથેના બીજા મુસાફરો મિત્ર બની જાય તે ઠીક, કે શત્રુ બની જાય તે ઠીક, કે ઉભય વિષે તું બેદરકાર રહે ?

દીકરો — મિત્રતા આંધવા હું ઇચ્છું.

સોક્રેટીસ — એમની તારી ઉપર સારી મરજી રહે તે માટે તું એમની જોડે અદ્યતી વર્તે કે તોજડાઈતી ?

દીકરો — અદ્યતી.

સોક્રેટીસ — પણ એ બધાં કરતાં જેનો તારા ઉપર અત્યંત વિશેષ પ્રેમ છે, તેની સાથે તું અદ્યતી ન વર્તી શકે, એમ જ ને ! તને ખબર છે ભાઈ, આપણા રાજ્યમાં (ગ્રીસમાં) બીજી બધી કૃતદંતા વિષે એટલું બધું લક્ષ નથી અપાતું; પણ જે કોઈ માણસ પોતાનાં માયાપ સાથે અદ્યતી ન વર્તતો હોય, તો તેને રાજ્યમાં નોકરી નથી મળી શકતી અને રાજ્યની નેતાગીરી પણ આપવામાં આવતી નથી; કારણ કે, જે માણસ પોતાનાં માયાપ પ્રતિ ન્યાયદૃષ્ટિથી નથી વર્તતો, તે ધર્મનીતિથી રાજ્યનું કામ કરવાને લાયક નથી, એમ આપણા રાજ્યમાં મનાય છે. તે માટે, દીકરા, જે તું ડાહ્યો હોય તો તારી માનુભક્તિમાં જીણુપ હોય તે ટાળવા અને તે માટે ક્ષમા મેળવવા પ્રયત્ન કર; નહિ તો તને કૃતદંત જાણીને કદાચ તારું હિત કરવા એમની ઇચ્છા નહિ રહે. વળી બીજા લોકો પણ તારે માટે શું ધારશે તેનો વિચાર કર. તારા વડીલો ઉપર તું ભક્તિભાવ વિનાનો છે એમ ધારી, એ સર્વે તારો તિરસ્કાર કરશે અને તું મિત્ર વિનાનો થઈ રહીશ; કારણ કે સર્વને એમ જ લાગશે કે, પોતાના વડીલો પ્રતિ કૃતદંત નથી તે બીજા પ્રતિ કયાંથી જ રહેશે ?

સંપાં કિશોરલાલ ધન મશરૂવાળા

સ્વાધ્યાય

૧. સોફેટીસ (ઈ. સ. પૂર્વે ૪૬૯) ગ્રીસનો નાણીતો તત્ત્વચિંતક હતો. (ન્યુઓ વિદ્યાપીઠ વાયનમાળા, છઠી ચોપડી.) સામા માણસને પૂછપરછ કરીને, તેને મેંચિથી સત્ય હકીકત કઢાવવાની સોફેટીસની નાણીતી રીત હતી. પોતાના આ કામને તે દાયણના કામ સાથે સરખાવતો. આથી, પોતાને જ્ઞાની માનીને પોતાનો અધિક્યરો અભિપ્રાય ઉચ્ચારનારા તેની આગળ ચૂંચવાઈ પડતા.

તેના આવા સંવાદો પ્લેટો, ઝેનોફોન વગેરે એના શિષ્યો-અનુયાયીઓએ સંધર્ષા છે. ઝેનોફોનના લખાણના અંગ્રેજી ભાષાંતર ઉપરથી આ સંવાદનો શ્રી કિશોરલાલભાઈએ કરેલો અનુવાદ ‘પાઠસંચય’ પુસ્તકમાંથી ઉતાર્યો છે.

૨. સોફેટીસ ન્યુવાનિયાઓ સાથે ધર્મ, નીતિ, રીતરિવાજ વગેરે અંગે ચર્ચાઓ કરતો. નૂતની ચાલી આવતી માન્યતાઓ કે અભિપ્રાયો આવા વેધક પ્રકારે આગળ ટકી શકતાં નહિ. તેથી સોફેટીસ ઉપર ન્યુવાનિયાઓને બગાડવાનો આરોપ મૂકીને તેના ઉપર કામ ચલાવવામાં આવ્યું. તે પ્રસંગને લગતા સંવાદનું ગુજરાતી ભાષાંતર ગાંધીજીએ ‘એક સત્યવીરની આત્મકથા અથવા સોફેટીસનો બચાવ’ એ નામે કર્યું છે. તે મેળવીને વાંચો.

૩. યુરોપમાં પ્રાચીનકાળમાં ગ્રીસ દેશમાંથી જ સુધારાની શરૂઆત થઈ હતી. રોમની સંસ્કૃતિ તો તે પછીની ગણાય. યુરોપની એ બે પ્રાચીન સંસ્કૃતિઓ વિષે નાણવા માટે જવાહરલાલજી કૃત ‘જગતના ઇતિહાસનું રેખાદર્શન-ભાગ ૧’— એ પુસ્તક ન્યુઓ.

૪. માતપિતા પ્રત્યે આદર અને પ્રેમ રાખવા અંગે ઉપનિષદોમાં ‘માતૃદેવો ભવ, પિતૃદેવો ભવ’ એવી નાણીતી ઉક્તિ આવે છે. તેમાં માતાને અને પિતાને દેવ સમાન ગણવાનું કહ્યું છે. તે આના અનુસંધાનમાં વિચારો.

પ્રશ્નો

૧. માતાના બાળક ઉપર શા શા ઉપકાર સોફેટીસ ગણાવે છે ?

૨. માતાનો કુસ્વભાવ (હોય તો) પણ સહન કરી લેવો નેઈએ એ માટે સોફેટીસ શી દલીલો રજૂ કરે છે ?

કૃતમ્રતા સ્ત્રીં [સં.] = સામાએ કરેલા
ઉપકારની કદર ન કરવી તે (તેથી ઊલટું
કૃતજ્ઞતા)

કરી સ્ત્રીં = ચરી; પરહેજ

અભાવા પું ૦ ૧૦ ૧૦ = સગભાને થતા
ગુના-આણગમા

૩

મથુરામાં એક આહીરડી

[મથુરાના રાજા કસે, પોતાની બહેન દેવકીનું આઠમું સંતાન પોતાનો વધ કરશે એની આકાશનાગુણીથી ચેતીને, દેવકી તથા વસુદેવને કેદમાં પૂર્યાં હતાં. કેદમાં શ્રીકૃષ્ણનો જન્મ થતાં વસુદેવ છાની રીતે તેમને ગોદુળમાં નંદરાયને ઘેર મૂકી આવે છે અને ત્યાંથી નંદરાયતાં પત્ની જસોદાને પેટે જન્મેલી કન્યાને બદલી લાવે છે. પછી શ્રીકૃષ્ણ ગોદુળમાં નંદ-જસોદાના પુત્ર તરીકે બિછરે છે.]

એક વાર ગોદુળની એક આહીરડી મથુરામાં મહી વેચવા આવી હોય છે. દેવકી શ્રીકૃષ્ણની ખબર જાણવા તેની સાથે વાતચીત કરે છે. એ સંક્ષિપ્ત સંવાદ આ કાવ્યમાં વાંચો.]

મથુરામાં એક આહીરડી, તે મહી વેચવા આવી જી;

દેવકીએ તે નવળે દીઠી, પ્રેમ કરી બોલાવી —

“આવો ગોવાલળી, દૂધ વહીં આજ આલો, ગોવાલળી.” ટેક

મટકી ઉતારી માથથી, આપ્યું ત્યાં આસન જી;

કુશલ પૂછવા કુંવરનું, મમ્મે કહે વચન : આવો ૧

“નંદરાયજી શું કરે છે, તેને શું સંતાન જી?

કેવાં છે તેનાં કામિની, મુખ તળું નિધાન? આવો ૨

સંતતિ વિળ જીવવું કરું, મનુષ્યનો અવતાર જી;

અમ સરખું કોને ન હશે, ઘેરીડાનો સંસાર. આવો ૩

વ્રજમાં રિદ્ધિ કેવી છે, કેવા મુખિયા લોક જી?

જળીએ ને જીવે નહિ તેને, ક્ષણ ક્ષણ આવે શોક.” આવો ૪

वळती सन्मुख थईने श्यामा, अमृतवाणी बोले जी :

“नंदजीने एक कुंवर छे एवो, चौद भुवन नहि तोले—

सांभळो माता देवकी. टेक ५

गोराने शुं कीजीए, वर ए छे शामळियो जी;

ब्रह्मा हर इंद्रादिक आवे, तोये न जाये कळियो. सांभळो० ६

बहु सोहे अमृतभरी आंखलडी अणियाळी जी;

कीकी अति जोतां हसे, अधर जशां परवाळी. सांभळो० ७

नानो पण पराक्रमे मोटो, जेणे दमियो काली जी;

गोवर्धन गिरि अंगुली धरे, इंद्र तणी भय टाळी. सांभळो० ८

जशोदाजी हुलामणे तेनुं नाम कहे छे कहान जी;

कृष्ण दामोदर को कहे, केशव गिरधर को भगवान. सांभळो० ९

वृंदावन मांहे रहे ते, ले छे महीनुं दाण जी;

हा ना तेने कोण कहे जे, सोंप्यां तन मन प्राण ! सांभळो० १०

कंस भोए बीए नहि, जदपि छे ते वाळ जी;

मोटम जोतां मन तणी, जाणीए काळनो काळ. सांभळो० ११

नर एवो को हवो नथी, नथी त्रैलोकनी मांहे जी;

जेणे एने दीठो नहि, तेनां नयणां एळे जाये. सांभळो० १२

धिक ए मथुरा वासी, जेनुं मुख नव निहाळे जी;

करुणानिध कटाक्ष करीने, भवनां पातिक टाळे. सांभळो० १३

गुणनो पार आवे नहि, तो केटलुंएक वखाणुं जी !

क्षण अळगां थईए नहि, हुं एवुं मनमां जाणुं.” सांभळो० १४

वात सांभळी सुत तणी, नयणे ते चाल्यां नीर जी;

आहीरडी ते एम कही, थई रोमांचित शरीर. आवो० १५

“धन ते मात जशोमती, जेणीए धवराव्यो जी;

पुण्य पहीते ब्रजवासीनुं, ज्यां ए रमवा आव्यो. आवो० १६

वात रहेवा दो ए तणी, कंसराय सांभळशे जी;

वेर एशुं आणे छे, ते हैडां मांहे वळशे. आवो० १७

शुं आपुं बाई तुने, कही मनोहर वात जी;

जेने एवो दीकरो, ते धन्य मात ने तात ! आवो० १८

જા વાઈ તું મંદિર તારે, ધન્ય જીવ્યું જે જોશો જી;
 કોઈ જન્મનાં કલમપ કીધાં, દર્શન કરતાં ધોશો. આવો ૧૯
 મારે એવું પુણ્ય કહાંથી, જે હું તેને દેહું જી!
 મન મનોરથ અતિ ઘણા, કરતાં ના'વે લેહું." આવો ૨૦
 સંતોષીને શ્યામા વાઢી, ચાલી નિજ વ્યાપાર જી;
 "જાતાં વઢતાં આવજો, પુનરપિ આળે ઠાર." આવો ૨૧
 માતા આનંદ પામિયાં, સાંભઢતાં ગુણગાન જી;
 ભાલજન જ્યમ જાનકી આગઢ, કથા કહી હનુમાન. આવો ૨૨

— ભાલજી

સ્વાધ્યાય

૧. કવિ ભાલજી (ઈ. સ. ૧૪૩૪-૧૫૧૪) આપણા આખ્યાન-સાહિત્યના પિતા ગણાય છે. તે આપણા આદિ કવિ નરસિંહ મહેતાના સમકાલીન હતા. તેમણે બાલમટ્ટ કૃત સંસ્કૃત ભાષાની નાણીતી કૃતિ કાદંબરીના પદ્માનુવાદ પણ કરેલો છે.

સામાન્ય રીતે તેમની ભાષા અત્યારની ચાલુ ગુજરાતી કરતાં ન્હીની ગણાય એવી હોય છે. બેકે આ કાવ્ય તેવું નથી.

૨. કવિ ભાલજી ભાગવતનો 'દશમસ્કંધ' જેમાં શ્રીકૃષ્ણનું ચરિત્ર આવે છે, તે કાવ્યમાં ઉતાર્યો છે. કવિ પ્રેમાનંદે પણ દશમસ્કંધ કાવ્યમાં ઉતાર્યો છે. એ જ રીતે બંને કવિઓનું નળાખ્યાન પણ નાણીતું છે.

૩. શ્રીકૃષ્ણે ઇંદ્રની પૂત બંધ કરાવ્યાથી, ઇંદ્રે ગુસ્સે થઈને ખૂબ વરસાદ વરસાવ્યો. ત્યારે ગોકુળના લોકોને રક્ષણ આપવા શ્રીકૃષ્ણે ગોવર્ધન પર્વત બંધકર્યો હતો—એ કથાનો ટમી કડીમાં ઉલ્લેખ છે. તે સમગ્રતા?

૪. કવિ ભાલજી રામભક્ત હોવાથી પોતાનાં ઘણાખરાં પદોને અંતે રામનો ઉલ્લેખ કરે છે. આ પદ શ્રીકૃષ્ણને લગતું હોવા છતાં પણ, છેવટે, સીતા જેમ હતુમાન પાસેથી રામની વાત સાંભળી આનંદ પામ્યાં, તેમ દેવકી આહીરડીને મુખે શ્રીકૃષ્ણની વાત સાંભળી આનંદ પામ્યાં, એમ કહીને પણ કવિ રામને યાદ કરે છે.

પ્રશ્નો

૧. શ્રીકૃષ્ણ દેવકીના પુત્ર હોવા છતાં દેવકી તેમના સમાચાર ગોકુળની આહીરડીને શા માટે પૂછે છે?

૨. આહીરડી શ્રીકૃષ્ણનું જે વર્ણન કરે છે, તે તમારા રાખ્દોમાં લખો.

૩. કવિતામાં શ્રીકૃષ્ણનાં ક્યાં ક્યાં નામોનો ઉલ્લેખ છે? તે નામ પડવાનું કારણ કહો.

૪. શ્રીકૃષ્ણે ક્યાં ક્યાં પરાક્રમ કર્યાં, આહીરડી કહે છે? તે કોને માટે શું કામ કરેલાં?

આહીરડી સ્ત્રી = આહીર જાતની સ્ત્રી;

ભરવાડણ

મર્મે = મર્મથી-સામી વ્યક્તિ સમજે

નહિ તે રીતે

નિધાન નં [સં.] = સ્થાન; પાત્ર

જીવતું કશું = જીવવાનો શો અર્થ?

વેરીડાનો સંસાર = વેરીડપ-દુઃખરૂપ

સંસાર-જીવન

સન્મુખ થઈને = સહાનુભૂતિવાળી થઈને

(‘સન્મુખ’ ‘વિમુખ’થી જલદતું)

તોલે = સમાન

વર = સાહે; ચડિયાતું

હર પું [સં.] = મહાદેવ; શંકર

જશાં = જેવું

પરવાળી સ્ત્રી [સં. પ્રવાળ] = પરવાળું

-સમુદ્રમાં એક જાતનાં જીવડાંએ

ખનાવેલું ઘર (આમૂલ તથા દવામાં

વપરાય છે)

હુલામણે = હાડમાં બોલાવતી વખતે

દામોદર પું [સં.] = શ્રીકૃષ્ણ (જસોદાજી

એ ખાંડણિયે ખાંધવા તેમને પેટે

દોરડું ખાંધ્યું હતું તેથી)

દાણ નં = જકાત (શ્રીકૃષ્ણ દહીં

વેચવા જતી મહિયારીઓ પાસેથી

દહીં પકાવતા)

મધુપુર નં [સં.] = મધુરા નગરી

પાતક નં = પાતક; પાપ

પહોતવું અં કિં = પહોંચવું (પદ્યમાં)

એણું = એની ઉપર (કૃષ્ણ ઉપર)

મંદિર નં [સં.] = ઘર [ન થાય

લેણું નાં વે = લેણું ન આવે — ગણતરી

દાર નં = સ્થાન

૪

તમે તમારો દીવો બનો

(૧)

બુદ્ધ ભગવાન ચાતુર્માસ ગાળવા એક ગામમાં રહ્યા હતા. એ વખતે તે સખત બીમાર પડી ગયા. આ તેમની અંતિમ માંદગી હતી. એક વખત જરા ફીક લાગતાં તે વિહારની બહાર મકાનના છાંયામાં બેસા હતા. તે વખતે તેમનો પ્રિય શિષ્ય આનંદ તેમની પાસે આવ્યો અને તેમને નમસ્કાર કરી એક બાજુએ બેઠો. પછી તેણે ભગવાનની બીમારી વખતે થયેલી પોતાની મનોદશા વર્ણવતાં કહ્યું:

‘હે ભગવન, આપની બીમારી જોઈને મારા તો સાંધેસાંધા દીલા થઈ ગયા હતા; મને દિશાઓ પણ સૂઝતી નહોતી; અને મારી સર્વ ઈદ્રિયો બહાર મારી ગઈ હતી. તે વખતે મને એટલું જ આશ્વાસન હતું કે, ભિક્ષુસંઘને ઉદ્દેશીને છેવટે કાંઈક કહ્યા વિના ભગવાન શરીર નહીં જ ત્યાગે.’

ત્યારે બુદ્ધ ભગવાન બોલ્યા: ‘હે આનંદ, ભિક્ષુસંઘ હજી મારી પાસે શું સાંભળવાની આશા રાખે છે? મેં અધો ધર્મ, ગૂઠ કે અગૂઠનો ભેદ રાખ્યા

વિના, કહી દીધો છે; તથા કોઈ આત્મમાં ગુરુતી આંધી મૂકી રાખી નથી. જેના મનમાં એવો ખ્યાલ હોય કે, પોતે જ સંઘને દોર્યા કરે અને સંઘ તેના ઉપર જ આધાર રાખનારો રહે, તેને તો છેવટે ભિક્ષુસંઘને કંઈ કહી જવાનું આક્રી રહે. પરંતુ મેં તો મનમાં એવો ખ્યાલ કદી રાખ્યો જ નથી. તો પછી મારે ભિક્ષુસંઘને શું કહેવાનું આક્રી હોય ?

‘હે આનંદ, હું હવે વૃદ્ધ થઈ ગયો છું, જીર્ણ થઈ ગયો છું; મારા દિવસો પૂરા થવા આવ્યા છે, અને મારો અંત નજીક આવ્યો છે. જેમ તૂટેલું ગાડું દોરડાંના અંધ વડે જ ચાલતું રાખી શકાય, તેમ મારું શરીર પણ હવે ટાભા-ટેકાથી જ પરાણે ચાલતું રહે છે. આ સ્થિતિમાં હું આજ પદાર્થોમાંથી ચિત્ત-વૃત્તિ નિવૃત્ત કરીને નિરાકાંઠ થાઉં છું, ત્યારે જ મારું શરીર કાંઈક શાંતિ અનુભવે છે.

‘માટે હે આનંદ, હવે તમે જ તમારા પોતાના દીવા બનો ! તમે જ તમારું પોતાનું શરણુ બનો ! બહારનું શરણુ શોધવાનું હવે છોડો ! ધર્મ જ તમારો દીવો બનો ! ધર્મ જ તમારું શરણુ બનો !

‘હે આનંદ, હું જ્યારે ન હોઉં ત્યારે જ્યેઓ પોતે જ પોતાના દીવા અન્યા હશે, અહારનું શરણુ છોડી પોતે જ પોતાનું શરણુ અન્યા હશે, તથા ધર્મને જ પોતાનો દીવો બનાવી ધર્મને જ શરણુ ગયા હશે, તેઓ જ મારા ભિક્ષુઓમાં સૌથી ઉત્તમ થશે.’

(૨)

બુદ્ધ ભગવાનના નિર્વાણનો સમય નજીક આવ્યો, ત્યારે તેમણે પોતાના શિષ્યોને બોલાવીને કહ્યું: ‘હે ભિક્ષુઓ, આજથી ચાર મહિના આદ હું નિર્વાણ પામવાનો છું.’

એ સાંભળી, સાતસો ભિક્ષુઓ આખો વખત બુદ્ધની જ તહેનાતમાં રહેવા લાગ્યા; તથા અવારનવાર ટોળે વળીને વીલે મોંએ વિચાર કરવા લાગ્યા કે, ‘હવે આપણું શું થશે?’

પરંતુ તિસ્સ નામનો એક શિષ્ય પોતાના મન સાથે વિચારવા લાગ્યો: ‘ભગવાન કહે છે કે, તે હવે ચાર માસ આદ નિર્વાણ પામવાના છે. પરંતુ હજી હું તૃણુઓ અને વાસનાઓમાંથી છૂટી શક્યો નથી તથા ભગવાને બતાવેલા માર્ગમાં અચ્ચર સ્થિર થયો નથી. તો પછી ભગવાનના નિર્વાણ આદ તેમના જેવા ભોમિયાની મદદ વિના હું આ ભવસાગર કેરી રીતે પાર કરી શકીશ? માટે હજી જ્યાં સુધી ભગવાન જીવતા છે, ત્યાં સુધી મારાથી બનતો બધો પ્રયત્ન કરીને હું ભગવાને બતાવેલે માર્ગે મારું ચિત્ત નિર્મળ તથા સ્થિર કરી લઉં તો કેવું સારું!’

આવો વિચાર કરી, તિસ્સે બીજા ભિક્ષુઓ સાથે હળવા-મળવાનું કે વાતોચીતો કરવાનું છોડી દીધું; અને એકાંતમાં જઈ, ભગવાને બતાવેલી રીતે ધ્યાન કરવા માંડ્યું.

ભિક્ષુઓ તેની આવી વર્તણુક જોઈ નારાજ થયા. તેઓ બુદ્ધ પાસે જઈ કહેવા લાગ્યા કે, તિસ્સ ભિક્ષુને આપના પ્રત્યે કંઈ ભાવ-ભક્તિ રહ્યાં નથી; આપના નિર્વાણનો સમય નજીક આવ્યો છે એમ જાણવા છતાં, તે અને તેટલો વધુ સમય આપની સેવામાં તથા સોબતમાં ગાળવાને અફલે એકલો ક્યાંક પડી રહે છે; તથા અમારી સાથે પણ કાંઈ બોલતો-ચાલતો નથી.

બુદ્ધ ભગવાને આ સાંભળી, તરત તિસ્સને પોતાની પાસે બોલાવી મંગાવ્યો, અને તેને આ બધાનું કારણ પૂછ્યું.

તિસ્સે જવાબ આપ્યો: ‘હે પ્રભુ, જ્યારથી આપે જાણાવ્યું છે કે, આપ ચાર માસમાં નિર્વાણ પામવાના છો, ત્યારથી મેં મારા મન સાથે નક્કી કર્યું

છે કે, જ્યાં સુધી આપ હજી અમારી વચ્ચે મોનૂદ છો, ત્યાં સુધીમાં બનતો બધો પ્રયત્ન કરીને મારે ધર્મમાર્ગમાં આપે બતાવેલે રસ્તે દૃઢતા પ્રાપ્ત કરી લેવી, જેથી આપની ગેરહાજરીમાં હું ભોમિયાને અભાવે આમ તેમ અથડાઈ કુટાઈને નાશ ન પામું.’

બુદ્ધ ભગવાને આ સાંભળી તેને આશીર્વાદ આપ્યા તથા સૌ ભિક્ષુઓને ઉદ્દેશીને કહ્યું: ‘હે ભિક્ષુઓ, મારા પ્રત્યે ભક્તિ રાખવાની આ જ સાચી રીત છે. જેઓ પુષ્પ તથા યુગંધીથી મારી પૂજન કરે છે, તેઓ મારી સાચી પૂજન નથી કરતા; પરંતુ જેઓ મેં બતાવેલે માર્ગે જવા તથા સ્થિર થવા પ્રયત્ન કરે છે, તેઓ જ મારા સાચા પૂજકો છે.’

પ્રાચીન બૌદ્ધકથા પરથી
સંખાં ગોપાળદાસ પટેલ

સ્વાધ્યાય

૧. બુદ્ધ ભગવાને પોતાના સંન્યાસી શિષ્યોનો વ્યવસ્થિત સંઘ સ્થાપ્યો હતો. તે ભિક્ષુસંઘ કહેવાતો હતો. બૌદ્ધધર્મનું શરણ લેનાર ત્રણ બાબતોનું શરણ લે છે: બુદ્ધ સરણ ગચ્છામિ, ધર્મ સરણ ગચ્છામિ, સંઘ સરણ ગચ્છામિ—હું બુદ્ધને, ધર્મને અને સંઘને શરણે નહાં છું.

૨. ભિક્ષુ-સંન્યાસીથી એક જગાએ સ્થિર થઈને ન રહેવાય. પરંતુ ચોમાસાના ચાર મહિના તેઓ નાદૃષ્ટકે એક જગાએ સ્થિર થઈને રહે છે. તે ચાતુર્માસ ગાળ્યા કહેવાય.

૩. શુરુઓ પોતાના શિષ્યસમુદાયને પોતાની પાછળ ફરતો રાખવા માટે અમુક બાબતોને ગૃહ કહી, બાંધી મૂકી રાખે છે. તેની સામે બુદ્ધે પહેલી કથામાં કટાક્ષ કર્યો છે, તે સમજ્યા ?

૪. હિંદુ ધર્મમાં જેને મોક્ષ કહે છે, તેને બૌદ્ધો નિર્વાણ કહે છે. નિર્વાણ પામવું એટલે આલવાઈ જવું. તૃષ્ણા કે વાસનાનો જે અગ્નિ સળગતો રહીને આપણને સંસારમાં તપાવ્યા કરતો હોય છે, તે આલવાઈ જવો—શાંત થવો તેનું નામ નિર્વાણ. તે જ જન્મ-મરણમાંથી મુક્તિ—મોક્ષ કહેવાય છે.

પ્રશ્નો

૧. બુદ્ધે શિષ્યોને પોતાનો દીવો પોતે જ બનવાનું કહ્યું, તેનું શું કારણ ?

૨. બુદ્ધે તિસ્સની વર્તણૂકને પોતાની સાચી પૂજા કે સેવા શા માટે કહી ?

ચાતુર્માસ પુ'ં ૫૦ વ૦ ૫૦ [સં.] = અષાઠ સુદ

૧૧ (દેવપોદી એકાદશી) થી કારતક સુદ

૧૧ (દેવગીરી એકાદશી) સુધીનો ચાર મહિનાનો સમય

વિહાર પુ'ં ૦ [સં.] = બૌદ્ધ મઠ

બાંધી મૂકી સ્ત્રી = બંધ મૂકીમાં કશું

હુપાતી રાખે તેમ કોઈ જ્ઞાન કે માહિતીને

બીજાઓથી છુપાવી રાખવી તે

ટાભા-ટેકા પુ'ં ૦ ૫૦ વ૦ = સાંધીને કે

ટેકા મૂકીને નળવી રાખવું તે

નિવૃત્ત વિં ૦ [સં.] = પાછું ખેંચી લીધેલું

નિરાલંબ વિં ૦ [સં.] = આલંબન—આધાર

વિનાનું; અનાસક્ત

૫

દિલમાં દીવો કરો

દિલમાં દીવો કરો, રે દીવો કરો;

કૂડા કામ ક્રોધને પરહરો, રે દિલમાં દીવો કરો.

દયા દિવેલ પ્રેમ પરણાયું લાવો, માંહી સુરતાની દિવેલ બનાવો;

મહીં બ્રહ્મ-અગ્નિને ચેતાવો રે.

દિલમાં૦

સાચા દિલનો દીવો જ્યારે થાશે, ત્યારે અંધારું મટી જાશે;

પછી બ્રહ્મલોક તો ઓઝણાશે રે.

દિલમાં૦

દીવો અગમે પ્રગટે એવો, ટાઢે અજ્ઞાન-તિમિરને તેવો;

એને નેળે તો નીરક્ષીને લેવો રે.

દિલમાં૦

દાસ રણછોડે ઘર સંભાળ્યું, જહી કૂંચી ને ઝવડચું તાઢું;

થયુ ઘટ મીતર અજવાઢું રે.

દિલમાં૦

—રણછોડ

સ્વાધ્યાય

૧. કવિ રણછોડ ભક્ત ઈ. સ. ૧૮૦૪માં હયાત હતો એટલું જાણવા મળે છે. તે ખેડા જિલ્લાના કપડવંજ તાલુકામાં તેમણે ગામનો વણિક હતો. રામાયણ, રણછોડજીનો ગરબો એ તેની જાણીતી કૃતિઓ છે.

૨. આ કવિતામાં કવિ આપણને દિલમાં દીવો પ્રગટાવવા કહે છે. એ દીવો શાનો તે પણ તે સમજાવે છે: ગ્રેમરૂપી કાઠિયામાં, દયા રૂપી દિવેલ પૂરી, સુરતા — ભક્તિ-રૂપી દિવેલ બનાવી, અક્ષ — પરમાત્મા રૂપી જ્યોત પ્રગટાવવાનું તે કહે છે.

પ્રશ્નો

૧. દિલમાં પરમાત્માનો પ્રકાશ પ્રગટે તે માટે કવિ શું શું આવશ્યક ગણે છે?

૨. એ દીવો પ્રગટવાથી શું પરિણામ આવશે એમ કવિ કહે છે?

પરણાયું ન૦ = શકેરું; માટીનું પ્યાલું

સુરતા સ્ત્રી૦ = લગની; ધ્યાન સ્થાન

અક્ષલોક પુ'૦ [સં.] = પરમ પદ; પરમાત્માનું

અણભે વિ૦ = ભય વિનાનું; કદી કશાથી

ઓલવાય નહિ તેવું (ભે - ભય)

નેણું = નયણું; નજરે

૬

મિત્રપ્રેમ

[પોતાના થયેલા અપમાનને કારણે ચાણક્યે મગધના નંદરાજના કુળનું નિકંદન કાઢવાની પ્રતિજ્ઞા લીધી. એ પ્રતિજ્ઞા પાર પાડીને ચંદ્રગુપ્ત મૌર્યને તે મગધની ગાદીએ ખેસાડે છે. પરંતુ નંદરાજના વખતનો વંદાદાર અને કુશળ અમાત્ય રાક્ષસ નાસી છૂટી છુપાતો ફરે છે અને ચંદ્રગુપ્તને ઉથલાવી પાડવા ઉપાયો યોજ્યા કરે છે. અમાત્ય રાક્ષસ ને વિશેધી મઠી ચંદ્રગુપ્તનો અમાત્ય બને, તો ચંદ્રગુપ્તનું રાજ્ય સ્થિર થાય એમ માની, ચાણક્ય અમાત્ય રાક્ષસને વશ કરવા સામા ઉપાયો યોજે છે. છેવટે રાક્ષસના બધા ઉપાયો ચાણક્યની બુદ્ધિથી નિષ્ફળ નથ છે, અને પોતાના મિત્ર ચંદનદાસને શૂળાએ ચડાવાતો બચાવવા તેને તાબે થવું પડે છે. એને લગતો ભાગ આ પાઠમાં ઉતાર્યો છે, તે વાંચો.]

૧

ચાણક્ય — હીક, વત્સ ! હવે જ, શેઠ ચંદનદાસ ઝવેરીને મારી પાસે તેડી લાવ.

શાર્દૂંગરવ — આજા, ગુરુજી. [જઈ, ચંદનદાસ સાથે પાછો પ્રવેશ કરતાં] આવો, શેઠ, આ રસ્તે.

ચંદનદાસ — [સ્વગત]

[ગાથા]

નિર્દોષે ભય પામે દૂડા કૌટિલ્ય કેરું તેકું થતે;
તો શંકા અંતરમાં ન ઊપજે કેમ દોષ છતે ?

આથી જ મેં વાસમાંના વિષ્ણુદાસ આદિક ત્રણ મિત્રને કહી દીધું કે, ‘કદાપિ દુષ્ટ ચાણક્ય મારું ઘર નોવરાવે; મારે સ્વામી અમાત્ય રાક્ષસના કુટુંબને તમે બીજે કંઈ લઈ જાઓ. મારું તો થવાનું હોય તે થાઓ.’

શાર્દૂંગ — આવો, શેઠ, આ રસ્તે.

ચંદન — આ આવ્યો, ભાઈ.

શાર્દૂંગ — [પાસે જઈ] ગુરુજી, આ શેઠ ચંદનદાસ આવ્યા.

ચંદન — જે જે, આર્ય.

ચાણુ — [સામું જોઈ] અહો ! પધારો, શેઠ ! આ આસને બિરાજો.

ચંદન — [સ્વગત] અઘટતું માન અપમાનનું સાદું વાળે છે; શંકા ઊપજે તે તો બુદ્ધી. [પ્રણામ સાથે પ્રગટ] હું અહીં ભોંય ખેસું છું. એ જ મને ઘટે.

૧૦-૨

ચાણુ — નહિ, નહિ, શેઠ, એમ કેમ કહો છો? અમ જેવાના સમાગમમાં રહેનારા હોઈ, તમે એને લાયક છો જ. માટે આસને બિરાજ્યે.

ચંદન — [સ્વગત] આ શઠ કંઈ મર્મમાં બોલે છે. [પ્રગટ] આજ્ઞા આર્યની. [એસે છે.]

ચાણુ — કેમ, શેઠ, વ્યાપાર તો તેજ ચાલે છે ને?

ચંદન — હા જી, આર્યની કૃપાથી વેપાર ધમધોકાર ચાલે છે.

ચાણુ — શેઠજી, એ તો ઠીક; પણ ચંદ્રગુપ્તના દોષો કંઈ પ્રજાની દૃષ્ટિએ તરે છે કે? — ને પડછે ગત રાજાના ગુણો તેમને યાદ આવે છે કે?

ચંદન — [કાનમાં આંગળીઓ ઘાલી] હરિ હરિ! એ શું બોલ્યા, આર્ય?

[ગાથા]

શરદ પૂતમની રેણુ ઝળહળતા પૂર્ણ ચંદ્રથી જેમ,

સહુ અહુ અહુ રાગે શ્રીચંદ્ર-નરેંદ્રથી^૧ તેમ.

ચાણુ — શેઠ, રાજા પ્રજાનું પ્રિય કરી તેમને પ્રસન્ન રાખી પ્રતિપ્રિયની^૨ ઇચ્છા રાખે, ખરું કતી?

ચંદન — હા જી, હા જી, ફરમાવીએ, સેવક પાસેથી કેટલું ધન ભેંઈએ છે?

ચાણુ — આ ચંદ્રગુપ્તનું રાજ્ય છે, શેઠ! ચંદ્રગુપ્તને તો તમારો અપરિકલેશ^૩ જ પ્રિય છે. ધનની વાત તો નંદ જેવા ધનલોભીને રુચે.

ચંદન — [હર્ષ સાથે] અહા, પરમ કૃપા, આર્ય.

ચાણુ — હવે એ અપરિકલેશ શી રીતે સધાય, તે તમારે અમને પૂછવાનું.

ચંદન — ફરમાવો આર્ય.

ચાણુ — રાજા પ્રત્યે અવિરુદ્ધ રહેણીથી.

ચંદન — આર્ય, એવો તે કયો અધન્ય પુરુષ હોય, કે જે આર્યની નજરે રાજવિરોધી લેખાય?

ચાણુ — પહેલા તો તમે જ.

ચંદન — [કાનમાં આંગળીઓ ઘાલી] અરર! એ શું બોલ્યા? અગ્નિ સાથે તરણાનો વિરોધ કેવો?

ચાણુ — વિરોધ તે એવો જે, તમે રાજ્ય સાથે શત્રુતા રાખતા રાક્ષસના કુટુંબને તમારા ઘરમાં આશ્રય આપો છો!

૧. ચંદ્રગુપ્ત રાજા વડે. ૨. સામું પ્રિય-ફેડો બદલો. ૩. નસ્તી ગુન્નરની તે પરિકલેશ; ને તેથી બલકું તે અપરિકલેશ.

ચંદન — જોટું છે ! કોઈ દૂડા માણસે એ આર્યને ભરાવ્યું હશે.

ચાણુ — શેઠ, ગભરાવાનું કંઈ કારણ નથી. માણ રાજ્યના માણસો, ભયના માર્યા, પુરજનની ઇચ્છા વિરુદ્ધ પણ કુટુંબકળીલો તેમના ધરમાં નાંખીને વિદેશ જતા રહે છે. તેને જે છુપાવી રાખે છે, તે જ ગુનેગાર અને છે. ખીન્નનો ઓછો જ દોષ કદાચ છે ?

ચંદન — હાં હાં, ખરું, તે વખતે અમારા ધરમાં અમાત્ય રાક્ષસનું કુટુંબ હતું ખરું.

ચાણુ — પહેલાં તો ‘જોટું’ અને હવે ‘ખરું, હતું ખરું’ એ બોલી પરસ્પર વિરુદ્ધ પડે છે.

ચંદન — આર્ય, એટલું વાદ્ધજી^૧ થયું હશે, તો થયું ખરું.

ચાણુ — શેઠ, ચંદ્રગુપ્તના રાજ્યમાં જીતો છાંયડો ન જોઈએ. માટે રાક્ષસનું કુટુંબ સોંપી દો અને જીતી મુક્ત થાઓ.

ચંદન — આર્ય, મેં વીનવ્યું ને કે, તે વખતે મારા ધરમાં અમાત્ય રાક્ષસનું કુટુંબ હતું.

ચાણુ — હવે ત્યારે ક્યાં ગયું ?

ચંદન — હું જાણતો નથી.

ચાણુ — [સ્મિતહાસ્ય કરી] કાં ? નથી જાણતા ? શેઠ, માથા ઉપર ભય ભમે છે ને પ્રતિકાર તો દૂર છે હો ! અને વિષ્ણુગુપ્ત [પોતાનું નામ લેતાં જરા શરમાઈ] પેઠે અમાત્ય રાક્ષસ નંદવત ચંદ્રગુપ્તને ઉમેડી નાંખશે, એની તો આશા જ ન રાખશો.

ચંદન — [સ્વગત] ખડાઈ, બોલ્યું ખર આવ્યું, એટલે બોલે છે.^૨

[નેપથ્યમાં ઉત્સારણા^૩ સંભળાય છે.]

ચાણુ — શાર્દૂંગરવ, જો, શું છે ?

શાર્દૂંગરવ — [પ્રવેશ કરી] આજ્ઞા, ગુરુજી. [જઈને પાછો આવી] ગુરુજી, એ તો મહારાજ ચંદ્રગુપ્તની આજ્ઞાથી રાજદ્રોહી ક્ષપણક જીવસિદ્ધિને^૪ ફળેતી સાથે દેશપાર કરે છે.

૧. પડદો રાખીને પેચનું બોલવું તે.

૨. પોતાના બોલ્યા પ્રમાણે બધું સિદ્ધ થયું એટલે એની — ચાણક્યની ખડાઈ જાણે છે.

૩. ‘બાન્ધુ થાઓ, હશે, માર્ગ મૂકો’ એવા બોલ સાથે માણસોને પાછા હાંપવા તે.

૪. ખરી રીતે તે ચાણક્યનો વિશ્વાસુ માણસ હતો. પણ રાક્ષસના પક્ષવાળા તેને પોતાનો માને તે માટે આવો આરોપ મૂકી તેને દેશપાર કરવાનો પ્રયત્ન રચ્યો હતો.

ચાણુ — શું, ક્ષપણકને? હરિ હરિ! ભારે ખેદની વાત! અથવા ચાખો એ એના રાજદ્રોહનું કળ. જુઓ, શેઠ ચંદનદાસ, રાજદ્રોહીને રાજા આમ ઉગ્ર દંડ દે છે. માટે આ વહાલેશરી કહે છે તે માનો, રાક્ષસનું કુટુંબ સોંપી દો, અને અહલુત કળ આપનારી રાજકૃપા નિરંતર ભોગવો.

ચંદન — આર્ય, મારા ઘરમાં અમાત્યનું કુટુંબ છે નહિ.

[નેપથ્યમાં ઉત્સારણા ફરી સંભળાય છે.]

ચાણુ — શાર્દૂંગરવ, જો જોઈએ, વળી શું છે?

શાર્દૂંગરવ — [પ્રવેશ કરી] આજ્ઞા, ગુરુજી. [જઈ પાછો આવી] ગુરુજી, એ તો રાજદ્રોહી કાયસ્થ શકટદાસને^૧ શૂળી દેવા લઈ જાય છે.

ચાણુ — ક્યાં કર્મનાં કળ ભોગવો. જુઓ, શેઠ, રાજદ્રોહીને રાજા આમ ઉગ્ર દંડ દે છે. એ, તમે રાક્ષસનું કુટુંબ છુપાવી રાખો છો, તે સાંખશે નહિ. માટે પરધરનાં સોંપી દઈ પોતાના ધરનાં અને પોતાના જીવને ઉગારી લો.

ચંદન — આર્ય, તમે શું મને ભય જતાવો છો? ઘરમાં હોય ધરાધર ને અમાત્ય રાક્ષસનું કુટુંબ હું તમને ન આપું, તો નથી તેની શી વાત?

ચાણુ — ચંદનદાસ, એ જ તમારો નિશ્ચય?

ચંદન — હા જી, એ જ.

ચાણુ — [સ્વગત] ધન્ય છે, ચંદનદાસ! આ સમયમાં —

[અનુદ્વેષ]

ખીજને દેઈ દેવાથી અર્થલાભ થતાં જતાં;

ધર્મ વહાલો કરી આવું કરે કો શિખિના વિના?

[પ્રગટ] એ જ? [ક્રોધથી] અરે ભૂંડા લુચ્ચા વણિક, ભોગવ ત્યારે રાજકોપનાં કળ!

ચંદન — સન્ન જ છું. આર્ય, અધિકારને અંગે, ભલે, કરવું હોય તે કરો.

ચાણુ — શાર્દૂંગરવ, શાર્દૂંગરવ! અમારા નામથી ફોજદાર કાલપાશિકને કહે કે, આ દુષ્ટ વણિકને હમણાં ને હમણાં — અથવા એમ નહિ. જી, કોટવાળ વિનયપાળને કહે કે એને, માલમતા જાત કરી આયડી છોકરાં સાથે ઝાંઝરિયાં પહેરાવી, કેદ રાખે. દરમ્યાન હું વૃપલને^૨ કહું છું. એ પોતે એને વધની શિક્ષા ફરમાવશે.

૧. અમાત્ય રાક્ષસનો વિશ્વાસુ માણસ. લેખપત્ર લખવાનું કામ કરતો. તેને રાક્ષસના પક્ષનો હોવાથી આમ મારી નાખાવવા લઈ જવાનો હેતુ આવે છે.

૨. ચંદ્રશુભને. નંદને શૂદ્રાથી થયેલો હોવાથી ચાણક્ય એ રીતે તેને સંબોધતો.

શાહંગ — આત્મા, ગુરુજી ! ચાલો શેઠ.

ચંદન — [આસનથી ઊઠી] આ આવ્યો, ભાઈ. [સ્વગત] અહા ! પુરુષદોષથી નહિ, પણ મિત્રકાર્યથી મારું મરણ થાય છે ! કેવું સહભાગ્ય !

[શાહંગરવ સાથે નય છે.]

ચાણુ — [હર્ષથી] હવે રાક્ષસ હાથમાં આવ્યો.

[અનુષ્ટુભ]

એની આકૃતમાં પ્રાણ કરે આ અળખામણા;

તો આની આકૃતે વૃહાલા કરશે એય પ્રાણ ના.

૨

[ચંડાળ વન્ગરલૂમકો^૧ પ્રવેશ કરે છે.]

વન્ગરલૂમકો — વાટ છોડો, બાપા, છેટા રહો. આ રાજવિરોધી શેઠ ચંદનદા, એને શૂળીએ દેવા અમે લઈ જઈએ છીએ. [આકાશ ભણી દષ્ટિથી^૨] શું કહો, માઆપ ? ‘ છે એને છૂટવાનો કાંઈ ઉપાય ? ’ છે ને માઆપ ! દઈ દે અમાત્ય રાક્ષસનાં ધરવાળાને, એટલે થયું, છૂટો ! [ફરી આકાશ ભણી દષ્ટિથી] શું કહો, બાપા ? ‘ એ શરણે આવેલાનો બેલી છે, તે પોતાના જીવને સાટે એવું હીણું કામ કરે નહિ. ’ ત્યારે તો માઆપ એના હીણા હાલ રતો ! પછી એની છૂટાચારી શું કામ શોધો ?

[પછી ખભે શૂળી સાથે વચ્ચના વેશે ચંદનદાસ પોતાનાં પત્ની પુત્ર સહિત ચંડાળ બિલ્વમુહાના^૩ સાથમાં પ્રવેશ કરે છે.]

પત્ની — [આંસુ સાથે] નવ ગજના નમસ્કાર કૃતાંતને^૪ ! અફસોસ,

[ગાથા]

ડગ ગણ્યો ગણ્યો ભરતાંયે, હરનિશ દૂષણ થકી દિલે ડરોને

અમ સરખાંને આવ્યું મરવાનું ચોરને મરણે !

ખરે જ ! નિર્દયને મન તો બધાંય સરખાં, દૂષણથી ડરી અળગાં રહેનાર ને ન રહેનાર. તેને જ લીધે —

૧. મૂળ — વન્ગલોમા. એટલે કે વન્ગ જેવા કંઠજ — ઝાંખરિયા વાળવાળો.

૨. રંગમૂમિ ઉપર ન દેખાતા કોઈ પાત્ર સાથે વાતચીત કરાતી હોય તે વખતે આકાશ ભણી જોઈને બોલવાનો અભિનય કરવામાં આવે છે.

૩. મૂળ — બિલ્વવદ્ન. એટલે કે, બીલા જેવા મોંવાળો.

૪. ચમરાબને, મૃત્યુને.

પુસ્તકાલય

[ગાથા]

મરણુભયે વધરાનું કારણ જે માંસ, તે તજી તરણું
ખાઈ જવે; તોયે આહેડી^૧ હા હણે હરણું !

[પડખે દષ્ટિ કરી] કેમ બોલતા નથી, વિષ્ણુદાસ ? ગયા જ કે ? આવી
વેળાએ પાસે રહેનાર વિરલા સ્તો.

ચંદન — [સજ્જા નેત્રે] શાણી, જુઓ એ રોઈને રહેતા મિત્ર વિષ્ણુદાસ.
એ શરીરે પાછા વળ્યા છતાં શોકથી દયામણું મુખ ફેરવી આંસુથી ભારે દષ્ટિએ
મને અનુસરે છે.

બિશ્વમુહો — મોટા, ચંદનદા, શૂળીએ દેવાની જગા આવી. હવે કીધું
આયડી છોકરાંને વદા કર.

ચંદન — શાણી, ખસ કરો હવે ! ચિરંજીવીને લઈ પાછાં વળો.

પત્ની — [આંસુ સાથે] પ્રાણુનાથ, તમે પરદેશ નહિ, પણ પરલોક સિધાવો
છો. તે ટાણે કુળવતીને પાછાં વળવું હોય નહિ.

ચંદન — ત્યારે શાણી, તમારો શો સંકલ્પ છે ?

પત્ની — પ્રભુના સંગે રહી કૃતાર્થ થાઉં એ જ.

ચંદન — શાણી, એ સંકલ્પ તમારો ખોટો છે. આ પુત્ર તમારે
સંભાળવાનો છે. એ આપડો બાળક છે તે સંસારનો અન્નણ્યો છે.

પત્ની — કુળદેવતા અમીદષ્ટિ રાખી એને સંભાળશે તે સો વરસનો કરશે.
[પુત્ર પ્રતિ] બાપુ, પિતાને પગે પડ. આ છેલ્લો આંખમેળો છે.

પુત્ર — [પગે પડી] બાપા ! તમ વિહોણા મારે હવે શું કરવું ?

ચંદન — બાપુ ! ચાલુક્યવિહોણા દેશમાં રહેવું.

બિશ્વમુહો — સજ થા, મોટા, ચંદનદા ! આ શૂળીયે ખોડી.

પત્ની — હાય રે ! મારી નાંખે છે. કોઈ મુકાવો.

ચંદન — શાણી, આમ શું કરેણી નાંખો છો ? ગયા તે રાગ્ન નંદ
જે દુનિયાની દયા ધરતા.

વજ્જરલૂમકો — ઊંહ, પકડ કે બિશ્વમુહો, ચંદનદાને. આયડી છોકરાં
પછે આપોઆપ વહાં જશે.

બિશ્વમુહો — આ પકડ્યો, અલ્યા વજ્જરલૂમકો !

૧. પારધી.

ચંદન — અરે ભાઈ, જરા અદ પા ઘડી થોભ. હું છેલ્લી વારનો પુત્રને ભેટી લઉં. [પુત્રને ભેટી મસ્તક સૂંઘી] આપુ, માથા સાટે મિત્રતા નભાવનારો થજો.

પુત્ર — અહુ સાડું, આપા ! મોંએ શું કહેવું ? આપણો એ કુળધર્મ છે. [પગે પડે છે.]

વજ્રવલૂમકો — એલ્યા, પકડ પકડ હવે.

[ચંડાળ બિલ્લમુહો ચંદનદાસને પકડે છે.]

પત્ની — [છાતી ઢૂટતી] હાય હાય રે, મારી નાંખ્યા ! કોઈ મુકાવો !

[એવે પડદો ખસેડી એકદમ રાક્ષસ પ્રવેશ કરે છે.]

રાક્ષસ — સતી, કલ્પાંત મા કરો. અરે ઓ મહેતર, રહે, શેઠને શુણી દે મા !

[શાદ્દલવિક્રીડિત]

સ્વામીનું કુળ શત્રુ તુલ્ય નજરે રેંસાયું જોઈ સહી^૧,
મિત્રોના દુઃખમાં મહોત્સવ પડે એસી નિરાંતે રહી,
હીણેરી વળી હાર ખાઈ અરિથી મેં કાય વૂહલી કરી;
માટે એ વધમાળ મૃત્યુપદવી^૨ આ કંઈ આરોપવી.

ચંદન — [રાક્ષસને જોઈ સજળ નેત્રે] અમાત્ય રાક્ષસ, આ શું —

રાક્ષસ — કંઈ નહિ, તારા રૂડા ચરિત્રનું અંશમાત્ર અનુકરણ.

ચંદન — શું કર્યું ? મારો અધો પ્રયાસ ધૂળ મેળવ્યો !

રાક્ષસ — મિત્ર, મેં મારો સ્વાર્થ જ સાધ્યો છે. રહેવા દે તારો ઠપકો.

[ચંડાળ પ્રતિ] અરે ભાઈ ! દુષ્ટ ચાણક્યને ખખર કર કે —

વજ્રવલૂમકો — હોવે હોવે, શી ખખર, અમાત્યઆપા ?

રાક્ષસ —

[શાદ્દલવિક્રીડિત]

જેણે કેવળ સ્વાર્થવૃત્તિમય આ^૩ રૂડા કળિકાળમાં
અર્પા પ્રાણ અચાવી લઈ અવરતે પાડી શિખિની કળા^૩,
તે ઝાંખો જરા બુદ્ધનો પણ કયો કૃત્યે મહા બિજળાં,
એ જે કારણ પૂજ્ય વધ્ય જ અન્યો, તે હું રહ્યો આ ભલા.

૧. જીવતી રહેવા દીધી (કાયાને). ૨. ચમલોકના માર્ગરૂપ. ૩. શિખિરાજની કાર્તિ ઝાંખી પાડી.

વજ્જરલૂમકો — અલ્યા બિલ્લમુહો ! શેડિયા ચંદનદાને લઈ ઓડ્યા મસાણુરૂપકા હેડે જરાક કીધું ઊભજે; હું ગુરુ મહારાજને અમાત્યઆપો લાધ્યાની ખખર કરીને આ આયો.

બિલ્લમુહો — ભલે વજ્જરલૂમકા ! હું જાઉં છું તાણે. [એમ કહી ચંદનદાસને લઈ ખતાવેલે ઠેકાણે જાય છે; તેની પાછળ ચંદનદાસનાં પત્નીપુત્ર પણ જાય છે.]

વજ્જરલૂમકો — હીડો, આપા. [રાક્ષસ સાથે પરિક્રમણુ કરી] એ કોઈ છે કે ઈયં ? નંદકુળની નેંદણી ને મઉરકુળની^૨ રોપણી કરનાર ગુરુ મહારાજને — રાક્ષસ — [સ્વગત] આ પણ સાંભળવા વારો આવ્યો !

વજ્જરલૂમકો — કહો કે, મહારાજની નેતિડે પાહાં જેની ખૂણ હારી ગઈ છે ને જેનાં હથિયાર હેઠાં પડ્યાં છે એવા અમાત્ય રાખહ લાધ્યા છે — એ — એ.

[એવે નખશિખ કવચ જેણે ધારણ કર્યું છે ને જેનું મુખ જ માત્ર ખુલ્લું છે એવા ચાણક્ય પ્રવેશ કરે છે.]

રાક્ષસ [સ્વગત] — અહો ! દુરાત્મા, ના ના, મહાત્મા કૌટિલ્ય આવે છે.

[અનુદ્વલ]

દીપે એ સર્વે શાસ્ત્રોનો રત્નાકર જ આ સમે !

નગણા ગુણના એના મત્સરે જ અન્યા અમે.

ચાણક્ય — [રાક્ષસને જોઈ સ્વગત] અહા ! આ તો મહાન અમાત્ય રાક્ષસ !

[અનુદ્વલ]

સેના મૌર્યનો ને મારી મતિ જારી ઉગ્ગરે

ને ભારી કદપનાકલેશે થકવી વીર એ નરે !

[કવચ કાઢી નાંખી પાસે જઈ] અમાત્ય રાક્ષસ ! નમસ્કાર વિષ્ણુગુપ્તના.

રાક્ષસ — [સ્વગત] હવે અમાત્ય વિશેષણ નીચું જોવાવનારું છે. [પ્રગટ] વિષ્ણુગુપ્તજી, જે જે મને અડતા. હું ચંડાળના સ્પર્શથી દૂષિત છું.

ચાણક્ય — અમાત્યજી, એ ચંડાળ નહોય. એ તો તમારો પૂર્વે જોયેલો રાજપુરુષ સિદ્ધાર્થક છે. ખીન્ને જે એની સાથે હતો તે રાજપુરુષ સમુદ્ધાર્થક

૧. ચાક્ષીને જવાનો અભિનય ખતાવવા લખાય છે. ૨. મૌર્યકુળ (ચંદ્રગુપ્તનું).

૩. નીતિ — રાજનીતિ.

છે. દૂંડામાં, એ બધું મેં તમારા અને વૃષલના મેળાપ માટે જ યોજ્યું હતું.
એ વૃષલ તમને મળવા આવે છે. તમે તેને મળશો.

રાક્ષસ — [સ્વગત] વશે કે કવશે, મળવું જ જોઈશે.

[એવે પરિજન સાથે ચંદ્રગુપ્ત પ્રવેશ કરે છે.]

ચંદ્રગુપ્ત — [રાક્ષસ પાસે જઈ] આર્ય, નમસ્કાર ચંદ્રગુપ્તના.

રાક્ષસ — [જોઈ, સ્વગત] અહો ! આ જ તે ચંદ્રગુપ્ત,

[અનુષ્ટુભ]

ભગ્ય ઉન્નતિનાં^૧ ચિહ્નો આસ્યથી જ ખતાવી જે
પહોંચ્યો યુથપતિ^૨ પેડે સર્વોપરિપદે ક્રમે !

[પ્રગટ] રાજન્, જય હો !

ચંદ્રગુપ્ત —

[અનુષ્ટુભ]

આર્ય, કાર્ય તણો ભાર સંભાળો ગુરુરૂપ^૩, ત્યાં
મહીતળ મહીં મારે જયની શી જ ન્યૂતતા^૪ ?

રાક્ષસ — [સ્વગત] કૌટિલ્યનો શિષ્ય આ કેવો મને અમાત્ય રૂપે સંબોધે
છે ! અથવા ના, ના, એ તો ચંદ્રગુપ્તનો વિનય છે. હું જ મત્સરને લીધે
અવળું લહું છું. ચાલુક્ય યશસ્વી થયો, તે બધી રીતે ઘટિત જ છે. કેમ જે—

[વસંતતિલકા]

સત્પાત્રનો ઉચિત ધૃષિત યોગ પામી
નિશ્ચે લહે જડ જને જશ, વિદ્ધ વામી;
જોગે જુગૃહિત કુપાત્ર તણા ધોમંતે
પેખે નદીતટ તરુવત પાત^૫ અંતે.

ચાલુક્ય — અમાત્ય રાક્ષસ, ચંદનદાસને જિવાડવાને આવ્યા છો ?

રાક્ષસ — ખરેખર, એને જિવાડવાને જ.

ચાલુક્ય — તો સંભાળી લો આ શસ્ત્ર^૬.

રાક્ષસ — નહિ નહિ, વિષ્ણુગુપ્ત, એ અને નહિ. અમાત્યપદનું શસ્ત્ર, તે
પણ તમે ધારણ કરેલું હું ધારણ કરવા યોગ્ય નથી.

૧. મોટાઈનાં; હાથીના અર્થમાં કદાવરપણાનાં. ૨. હાથીના ટોળાનો ઉપરી.

૩. ચાલુક્ય જેવા તમે. ૪. કમીના; જીણપ. ૫. બિયલી પડવું તે; ખુવારી—ખરાબી.

૬. અમાત્યપદના ચિહ્નરૂપ તલવાર.

ચાણક્ય — શું બોલ્યા, અમાત્યજી ? હું યોગ્ય ને તમે અયોગ્ય ! જુઓ,
જરાક જુઓ —

[શાદ્વલવિકીરિત]

વૈરીનો મદ મોડતા તમ તણા પ્રૌઢા પ્રતાપે કરી
પીકે પાખર ને લગામ મુખમાં રાખી સુકાયા તુરી;
ને નાનાવિધિનાં યથેચ્છ સુખનાં સ્વપ્ને સહુ વીસરી
વાંસે અખતર લોહનાં વહી વહી સૂજી ગયા સૌ કરી.

અથવા એમ શું કરવાને ? તમે શસ્ત્ર ધારણ કરો નહિ, તો ચંદનદાસ
અચે પણ નહિ.

રાક્ષસ — એમ ? ત્યારે ધારણ કરું છું. લાચાર, વિષજીરુત, એ તે કાર્ય
કરાવનાર મિત્રસ્નેહને નમું છું.

ચાણક્ય — [રાજપુરુષને] ભાઈ, કોટવાળ વિજયપાળને કહે ને, અમાત્ય
રાક્ષસે અમાત્યપદવીનું શસ્ત્ર સંભાળી લીધાથી પ્રસન્ન થઈ દેવ શ્રી ચંદ્રગુપ્ત
શ્રમાવે છે કે, ઝવેરી શેઠ ચંદનદાસને જગતશેઠ બનાવવા. વળી સેનાના હયહાથી
સિવાય બીજા અથા કેદીનાં અંધન છોડવાં; અથવા અમાત્ય રાક્ષસ મંત્રીશ્વર છે,
ત્યાં સેનાના હયહાથી સંજ્યા ને સંજ્યા રાખવાનું પણ શું કામ છે ?

[અનુબંધ]

સૌનાંચે હય ને હાથી સાથે અંધન છોડવાં;
પ્રતિજ્ઞા પાળી આંધેલી રહે આંધી શિખા જ આ.^૧

રાજપુરુષ — જેવી આર્યની આજ્ઞા. [જન્ય છે.]

સ્વાધ્યાય

૧. સંસ્કૃત કવિ વિશાખદત્તે ‘મુદ્રારાક્ષસ’ નામે નાટક લખેલું છે. તેનો અનુવાદ
સાક્ષરશ્રી કેશવલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવે (ઈ. સ. ૧૮૫૬-૧૯૩૮) ‘મેળની મુદ્રિકા’ એ
નામે કરેલો છે. તેમાંથી આ ભાગ ઉતાર્યો છે.

શ્રી. કેશવલાલભાઈએ ધ્રુવનાં સંસ્કૃત નાટકો તથા કાવ્યોના સુંદર ગુજરાતી અનુવાદો
કરેલા છે. નાટકોના અનુવાદ વખતે મૂળ સંસ્કૃત પાઠો વિષે તેમણે કરેલી ચર્ચા તથા
શોધખોળ અગત્યની મનાય છે. વિનય વાચનમાળા પુસ્તક ૨ માં ‘પૂર્વજેની પ્રતિમાઓ’
એ નામે કવિ ભાસના નાટકના તેમના અનુવાદમાંથી પાઠ આપેલો છે.

૧. નંદરાજનું નિકંદન કાઢું ત્યારે જ મારી શિખા ફરીથી આંધું, એવી ચાણક્યે
પ્રતિજ્ઞા લીધી હતી. તે પૂરી થઈ એટલે હવે તેની ફરીથી આંધેલી શિખાને જ માત્ર
અંધન રહે-એવો ભાવ છે.

૨. નાશીતા સુભાષિતમાં કહ્યું છે કે —

ઉત્સવે વ્યસને ચૈવ દુર્મિક્ષે રાષ્ટ્રવિપ્લવે ।

રાજદ્વારે રમશાને ચ યસ્તિષ્ઠતિ સ વાન્ધવઃ ॥

—ઉત્સવ વખતે, મુશ્કેલી વખતે, દુષ્કાળ વખતે, રાજક્રાંતિ વખતે, રાજ્યદરબારમાં અને રમશાનમાં જે પડખે ઊભો રહે, તેને મિત્ર ગણવો.

રાજક્રાંતિ વખતે ભૂતા રાજના પક્ષકારોને નવા રાજના પક્ષકારોને હાથે કેટલું વેઠવું પડે તે નાશીતી વાત છે. ચંદનદાસના પ્રસંગમાં તે વસ્તુ તાદેશ થશે.

વિનય વાચનમાળા પુ. ૧ માં ‘ન્યાય કે દયા?’ એ પાઠમાં મિત્રપ્રેમનો નાશીતો દાખલો જેવા મળશે.

૩. વિષ્ણુગુપ્ત ચાણક્ય પ્રાચીન પ્રખર રાજનીતિજ્ઞ તરીકે નાશીતો છે. તેનું ખીનું નામ કૌટિલ્ય હતું. ધણુખરું કુટિલ રાજનીતિ સાથે તેનું નામ સંકળાયેલું છે. પરંતુ આ નાટકમાં તો તે એક દુશળ, વિચક્ષણ રાજનીતિજ્ઞ તરીકે જ આલેખાયેલો છે.

અશ્નો

૧. ચંદનદાસ તથા રાક્ષસે એકબીજા પ્રત્યેનો મિત્રપ્રેમ શી રીતે દાખવ્યો ?

૨. ચાણક્ય રાક્ષસને વશ કરવા શા માટે માગતો હતો ?

સાકું વાળવું = ના જેવું થઈ પડવું; ના

જેવું લાગવું

પડછે = સરખામાણીમાં

છાંચરો પું = લેશમાત્ર; જરા પણ નહિ

(એ અર્થમાં)

ખર આવવું = સફળ નીવડવું

ખોજવું અં કિં = પાલવવું; પરવડવું

નેપથ્યમાં = પડદા પાછળ

ક્ષપણક પું [સં.] = ખૌદ્ર આ જૈન સાધુ

વહાલેશરી વિં = હિતેચ્છુ

શિખિ પું [સં.] = એક નાશીતો

દાનેશરી રાજ (હોદ્દા માટે પોતાનું

માંસ સમર્પ્યું હતું)

પુરુષદોષ પું [સં.] = પોતે - જાતે કરેલો

અપરાધ

વધરો પું = કલહ [પ્રયોગ]

ક્રાધું = ‘કહું છું કે’ (ખોલીનો એક

કરેળા સ્ત્રીં = મોટી ખૂમ - ચીસ

અદ પા = અધું કે ચોથા ભાગનું; થોડુંક

વધમાળ સ્ત્રીં = વધ કરવા લઈ જવાતાના

ગળામાં પહેરાવાતી માળા

તાણે અં = ત્યારે (ખોલીનો એક પ્રયોગ)

પાહાં = પાસે; આગળ

નગણા ખનવું = કદર ન કરવી

નરવું સં કિં = જર્ણ કરવું; ધસી નાખવું

કલ્પનાકલેશ પું [સં.] = ચિંતા-ફિકરનો

ઉચ્ચાટ

દંપ્તિત વિં [સં.] = ઇષ્ટ

ભુગુપ્તિત વિં [સં.] = નિંદવા લાયક

ધીમંત વિં [સં.] = બુદ્ધિશાળી

મદ મોડવો = અહંકાર ખડિત કરવો

પાખર સ્ત્રીં = થોડા કે હાથી પર નાખવા-

નું બખતર

તુરી પું = થોડો; તુરંગ

નાનાવિધિ = નુદા નુદા પ્રકાર

કરી પું [સં.] = હાથી

૭

મુક્તકે.

૧

ઝ્યાં જોઈએ ત્યાં કૂડેકૂડ, સામે સામાં બેઠાં ઘૂડ,
કોઈ આવી વાત સૂરજની કરે, તે આગળ લઈ ચાંચ જ ધરે;
'અમારે હજાર વર્ષ અંધારે ગયાં, તમે આવાં ડાહ્યાં ક્યાંથી થયાં ?'
અલા મોટાની^૧ તો એવી જાણ, મૂકી હીરો ઉપાડ્યો પૂઠાણ.

— અખે.

૨

સજન^૨! નેહ જો વાંધવો, વાંધ જોઈને જાત;
થાય ન પસ્તાવો કદી, સુખ રહે દિનરાત.
સજન! નેહ નિભાવવો, ઘણો દોહ્યલો યાર;
તરવો સાગર હોડકે, સૂવું શસ્ત્ર પર ધાર.
સજન! નેહ ત્યાં ભેદ^૩ શો, ભેદ ત્યાં શો નેહ!
ભેદ ત્યાં તો છેદ છે, મર્મ^૪ ઝઘડી રેહ.^૫

— નર્મદ

૩

નથી વિદ્વત્તા વાપરી દેશ કાજે
નથી વાપરી પાઈ જો લોકલાજે;
નથી કામ કીધાં સ્વદેશાભિમાની,
વૃથા જન્મ કોયો; કરી શી કમાણી ?

— દસપતરામ

૪

કંઈ લાખો નિરાશામાં અમર આશા છુપાઈ છે.

— મણિલાલ નં દિવેદી

૫

શુભ સ્વર્ગમાં વસનારી તે ચઢી પડી હર-શિરે,
પડવા માંડેલી પડી પાછી ! ટકી ન, હર હર-શિરે.
પડી, ગિરિ પર, ઉચ્ચ ગિરિવર મૂકી પડી એ પાછી—
અવનિ પર આઠોટતી ચાલી, ઘૂઠવાઢી ઘણી થાતી.

૧. કહેવાતા મોટા લોકાની. ૨. હે મિત્ર! ૩. બુદ્ધાઈ.

૪. જ્યાં સહેજ ઈન્ન થતાં મૃત્યુ થાય એવું મર્મસ્થાન. ૫. રહે.

२८

मलिन गंगा, क्षार समुद्रे पेठी अंते ए तो !
 भ्रष्ट थयुं जरी तेनो शतमुख विनिपात ज निर्मेलो !
 भ्रष्ट थई मति तेनो शतमुख विनिपात ज निर्मेलो !

— गोवर्धनराम त्रिपाठी

३

सौन्दर्यो वेडफी देतां ना ना सुंदरता मळे;
 सौन्दर्यो पामतां पहेलां सौन्दर्य बनवुं पडे.

— कदापी

७

ईशनी इच्छा तणा,
 स्वरनी संगे मेळवुं,
 मारी इच्छाना स्वरो;
 संगीत ए तो अवनवुं.

८

अश्रु औषध दुःखनुं,
 स्नेह-वैद्ये आपियुं;
 अश्रुरूपे वही जतुं,
 विष उर विशे जे व्यापियुं.

९

मृत्यु नव पूरुं करे,
 जीवनं जीवन अहीं;
 अधिक अधिक विकासनी,
 छे भूमि अन्य, जवुं तहीं.

— नरसिंहराव द्विवेदिया

१०

दुर्वृत्तिओ जे जगवे जनोनी,
 ते खेल मांडे भयनो भरेलो;
 भयार् तळावो तणी पाळ तोडी,
 रोकी शक्या छे जलधोष कोण ?

92

एक असत्यथी जन्मे असत्यो बहु जूजवां ;
रोपे असत्य जे तेने पडे ए झुंड वेठवां.

१२

जाओ भले जीवन-आश सर्वे,
 उत्पात थाओ; उपहास थाओ;
 थाओ तिरस्कार; विनाश थाओ;
 न एक थाओ प्रभूप्रीतिनाश.

— રમણભાઈ નીલકંઠ

93

पुण्यात्मानां ऊंडाणो तो
आभ जेवां अगाध छे.

— નાનાદાદ

98

નથી જાણ્યું અમારે પંથ શી આફત ખડી છે;
 ધવર છે આટલી કે, માતની હાકલ પડી છે.

— મેધાણી

१५

हसी मृत्युमुखे धसवानुं ज दे,
 धसी मृत्युमुखे हसवानुं ज दे,
 जीववा नहि तो —
 मरवा कोई भव्य प्रसंग तुं दे !

95

वेसे छे भाग्य वेठानुं, ऊभुं ऊभा रहेलनुं;
सूतेलानुं रहे सूतुं, चाले भाग्य चलतनुं.

—૨૧૦ વિં પાઠક

৯৬

वसुन्धरानुं वसु थाउं साचुं,
हं मानवी मानव थाउं तो घणुं.

92

बुझावानी पूर्वे अधिक ऊजळो दीपक वळे;
डुबी जावा पूर्वे अधिकतर संध्या झळहळे.

31

१८

जगनी सौ कडीओमां स्नेहनी सर्वथी वडी.

२०

हणो ना पापीने, द्विगुण वनशे पाप जगनां,
लडो पापो सामे अडग दिलना गुप्त बळथी;
प्रभु साक्षी धारी, हृदयभवने, शांत मनडे
प्रतिद्वेषी केरं हित चही लडो, पाप मटशे.

—सुन्दरम्

२१

भर्या भर्या चढीने लळी, वरसी वेळ अनंत;
मूक्त वनी पाछा वळे, कां मेघो कां संत.

२२

नमताथी सौ को रीझे, नमताने बहु मान;
सागरने नदीओ भजे, छोडी ऊंचां स्थान.

—स्नेहशिम

२३

रेलाई आवती छोने वधी खाराश पृथ्वीनी,
सिंधुना उरमांथी तो ऊठशे अमी^१ वादळी.

२४

स्मरे ना, सेवे ना जीवनमरणे जे वतनने;
वृथा जन्मी जीवी जन जरी जतो मोघ मरणे.

—पूजसाध

२५

वेर झेर विसारे पाडी डंख दिलना धोई;
खारे समंदर व्हेता मूके, एवा विरला कोई.

—देवश रामश मोढा

२६

जलती राखो आग नाखीने ईंधण वारे वारे,
अने फूंकतां सहेज भभकशे भडका एवा भारे.

१. अमृत लेणी भीठी.

પણ —

ઝમેરવાં ચૂકો જો ફૂંચળ, બને વધુંયે ધાલ,
પછી ફૂંકતાં ઝડી છવાશે ઝલટી મોઢે ધાલ.

— પિનાડિનું ઠાકોર

૨૭

જગજનો !

રિવાવી સંતોનાં હૃદય, કુરબાનીની પછીથી,
તમે ગાશો ગાથા, રમત કૂર એવી શીદ રમો ?
ન કાં પહેલેથી તો હૃદય પરલો સંતજનનાં !

— ઉમાશંકર નેપી

સ્વાધ્યાય

૧. એક જ કડી કે શ્લોકમાં જેનો આખો ભાવ વ્યક્ત થઈ રહે, એવા કાવ્યને મુક્તક કહે છે. એવાં સુભાષિતો સ્વતંત્રપણે પણ લખાય છે; અથવા તો આખી કવિતામાંથી એકી કડી તેના આવા સ્વતંત્ર ભાવને કારણે સ્વતંત્ર રીતે પ્રચલિત થાય છે. આ પાઠમાં એ રીતે બુદ્ધ બુદ્ધ કવિઓનાં કાવ્યોમાંથી મુક્તકો વીણીને આપ્યાં છે. રસ પડે તો ખીજાં કાવ્યોમાંથી તેવાં મુક્તકો શોધજો.

૨. ગંગા પ્રથમ સ્વર્ગમાં હતી, ત્યાંથી ભગીરથ રાજાએ શંકરની મદદથી પૃથ્વી ઉપર આણી, એ વાત જાણો છો ? કવિ એ માહિતીનો ઉપયોગ પાંચમા મુક્તકમાં શું બતાવવા કરે છે ? એ જ ભાવનું નીચેનું સંસ્કૃત સુભાષિત જુઓ —

શિરઃ શાર્વં સ્વર્ગાત્ પશુપતિશિરસ્તઃ ક્ષિતિધરં
મહીધ્રાદુત્તુઙ્ગાદવનિમવનસ્ચાપિ જલધિમ્ ।
અધોઽધો ગઙ્ગેયં પદમુપગતા સ્તોકમથવા
વિવેકભ્રષ્ટાનાં ભવતિ વિનિપાતઃ શતમુખઃ ॥

૩. તેરમા મુક્તકનો ભાવ ભવમૂર્તિ કવિના નીચેના શ્લોક સાથે સરખાવવા જેવો છે —

વજ્રાદપિ કઠોરાણિ મૃદૂનિ કુસુમાદપિ ।
લોકોત્તરાણાં ચેતાંસિ કો હિ વિજ્ઞાતુમર્હતિ ॥
વજ્રથીયે ઘણાં કઠણ, પુષ્પથી પણ કોમળાં,
અહો ! એવા મહાત્માનાં કો જાણે ચિત્તને ખરાં ?

૪. સોળમા મુક્તકનો ભાવ નીચેના સંસ્કૃત શ્લોક ઉપરથી છે —

આસ્તે ભગ આસીનસ્ય ઊર્ધ્વં તિષ્ઠતિ તિષ્ઠતઃ ।
શેતે નિપદ્યમાનસ્ય ચરાતિ ચરતો ભગઃ ॥

૫. વીસમા મુક્તકમાં સત્યાગ્રહની ભાવના વણેલી છે. પાપી સામે લડવાથી પાપ બમાણું થાય એ શાથી? પાપી સામે પાપી થઈને લડીએ તો ખરેખર પાપ બમાણું જ થયું ને? તેથી પાપી કરતાં પાપ સામે આત્મશુદ્ધિપૂર્વક લડીએ, તો બંને પક્ષનું પાપ થટે.

૬. સામા તરફથી થતા પ્રહારોના બદલામાં સંતો તે તેનું હિત જ કરે છે; જેમ વૃક્ષોને પથરા મારે તોપણ તે તો સામું સુન્દળ આપે છે. એ ભાવ તેવીસમા મુક્તકમાંથી સમજો.

પ્રશ્નો

૧. ધ્રુવને સૂરજના પ્રકાશમાં જવાની વાત શાથી ન ગમે?
૨. અશ્વને કવિ દુઃખનું ઔષધ શા માટે કહે છે?
૩. એક અસત્ય આચરનારને પછી અસત્યનાં બુંડ વેઠવાનાં થાય છે, એટલે શું?
૪. માતની હાકલ પડવી એટલે શું?
૫. સંતની સરખામણી મેઘ સાથે કરી બાબતમાં કરી છે?

ધ્રુવ નં = ધ્રુવડ
 ચાંચ ધરવી = મારવા તડવું
 બાણ સ્ત્રીં = જ્ઞાન; સમજ
 નેહ પું = સ્નેહ; પ્રીતિ [પૃથ્વી
 વસુંધરા સ્ત્રીં [સં.] = રત્નોની ખાણ -

વસુ નં [સં.] = ધન; દ્રવ્ય
 દ્વિગુણ વિં [સં.] = બમાણું
 પ્રતિદેશી પું [સં.] = રાત્ર; દુશ્મન
 જરી જવું = છર્ણ થવું; નાશ પામવું
 મોઘ વિં [સં.] = મિથ્યા; નિષ્ફળ

૮

વાચન

દિનપ્રતિદિન શિક્ષણના વિસ્તાર સાથે વાચનનો પણ વિસ્તાર થતો જાય છે અને વાચનની રુચિને તૃપ્ત કરનારા લેખો પણ વૃદ્ધિ પામતા જાય છે, એ વાત સંતોષ ઉપજાવનારી છે. તથાપિ આપણે શું વાંચીએ છીએ, કેવી રીતે વાંચીએ છીએ, એનો વિચાર કરવાની બહુ આવશ્યકતા છે. શરીરને પુષ્ટિ આપનાર અન્નની અને ભોજનની આપણે અનેક રીતે પરીક્ષા કરીએ છીએ; પણ મન અને આત્માને પુષ્ટિ આપનાર જે વાચન તેની યથાયોગ્ય પરીક્ષા આપણે કરતા નથી. જેમ સર્વ વાતોમાં આજકાલ બહારની ટાપટીપ અને શોભા ઉપર વિશેષ લક્ષ્ય અપાતું થયું છે, તેમ વાચનમાં પણ થઈ ગયું છે. આપણી શાળાઓ અને પાઠશાળાઓ સુધી દૃષ્ટિ કરી જોઈશું તો કોઈ એક વિષયના તલસ્પર્શ પર્યંત સાંગ અધ્યયનનો ક્રમ જોવામાં આવશે નહિ. સર્વ વિષયનું પદ્મવત્રાહી પાંડિત્ય આપણા વિદ્યાલયમાંથી પદવી ધારણ કરીને બહાર

આવતા યુવકોમાં પણ દીદામાં આવે છે, ત્યાં અન્ય પ્રાકૃતોની તો વાત જ શી કરવી ?

શાળાઓમાં જેમ ગણિતની કૃત્યો, ઇતિહાસાદિના સંક્ષેપ, એવાં કૃત્રિમ સાધનો પ્રયોજવા માંડ્યાં છે, તેમ મનુષ્યના જીવનને પરમોપયોગી એવા અતિગહન વિષયો પણ સંક્ષેપમાં હસ્તગત કરવાની લલુતા સર્વ પાસા વધેલી દીદામાં આવે છે. મનુષ્યોના વ્યાપારમાં વૃદ્ધિ થઈ છે કે મનુષ્યોની બુદ્ધિ ક્ષીણ થઈ ગઈ છે, પણ જાણે દોડતે દોડતે જ જ્ઞાનમાત્રને ઉપાડી લેવાય તો કીક, એવી અસાધારણ તૃષ્ણા દીદામાં આવે છે. પુસ્તક હાથમાં લીધું, પ્રથમ પત્ર જોયું, અંત્ય પત્ર જોયું, વચમાં આમ તેમ ઉચ્ચામ્યું, અને અમુક અમુક અભિપ્રાય તે પુસ્તકના વિષય સંબંધે ધારણ કરીને જોયું મૂક્યું—એ જ પ્રચાર પડ્યો છે. ‘વખત નથી’ એ તો એક બહુ સામાન્ય અને સાધારણ ફરિયાદ થઈ પડી છે. અને કેટલીક વાર તે ખરી હશે. તથાપિ સેંકડે પંચાણુ જનને સંબંધે તો આલસ્ય, બેપરવાઈ અને પોતાની બુદ્ધિનું અભિમાન સંતાડવાનો એ ખોટો માર્ગ છે.

આટલું જતાં એમ નથી કે વાચનની રુચિ ઓછી થઈ છે. પ્રથમ કરતાં ઘણી વધી છે. અભણમાં અભણ માણસોના ઘરમાં પણ ચાર પુસ્તકો હશે; ગાંધીની દુકાને હિંગ, મરી ને મરચાંની વાસમાં પણ નાટકનાં ગાયનોયે પડેલાં હશે; રેલવેમાં મુસાફરી કરતા ઘણાખરા માણસોના હાથમાં પુસ્તક કે ‘ન્યૂસપેપર’ હશે, અને સર્વ કોઈ પોતાની શક્તિ અનુસાર કોઈ ને કોઈ ‘પેપર’—‘છાપું’—રાખતા હશે, અથવા રાખી નહિ શકતા હોય તો વાંચવાની જોગવાઈ કરી લેતા હશે. ઘણાંક જનોને નિત્ય ‘પેપર’ જોયા વિના અન્ન ભાવતું નથી એવી પણ સ્થિતિ છે. આટલી બધી વાચનની રુચિ બહુ સંતોષ ઉપજાવનારી છે. પણ એનો સાર શો છે? જેમાં કશો ઉપદેશ નહિ એવી અથવા આડકતરી રીતે અવજો ઉપદેશ આપનારી વાતો, તેવાં જ નાટકો, અને વેપાર-લઝાઈ-કેસ ઇત્યાદિના ખખરઅંતરનાં ‘પેપરો’, એ વિના બીજા પ્રકારનું વાચન આ બધી પ્રવૃત્તિમાં દેખાતું નથી, એ બહુ શોચનીય છે.

આપણી શાળાઓ અને પાઠશાળાઓમાં જેમ પરીક્ષા ‘પાસ’ કરવા માટે જ અધ્યયન ચાલે છે, ગોખીને મોઢે રાખીને ગમે તે રીતે પણ પરીક્ષામાં ઉત્તર આપવા જેટલી જ તૈયારી કરવામાં અને કરાવવામાં આવે છે, તેમ આપણા વાચનમાં પણ કામ જેટલું, ખપ જેટલું, પૈસો પેદા થાય તેટલું વાંચવા ઉપર વાચકોનું લક્ષ છે. ‘પાસ’ અને ‘નોફરી’ની ઉતાવળમાં જેમ શિક્ષણનો હેતુ—બાળકના મનનો વિકાસ કરાવી તેને વિચારતાં શીખવવું તે—બીધો વળ્યો.

છે, તેમ 'પૈસો, પૈસો' એ ઝંખનામાં વાચનનો વાસ્તવિક હેતુ—પ્રાકૃત જીવનને ઉન્નતિકારક પ્રવાહમાં ઘોઈ સ્વચ્છ અને ઉન્નત કરવું—તે પણ ઊંઘે વળી ગયો છે. વાચન તે જાણે વખત ગાળવાને માટે જ હોય એમ મનાવા લાગ્યું છે. વખત વાચનને માટે છે એમ મનાતું અંધ થયું છે. રેલવેમાં 'વખત જવા માટે' પુસ્તકો અને પેપરો સાથે રહે છે, વખત મળશે ત્યારે વિચારવાને માટે રહેતાં નથી. પ્રાચીન સમયમાં કોઈ પણ ગ્રંથને 'વિચારવો' એમ કહેવાતું; તેને સ્થાને હવે 'વાંચવો' એટલું જ કહેવાય છે. ને તે અન્યર્થ છે; કેમ કે, વિચાર્યા વિના વાંચી જવાય તેવા જ વાચનની આ સમયને ભૂખ છે.

કહેવાનું તાત્પર્ય એમ નથી કે, સર્વ કોઈ વાંચનારે તત્ત્વશાસ્ત્ર અને ગહન વિચારના ગ્રંથો જ વાંચવા અને વિચારવા. પરંતુ એવા વિષયોને રેલવેની મુસાફરીમાં લઈ જવા અને વખત ગાળવાને સાથે રાખેલાં વાતો, નાટકો કે પેપરના આટિફલોની પેઠે ઉપર ઉપરથી જોઈને હાથ કરી લેવાની આશા રાખવી, કે તે રીતે તે વિષયોને ચર્ચાયલા જોવાની ઇચ્છા કરવી, એ અતિશય અયોગ્ય અને હાનિકારક છે. ગહન વિષયોને એ રીતે ચર્ચા શકાતા નથી, અને એ રીતે ચર્ચવાથી તેમનું સંપૂર્ણ જ્ઞાન ન થતાં સમજનારને વિચાર કરવામાં ભૂલ થયા વિના રહેતી નથી. વાચનની જે પદ્ધતિ પડી ગઈ છે, કથા—વાર્તા—નાટક—ન્યૂસપેપર એટલામાં જ વાચનનો વિસ્તાર આજકાલ આવી રહ્યો છે, તેથી ગંભીર વિષયોની ચર્ચાનો અવકાશ જતો રહ્યો છે એટલું જ નહિ, પણ જે વિષયો રુચિકર વાચનમાં ગણાય છે તેમાં પણ તેના સ્વરૂપને અનુસરીને કે તેના તલસ્પર્શને અનુભવીને કાંઈ લખાતું જણાતું નથી.

ગંભીર વિષયોની ચર્ચાને અભાવે અને ગંભીર વિષયોનું વાચન અરુચિકર થવાને લીધે તથા જે રુચિકર વાચન છે તેમાં પણ ખૂબ ઊંડાઈ ન હોવાને લીધે, વાચકોના જીવનમાંથી, વ્યાપારમાંથી, આચારમાંથી ગાંભીર્ય અને વિવેક પ્રત્યક્ષ રીતે ન્યૂન થતાં જાય છે. આ જગતમાં અવતરીને મરવાની વયમાં જાણે ખાવાપીવા અને મોજમજ કરવા વિના ખીનું કશું કર્તવ્ય જ ન હોય તેવી લઘુતા, ચંચળતા, વિકલતા આપણા વાચકોના અંગમાં વારંવાર જણાય છે; અને અભિમાન તથા સંકુચિત મન અને વિચાર સાથે સ્વચ્છંદતા, ગમ્મત, મોજ, એ જ સર્વત્ર નિયામક થઈ ગયાં હોય, એવું ખેદકારક ભાન વિચારવાનને થયા વિના રહેતું નથી. જીવન અને તેના ઉપયોગ અને નિર્વાહ તથા સ્વરૂપ વિષે ગંભીરતાથી વિચાર કરવો, તે વિચારને અનુસરી મહત્કાર્યોમાં પ્રવેશ કરવાનાં સાહસ, સ્વાર્પણ અને આગ્રહ પોતાના ચારિત્રમાં પ્રતિક્ષણે દર્શાવવાં, એ વાત જ જાણે આપણા વાચકોના લક્ષમાં ન હોય, કાર્યસિદ્ધિનો રહસ્યમાર્ગ

ગંભીર વિચાર છે એવું જાણે વિસ્મરણ જ થઈ ગયું હોય, તેવું વર્તમાન સમયના વાચનની સ્થિતિથી જણાઈ આવે છે.

આપણા દેશમાં જ આમ થયું છે એમ નથી; યુરોપ અને અમેરિકામાં પણ દેશની ઉન્નતિના સ્વરૂપને સમજનારા વિચારવાન પુરુષો આ જ પ્રકારની ક્રિયા કરે છે. વરાળયંત્ર, વીજળી અને ચુંબકની પાંખો ઉપર ઊડતા અને મહાલક્ષ્મીની પ્રતિમાના પ્રતાપમાં ઝંખવાઈ ગયેલા આ સમયને પોતાના અંતઃકરણ અને હૃદયમાં પણ વરાળયંત્ર, વીજળી અને ચુંબકનાં સાધનોથી વિચારવાનો અને નિર્ણય કરવાનો પ્રકાર જોઈએ છીએ. આમ હોવાથી આજ તમને એવાં સ્ત્રી પુરુષો બહુ જડશે કે જેમણે ઘણાં શાસ્ત્રો, ઘણાં ગ્રંથો, ઘણાં વિચારોનાં મોટાં પૂજ્યાં, ગમે તે, પણ કાંઈક ને કાંઈક જાણ્યાં હોય; પણ એવાં જન તો અતિ વિરલ જડશે કે જેને કોઈ એક વિષયનું તેના મૂલ્યથી પરિપાક પર્વત સાંગોપાંગ યથાર્થ જ્ઞાન હોય. આથી કરીને આ સમયનું જીવન કેવળ એક રમત જેવું, નકામું, હલકું અને સ્વાર્થી થઈ ગયું છે. જ્યાં જોઈએ ત્યાં રમતગમતની મંડળીઓ, ક્લબો, સોસાયટીઓ છે; અને વિદ્યા કે જ્ઞાનના ગંભીર વિસ્તાર માટેનાં તેવાં સ્થાન અન્ય દેશોમાં ક્વચિત્ ક્વચિત્ દેખાય છે, તથાપિ આપણા ભરતખંડમાં તો એક પણ નથી, એ અતિશય શોકજનક દશા છે. વિદ્યાવિનોદ, શાસ્ત્રચર્ચા એ તો એક અનાદરનો વિષય છે; લૉન-ટેનિસ, બિઝીક, ક્રિકેટ, ચા-પાણી, જિયાફતો અને વચમાં વચમાં નાટકોનાં 'ગાયનો' એ આજકાલના વિદ્યાના ઉપાસકોનો શોખ છે!

પદ્મપાહનનો જે પ્રાચીન સંપ્રદાય હતો તેનો તો અત્યંત ઉચ્છેદ થયો છે, અને આજ એક શતકથી પાશ્ચાત્ય કેળવણીના પ્રભાવથી આપણે વાંચતા અને લખતા થયા છતાં એક પણ શુદ્ધ પ્રતિભાવાળો ('ઓરિજિનલ'—મૌલિક) લેખ ઉપજાવી શક્યા નથી! આપણું વાચન એ જ આપણા જીવનનું ખડું પ્રતિબિંબ છે. માણસ કોની સાથે રહે છે અને શું વાંચે છે તે કહો એટલે તે કેવો છે તે કહી શકાશે, એમ જે જ્ઞાનીએ કહ્યું છે તેણે સત્ય કહ્યું છે.

— મણિલાલ નલુભાઈ દ્વિવેદી

સ્વાધ્યાય

૧. વાચન વિષેનો આ પાઠ સ્વં સાક્ષરશ્રી મણિલાલ નલુભાઈ દ્વિવેદીએ 'સુદર્શન' માસિકમાં લખેલા લેખોના સંગ્રહરૂપ 'સુદર્શન ગદ્યાવલિ' નામક પુસ્તકમાંથી ઉતાર્યો છે.

વિનય વાચનમાળાના પુનઃ ખીનમાં તેમનો 'વિચાર' એ પાઠ છે. તે પણ આના અનુસંધાનમાં વાંચો. તે પાઠના સ્વાધ્યાયમાં લેખક અંગે માહિતી આપેલી છે તે જુઓ.

૨. વાચન એ વિચાર અને આચારનું એક મહત્ત્વનું સાધન છે; તેને કેવળ મનોરંજનનું સાધન બનાવી મૂકવામાં આવે, તે તેની માઠી અસર આપ્યા છતાં ઉપર પણ થાય. એ વસ્તુ લેખકે આ પાઠમાં સચોટ રીતે દર્શાવી છે.

પ્રશ્નો

૧. આજકાલ કઈ જાતનું વાચન પસંદ કરવામાં આવે છે ?
૨. વાચનની રુચિ અને પ્રચાર વધે એટલાથી જ પ્રગતિનું માપ નીકળે ખરું ?
૩. ભોજનની પેઠે વાચનની પણ યથાચોગ્ય પરીક્ષા કરીને તેને સ્વીકારવું જોઈએ. એ વિધાન તમારા શબ્દોમાં ચર્ચો.
૪. લેખક આ જમાનાને મહાલક્ષ્મીની પ્રતિમાના પ્રતાપમાં ઝંખવાઈ ગયેલો કહે છે તેનો શો અર્થ ?

લેખો પું ૦ ૫૦ ૧૦ = લખાણો
 તલસ્પર્શ પું ૦ [સં.] = છેક તળિયા સુધી
 પહોંચવું તે
 સાંગ વિં ૦ [સં.] = અંગો સહિત; આખું
 પલ્લવગ્રાહી વિં ૦ [સં.] = માત્ર છેડાઓને
 અડતું; ઉપરચોટિયું
 પ્રાકૃતો પું ૦ ૫૦ ૧૦ [સં.] = સામાન્ય
 લોકો
 સર્વ પાસા = બધી બાજુએ
 વ્યાપાર પું ૦ [સં.] = પ્રવૃત્તિ
 પ્રચાર પું ૦ [સં.] = રીત; ચાલ
 પ્રાકૃત વિં ૦ [સં.] = સામાન્ય; વિશેષ
 સંસ્કાર વગરનું
 અન્વર્થ વિં ૦ [સં.] = અર્થને અનુસરતું;
 યથાર્થ

આટિંકલ પું ૦ [હં.] = લેખ
 લઘુતા સ્ત્રીં ૦ [સં.] = પામરતા
 વિકલતા સ્ત્રીં ૦ = બાવરાપણું
 રહસ્યમાર્ગ પું ૦ [સં.] = ચાલી; ઉપાય
 પરિપાક પું ૦ [સં.] = પરિણામ; પરિપક્વ
 થવું તે
 ક્લબ સ્ત્રીં ૦ [હં.] = મનોરંજન તથા મળવા
 કરવા માટે કઠાતું મંડળ
 સોસાયટી સ્ત્રીં ૦ [હં.] = મંડળી
 લોન-ટેનિસ નં ૦ [હં.] = દડાની એક
 અંગ્રેજી રમત
 બિઝીક સ્ત્રીં ૦ [હં.] = પત્તાંની એક રમત
 જિયાદત સ્ત્રીં ૦ [અ.] = મિજબાની
 સંપ્રદાય પું ૦ [સં.] = રિવાજ; ચાલ; વહીવટ

૯

કૃષ્ણભક્તિનો રોગ

‘દુનિયા પેદા કરું’ એવી અભિદેવને ઇચ્છા થઈ આવી. તે મુજબ હવે તે ઘડવાનું કામ શરૂ કરવાનું હતું. એટલામાં કોણ જાણે કેમ, તેમના મનમાં એક વિચાર આવ્યો, ‘મારા કામમાં સારું નરસું બતાવનાર કોઈ એકાદ જણ હોય તો ખૂબ મજા પડશે.’ એટલે તેમણે પ્રથમ એક સારો આહોશ ટીકાકાર બતાવ્યો. ‘હવે પછી હું જે કંઈ ઘડી કાઢું તેની તપાસણી કરવાનું કામ તારું,’ એવો તે ટીકાકારને અખત્યાર આપવામાં આવ્યો. આટલી તૈયારી થયા પછી અભિદેવે પોતાનું કારખાનું શરૂ કર્યું. અભિદેવ એક એક ચીજ બતાવતા ગયા અને ટીકાકાર તેમનો દોષ બતાવીને પોતાના જીવનને કૃતાર્થ કરવા લાગ્યો.

ટીકાકારની પરીક્ષામાં ભૂલ વિનાનું કે નિર્દોષ કશું જ નીકળે નહિ. ‘હાથીને ઉપર જોતાં આવડતું નથી; ઊંટ ઉપર જ જોઈ શકે છે; ગધેડામાં ચપળતા ન મળે; વાંદરું તો સાવ ચંચળ,’ એવી રીતે ટીકાકારની ટંકશાળ શરૂ થઈ. તે પોતાના શેરા મારતો જ ગયો. અભિદેવ તો આભા જ બની ગયા. તેમણે છેવટનો પ્રયત્ન કરી જોવાનું દરાવ્યું અને પોતાની અંધી કારીગરી વાપરી ‘માણસ’ ઘડી કાઢ્યો.

ટીકાકાર નીરખીને જોવા લાગ્યો. આખરે તેમાં જ ભૂલ નીકળી જ : ‘આની છાતીમાં એક બારી જોઈતી હતી. એટલે આના વિચારો અધાને સમગ્નત.’

અભિદેવ બોલ્યા, ‘તને નિર્માણ કર્યો એ જ મારી પહેલી ભૂલ થઈ. હવે હું તને શંકરને સોંપી દઉં છું.’

આ એક જૂની વાર્તા ક્યાંક વાંચેલી. તેની હકીકતની આખતમાં શંકા લેવા જેવું ફક્ત એક જ સ્થાન છે અને તે એ કે, વાર્તામાં કહ્યા મુજબ આ ટીકાકાર શંકરના કબજામાં સોંપાયા હોય એમ દેખાતું નથી. કદાચ અભિદેવને તેમની દયા આવી હોય, या તો શંકરે પોતાની શક્તિ તેમની ઉપર ચલાવી નહિ હોય. ગમે તેમ થયું હો, પણ તેમની જમાત આજે સારી પેઢે ફેલાયેલી છે, એટલું ચોક્કસ. ગુલામીના સમયમાં કર્તૃત્વ ન રહ્યાથી વક્રત્વને લાગ મળે છે. કામનું બોલવાનું ખલાસ થયું એટલે પછી બોલવાનું જ કામ આકરી રહે છે! અને બોલવાને સારુ પણ રોજ ને રોજ નવા વિષય ક્યાંથી લાવવાના? તેથી એક સનાતન વિષય નક્કી કરવામાં આવ્યો : ‘નિંદા-સ્તુતી જનાંચ્યા। વાર્તા વધુ-ઘનાંચ્યા।’ (માણસોની નિંદા કે સ્તુતિ કરવી અને કામિની તથા કાંચનની વાતો કરવી.)

પણ આમાં માણસોની નિંદા અને સ્તુતિ અંતે કહેલી હોય તોય તેમાં વહેંચણી આમ સમજવાની છે: નિંદા એટલે પર-નિંદા અને સ્તુતિ એટલે આત્મ-સ્તુતિ. અભદેવે ટીકાકારને સારું-નરસું જેવા કહ્યું હતું. તેણે પોતાનું સારું જેયું, અભદેવનું નરસું જેયું. માણસના મનની રચના જ એવી વિચિત્ર છે કે, ખીનના દોષો જેમ તેને સ્પષ્ટપણે દેખાય છે, તેમ ગુણ દેખાતા નથી.

સંસ્કૃતમાં ‘વિશ્વગુણાદર્શ ચમ્પૂ’ કરીને એક કાવ્ય છે. વેંકટાધ્વરી નામના એક દક્ષિણના પંડિતે તે લખ્યું છે. તે કાવ્યની કલ્પના એવી છે કે, કૃશાનુ અને વિભાવસુ નામના બે ગંધર્વો વિમાનમાં બેસીને ફરતા હોય છે, અને જે જે નજરે પડે તેની ચર્ચા કરે છે. કૃશાનુ દોષ-દષ્ટિ છે, જ્યારે વિભાવસુ ગુણ-ગ્રાહક છે. અન્ને પોતપોતાની દષ્ટિથી વર્ણન કરે છે. ‘ગુણાદર્શ’ એટલે ‘ગુણોનો અરીસો’ એવું પોતાના કાવ્યનું નામ રાખીને કવિએ પોતાનો નિર્ણાયક મત વિભાવસુના પદ્મમાં આપ્યો છે. તોય એકંદર વર્ણનનો હાક એવી ધારીતો અન્યો છે કે, છેવટે વાચકના મન ઉપર કૃશાનુના મતની જ છાપ પડે છે. ગુણગ્રહણ કરવાના હેતુથી લખ્યું તોય આવી દશા થઈ, તો પછી દોષ જેવાની વૃત્તિ હોત તો શું ને શું થાત!

ચંદ્રની જેમ હરકોઈ વસ્તુને શુક્લ-પક્ષ^૧ અને કૃષ્ણ-પક્ષ^૨ હોય જ છે. તેથી ટીકાખોર મનને સ્વૈરસંચાર કરવાને કશી મુશ્કેલી નડવા જેવું નથી હોતું. સૂર્ય દિવસે દિવાળી^૩ કરતો હોય, તોપણ ‘રાત્રે તો અંધારું જ આપે છે,’ એ એક વાક્યથી આખી દિવાળીની હોળી^૪ કરી શકાય. તેમાં પણ દોષ જ જેવાનો નિયમ દરાવ્યો હોય, તો બે દિવસ વચ્ચે એક રાત ન દેખાતાં એક દિવસની આસપાસ બે રાત દેખાવાની. પછી અગ્નિની જ્યોતિ તરફ ધ્યાન ન જતાં, ધુમાડા ઉપરથી અગ્નિનું અનુમાન કરનારું ન્યાયશાસ્ત્ર નિર્માણ થવાનું.

આ ‘કૃષ્ણુલકિતો’નો સંપ્રદાય કોઈ ચોપી રોગની જેમ વધતો જ ન્ધ છે. આંખની કાઠી કાળી હોવાને લીધે હો, યા કાળા રંગનું આકર્ષણ અધિક હોવાને કારણે હો, કાળી બાજુ જેમ આપણી આંખે ચડે છે, તેમ બીજી બાજુ ચડતી નથી. આવી સ્થિતિમાં આ સાંપ્રદાયિક રોગ કઈ દવાથી મટશે, તે જેઈ લેવાની જરૂર છે.

પહેલી દવા એ કે, ચિત્તમાં બેઠે બીજી ગયેલી આ ‘કૃષ્ણુલકિતો’ને બહારનો કૃષ્ણ બતાવવો નહિ; પણ અંદરનો કૃષ્ણ બતાવવો. લોહોમાં રહેલું કાળું જેવાને ટેવાયેલી નજરને તેના પોતાના મનમાંનું કાળું બતાવવું. વિશ્વના ગુણ-દોષોનું

૧. બીજી બાજુ. ૨. કાળી બાજુ. ૩. અજવાળું; ખૂબ પ્રકાશ. ૪. બાળી મૂકવું; નાશ કરવો.

પરીક્ષણ કરવા માગતો માણસ મોટે ભાગે પોતાને નિર્દોષ માનીને રહે છે; આ તેનો ભ્રમ દૂર થાય કે તરત તેના પરીક્ષણનો ઝેરી કાંટો આપોઆપ ભાંગી જશે.

આઠબિલમાં 'નવા કરાર'માં આને વિષે એક સુંદર પ્રસંગ વર્ણવેલો છે:—

કોઈ એક સ્ત્રીને હાથે કંઈક દુર્વર્તન થયું હશે. તેની તપાસ કરીને તે આઈને યોગ્ય ન્યાય આપવા માટે એક 'મહાજન' મંડળ બેઠું હતું. શ્રવણભક્તો પણ સારી સંખ્યામાં ભેગા થયા હતા, એ કહેવાની ભાગ્યે જ જરૂર હોય. પણ તે આઈના સહભાગ્યે ખ્રિસ્ત-પ્રભુને ત્યાં બેઠી આજ્ઞા હતા એ વિશેષ. પંચોએ પોતાનો ચુકાદો આપ્યો: 'આઈએ ઘેર અપરાધ કરેલો છે. અધાએ પથરા મારી તેને શરીરમાંથી મુક્ત કરવી.'

ચુકાદો સાંભળતાંની સાથે જ ભેગા થયેલા માણસોના હાથ સ્ફુરવા લાગ્યા અને આસપાસના પથ્થરો થર થર ધ્રૂજવા લાગ્યા. ખ્રિસ્ત-પ્રભુને તે પથ્થરોની દયા આવી. તેમણે બિલા થઈ અધાને સંબોધીને એક જ વાક્ય કહ્યું: 'જેનું મન તદ્દન ચોખ્ખું હોય તે જ પહેલો પથરો મારે.'

ભેગી થયેલી મંડળી એક ક્ષણ સ્તબ્ધ થઈ ગઈ. પછી ધીમે ધીમે એક પછી એક માણસ ત્યાંથી વિદાય થયો. છેવટે તે દુર્દૈવી આઈ અને ખ્રિસ્ત-પ્રભુ બે જ રહ્યાં. તેમણે તેને થોડો બોધ આપીને પ્રેમથી વિદાય આપી. આ આખ્યાયિકા હંમેશા યાદ રાખવી. 'કાયસા ગુણદોષ વાનૂં આણિકાંચે । મજ કાય ત્યાંચે ડળે અસે ?' (બીજનના ગુણદોષનું વર્ણન હું શું કામ કરું? મારામાં તેમની કંઈ અછત છે શું?)

બીજી દવા તે મૌન. બીજનનો દોષ દેખાય જ નહિ તેટલા માટે પહેલી દવા છે. ભૂલેચૂકે દોષ દેખાઈ જ જાય તો આ બીજી દવા ખાસ ઉપયોગી છે. આને લીધે મન અંદર ને અંદર તરફડિયાં મારશે. બેચાર દિવસ બંધ નહિ આવે, પણ છેવટે થાકીને મન શાંત થશે. તાનાજી રણમાં પડી ગયા પછી માવળાઓ નાસવા માંડશે એવાં ચિહ્નો દેખાયાં; ત્યારે જે દોરડાની મદદથી તેઓ કિલ્લા ઉપર ચડી આવ્યા હતા અને જેની મદદથી હવે તેઓ નીચે ઊતરવા માગતા હતા, તે દોરડું જ તાનાજીના ભોઈ સૂર્સાજીએ કાપી નાંખ્યું. 'એ દોરડું મેં કચારનુંયે કાપી નાંખ્યું છે,' એ સૂર્સાજીના એક વાક્યથી તેમનામાં નિરાશાનું શરૂાતન સળગી ઊઠ્યું અને કિલ્લો સર થયો. મુઢો એટલો જ કે, મૌનથી દોરડું કાપી નાખ્યા જેવું થાય છે. 'કાં તો બીજનના દોષ જોવાનું ભૂલી જા; નહિ તો તરફડિયાં મારતો બેસ,' આમ કરવાની વારી મન ઉપર આવે છે. અને એમ થતાં આખો રસ્તો સરળ બને છે. કારણ જેને જીવડું છે, તેને લાંબો વખત તરફડિયાં મારતા બેસવાનું પરવડતું નથી.

ત્રીજી દવા કર્મયોગમાં ગરકાવ થઈ જવું તે છે. જેમ આજે સૂતર કાંતવું એ જ એક એવો ઉદ્યોગ છે કે જે સામાન્યપણે અધા માણસોને પૂરો પાડી શકાય, તેમ કર્મયોગ એ એક જ એવો યોગ છે કે જેની કોઈ પણ જાતની ધાસ્તી વિના અધી આમજનતાને સિદ્ધારસ કરી શકાય. અદે સૂતર કાંતવું એ જ આજનો કર્મયોગ છે.

આ સૂતર કાંતવાનો કર્મયોગ એક વાર સ્વીકાર્યો હોય, તો લોકનિંદાની વાતો છાણતા ખેસવાને અવકાશ જ રહેતો નથી. જેમ ખેડૂતને અનાજના એક એક કણના મૂલ્યનું ભાન હોય છે, તેમ સૂતર કાંતનારને ક્ષણેક્ષણનું મહત્ત્વ હોય છે. ‘રિકામા જાડ નેદી એક ક્ષણ ।’ (એક ક્ષણ પણ ખાલી જવા દેતો નથી) એ સમર્થ રામદાસની શિખામણ, અથવા ‘એક ક્ષણાર્ધ પણ વ્યર્થ થવા ન દેવો’ એ નારદરતો નિયમ શું સૂચવે છે, એ સૂતર કાંતતી વખતે અક્ષરશઃ ધ્યાનમાં આવે છે. કર્મયોગનું સામર્થ્ય અદ્ભુત હોવાથી તેના ઉપર જેટલો ભાર દઈ શકાય તેટલો ઓછો. આ રસાયણ અનેક રોગો ઉપર લાગુ પડે છે; પણ જે રોગની ઉપાય-યોજના અત્યારે આપણે કરવા માગીએ છીએ, તેના ઉપર તો તે અદ્ભુત ગુણ દે છે, એ અનુભવેલી વાત છે.

ઉપર કહેલી ત્રણે દવાઓ રોગીની જીભને કડવી તો લાગશે, પણ તેમનું પરિણામ અતિ મધુર આવે છે. આત્મપરીક્ષણ દ્વારા મનનો, મૌનથી વાણીનો, તેમ જ કર્મયોગથી શરીરનો દોષ નીકળી ગયા વિના આત્માને આરોગ્ય પ્રાપ્ત નહિ થાય. દવા કડવી છે એમ કહી તે નાખી ન દેવાય. આ દવા મધ સાથે લેવાની છે. મધથી કડવાશ જતી રહેશે. ભૂતમાત્રને ઠેકાણે ભગવદ્ભાવ, એ મધ છે. તેમાં આ ત્રણે માત્રાઓ ઘસીને લીધી હોય તો અધું જ સ્વાદિષ્ટ લાગશે.

—વિનોબા ભાવે

સ્વાધ્યાય

૧. આચાર્ય વિનોબા ભાવે (જન્મ ઈ. સ. ૧૮૯૫) ઘણાં વરસ ગાંધીજી સાથે સત્યાગ્રહાશ્રમ, સાબરમતીમાં રહ્યા હતા. તેમણે ‘મહારાષ્ટ્ર-ધર્મ’ નામના મરાઠી સાપ્તાહિકમાં લખેલા લેખોનો ચૂંટી કાઢેલો સંગ્રહ ‘મધુકર’ નામે પ્રસિદ્ધ થયો છે. તેના એ જ નામના ગુજરાતી અનુવાદમાંથી આ પાઠ ઉતાર્યો છે.

હાલમાં તો તેમણે ઉપાડેલી ‘ભૂદાન’ પ્રવૃત્તિથી તે દેશમાં તેમ જ પરદેશમાં વિશેષ જાણીતા થયા છે. તે પ્રસિદ્ધ લેખક પણ છે. તેમનું ‘ગીતા પ્રવચનો’ એ પુસ્તક ઘણું જાણીતું છે.

૧. શિવાજીના ગુરુ; મહારાષ્ટ્રના જાણીતા સંત. ૨. ‘ભક્તિસૂત્ર’ના કર્તા.

૨. કૃષ્ણભક્તિ એટલે કોઈ પણ બાબતની કૃષ્ણ - કાળી બાજુ જોવાની કુટેવ. તેના વિષે રમૂજ શૈલીમાં લખાયેલા આ લેખ ઉપરથી તમને આચાર્યશ્રીની લેખનશૈલી તથા વિદ્વત્તાનો પરિચય મળશે.

૩. ધ્વજા એ પરમાત્માનું ઉત્પત્તિ કરનાર સ્વરૂપ છે; વિષ્ણુ એ પાલન કરનાર સ્વરૂપ છે; અને શંકર એ સંહાર કરનાર સ્વરૂપ છે. તેથી શંકરને સોંપી દેવું એટલે નાશ કરવા માટે આપી દેવું, એવા અર્થમાં લેખકે પ્રયોગ કર્યો છે.

૪. જ્યાં જ્યાં ધુમાડો હોય ત્યાં અગ્નિ હોય - એવો પ્રત્યક્ષ અનુભવથી નિયમ તારવ્યો હોય; પણ જ્યારે પર્વત ઉપર દૂર ધુમાડો દેખાય, ત્યારે ત્યાં અગ્નિ હશે એવું અનુમાનથી કહી શકાય છે. ન્યાયશાસ્ત્ર - પ્રમાણશાસ્ત્રમાં એ નાણીતું છે. યત્ર યત્ર વહ્નિઃ તત્ર તત્ર ધૂમઃ ।

૫. શિવાજીએ સિંહગઢનો કિલ્લો જીતવા ચડાઈ કરી હતી; તે વખતે તાનાજીએ અદ્ભુત પરાક્રમ દાખવ્યું હતું. લડાઈમાં તેનું મૃત્યુ થયું. તેથી શિવાજી બોલ્યા હતા કે, ‘ગઢ બાલા, સિંહ મેલા’=ગઢ આવ્યો, પણ સિંહ ગયો. તાનાજીના ભાઈએ પાછા ન જીતવાય તે માટે દોરડું કાપી નાખ્યું હતું, તેમ પેરુ જીતવા ગયેલા પોર્ટુગીઝ વીર કોર્ટેઝે પોતાની હોશિયો બાળી નાખી હતી; જેથી તેના સૈનિકોને ભાગી જવાનો વિચાર જ ન આવે અને તેઓ મન મૂકીને લડે.

પ્રશ્નો

૧. અક્ષદેવે ટીકાકારને શંકરને સોંપવાનો શા માટે વિચાર કર્યો?

૨. પાઠમાં કૃષ્ણભક્તિના રોગ માટે શી શી દવાઓ બતાવી છે?

૩. મન, વાણી અને શરીરનું આરોગ્ય સધાયા વિના આત્માનું આરોગ્ય શાથી ન સધાય?

અખત્યાર પુ'ં = અધિકાર
શેરો મારવો = ટિપ્પણ કરવું; તે તરીકે કોઈ લખવું

જમાત સ્ત્રીં = એક નાતના કે પંચના લોકોનો સમૂહ

કર્તૃત્વ નં [સં.] = કાર્ય કરવું તે; ક્રિયાશીલતા

કામનું વિં = જરૂરનું; ઉપયોગી

ચંપૂ સ્ત્રીં; નં [સં.] = ગદ્ય અને પદ્ય

બંને વાળી સાહિત્યકૃતિ

દોષદૃષ્ટિ વિં [સં.] = દોષ તરફ નજર કરનાર

ધાત્રી સ્ત્રીં = રીત; પ્રકાર

સ્વૈરસંચાર પુ'ં [સં.] = પોતાની મરજી

મુજબ, મનસ્વીપણે વિચરવું તે
નિરાશાનું શૂરાતન = મરણિયા બનવું તે;
કેસરિયાં કરવાં તે

સિંકારસ સ્ત્રીં = ભલામણ

રસાયણ નં = ધાતુ, પારા વગેરેની ભરમ-વાળી ઔષધિ; તેના જેવી અસરકારક દવા

ભૂતમાત્ર નં બં વં = બધાં પ્રાણીઓ; જીવમાત્ર

ભગવદ્ભાવ પુ'ં [સં.] = (પ્રાણીમાત્ર)

ભગવાન જ છે, તેમનાં જ અંશ છે, એવો ભાવ

માત્રા સ્ત્રીં [સં.] = ધાતુની ભરમ; રસાયણ

૧૦

અંખના

[ભજનનો ૨૧૬]

સૂરજ ઢૂંઢે, ને ઢૂંઢે ચાંદાની આંખડી,
નવલખ તારાનાં ટોળાં ઢલવળે રે જી;
પૃથ્વી પગથારે ઢૂંઢે ભમતા અવધૂત કોઈ
વિશ્વંભર ભરવા નયણે રે હો જી.

— સૂરજ૦

મહેરામણ મૈરવનાદે અલખ પુકારે,
મૂંગા ગિરિઓનાં મસ્તક ઝૂંચે ઝાંખતાં રે જી;
તલખે પંખી ને પ્રાણી, સરવર નદીઓનાં પાણી,
રાતે ડુંગરિયા-દવ નો જંપતા રે હો જી.

— સૂરજ૦

તરણાની છાયા હેઠે કાયા ઢંકાય તારી,
આમનાં આમૂષણ તોયે ઓછાં પડે રે જી;
બ્રહ્માંડ ભરીને પોઢચા, કીકીમાં માશો શેળે ?
જોવા તોયે લોચનિયાં ઘેલાં રડે રે હો જી.

— સૂરજ૦

ગગન ઘેરીને આજે દર્શન વરસો રે વહાલા !
ઊરે ઝૂરે રે મારો પ્રાણવપૈયો રે હો જી.

— સૂરજ૦

— ઉમાશંકર જોષી

સ્વાધ્યાય

૧. શ્રી. ઉમાશંકર જોષી (જન્મ ઈ. સ. ૧૮૧૧) ના કાવ્યસંગ્રહ 'ગંગોત્રી' માંથી આ કાવ્ય લીધું છે.

તે જાણીતા કવિ છે. તેમના કાવ્યસંગ્રહો 'ગંગોત્રી' ઉપરાંત 'નિશીથ', 'પ્રાચીના', વગેરે છે. તેમણે ટૂંકી વાર્તાઓ ('શ્રાવણી મેળો') તથા એકાંકી નાટકો ('સાપના ભારા') પણ લખ્યાં છે.

૨. આખું વિશ્વ તેના સરજનહારને જાણે ઢૂંઢી રહ્યું છે. કવિનું હૃદય પણ એમને ઢૂંઢે છે. એવડા મોટા વિશ્વંભરને પોતાની નાનકડી દૃષ્ટિ કેમ કરી ઝીલી શકશે — એવી

ભાવભરી મૂંઝવણ કવિ વ્યક્ત કરે છે. તેની સાથે 'મહાનલ'માંથી એક જ ચિત્રગારી માગનાર તથા 'એક ડગલું ખસ થાય' એમ ઇચ્છનાર કવિનાં કાવ્યો પણ સરખાવો. (વિદ્યાપીઠ વાચનમાળા, ૭મી ચોપડી : 'એક જ દે ચિત્રગારી'; 'પ્રેમળ ન્યોતિ')

૩. ઈશ્વર તરણાની ઓથમાં પણ ઢંકાઈ રહે; અને આભ - આકાશ જેવડાં આમૂષણ પણ તેને નાનાં પડે. ઈશ્વરને આણુથી પણ આણુ અને મહાનથી પણ મહાન કહીને વર્ણવવામાં આવે છે —

अणोरणीयान् महतो महीयान् आत्मास्य जन्तो निहितो गुहायाम् । इकोपनिषद् १-२-२०

ધીરા ભગતના પ્રસિદ્ધ કાવ્ય 'તરણા ઓથે ડુંગર રે' એનો ભાવ અહીં સરખાવો.

નવલખ વિ० = અગણિત [લા.]

માગતાં 'અલખ' એમ શ્રદ્ધાનું નામ

અવધૂત પુ० [તં.] = વેરાગી બાવો

પોકારે છે તેવો અવાજ કરવો

મહેરામણ પુ० = સમૃદ્ધ

ડુંગરિયા-દ્વ = ડુંગર ઉપરના દાવાનળ

ભૈરવ વિ० [તં.] = ભયંકર

પ્રાણબૈયો પુ० = પ્રાણરૂપી બૈયો -

અલખ પુકારવી = (અવધૂત વગેરે) ભિક્ષા

ચાતક

૧૧

મુકુંદરાય

૧

રાવૈયા ગામમાં સવારના નવ દસ વાગ્યે પાદરે વડલા હેઠળ ગામનાં દોર ભેગાં થયેલાં છે. વડનો છાંયો ફરે અને તડકો પડે તેથી તપીને કોઈ દોર માંડ માંડ ઊઠી પાછું છાંયે જાય તે સિવાય દોર પણ નિસ્તબ્ધ થઈ ગોવાળની રાહ જોતાં બેઠાં છે. નજીક તળાવની પાળ ઉપર એક નાની પણ સુંદર પુરાતન દેરી છે. તે દેરી પાસે ધર્માદાની જર વેરેલી પડી હતી. તે જર ચણીને ધરાઈ ને કેટલાક પોપટ દેરી ઉપર અત્યારે મોટાં માથાં હલાવતા હલાવતા, જાણે કોઈ કારભારાં ડહોળતા હોય તેમ, વાતો કરતા હતા.

તે સમયે એક હાકરડો બેઠેલાં દોરમાંથી વાંકેચૂકો રસ્તો કરતો ધીમે ધીમે ગામમાં ગયો. ભરવાડોની ઝોકો વટાવી તે ચૌટામાં ગયો. ચૌટામાં પેસતાં જ તેણે એક નવી ઉધારેલી ચાની દુકાનેથી ચા પીધી અને દેવતા માગી ચલમ પીધી. પછી માથાખંધણાનો છેડો છોડતો છોડતો તે બન્નર-મધ્ય તરફ ચાલ્યો અને વાણિયાની દુકાને આવી તેણે 'રઘુનાથ'નું ધર પૂછ્યું. ત્રણ ચાર દુકાનના વાણિયાઓએ કોઈએ માત્ર ડોક લાંબાવી, કોઈએ બહાર કૌતકની નજર નાંખી, અને કોઈએ વૈખરીથી 'શું છે? શું છે? કોનું કામ છે?' એમ પૂછ્યું

પેલા હાકરડાએ ફરી નામ દીધું. જાણે તે પ્રશ્ન પૂરો સમજવાને, વિદ્યાર્થીઓ મહેતાજીના પ્રશ્નનો જવાબ આપતાં પહેલાં બોલે છે તેમ, ‘કોણ રધનાથ કે?’ એમ બે ત્રણ વાર બોલી એકે કહ્યું: ‘રધનાથ તો બે છે: રધનાથ જોશી, પણે જોશી-ફળિયામાં રહે છે; અને રધનાથ ભટ, આ ખાંચામાં, પહેલું ખડકી-ખંધ ધર.’”

‘રધનાથ’ નામ બે ત્રણ વાર બોલાતાં એ ઘરમાંથી એક બાવીસેક વરસની વિધવાએ ડોકું બહાર કાઢ્યું. હાકરડાના હાથમાં તાર જોઈ તેણે ઘર સામું મોં કરી કહ્યું: “આપુ, જાઓ જોઈએ, ભાઈનો તાર આવ્યો લાગે છે.” બાઈએ થીંગડાવાળું પગ ચોખ્ખું અબોટિયું પહેર્યું હતું. તેનું મોં ચિંતાવાળું દેખાતું હતું; અને માથાના વાળ આજે જ કઢાવેલા હતા, છતાં તેના અંગેઅંગમાં સ્ફૂર્તિ અને તંદુરસ્તી દેખાતાં હતાં અને પોતાની સ્થિતિ ઉપરના પ્રભુત્વથી અને અજ્ઞાત કૃતકૃત્યતાના સંતોષથી જે સ્વસ્થતા આવે છે તે એનામાં હતી.

ઘરમાંથી પહેરેલી ધાખળીએ, પાઠની ભગવદ્ગીતાનો ગુટકો એમ ને એમ હાથમાં રાખી, તેના પિતા બહાર આવ્યા, અને હાકરડા પાસેથી તાર નીચે નાંખાવી દીધો. આપદીકરી ઘરમાં ગયાં. તારવાળો તેમનો ઉદ્દેગ જોઈ શીખની આશા છોડી ચાલતો થયો. રધનાથ ભટ ઘોતિયું પહેરી, માથે સફેદ પાઘડી નાંખી, ખુદ્દે ખભે એક ખેસિયું નાંખી, હાથમાં લાકડી લઈ અગ્નર તરફ ચાલ્યા. ધૂનતા હાથ અને અસ્થિર પગ જોઈ ગંગાએ કહ્યું: “આપુ! એમાં ચિંતા ન કરશો. ભાઈને આ વરસ આવવામાં મોડું થયું છે એટલે તાર કયો હશે. કાંઈ રોકાણ થયું હશે. તમે કહો તો હું ગામમાં જઈ વંચાવી આવું.”

ડોસાએ પોતા ઉપર કાખૂ મેળવી માથું હલાવી ના પાડી ચાલવા માંડ્યું. ગામમાં કસળચંદ વાણિયાનો દીકરો ફક્ત કપાસના ભાવના તાર વાંચવા જોટલું અંગ્રેજી ભણ્યો હતો, તેની પાસે જઈ રધનાથે તાર વંચાવ્યો. ઘણી મુશ્કેલીએ છોકરાએ તાર બેસાર્યો કે, ‘મુકુંદરાય મિત્રો સાથે લોકલમાં આવે છે.’ કેટલા મિત્રો તે તારમાંથી નક્કી ન થઈ શક્યું. તાર સાંભળી ડોસા ચાલવા માંડ્યા એટલે કસળચંદ બે ઘડી બેસવા આગ્રહ કર્યો. ડોસાએ કહ્યું કે, ઘેર રસોઈ કરાવવી છે એટલે ઉતાવળ છે. કસળચંદે બહુ જ મમત્વથી ડોસાને કહ્યું કે, આ વખત તો ભાઈની પાસે જરૂર ટપાલની ચરજી કરાવવી છે.

રાવૈયામાં ટપાલનું દુઃખ હતું. ટ્રેન થયા પહેલાં તોરણિયા મારફત ગામમાં ટપાલ આવતી. હવે રાવૈયા સ્ટેશન ચાર જ માઈલ દૂર હતું, પણ ટપાલની વ્યવસ્થા જૂની જ કાયમ રહી હતી, તેથી એક દિવસ નકામો જતો. રેલવેમાં

નવી લાઈન થાય, નવું સ્ટેશન થાય તેમાં પોસ્ટ-ખાતાને શું? એ ખાતું તો સ્વતંત્ર છે ના !

રધનાથ ઉતાવળે પગે ઘેર આવ્યા. ડોસાના મોં પરથી કુશળ સમજી ગંગાએ કહ્યું : “હું નહોતી કહેતી, તમે નકામી ચિંતા કરતા હતા ! ભાઈ આવે છે ના ?”

“હા. અને સાથે તેના ભાઈબહેને તેડતો આવે છે. હવે જન્મવાનું કેમ કરીશું? ગાડી આવવાનો વખત તો થઈ ગયો છે, નહિ? તે દાળમાં હવેજ નાંખી દીધો છે?”

“હા.”

“ત્યારે લાડુ કરીશું?”

“ના, ભાઈને લાડુ પસંદ નથી. તેના કરતાં તો શીરો તેમને ભાવે છે એમ એક દિવસ કહેતા હતા. અને સાથે ભજિયાં પણ કરીશું. તમે ભજિયાં માટે જે મળે તે લઈ આવો. ઘી પણ જોઈશે. શીરા માટે બદામ તો છે.”

રધનાથ ઘીનું વાસણ લઈ એમ ને એમ ગામમાં ગયા. ખીજી બાજુ ગંગાએ તુવરની દાળનું પાણી કાઢી નાંખી તેની લચકો દાળ કરી અને દહીં સરસ હતું તે ભાંગીને કઢી કરવા માંડી. થોડી વારે રધનાથ તપેલીમાં તાણું, લીલી ઝાંખવાળું ઘી અને ખીજી હાથમાં કોળું લઈને આવ્યા. તેમણે કહ્યું, “ખીજું તો કાંઈ ન મળ્યું.”

“કાંઈ ફિકર નહિ. તમે એનાં પાતળાં પતીકાં કરો. એ તો કોળાનાં પણ સરસ ભજિયાં થશે.” ગંગા બેઠી અને ભજિયાં માટે ચણાની દાળ દળવા બેઠી. ડોસા અતિ ચીવટથી ભજિયાં માટે પાતળાં પતીકાં કરવા બેઠા. એમ આ થોડી મિનિટ પર ચિંતાજન્ય શાંતિમાં ડૂબેલું ઘર ઘડીમાં હર્ષજન્ય વ્યવસાયમાં પડી ગયું.

૨

રધનાથ ભટ ગામના પ્રતિષ્ઠિત અને નાતજાતમાં સારી આબરૂવાળા ઊંચા કુંડુંબના બ્રાહ્મણ હતા. નાની વયમાં માળાપ ગુજરી ગયાં હતાં, પણ તેમણે પોતાના જ સાહસથી પહેલાં જમનગર અને પછી કાશી જઈ અભ્યાસ કર્યો હતો. તે સંસ્કૃત સારું જાણતા. જ્યોતિષ, કાવ્ય, ભાગવત, કર્મકાંડ વગેરે ભણેલા હતા. તેમનો કંઠ ઘણો મધુર હતો અને ન્યારે તે ભાગવતની કથા કરતાં કૃષ્ણ યમુનામાં પડતાં યશોદાએ કરેલા વિલાપનું વર્ણન કરતા કે ગોપિકા-ગીત ગાતા, ત્યારે અભણ માણસ પણ આંસુ પાડતાં. પોતાની પ્રતિષ્ઠાથી જ

જાતિજનોના દ્વેષ છતાં તે સારે ઘેર પરણ્યા અને તેમનાં જૂતાં ઘરડો અને ગરાસ તેમના કંકાસિયા કાકા પાસેથી એની મેળે પાછાં આવ્યાં. વખત જતાં તેમણે ગરાસમાં કંઈક વધારે પણ કર્યો. તે મોટી ઉંમરે પરણ્યા હતા, એટલે તેમની પત્ની નાની ઉંમરની હતી, પણ તેનું કુટુંબ ગામમાં અને નાતમાં સુખીમાં ગણાતું. હરકોરને રસોઈ ઘણી સારી અને ત્વરાથી કરતાં આવડતી. પૂરણપોળી તો સ્ત્રીઓ તેની પાસે જ શીખવા આવતી.

પણ આ સુખ ઝાઝા દિવસ ટકી શક્યું નહિ. નવ વરસની ગંગા અને છ વરસના મુકુંદને મૂઢી હરકોર ગુજરી ગઈ. રઘનાથને સારાં સારાં ઘેરથી કહેણાં આવ્યાં, પણ તેમણે મોટી ઉંમરે ફરી પરણવાની ના પાડી, અને છોકરાંને ઉછેરીને મોટાં કરવા ઉપર જ જીવન ગાળવા માંડ્યું. છોકરાં નાનાં હોવાથી અને સગાં દ્વેષીલાં હોવાથી તેમને બહારગામ જવાનું છોડી દેવું પડ્યું; છતાં કરકસરથી અને અંગમહેનતથી તે સારી રીતે રહી શકતા, અને પાંચ પૈસા બચાવી પણ શકતા.

ગંગા ચૌદમે વરસે વિધવા થઈ એ એમના જીવન ઉપર બીજો વધારે કારી થા પડ્યો. પશ્ચિમ વયમાં આ થા ઠેઃ સુધી રુઝાઈ ન શક્યો. ગંગામાં માતાની આવડત, સુઘડતા અને પિતાનું સંસ્કારીપણું, ધીટપણું ઊતર્યાં હતાં. એણે જ નાનાભાઈને ઉછેરવાનો અને ઘરનો બીજો બધો ભાર ઉઠાવી લીધો. પિતાની સેવા તે માતા જેવા કોમળ સ્નેહથી કરતી, પણ તેમનામાં જૂનો ઉલ્લાસ કદી ફરી આવ્યો નહિ. તેમની બુદ્ધિની સૂક્ષ્મતા એની એ રહી, પણ નવાં કાર્યોનો ઉત્સાહ મંદ થયો અને દહાડેદિવસે તે ઓછાઓલા થતા ગયા. ભગ્ન હૃદયમાંથી જાણે તેમનું જીવન વેગથી સરવા માંડ્યું—માત્ર પુત્રને પ્રતિષ્ઠિત જોવાની તેમની જૂની ઇચ્છામાં નિઃશબ્દ નિષ્ક્રિય તીવ્રતા આવી. આવી સ્થિતિમાં પણ ગામમાં તેમની પ્રતિષ્ઠા એ જ રહી હતી; ઊલટું દુઃખમાં રાખેલી ધીરજથી તેમના તરફ પૂજ્યભાવ થયો હતો.

મુકુંદમાં માઆપની સર્વ શક્તિ ઊતરી આવી હતી ખરી, પણ તેના પિતાના ઔદાસીન્યને લીધે તે કેળવાઈ નહોતી. નાનપણથી જ તેને સ્વતંત્રતાથી કામ કરવાની ટેવ પડી હતી. અને એ ટેવ, અંગ્રેજ શિક્ષણ લેવા તે બહારગામ ગયો, ત્યારથી વધવા માંડી. મેટ્રિક થયા પછી તે કોલેજમાં ગયો હતો. અત્યારે તે બી. એસ-સી.ના પહેલા વર્ગમાં હતો અને ઉનાળાની રજા પડેલી હોવાથી ઘેર આવતો હતો.

કોલેજના અભ્યાસના આ વર્ષમાં વિદ્યાર્થીનું ચારિત્ર્ય અને ભાવી કારકિર્દી કાંઈક ચોક્કસ સ્વરૂપ પકડે છે. અને કોલેજના સ્વાતંત્ર્યના વાતાવરણને લીધે

અને પરીક્ષાની ચિંતા ન હોવાથી આ વરસમાં વિદ્યાર્થીમાં માનસિક અને શારીરિક ઉલ્લાસ પણ ઠીક હોય છે. આપણા મુકુંદરાયમાં પણ આ વરસ ઠીક ઉલ્લાસ આવ્યો હતો. તે ટેનિસ સારું રમી શકતો. તેની રમવાની છટા ઘણી જ વખણાઈ હતી. તેની છટાથી જ અને સામાન્ય રીતભાતથી સ્ત્રી-વિદ્યાર્થીઓનો તે ખાસ માનીતો થયો હતો. સ્ત્રી-વિદ્યાર્થીઓ ટેનિસમાં તેને ભાગીદાર તરીકે માગતી અને હમણું તો ટેનિસ કરતાં પણ સ્ત્રીઓ તરફની રીતભાતથી સર્વ પુરુષ-વિદ્યાર્થીઓ પણ તેને ઘણું માન આપતા.

તેને ઘણું પૈસાદાર મિત્રો થયા. તેમને તે કેટલીક ઉત્તમ ચીજોના ઉપયોગ શીખવતો, ટાઈના પ્રકારે શીખવતો, રૅકેટ સંબંધી અને ફટકા મારવા સંબંધી સલાહ આપતો, છેલ્લામાં છેલ્લી ટપ્પ સંબંધી અભિપ્રાય આપતો. આ અધા પ્રસંગોમાંથી તે પોતે ન ખરીદી શકે એવી ઘણી ચીજો તેને વગર પૈસે મળતી. મિત્રો આગળ તે ગરીબ દેખાતું પસંદ કરતો નહિ. પૈસાદાર દેખાવાની કળા તેને સિદ્ધ છે એમ તે માનતો. તેની પાસે પૈસા ઓછા હતા, પણ તે પાકીટ ઊંચી જાતનું વાપરતો. અનાતના ઊંચા જોડા લઈ શકતો નહિ, પણ ખર્ચેકો લગાડી તેને અરાખર સફેદ અને ડાઘ વગરના રાખી શકતો. પાટલૂત-નેકટાઈ પહેરવાનો રિવાજ તેણે હજી દાખલ કર્યો નહોતો, પણ ઝીણું ફરફરતાં ધોતિયાં તે સુંદર રીતે પહેરતો. આ અધાનું પરિણામ એ થતું કે, જોકે તેના અહારના દેખાવના પ્રમાણમાં તે અહુ કરકસરથી રહેતો, પણ પોતાની સ્થિતિથી ઘણું વધારે ખર્ચ કરતો અને આપ પાસેથી ચોપડીઓ મંગાવવાનાં ખોટાં અહાનાંથી તેને ઘણી વાર પૈસા મંગાવવા પડતા.

તેની છેવટની ફતેહોથી અંજાઈ, પાસેના કેટલાક પૈસાદાર મિત્રો તેને ત્યાં આ વખતે વેકેશન ગાળવા આવતા હતા.

૩

ગંગા અને રઘનાથ ભાઈ માટેની ધામધૂમમાં પડ્યાં હતાં, એટલામાં આપના તીવ્ર કાને અહાર એકાનો અવાજ સાંભળ્યો. તે સાંભળી તે ખડકી તરફ ધીમે ઊડીને જાય છે, એટલામાં એકામાંથી એકદમ ઊતરી 'કમ ઓન, કમ ઓન' કરતો મુકુંદરાય ખડકીમાં આવ્યો. તેની પાછળ એ જણા આખી અમીસ, આખી નેકટાઈ અને ધોતિયાં પહેરેલા, એક હાથમાં બિસ્ત્રો અને બીજા હાથમાં ટેનિસનું પ્રેસમાં^૨ દબાવેલું અને આખી રખરની ખોળવાળું રૅકેટ લઈને ખડકીમાં પેસતા હતા.

૧. આગળ આવો, આગળ આવો.

૨. ટેનિસનું રૅકેટ સરખું રહે તે માટે રક્ત ચડાવીને દબાવી રાખવાનું ચોક્કું.

રધનાથે ‘ભાઈ આવ્યો?’ કહ્યું. પણ મુકુંદરાયનો મિત્રો તરફનો વિવેક હજી પૂરો થયો નહોતો, એટલે તેણે કાંઈ જવાબ ન દીધો. અંદર આવી, મુકુંદરાય ઘંટીનો અવાજ સાંભળી, જાણે પોતે દોરી રાખેલું કોઈ સુંદર ચિત્ર કોઈ એ ભૂંસી નાખ્યું હોય તેમ, ચિડાઈને બોલ્યો, “આ અત્યારે ઘંટી કોણ ચલાવે છે!”

ગંગાએ, જરા લોટવાળા હાથ ખંખેરતાં હસતે મોઢે બહાર આવી કહ્યું: “ભાઈ, તમારે માટે ભજિયાંનો લોટ જરા દળતી હતી. મોઢું કેમ સુકાઈ ગયું છે?”

મુકુંદે એ જ અવાજમાં કહ્યું: “પણ હજી તમે રસોઈ ન કરી? મેં તાર કર્યો હતો ને! કેટલું બધું મોઢું થયું? અધ્યા એકાવાળા, ટૂંકો અંદર લાવ. આવોને મિસ્ટર પંડિત, મિસ્ટર ચોકસી!”

ખંતે મહેમાનો, ઘંટીના અવાજથી મુકુંદરાયને જે આઘાત લાગેલો હતો તેના સાક્ષી થઈ તેની સ્થિતિ વધારે કફેડી ન કરવા, ખડકી બહાર સામાન લેવા પાછા ગયા હતા, તે અંદર આવી ઊભા રહ્યા. મુકુંદરાયની પૂર્વની મૂંઝવણ હજી અંધ પડી નહોતી અને તેથી અંદર બોલાવેલા મિત્રોને શું કહેવું તે તેને તરત સ્પષ્ટ નહિ. ખુરશી-ટેબલ હોય તો મિત્રોને અંગ્રેજીમાં કહી શકાય કે, ‘કૃપા કરી તમારી બેઠક અહીં લો.’ પણ આ તો ઓટલો! એના પર ચડવાનાં પગથિયાં, તેમાં મિત્રોને શું કહેવું? આ ગામની અને ઘરોની રચના તેને બહુ જ અર્થ વિનાની લાગી. તેના પિતા તેના આગલા પ્રશ્નોનો જવાબ ગળી જઈ તેની વિહ્વલતા કંઈ સમજી બોલ્યા: “આવોને ભાઈ, અહીં બેસવું હોય તો અહીં બેસો—ખાટલા ઉપર, નહિ તો ખડકી ઉપરની મેડીએ તમારો ઉતારો રાખ્યો છે ત્યાં સામાન મુકાવો.”

મુકુંદને પોતાની પ્રતિષ્ઠા સાચવી રાખવા અને મિત્રો માટેની ચીવટ ખતાવવા હજી જરા વધારે પ્રશ્નો કરવાની જરૂર લાગી. “ઉપર સાફ કરાવ્યું છે?”

ડોસાએ અતિ ભારપૂર્વક કહ્યું, “રજાઓ પડી ત્યારથી બહેન એ મેડી હમેશાં સાફ કરે છે.”

આ ઉત્તર પણ તેને રુચ્યો નહિ. એકાવાળાને બિચ્છા અને ટૂંકો ઉપર મુકવાનું કહી તેણે ફરી પૂછ્યું: “પણ ત્યારે હજી સુધી રસોઈ કેમ તૈયાર થઈ નથી? મેં ખાટલા માટે તો તાર કર્યો હતો!”

“પણ ભાઈ, તાર તો હજી હમણાં આવ્યો, અને ગામમાં વંચાવવાનું પણ દુઃખ!”

મુકુંદે ઘણા વેગથી કહ્યું: “અરે, તાર તે કેમ મોડો આવે? મેં ઠેઠ ઝાંખરિયા જંકશનથી કર્યો હતો ને!”

ગંગાએ ભાઈની નિર્મળતાનો લાભ લીધા વિના જરા હસીને કહ્યું : “ ભાઈ, એ તો અમને શી ખબર પડે ? પણ જે તે તમારે જન્મવાનું નહિ મોકું થાય. ચા-આ પીશો, નાહશો, ત્યાં રસોઈ તૈયાર હશે.”

ગંગાના હાસ્યથી મુકુંદના મનનું હાસ્યદ્વાર ખૂલ્યું; જાણે વસ્તુસ્થિતિ માટે માફી માગતો હોય તેમ પોતાના મિત્રો તરફ વળીને તેણે હસીને કહ્યું : “ આ તો ગામડું છે, તાર કરીએ તો પણ આ સ્થિતિ ! ” મિત્રોએ ‘કંઈ નહિ’ કહી પોતાની ઉદારતા બતાવી.

એટલામાં એકવાળાએ ટૂંકો અને બિચ્છા મેડી ઉપર ચડાવી દીધા હતા, એટલે ‘ચાલો ત્યારે જઈએ !’ કહી તે મિત્રોને લઈ મેડી ઉપર ચાલ્યો. ત્યાં એકવાળાએ ભાડું માગ્યું. મુકુંદે ખિસ્સામાંથી પાકીટ કાઢ્યું. એની ચાંપો ચપ ચપ ઉઘાડી અને અંદરથી એક રૂપિયો કાઢી એકવાળા તરફ જાણે રૂપિયામાં શું છે એવા અભિનયથી ફેંક્યો.

એકવાળો રૂપિયો લઈ ચાલવા જતો હતો ત્યાં રથનાથ ભટ્ટે કહ્યું : “ કેમ ભાઈ, આટલું બધું ઠરાવ્યું હતું ? એકા તો આઠ દસ આનામાં આવે છે.”

મુકુંદે બેદરકારીથી જવાબ આપ્યો : “ અમે તો કોઈ દિવસ ભાડું ઠરાવતા જ નથી, એટલી રકમમાં પાછું શું માગવું ? એની પાસે છૂટા પૈસા પણ નહિ હોય. કેમ અલ્યા છૂટા પૈસા છે ? ”

પેલો તો ના જ પાડે ને !

મુકુંદે આખરે છેવટના ફેંસલાના અવાજથી કહ્યું : “ કંઈ નહિ, બિચારો ગરીબ છે.” એકવાળો તો રથનાથ ભટ્ટના દીકરાને સલામ ભરી ચાલતો થયો; પણ પોતાના ઘરની સ્થિતિ આમ ચાર-છ આના પાછા લેવા જેવી છે એ ખાતર આટલી બધી ખુશ્કી રીતે યોજાઈ, તેથી મુકુંદને ઘણું માફું લાગ્યું. પ્રયત્નથી હસતું મોં રાખી તે ઉપર ગયો. સમાન સાથે નિર્થક હાસ્ય અને અસમાન તરફ નિર્થક તોજાઈ એ આધુનિકતાનાં લક્ષણો છે.

ઉપર જઈ થોડી વાતચીત કરી પછી ચા પીધી. ચા પીધા પછી જ સવારનાં શારીરિક નિત્યકર્મો કરવાનો આ મિત્રોનો રિવાજ હતો, અને આવી ટેવો પોતાની વૈયક્તિક વિશિષ્ટતા તરીકે તેઓ જાળવી રાખતા હતા અને વધારતા જતા હતા. ધીમે ધીમે ચા પી, સિગરેટ પીતા પીતા — મુકુંદ કોઈ વાર ખીજની આપેલી સિગરેટ પીતો, પણ આજે તેના પિતાના માનમાં તેણે લેવાની ના પાડી હતી — ત્રણે જણુ બહાર ગયા.

ગંગાનું કહેવું અક્ષરશઃ ખરું પડ્યું. મુકુંદ અને તેના મિત્રો આવીને નાહી રહ્યા ત્યારે જમવાનું તૈયાર થઈ ગયું હતું. વૃદ્ધ રઘનાથ, જુવાનો સંકોચ ન પામે માટે પાછળથી જમવાની ઇચ્છા બતાવી, અધૂરી રહેલી માળા પૂરી કરવા બેઠા. ગંગાએ પાટલા અને લોટા ભરીને તૈયાર મૂક્યા હતા. ત્યાં ત્રણેય કોલેજિયનો બેઠા. મુકુંદે કહ્યું, “ગંગા, લે પીરસ.”

ગંગા શીરો, પૂરી અને દાળ પીરસેલી થાળીઓ બહાર લાવી. એ જોઈને મુકુંદનો પિત્તો ગયો. તે બોલી ઊઠ્યો : “શીરો કેમ કર્યો છે?”

ગંગાએ ધીરજથી જવાબ આપ્યો : “આને ખીન્નું કરવાનો વખત નહોતો.”

મુકુંદે જ એક વાર કહેલું કે શીરો તેને બહુ ભાવે છે, પણ ગંગા તેને કુદરતી રીતે જ કળી ગઈ કે એ જવાબથી ભાઈની સ્થિતિ ખરાબ થશે, એટલે તે ગમ ખાઈ ગઈ. પણ મુકુંદ એમ શાંત થાય તેમ નહોતો : “એનો એ જવાબ ન આપ; પૂરણપોળી કરવી હતી!”

“ભાઈ, દાળમાં હવેજ નાંખી દીધો હતો. ફરી દાળ મૂકું તો ઘણી વાર થઈ જાય.”

“અને શાક તો બિલકુલ કર્યું જ નથી!”

“ખીન્નું કાંઈ મળતું નહોતું, પણ ભજિયાં કર્યાં છે.”

ઉપરી અમલદાર તાબેદારનો ખુલાસો સ્વીકારતો હોય એવે અવાજે મુકુંદે કહ્યું : “હીક ત્યારે; શેનાં કર્યાં છે?”

“કોળાનાં.”

મુકુંદને આ અસહ્ય લાગ્યું. તેણે ચાખવા જેટલી રાહ જોઈ હોત તો તેને અને તેના મહેમાન મિત્રોને સમજાત કે, શહેરનાં ભજિયાંથી આ કોઈ રીતે ઊતરે એવાં નહોતાં. પણ તેને તો કોળાનું નામ જ ખરાબ લાગ્યું. તેનાથી મોટા અવાજે બોલી જવાયું : “કોળાનાં તે કાંઈ ભજિયાં કહેવાય!”

ગંગાને ઘણું ઓછું આવ્યું. તેણે કંઈ જવાબ ન આપ્યો. મુકુંદને પણ પોતાની પ્રતિષ્ઠા માટે એ જ જોઈતું હતું. બહેનના સામું પણ મુકુંદે જોયું નહિ. તેણે થોડી વાર રોપભર્યે મોંએ ખાધા કર્યું, અને પછી મિત્રો સાથે શહેરનાં સિનેમા, પાર્ટીઓ વગેરેની વાતો કાઢી તેમનું મનરંજન કરવા માંડ્યું.

મુકુંદરાયને ભણેલા તરીકે સ્ત્રી માટે માન પણ ન હોય એ વાંચનાર કદાચ માનવા તૈયાર નહિ હોય. પણ મેં એમ ક્યાં કહ્યું છે? મેં તો પહેલેથી જ જણાવ્યું છે કે, મુકુંદરાયને સ્ત્રીઓ માટે માન હતું; સ્ત્રીઓ તરફ તે ઘણો

૫૨

આદરભાવ રાખતો. પણ સ્ત્રીઓ એટલે કઈ સ્ત્રીઓ? જેમના તરફ સ્ત્રીભાવ થઈ શકે તે સ્ત્રીઓ; અને સ્ત્રીનો એક અર્થ પત્ની પણ થાય છે. ઘણી વાર અનેક અર્થોમાંથી એક જ અર્થ હૃદયમાં અને કાર્યમાં ઊતરવા પામે છે.

સવારે ટપાલ સંબંધી થયેલ વાતચીત મુકુંદને કહેવાને રઘનાથ ઘણા વખતથી રાહ જોતા હતા. પણ તેમને વાતનું મુખ્ય મળતું નહોતું. છતાં ધીમેથી વાત કાઢવા તેમણે કહ્યું: “કેમ, હવે તો આરામ લેશો, ખરું ના?”

મુકુંદે ટૂંકમાં ‘હા’ કહી.

રઘનાથે આગળ ચલાવ્યું: “પછી જરા આ ભાઈઓને ગામ દેખાડજો. પેલી તળાવની પાળ ઉપરની દેરી બતાવજો; તેમાં શિલાલેખ છે તે બતાવજો.”

મુકુંદને ગામડાની વાત જ કાપી નાંખવી હતી. તે કહે: “હવે એમાં તે શું જોવું છે?”

હોસા ત્યાં પણ પાછા પડ્યા, તોપણ આગળ બોલ્યા: “તોપણ જરા નમતે પહોરે કસળચંદને ત્યાં જજો. તેઓ સંભારતા હતા તમને; અને કહેતા હતા કે, આ વખત તો ભાઈની પાસે ટપાલની અરજી જરૂર લખાવવી છે.”

આ બંધી કુલ્લક બાબતોથી વળી મુકુંદને માહું લાગ્યું. તેણે જવાબ આપ્યો: “તે અમે આમ કોલેજમાં ખૂબ કામ કરીને થાકીને આવ્યા હોઈએ ત્યાં વળી અરજી ક્યાં લખવા જઈએ!” અને આમ કહેતાં માથાની બાજુની આંખ પર સરી આવતી હતી તેને જગાએ પાછી ફેંકવા તેણે મોઢું ત્રાંસું ઊઠાવ્યું. તેથી તેના મનના અને વાણીના ઊછાંછળાપણાનો એ અરાખર ઉચિત અભિનય થઈ રહ્યો. તેના આપે બોલવું બંધ કર્યું.

૫

ત્રણેય જણા મેડીએ સૂતા ગયા. મિ. પંડિત અને ચોકસી તો ઊંઘી ગયા. પણ મુકુંદને ઊંઘ ન આવી. તેનું ચિત્ત વિચારે ચડ્યું:

“હોસાએ મારી બંધી પ્રતિજ્ઞા ઉપર પાણી ફેરવ્યું. હવે આ ચોકસી ને પંડિત એમ જ માનશે કે હું ગરીબ છું. કોલેજમાં અધ્યયન કહી દેશે. મેં નિશાની કરી તોય એકાવાળાની વાત પડતી ન મૂકી! હું કોલેજમાં કેટલી કરકસર કરું છું તે એ સમજતા જ નથી. મિ. દલાલ પચીસ રૂપિયાનું રેકેટ વાપરે છે અને હું આઠ જ રૂપિયાનું વાપરું છું; તેથી જ હું તે દિવસ ટુર્નામેન્ટમાં હારી ગયો. છતાં સ્પર્ધા તો મારી જ વખણાઈ હતી. કલેક્ટરે અને તેની પત્નીએ મારું નામ પૂછ્યું હતું. હવે આમ ક્યાં સુધી સહન કરવું? ક્યાં સુધી માન રાખવું? હવે

૧. વાત ઉપાડવાનો પ્રસંગ.

મારે એક વાર ડોસા સાથે ચોખવટ કરવી જ જોઈએ. માન રાખવું એ મનની નબળાઈ છે.....”

મુકુંદ, મિત્રો જાગે નહિ એમ, આપને કહેવાનો નિશ્ચય કરી ઊઠ્યો. રઘનાથ પાસે ગયો. મુકુંદની વર્તણૂકથી એમને માહું લાગ્યું હતું અને ‘રુચિ નથી’ કહી તે જમ્યા પછી નહોતા; અત્યારે ઉદાસ થઈને થાકીને જરા આડે પડખે થયા હતા. જરા સળવળાટ સાંભળતાં જ આંખ ઉઘાડી મુકુંદને જોઈ તેઓ બેઠા થયા. મુકુંદ પાસે બેઠો, પછી કોણ જાણે, તેના મિત્રો અને કોલેજનું વાતાવરણ નહોતું તેથી, કે પિતા પાસે છૂટ લેવાની ટેવ નહિ તેથી, તે વાત શરૂ કરી શક્યો નહિ. તેણે ફરી સખળ થવાનો નિશ્ચય કર્યો અને કૃત્રિમ વેગ અને ખળથી તે બોલવા માંડ્યો. પછી આથી તેના બોલવામાં કાંઈ મર્યાદા કે હંગામો કે ક્રમ કે વિચારસંકલના પછી રહી નહિ. “આવું હું ક્યાં સુધી સહન કરી શકું? તમે મારી પ્રતિજ્ઞા મારા ભાઈમિંઘો દેખતાં ખોવરાવી છે. મારે રોકેટ વગર ચલાવવું પડે છે. તમે નકામો લોભ બહુ કરો છો ! હું તમારી આમન્યા ક્યાં સુધી રાખું?” વગેરે તે જેમ આવે તેમ બોલી ગયો. રઘનાથ પોતાની ટેવ પ્રમાણે ચૂપ જ રહ્યા. ફરી મુકુંદને ન સમજાયું કે હવે શું કરવું. પછી એટલે સુધી આવ્યા પછી વાત પૂરી કર્યાં સિવાય ઉપાય નહોતો; તેણે ફરી ખળતો નિશ્ચય કર્યો અને પૂછ્યું : “ત્યારે શું કહો છો?”

રઘનાથ ખિન્ન પછી શાંત વદને બોલ્યા : “શેનું?”

“આ પૈસામાં હેરાન થાઉં છું તેનું !”

“પછી પૈસા તો છે તેટલા મોકલું છું; બીજા ક્યાંથી કાઢું?”

મુકુંદને તો હવે વાત ઠેક પહોંચાડવી હતી. તેણે કહ્યું : “તો ખેતરો વેચી નાંખો. હું મારા અભ્યાસ ખાતર ગમે તેટલો આત્મભોગ આપવા તૈયાર છું !”

“પછી ખેતરો એમ વેચી દઈએ તો ગંગાનું શું થાય?”

મુકુંદને એક ક્ષણમાં અનેક વિચારો આવી ગયા. વિધવાવિવાહ નહિ કરવાનાં અનેક અનિષ્ટ પરિણામો ઉપરાંત તેને બીજાં ઘણાં દેખાયાં. આ ઉપાય પિતાને સમજાવવાનું તેને મન થઈ ગયું. પછી જીભ ન ઊપડી. બધા વિચારો સંકેલીને તેણે એટલું જ કહ્યું : “ગંગાની ચિંતા કરવાની નથી. અત્યારે ખરાખર ખરચ કરીએ તો મારે સારી ઓળખાણ પિછાણ થાય અને ભવિષ્યમાં તેથી ફાયદો થાય. ગંગાનો નિભાવ તો તેથી સહજમાં જ થઈ જશે.”

તેના પિતાએ તેને જવાબ ન આપ્યો. મુકુંદ મોટો થઈને કમાય એ તેમને એટલું બધું અસંભવિત ન લાગ્યું. પછી કમાઈને બહેનને નિભાવે એ અસંભવિત લાગ્યું. મુકુંદ કોલેજમાં કેવાં કેવાં ખરચ કરે છે અને બીજાં તેને

ક્યાં ક્યાં કરવાં છે તે તે જાણતા નહોતા; પણ મુકુંદે આજ સુધી સારાં રેંકેટ, સારા જોડા, કોટ, પૅન્ટ, જાત જાતના કોલર, ટાઈ, હેટ વગેરે લેવાના અનેક મનસ્સા કરી કરીને અંતરમાં સંઘરી રાખ્યા હતા, તેનો ભાવ તેના મોં પર, શું જાણે શાથી, રઘનાથ કળી ગયા. તેમને સમજાયું કે, મુકુંદની કમાણીમાં ગંગાનો સમાસ થવાનો નથી, અને એક દીર્ઘ નિઃશ્વાસ નાંખી તે માત્ર એટલું જ બોલ્યા : “એમ ન થાય.” મુકુંદ હજી પણ બળનું આવાહન કરત, પણ શું કહેવું તે સૂઝ્યું નહિ તેથી ‘ડીક ત્યારે’ કહીને બેઠો. છેલ્લા શબ્દો બોલતાં તેણે ફરી મોઢું ત્રાંસું ઉઠાવ્યું અને ઉપર ગયો.

ગંગાએ આ વાત ખીજા ઓરડામાં રહી સાંભળી હતી અને તેથી તેને ઘણું જ માહું લાગ્યું હતું; પણ મનનો ભાવ દયાવી તે નિત્યને સમયે પાણી ભરવા બેઠી. આજે પાણી વધારે વધું હતું, તેથી તે બે હાંડા લઈ પાણી ભરવા નીકળી અને મોઢું ન દેખાય માટે એકદમ પસાર થઈ ગઈ. તેને જોઈ રઘનાથ સ્વાભાવિક રીતે જ બેઠ્યા અને તેમણે આરણ્યમાં જઈ કહ્યું : “ગંગા, બે હાંડા શા માટે લે છે ? બહુ પાણી જોઈએ તો પૈસા દઈ મંગાવ.”

“આ તો નાનો હાંડો છે,” એમ કહેતાં તો તે ખડકી બહાર દૂર ચાલી ગઈ.

મુકુંદ મેડી ઉપર આવી ટ્રેનમાં લીધેલું પેપર ખાલી વાંચવા માંડ્યો હતો. થોડી વારે તેના મિત્રો જાગ્યા. “કેમ, ચા કરીશું ?” કહી તેણે ચા કરવા શરૂઆત કરી. મિત્રોએ હવે કાંઈક પ્રશ્નો પૂછવા શરૂ કર્યાં. મુકુંદની નાત, જાત, ભાંડું વગેરેથી શરૂ થઈ વાત આગળ ચાલવા માંડી. ચાની આશાથી તેમનામાં ઉત્સાહ આવ્યો હતો. અને તે ઉત્સાહમાં મુકુંદ સ્ટવને જોરથી પંપ કરતો જતો હતો અને બધા બાંધે સાદે વાતો કરતા હતા. ત્યાં ગંગા પાણી ભરીને આવી. ખડકીમાં બંને હાંડા સાથે પેસાય તેમ નહોતું, તેથી ઉપલો હાંડો ઉતરાવવા તેણે મુકુંદને સાદ કર્યો. મુકુંદે તે સાંભળ્યો નહિ. પણ તેના પિતા ગંગાના જ વિચારો કરતા હતા તે ખડકીએ આવી પહોંચ્યા. હાંડો ઉતારતાં, દરમિયાન, તેમણે ઉપરથી મુકુંદનાં કેટલાંક ત્રુટક વાક્યો સાંભળ્યાં. અનેક અંગ્રેજી શબ્દોની વચ્ચે વચ્ચે નાત, વિધવાવિવાહ, ગંગા, કેળવણી વગેરે શબ્દો આવતા હતા. રઘનાથ અને ગંગા બંને, મુકુંદે બપોરે કરેલી વાત ઉપરથી એટલું સમજી ગયાં કે, મુકુંદ પોતા સિવાય ઘર, ગંગા—સર્વને વિશે ઘણું જ અપમાનકારક બોલતો હતો. બંને બોલ્યા વિના ઘરમાં ગયાં.

સાંજના પાંચેક વાગ્યે મુકુંદ ગામમાં જઈ એકો કરી લાવ્યો. એકાવાળા પાસે સામાન એકામાં મુકાવી, ઓટલા પાસે બેસી રહી બોલ્યો : “મારા મિત્રો

જન્ય છે; તેમને મૂકવા હું સ્ટેશન સુધી જઈ છું. સાંજે મારે જમવું નથી; મારી રાહ ન જોશો.” જવાબની રાહ જોયા વિના હાથમાં લાકડી ફેરવતો તે મિત્રોની સાથે ચાલ્યો.

૬

ધરમાં સર્વત્ર સૂતકાર થઈ રહ્યો. કોઈ મોટું તોફાન આવે, અનેક વહાણો-ને ફાડી, તોડી, ડુબાડી પસાર થઈ જન્ય અને પછી દરિયામાં શાંતિ ફેલાય, તેવી શાંતિ ધરમાં ફેલાઈ રહી. રથનાથને ઘણી વાર ઉદાસીનતા થઈ આવતી, ત્યારે થોડા સમયની શાંતિથી જ તે સ્વસ્થ થતા, તે ગંગા જાણતી હતી, માટે તે કશું બોલી નહિ. ઠેક રાત પડવા આવી ત્યારે તેણે ધીમે રહી કહ્યું : “આપુ, જમવા બેઠોને ! તમે સવારના જમ્યા નથી.”

પણ આજની ઉદાસીનતા હજી બિતરી નહોતી. ગંગા પિતાની પાસે આવીને બેસી રહી, પણ રથનાથ કશું બોલ્યા જ નહિ. કોઈ એક જ ખિંદુ ઉપર નજર રાખી બેસી રહ્યા.

ગંગાને લાગ્યું કે, ડોસાના મનનો બિભરો વાત કરાવ્યા વિના શમશે નહિ. તેણે કહ્યું : “તમે એમાં દિલગીર શું થાઓ છો ? તેમણે તાર મોકલ્યો છતાં રસોઈ બરાબર ન કરાઈ તેથી ભાઈ ઘણા ચિડાઈ ગયા.”

ડોસા છતાં પણ શાંત જ રહ્યા, તેમણે નજર ન ખસેડી. વસ્તુસ્થિતિનો વધારે મર્મ-ભાગ બોલવાની ગંગાને જરૂર જણાઈ.

તેણે કહ્યું : “તમે મારી આટલી બધી ચિંતા શા માટે કરો છો ? હું કાંઈ અશક્ત કે નિરાધાર નથી થઈ ગઈ. અને મારે ભાઈ જેવો ભાઈ છે !”

ડોસાએ નજર ફેરવ્યા વિના જ જાણે હજી મનમાં જ વિચાર કરતા હોય તેમ કહ્યું : “હા, એ આપણો નહોતો. એ ગયો જ સમજો.”

એ વખતે બહાર ઓટલા પરથી અવાજ આવ્યો : “એ...મુકુંદ ગયો છે.”

મુકુંદ પોતાના જેવા સુધરેલા માણસને કોઈ મિત્ર નહિ, કોઈ વિનોદનું સાધન નહિ, એવી સ્થિતિમાં ગામડાંમાં કેવી મુશ્કેલી પડે છે, તે ઘણી જ નિખાલસતાથી મિત્રોને રસ્તે કહ્યું; અને મિત્રોએ તેને સામાન વિના પણ સાથે આવવા આગ્રહ કર્યાથી તે ટ્રેનમાં જ તેમની સાથે ચાલ્યો ગયેલો. તેણે એકાવાળા સાથે કહેવડાવ્યું હતું કે પોતે ગયો છે. તે સંદેશો એકાવાળાએ બરાબર વખતે રથનાથ ભટને ત્યાં પહોંચાડ્યો. એકાવાળાનું વાક્ય પ્રસ્તુત વાતચીતમાં એવું મળી ગયું કે રથનાથ કે ગંગાને કશું પૂછવાનું સ્પર્શ્યું નહિ.

ગંગાએ જોયું કે હવે દલીલને અવકાશ નથી. તેણે પિતાને વધારે શાંતિનો સમય આપવા પથારી વગેરે કેટલુંક ઘરનું કામ કર્યું. તે ફરી રથનાથની પાસે

બેઠી. આ વખતે રધનાથ જ પહેલાં 'ખોદ્યા : “આપણે અંબાજી ગયાં હતાં તે યાદ છે ?”

વિષયાંતરની આશાએ ગંગાએ કહ્યું : “હા.”

“ત્યાંથી કુંભારિયાનાં દેરાં જોવા ગયેલાં તે તને યાદ છે ?”

“હા.”

“એ દેરાં વિમળશાએ અંધાવેલાં.”

“એમ કે ?”

“એ વિમળશા અંબાજીનો ભક્ત હતો.”

પિતા સ્વસ્થ થતા જાય છે એમ માની ગંગાનો ઉત્સાહ વધતો જતો હતો અને તે સરળ ઉત્સાહથી હોંકારો દેવા લાગી.

“તે એક વાર અંબાજી દર્શન કરવા જતો હતો. રસ્તામાં એક મોટી વાવ આવી. તેમાં તે પાણી પીવા ગયો. વાવના પગથિયા પર વણઝારો બેઠો હતો તેણે પાણીનો પૈસો માગ્યો. વિમળશાએ ‘શેનો ?’ એમ પૂછ્યું. વણઝારાએ વાવનો શિલાલેખ બતાવી કહ્યું કે, ‘આ વાવ અંધનાર પીથો મારો દાદો થાય. અમારી સ્થિતિ બગડી ગઈ એટલે હું મારી આપૂરી વાવ પર લાગો લેવા આવ્યો છું.’ વિમળશાને થયું કે, મેં આવાં દેરાં અંધાવ્યાં, પણ મારી પછવાડે કપૂત જાગે તો મારાં દેરાંનીય આવી દશા થાય ?”

ગંગાનો હોંકારો શિથિલ પડતો ગયો.

“પછી તે અંબાજી પાસે ગયો. તેને અંબાજી પ્રસન્ન હતાં. તેમણે કહ્યું : ‘બેટા, માગ માગ.’ વિમળશાએ કહ્યું : ‘માજી, બીજાં કાંઈ ન માગું, માગું એક નખખોદ !’”

હવે ગંગાનો હોંકારો નિઃશ્વાસ જેવો થઈ ગયો હતો.

“બીજી વાર કહ્યું : ‘માગ, માગ.’ ફરી વાર પણ નખખોદ માંગ્યું. ત્રીજી વાર પૂછ્યું : ત્રીજી વાર પણ નખખોદ માંગ્યું.”

ઊસા ફરી નીરવ શાંતિમાં પડ્યા.

આખા ઘરમાં મૃત્યુ જેવી શાંતિ છવાઈ રહી.

રામનારાયણ વિં. પાઠક

સ્વાધ્યાય

૧. સ્વ. શ્રી. રામનારાયણ વિશ્વનાથ પાઠકે (ઈ. સ. ૧૮૮૭-૧૯૫૫) ‘દ્વિરેક’ના તખલ્લુસથી વાર્તાઓ લખી છે. ‘શેષ’ના તખલ્લુસથી તેમણે કાવ્યો લખેલાં છે. તે જાણીતા વિવેચક અને અધ્યાપક હતા.

આ વાર્તા ‘દ્વિરેક’ની વાતો ભાગ-૨’ માંથી ઉતારી છે.

૨. હિંદુ સમાજમાં વિધવાને 'ગંગાસ્વરૂપ' કહે છે. ગાંધીજીએ તેને 'ત્યાગમૂર્તિ' કહીને સંબોધી છે. સમજણપૂર્વક વૈધવ્યધર્મ આચરતી હિંદુ સ્ત્રીને પોતાની સ્થિતિ દયામણી લાગતી નથી; ઉપરાંત તેને પોતાનો ધર્મ પાળ્યાની કૃતાર્થતાની સ્વસ્થતા હોય છે. ઉપરચોટિયા તથા સ્વાર્થી નજરે લેનારને તેની સ્થિતિ દયાજનક અને ભારરૂપ લાગે છે; અને પુનર્લગ્ન જ તેનો તરણોપાય લાગે છે.

કવિ નાનાલાલની પ્રસિદ્ધ ઉક્તિ અહીં સરખાવો —

દેહલગ્નની વિધવાને પુનર્લગ્ન સમી મુક્તિ નથી;

સ્નેહલગ્નની વિધવાને પુનર્લગ્ન સમું પાપ નથી.

અર્થાત્ જેના દેહનું જ લગ્ન થયું છે, મનથી-સમજણથી જેનું લગ્ન થયું કહેવાય નહિ, તેવી સ્ત્રી માટે પુનર્લગ્ન ભલે દુઃખ-શોકમાંથી મુક્તિ રૂપ કહેવાય; પરંતુ સ્નેહથી જે એક પતિને વરી છે, તેવી સ્ત્રી વિધવા થાય ત્યારે તેને પુનર્લગ્ન એ મહાપાપ રૂપ જ લાગે.

અશ્નો

૧. વાર્તાકાર આ વાર્તાથી શી વસ્તુ કહેવા માગે છે?

૨. મુદ્રદેરાય ગંગાની સંભાળ નહીં લે, એવું રચનાયને સાથી લાગ્યું?

૩. વિમળશાતા શબ્દોમાં રચનાયે પોતાનું નાખખોદ શા માટે ઇચ્છ્યું?

કારભારો ડહોળવાં = દેશી રજવાડાના

કારભારીનું કામ ચલાવવું

ઝોક સ્ત્રી = ગાય કે ઘેટાંબકરાંનો વાડો

માથાબંધાણું નં = ફેટો કે ફાળિયું

વેખરી સ્ત્રી = મુખમાંથી બહાર

પ્રગટતી વાણી; ખોલાતા ખોલ

પ્રભુત્વ નં = કાબૂ

અજ્ઞાત વિં = પોતાને ખબર ન પડે તેવું

કૃતકૃત્યતા સ્ત્રી = કૃતાર્થતા; ધર્મ

બળવ્યાનું ભાન

ધાબળી સ્ત્રી = કામળી જેનું અપ્રોચિયું

શીખ સ્ત્રી = બક્ષિસ

હવેજ પું = હળદર વગેરે મસાલો

ગાંધ સ્ત્રી = ઝબક; તેજ

વ્યવસાય પું = પ્રવૃત્તિ; ધમાલ

કર્મકાંડ પું = ધર્મક્રિયાઓ અને તેમની વિધિઓ

પશ્ચિમ વય = પાછલી ઉંમર; ઉત્તરાવસ્થા

ધીટપણું નં = સહનશીલતા; નીડરતા

નિઃશબ્દ વિં = મોટેથી ન ઉચ્ચારેલું;

મનમાં રાખેલું

ઔદાસીન્ય નં = ઉદાસીનતા; તટસ્થતા; વૈરાગ્ય

રેકેટ નં = ટેનિસનું ખેટ

બ્લેંકો પું = સફેદ લેડાને લગાડવા વપરાતો એક ભતનો પદાર્થ

હમ્પીકત સ્ત્રી = નક્કર સત્ય

ટુનમેન્ટ સ્ત્રી; નં = રમતગમતની

હરીફાર્થ

સ્ટાર્બલ સ્ત્રી = રમવાની છટા

સમાસ પું = સમાવેશ

આવાહન નં = ખોલાવવું તે

१२

भरत

[अनुष्टुप]

भरत उम्मरे पहाँची, छोडी वैभव राज्यने,
वनमां गंडकीतीरे आश्रम बांधीने रह्यो.

[वसंततिलक]

ॐकारना रटनमां दिन जाय चाल्या,
एकाग्र चित्तथी भजे परिव्रह्म राजा;
आहार कन्दफलनो करतो सदा ए,
एकान्त शान्त स्थलमां सुखथी वसे छे.
हैयुं सदा सह परे समता धरे छे,
जेना प्रभावथी वने^१ खीलतुं रहे छे;
ए योगतेज तरुमां चळकी रह्युं छे,
तिर्यंच त्यां अधिक हर्ष महीं फरे छे.

[शिष्परिणी]

जटा पीळी शीर्षे कृश अवयवो उपर रही,
दिसे छे ते मोटी मधुर फूलना पुंज सरखी;
समाधिवेलाए जलशीकरथी सिक्त वनती,
अने ए मोतीडां वीखरी खरतां केश परथी.

१. वन सुध्यां; वन पाथ

[उपनिषत्]

तपस्वीना आ तपमां रही छे
महा दयानी अति तीव्र रेखा;
फूलो, लता ने तर, मेघ माहीं,
आनन्द पीतां नयनो सदा छे.

[अनुष्टुप]

सन्ध्याकाले प्रभाते ए तपस्वी नदीए जतो;
स्नानादि त्यां करी नित्ये दहेलतो वनमां हतो.

[उपनिषत्]

नदी वहे छे गिरिथी रमन्ती,
फूलो तणां गीत हजार गाती;
गायत्रीनो मन्त्र जपे नदीमां,
ऊभो रहीने ऋषि एक दी त्यां.

[भंडारान्ता]

त्यां घूँघूँ गिरि नभ महीं गाजतो नाद आवे,
मोजां तेना प्रतिध्वनि तणां भेखडे आथडे छे;
वारि कम्प्युं, डगमगी गयां शृंग अद्रि तणां, ने
त्रासे नासे वनचर वधां, कोई ध्रुजी पडे छे.

[उपनिषत्]

सिंह-ध्वनिथी जय-गर्जनाथी
डरी मृगो कै ऋषि पास आवे;
फलंग मारी झरणुं कूदे छे,
तपस्वी ते चित्र ऊभो जुए छे.

[वसन्ततिलक]

त्यां एक बाल-मृग को हजु जे अशक्त
कूदी जतां झरण ते जलमां पड्युं,^१ ने
ए पूरमां तरफडी घसडातुं जोई
लाग्युं ऋषिहृदय ए अनुकम्पवाने.

१. बागवतमां भूष कथा ऐवी छे के, ऐके सगर्भा मृगवी सयनी भारी नदी
आण'गवा गछ, तेवामां तेनो गर्भ नदीमां गणी गयो.

[अनुष्टुप]

उपयोगी थवा प्रेरे तपस्वी-दिलने दया;
पडे छे वारिमां तेथी, योगी ते मृग झालवा.

[भाक्षिनी]

बल कर महीं आव्युं पूरने वींझवाने,
गरीब मृग बचावा^१ कांई चिन्ता दिले छे;
ऋषि पद ग्रही तेने खेंचीने वहार लाव्यो,
हरिण ऊगरवाथी कांई आराम आव्यो.

[शिभशिखी]

जरा मींचायेलं नयन मृगनां सुन्दर दीसे,
अने तेना भावो ऋषि तरफ केवा मृदु दीसे!
ऋषिनुं हैयुं आ नीरखी शक्तुं^२ रसिकता^३,
थयुं जोई घेलुं, कुदरत तणी आ मधुरता.

[अनुष्टुप]

पंपाळचुं, पाणी पायुं, ने आश्रमे ऊंचकी गयो;
तृणादि त्यां दई तेने कूदतुं ऋषिए कर्युं.

[शिभशिखी]

रमे छे, कूदे छे, ऋषिचरण चाटे जीभ वडे,
अने ए योगीनी मृग पर अमीनी नजर छे;
ऊगी तेने शिरे चळकती रूपाळी शींगडीओ,
ऋषिनी पीठे ए करती चळ नानी कुमळीओ.
ऋषिनी छायाशुं फरतुं दिनरात्रि ऋषि कने;
पिता माता बन्धु सहुं मृग ऋषिने समजतुं;
ऋषि तेने देतो कुमळुं तृण ने पर्ण कुमळां
अने बांधे माला कुसुमकलीनी डोक उपरे.

१. अयायवा.

२. आसार भरेदी लागली.

[४६५७१]

स्नानादि क्रिया करीने ऋषि ए
 आशिष देतो मृगवांलने, ने
 “तुं जीवतुं रहे,” वदतो दयालु,
 चुम्बी लईने हसतो दयालु.
 आभार भूली मृग ना गयुं'तुं,
 जोतां ऋषिने दिल रीझतुं'तुं,
 कै गेलथी ते ऋषिने हसावे,
 ने ए महात्मा—दिलने हलावे.

[मंदाकिन्ता]

दूर जातां मृग वन महीं योगी वेचेन थातो,
 खोवातुं तो श्रम लई वने शोधवा दूर जातो;
 पीठे तेने ऊंचकी वळतो आश्रमे हर्षभेर,
 सुखी तेने नीरखी वहतां^१ नेत्र आनन्दरेल.

[अनुष्टुप]

अहोहो ! अल्प जीवोना प्रेममां बल छे बहु,
 खेंचातां प्रेमथी ते सौ खेंची प्रेम वती शके.

[मंदाकिन्ता]

योगी चाल्यो जप तप भूली प्रेमखेंचाण मांहीं,
 चाल्यो ने ते अटकी न शके आटले दूर आवी;
 धक्को देतां हृदय पीगळे आर्द्रताने^२, अरेरे !
 खेंचे तेने हृदय कुमळुं कोण ठेली शके छे ?

[अनुष्टुप]

राग ने त्यागनी वच्चे हैयुं ए झूलतुं हतुं;
 एक दी योगी उरे आ उद्गारो नीकळे कई :—

१. वडेवडावतां.

२. भुगनी भाषाणुताने धक्को देतां, मुनिनुं हृदय पीगणा ठेके छे.

[વંશસ્થ]

“કંઈ દુઃખે છે ! દુઃખ તો જણાય છે !
 “કહીં દુઃખે શું ? પળ ના કઢાય તે !
 “મને રુચે આ મૃગ છોડવું નહીં !
 “કહીંય આસક્ત થવું રુચે નહીં !
 “બ્રહ્માંડ આખું નિજ માનનાર જે
 “બને ન વ્યક્તિ કદી પાઠનાર તે ;
 “ન ન્યૂન કોઈ નવ કો વિશેષ વા,
 “ન દૃષ્ટિએ ઝૂમિ ચડે પડે ન વા.
 “ન ઓટ તેને ભરતી નહીં હશે,
 “તઢાવ જેવો^૧ ઉદધિ રહે ભલે ;
 “દયા ભલે કૈં ઉપયોગની થતી,
 “દયાથી આસક્ત થવું ઘટે નહીં.

[અનુષ્ટુપ]

“વચાવ્યું મેં ભલે તેને, હવે છો કૂદતું ફરે ;
 “પડે જો સિંહ-પંજે તો નિર્માયું તે ભલે બને.

[શાઢ્ઢલવિકીડિત]

“ચાલે સૌ પર જેમ ચક્ર ફરતું નિર્માણનું સૃષ્ટિએ,
 “તેવું તે મૃગ ઉપરે સુખથી છો એ ચક્ર ચાલે હવે ;
 “રોકાશે મુજથી નહીં, ક્યમ પછી ચિન્તા નકામી ઘરું ?
 “જે મારું, જગનું અને સહુ તણું તે છો બને તે તણું.

[ભાલિની]

“ફર સુખથી હવે તું શોધીને કોઈ ઢોઢું,
 “ફરી કદી પળ મારા આશ્રમે આવવું ના ;
 “જપ તપ કરનારો પાઢશે આ તને ના,
 “અરર ! પળ સુખે તું છોડશે કેમ સ્નેહ ?”

[અનુષ્ટુપ]

ઋષિ તારી સ્થિતિ જોઈ આવે છે મુજને દયા ;
 આવશે વહાલથી તેને પંપાઢીશ હવે ન શું ?

*

*

*

૧. ભરતી ઓટ ન રહે તો સમુદ્ર ઓ તળાવ જેવો બની રહે.

[शिष्यरिणी]

बह्या कै दहाडा ने मृग प्रिय हजु छे ऋषिदिले,
 बहेशे कै दहाडा, मृग प्रिय रहेशे ऋषिदिले;
 अहाहा ! बन्धायो जगत त्यजनारो मृग महीं,
 अरे ! छूटयो फांसो समजण छतां ए कदी नहीं !

[भंडारिन्ता]

धीमे धीमे शरीर पर ए मृत्युना हस्त लाग्या,
 किन्तु ओछी नव थई अरे ! बन्धनी कांई पीडा;
 पंपाळे छे शिथिल करथी योगी तेनुं कुरंग,
 नित्ये नित्ये वधु वधु हजु योगमां थाय भंग.

[अतुष्टुप]

जटाथी टेकवी माथुं, सूतो छे ऋषि एक दी;
 मृत्युथी तूटती नाडी जोरथी धवकी रही.

[४५५७१]

पासे ऊभुं छे दुखियुं कुरंग,
 शुं थाय छे ते समज्युं हतुं ते;
 चाटे ऋषिना कर ने कपाल,
 ने नेत्र नेत्रे मळी दर्द रोतां.

भीना हता गाल ऋषि तणाये,
 अश्रु हतुं एक तहीं रहेलुं;
 बोल्यो ऋषि, "रे ! मुज वाल वापु !
 " आ आश्रमे हा कयम जीवशे तुं ?

" तुं एकलानी स्थिति शुं अरेरे !
 " टोळुं हवे शोधीश क्यां नवुं तुं ?
 " रे ! शुं थशे मृत्यु अकाल तारुं ?"
 पंचत्व पाम्यो बदी एम योगी.

[अतुष्टुप]

कथा एवुं कहे छे के जन्मशे मृग ए ऋषि;
 बांछता जे रही ते ते पूरी सौ करवी पडे.

— ३६५५५

સ્વાધ્યાય

૧. 'કલાપી' એ લાહીના રાજ સુરસિંહજી તખ્તસિંહજી ગોહેલ (ઈ. સ. ૧૮૭૪-૧૯૦૦) નું તખ્તલુસ છે. તેમનાં કાવ્યો 'કલાપીનો કેકારવ' એ નામે પ્રસિદ્ધ થયાં છે. તેમાંથી આ ખંડ કાવ્ય ઉતાર્યું છે. ભાવ પ્રમાણે જુદા જુદા છંદોમાં થઈને સરળપણે વહેતી આ કવિતા તમને વાંચવા-ગાવાની મન પડશે.

૨. ભરતની વાત શ્રીમદ્ભાગવત પુરાણના પાંચમા સ્કંધમાં આવે છે. તે ઋષભ-દેવનો પુત્ર હતો. રાજપાટ ત્યાગી વનમાં ગયા પછી પોતે બચાવેલા મૃગલામાં મન રહેવાથી મૃગ તરીકે જન્મ્યો હતો. અને તેમાંથી છટ્ટીને જડભરત તરીકે જન્મીને મુક્ત થયો હતો. એ નવા જન્મમાં તે કયાંય આસક્તિ બંધાઈ ન જાય તે માટે જડ-ગાંડાની પેઠે વર્તતો; તેથી તે જડભરત નામે પ્રસિદ્ધ થયો હતો.

૩. પરિશ્રદ્ધ - પરમાત્માનું ઈકાર - પ્રાણ એ નામ ગણાય છે; અને તેનો જપ ઘણો નિર્ણીતો છે.

૪. વિનયવાચનમાળા પુ. રમાં 'વિચેનાનો સાધુ' એ પાઠમાં મનુષ્ય અને વનસ્પતિ વચ્ચેનો પ્રેમ દર્શાવ્યો છે; અને 'વડલો અને પંખીડાં' એ કાવ્યમાં પંખી અને વનસ્પતિ વચ્ચેનો પ્રેમ દર્શાવ્યો છે. હવે આ કાવ્યમાં મનુષ્ય અને પ્રાણી વચ્ચેનો પ્રેમ વર્ણવ્યો છે. પરંતુ આ પ્રેમ આસક્તિરૂપ બનીને ભરતમુનિના જીવનમાં કેવી રીતે બંધન રૂપ બને છે, તે જુઓ.

અશ્વો

૧. ઋષિની મૃગ ઉપરની દયા બંધનરૂપ સાચી બની?

૨. ઋષિ ફરીથી મૃગ જન્મશે એમ સાચી?

ગંડકા સ્ત્રીં [સં.] = ગંગામાં મળી જતી
એક નદીનું નામ

તિર્યંચ નંબ ૦૫૦૦ [સં.] = ૫૨૫ પંખી વગેરે
જલશીકર પુંઃ; નં [સં.] = પાણીની છાંટ;
ફરફર

અનુકંપનું અંકિ = દયા કરવી

અમીની નજર = અમી - દયા ભરી દૃષ્ટિ

ચળ કરતી = ખંજવાળતી

છાયાશું = છાયા - પડછાયા જેવું

નિર્માણનું ચક્ર = ભાગ્યનું ચક્ર

બંધ પુંં [સં.] = માયા - પ્રેમનું બંધન

કુરંગ નં [સં.] = મૃગ; હરણું

પંચત્વ પામવું = મૃત્યુ પામવું (તે વખતે

શરીરને રચનાર પાંચે મહામૂત દ્રવ્યો

પડી જાય છે તેથી)

૧૩

સંત-સાહિત્ય

૧

આપણો દેશ સંતોની ભૂમિ છે. તેમણે આપેલું સાહિત્ય આપણો એક અમૂલ્ય અને અજોડ વારસો છે. દેશના અનેક ભાગમાં કેટલાંય સૈકાંથી સંતોએ પોતાના અનુભવ-અમૃતને કાવ્યરૂપે પીરસ્યું છે; અને તે દ્વારા આપણા લોકજીવનને અમર કર્યું છે.

સંત-સાહિત્ય મોટે ભાગે પદ્યમાં મળે છે. તેઓનું આ કવિતાગાન એમના જીવનની ગીતા રૂપ હતું. તેઓ કંઈ માત્ર કાવ્ય લખવાને માટે લખતા ન હતા. કવિતા એ તો એ સંતોના ભક્તિપૂર્ણ હૃદયના ઊંડાણમાં ઊમટતી રસાળ અનુભવવાણી હતી. તેથી જ તે આજ સુધી માનવ હૃદય પર એવી જ ઊંડી અસર કર્યે ન્ય છે અને કર્યે જશે.

સંત-સાહિત્યની એક ખૂબી એ છે કે, તે લોકબોલીમાં અને લોકોમાં પ્રચલિત એવા દાળ, રાગ વગેરે મારફત પ્રગટ થયું છે. એ કારણે તે સહેલાઈથી લોકગત થઈ લોકસાહિત્ય જેવું વ્યાપક અને લોકપ્રિય બને છે.

આ ઉપરાંત સંત-સાહિત્યનો મુખ્ય વિષય પણ સર્વને સમગ્રય તેવો હોય છે. સામાન્ય માનવીઓના જીવનમાં થતા સાધારણ અનુભવોને આધારે તેઓ ગૂઢ તત્ત્વોને જાત-અનુભવના જોરથી ધબકતી વાણીમાં લોકોને કહે છે. તેમાં તેઓ તત્ત્વનું ટૂંકાણું નથી કરવા બેસતા. મોટામાં મોટા તત્ત્વને સહેજે ને સાદા શબ્દોમાં ને સુંદર શૈલીથી તે રજૂ કરે છે. પરમ સત્ય કે પરમેશ્વરને સચરાચર વ્યાખ્યાનો જોનારા તે પુરુષો જગતની માયા જ નહિ, પરંતુ સમાજ કે લોક-વ્યવહારમાં જે પાખંડ, વહેમ, ખોટા રીતરિવાજ, નીતિશિથિલતા વગેરે ફેલાયાં હોય છે, એમની સામે રાતદિવસ સત્ય અને સદાચારનો ચાલખો વીંઝે છે અને એ રીતે લોકોને જાગ્રત કરે છે.

સંત-સાહિત્યના સર્જક સંતોની ખીજ ખૂબી એ છે કે, તેઓ મોટા પડિત કે મહાન વિદ્વાન નથી હોતા. વળી તેઓ સામાન્ય ગૃહસ્થ જીવન જીવીને જીવનનિર્વાહનું પોતાનું કામકાજ પ્રામાણિકતા અને ધર્મશુદ્ધિથી બજાવતાં બજાવતાં જીવનની સાધના કરતા હોય છે. એ કારણે સંત-સાહિત્ય વધારે

પ્રાણવંત અને લોકસ્પર્શી થઈ શકે છે. તેથી કરીને સંત-સાહિત્ય એ ખરેખર ચિરકાલીન અને સહેજે સર્વજનસાધારણ સાહિત્ય અને છે.

આ સાહિત્યનો વિસ્તાર હિંદના લોક-વિસ્તાર જેવડો જ વિશાળ છે. હિંદની બધી ભાષાઓમાં એના ભંડાર ભરપૂર ભરેલા જોવા મળે છે. નાતબત કે જાંચનીચતાની વાડાબંધી વગર સંતો આપણી ભૂમિમાં વિચર્યા છે અને લોકજીવનને પોતાના કાવ્યજળથી તેમણે સીંચ્યું છે.

ઉત્તર હિંદુસ્તાન ભણી દૃષ્ટિપાત કરીએ તો સંત તુલસીદાસે ‘રામચરિત-માનસ’ દ્વારા શ્રીરામચંદ્રનું ભક્તિપૂર્ણ ચરિત્ર આલેખ્યું છે. એ દ્વારા એમણે ત્યાંની આમ-પ્રભનો ધર્મદેહ ઘડ્યો છે. તે ઉપરાંત કબીર, નાનક, સુરદાસ, રહીદાસ જેવા અનેક સંતોએ પદો રચી આજ સુધી લોકોને ધર્મામૃતનું પાન કરાવ્યું છે.

પૂર્વ તરફ જુઓ તો અંગાળમાં વિદ્યાપતિ, ચંડિદાસ, ચૈતન્ય મહાપ્રભુ વગેરે વૈષ્ણવ સંતોએ અને બાઉલ ભક્તોએ પોતાના ધર્માનુભવને જનહૃદયમાં અમર કર્યો છે.

પશ્ચિમ તરફ રાજસ્થાન ભણી આવતાં અને ગૂજરાત બાજુ વળતાં મીરાંબાઈ, નરસિંહ મહેતા, અખો ભગત, ધીરો, ધનો, ભોળો, દયારામ, દાદુ દયાળ, નિષ્કુળાનંદ, જ્ઞાનનંદ વગેરેની સંતમાળા નજરે આવે છે.

છેક દક્ષિણ ભણી જઈએ તો તિરુ-વલ્લુવરનો ‘તિરુમુરલ’ ગ્રંથ દક્ષિણના વેદ તરફ મહત્તા પામેલો જોવા મળે છે. બીજા પણ અનેક ભક્તો થઈ ગયા છે, જેમનાં નામ આજ સુધી ત્યાંના લોકહૃદયમાં જડાઈ ગયાં છે.

આપણી પડોશમાં મહારાષ્ટ્રની ભૂમિ તરફ જોઈએ તો તે પણ સંતોનાં પુનિત પગલાંથી પાવન થયેલી છે. તેમનું સાહિત્ય મહારાષ્ટ્રના લોકજીવનના વેદરૂપ છે. જ્ઞાનેશ્વર મહારાજની જ્ઞાનેશ્વરી ગીતા, નામદેવનાં પદો, એકનાથનું ભાગવત, તુકારામના અભંગો મહારાષ્ટ્રના સાહિત્યની પણ અમર ચીજો બની છે.

૨

મહારાષ્ટ્રના એ બધા સંતોમાં સમર્થ રામદાસ સ્વામીનું સ્થાન અનોખું છે. સમર્થ રામદાસનો જન્મ ઈ. સ. ૧૬૦૮માં થયો હતો. તે દિવસ ચૈત્ર સુદ નવમીનો, એટલે કે પવિત્ર રામનવમીનો હતો. રામદાસનું બાળપણનું નામ નારાયણ હતું. આર વર્ષની વયે તે ઘર છોડી ચાલ્યા ગયા અને નાશિક પાસે ટાંકળા ગામ નજીક ગોદાવરી તીરે આર વર્ષ સુધી તેમણે તપ કર્યું. ગોદાવરીના પાણીમાં ઊભા રહીને તે રામનામનો જાપ જપતા. એમ કરતાં તેમને જીવનનું

ગૂઠ રહસ્ય સમજાયું અને તેમણે આત્મસાક્ષાત્કાર કર્યો. ત્યારથી તે નારાયણ મટી રામદાસ — રામના દાસ — કહેવાયા.

સત્તરમા સૈકાનો હિંદનો દેશકાળ લોકો માટે ખૂબ સંકટનો સંક્રાંતિકાળ હતો. રાજ્યમાં અને લોકજીવનમાં ભારે મથામણ જાગી હતી. આત્મજ્ઞાન પામીને સ્વસ્થ અનેલા

સ્વામી રામદાસ તે નિહાળવા લાગ્યા. તે અર્થે આર વર્ષ દેશમાં બધે તેમણે પરિભ્રમણ કર્યું. એમાં તેમણે જોયું કે, દેશમાં ધાર્મિક, નૈતિક, રાજકીય અને સામાજિક અવનતિ થઈ રહી છે. લોકોનાં હૃદયો એમાંથી પેદા થયાં છે. તેથી એ અવનતિ રોકવી જોઈએ. અંતરનાં ધર્મબળ અને શ્રદ્ધાથી જ એ બની શકે. લોકોમાં તે પ્રેરવા માટે રામદાસે દૃઢ સંકલ્પ કર્યો. તેમણે દેર દેર ત્યાગી વીર સાધુસેવકોની ભરતી કરીને મઠો સ્થાપ્યા તેમ જ હનુમાનમંદિરો સ્થાપીને

હનુમાનજીની વીરતા અને બળની ઉપાસના ચાલુ કરી. મઠોમાં શાળાઓ ચાલતી અને હનુમાનમંદિરોમાં ઉપાસના થતી અને વ્યાયામ-પ્રવૃત્તિ ચાલતી.

આમ રામદાસે લોકોની ધાર્મિક, માનસિક અને શારીરિક શક્તિને વિકસાવવાનું સેવાકાર્ય ઉપાડ્યું. ઘણા લોકો તેમના શિષ્યો થવા લાગ્યા. તેમાં સારા સારા વિદ્વાનો, પ્રખર પંડિતો અને એકનિષ્ઠ સાધુઓ પણ ભળવા લાગ્યા. તે વખતના જાણીતા સંત તુકારામ, મોરયા ગોસ્વામી વગેરે પણ તેમની તરફ આકર્ષાયા. સંત તુકારામે પોતે જ છત્રપતિ શિવાજી મહારાજને સમર્થ રામદાસના સમાગમમાં આવવાની અનુજ્ઞા આપી હતી. અને આગળ જતાં

શિવાજી મહારાજે સમર્થ રામદાસ સ્વામીને ગુરુપદે પણ સ્થાપ્યા હતા, તેમ જ છેવટ સુધી તેમની આજ્ઞાનુસાર રાજ્ય ચલાવીને મહારાષ્ટ્રમાં સુવ્યવસ્થા સ્થાપી હતી.

આમ ૭૩ વર્ષની વય સુધી ધર્મકાર્ય અન્નવીને સમર્થ રામદાસ સ્વામી ઈ. સ. ૧૬૮૧માં સ્વર્ગવાસ પામ્યા. સમર્થ રામદાસ સ્વામીએ પોતાની વાણીને પણ કાવ્યરૂપે અમર કરી છે. સમર્થનો 'દાસબોધ' ગ્રંથ મહારાષ્ટ્રમાં અધે સુવિખ્યાત છે. તેમની 'મનાએ શ્લોક' અથવા 'મનોબોધ' એ રચના તો મહારાષ્ટ્રની ગીતા બની રહી છે. એમાં ભુજંગી હંદમાં લખાયેલા ૨૦૫ શ્લોકો છે. એ મનનીય 'મનોબોધ' મરાઠી ભાષામાં છે, છતાં તેની ભાષા આપણને સમગ્રાય એવી સરળ છે. એમાંના ત્રણેક શ્લોક છેવટે નોંધે એ :

મના સજ્જના ! ભક્તિપંથેંચિ જાવેં ।

તરી શ્રીહરી પાવિજે તો સ્વભાવેં ।

જનીં નિંદ્ય તેં સર્વ સોડૂનિ દ્યાવેં ।

જનીં વંદ્ય તેં સર્વ ભાવેં કરાવેં ॥

મના, પાપસંકલ્પ સોડૂનિ દ્યાવા ।

મના, સત્યસંકલ્પ જીવીં ધરાવા ।

મના, કલ્પના તેં નકો વીપયાંચી ।

વિકારેં ઘડે હો જનીં સર્વ છી છી ॥

મના, સર્વથા સત્ય સાંડૂં નકો રે ।

મના, સર્વથા મિથ્ય માંડૂં નકો રે ।

મના, સત્ય તેં સત્ય વાચે વદાવેં ।

મના, મિથ્ય તેં મિથ્ય સોડૂનિ દ્યાવેં ॥

[— હે મારા સન્નત મન ! ભક્તિને માર્ગે જ તારે જતું નોંધે; તો સહેજે શ્રીહરિને પ્રાપ્ત કરી શકાય છે. લોકોમાં જે નિંદ્ય હોય તે અધું છોડી દેતું નોંધે અને વંદ્ય કે પ્રશસ્ત્ય હોય તે પૂરા ભાવથી કરતું નોંધે.

— હે મન ! પાપનો સંકલ્પ છોડવો નોંધે અને સત્ય સંકલ્પને દૃઢતાપૂર્વક વળગી રહેવું નોંધે. હે મન ! વિષયોનો વિચાર પણ તું છોડી દે. કારણ વિકારને લીધે જ દુનિયામાં માણસનો અધે તિરસ્કાર થાય છે.

— હે મન ! કોઈ પણ ભોગે તું સત્યનો ત્યાગ કરીશ નહીં તેમ જ અસત્યની રમૂચાત કરીશ નહીં. હે મન ! જે કંઈ સાચું હોય તે જ વાણીથી બોલવું નોંધે અને જે ખોટું હોય તેનો મિથ્યા સમજીને ત્યાગ કરવો નોંધે.]

સુકુલભાઈ કલાચી

૬૯

સ્વાધ્યાય

૧. આપણા દેશમાં મહાપુરુષો, સતો, ભક્તો વગેરેની પરંપરા હંમેશા ચાલતી રહી છે. દરેક યુગમાં—જમાનામાં, પછી બીજી રીતે તે જમાનો ગમે તેવો અયશસ્વી હોય તોપણ, કોઈ ને કોઈ સંતની કે ભક્તની ઉત્તમવળ પ્રતિભા આપણું ધ્યાન ખેંચ્યા વિના રહેતી નથી. ભારતભૂમિ તેથી જ સંતોની ભૂમિ કહી શકાય.

૨. સંતો સર્વ વર્ગોમાંથી અને ખાસ કરીને મોટામાં મોટો જે સામાન્ય વર્ગ તેમાંથી આવે છે. જેમ કે કબીર-વળકર હતા; રહીદાસ ચમાર હતા; નામદેવ દરજી હતા; નાનક ખેડૂત હતા; તિરુ-વલ્લુવર શૂદ્ર હતા, દાદુ પિંજરા હતા, તુકારામ વૈશ્ય હતા.

૩. રામદાસસ્વામી ‘સમર્થ’ કહેવાતા. તેમણે પોતે જ ‘દાસબોધ’માં સમર્થની વ્યાખ્યા આપતાં કહ્યું છે —

વહુત જનાસ ચાલવી, નાના મંડલેં હાલવી ।

ऐसी हूँ समर्थ पदवी विवेकें होते ॥ (૧૮-૧૦)

— ઘણા લોકોને દોરે, વિવિધ મંડળોનું સંચાલન કરે, એટલાં માટે ‘સમર્થ’ કહેવાય છે.

રામદાસ સ્વામીના જીવનમાં એ વસ્તુ યથાર્થપણે જોવા મળે છે.

૪. આ પાઠમાં ઉલ્લેખાયેલા સંતો વિષે તમારે નજરું નેઈએ. તેમાંના ઘણાખરા વિષે અગાઉ પાઠો આવી ગયા છે. જેમ કે, નરસિંહ મહેતા વિષે વિદ્યાપીઠ વાચનમાળા ત્રીજી ચોપડીમાં, જ્ઞાનેશ્વર અને દાદુ દયાળ વિષે ચોથી ચોપડીમાં, એકનાથ વિષે બીજી ચોપડીમાં, મીરાંબાઈ વિષે પાંચમી ચોપડીમાં, કબીર અને નાનક વિષે છઠ્ઠી ચોપડીમાં, તુકારામ વિષે વિનયવાચનમાળા પહેલા પુસ્તકમાં, અખા વિષે વિનયવાચનમાળા બીજા પુસ્તકમાં અને તિરુ વલ્લુવર વિષે આ જ પુસ્તકમાં.

૫. સંસ્કૃત ભાષામાંથી ઊતરી આવેલી ગુજરાતી, અંગાળી, મરાઠી, હિંદી વગેરે ભાષાઓમાં ધણું સામ્ય છે; તે તમને આ પાઠમાં આપેલા શ્લોકો પરથી પણ સમન્વરો.

પ્રશ્નો

૧. તમે અન્ય કવિઓનાં કાવ્યો વાંચ્યાં હશે; અને સંત કવિઓનાં પણ વાંચ્યાં હશે. તે બેમાં તમને શો ભેદ દેખાયો ?

૨. રામદાસ સ્વામીએ હનુમાનમંદિર શા માટે સ્થાપ્યાં ?

ગીતા સ્ત્રી૦ [સં.] = ઊંડા અનુભવમાંથી
સ્ફુરેલું દિવ્ય ગાન

ઊમટયું અં કિં = ઊલટભેર ધસવું;
એકસામટા જથામાં આગળ આવવું
લોકગત વિ૦ [સં.] = લોકોમાં સ્વીકારાયેલું,
પ્રચાર પામેલું

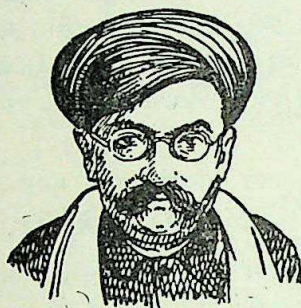
તત્ત્વનું દ્વંપણું = સિદ્ધાંત કે રહસ્યની
ચૂંથાચૂંથ

સચરાચર અં [સં.] = સ્થાવર-જંગમ
બંધે — સર્વત્ર

માયા સ્ત્રી૦ [સં.] = ભ્રામક ઇદ્રજળ
ચિરકાલીન વિ૦ [સં.] = ચિર કાળ ટકનારું
સર્વજનસાધારણ વિ૦ [સં.] = બધા
વર્ગના માણસોને સમાનપણે ગમે તેવું
સંક્રાંતિકાળ પું = એક જગા કે સ્થિતિ-
માંથી બીજી જગા કે સ્થિતિમાં બધા
સુધીનો વચલો સમય; વચગાળો

૧૪

સાગર અને શશી

[શ્રદ્ધા]

આજ મહારાજ ! જલ પર ઉદય જોઈને
ચન્દ્રનો હૃદયમાં હર્ષ જામે;
સ્નેહધન કુસુમવન વિમલ પરિમલ ગહન,
નિજ ગગન માંહી ઉત્કર્ષ પામે;
પિતા ! કાલના સર્વ સંતાપ શામે !
નવલરસ ધવલ તવ નેત્ર સામે;
પિતા ! કાલના સર્વ સંતાપ શામે !

—૧

જલધિજલદલ ઉપર દામિની દમકતી,
યામિની વ્યોમસર માંહી સરતી;
કામિની કોકિલા, કેલિ-કૂજન કરે,
સાગરે ભાસતી ભવ્ય ભરતી;
પિતા ! સૃષ્ટિ સારી સમુલ્લાસ ધરતી !
તરલ તરણી સમી સરલ સરતી,
પિતા ! સૃષ્ટિ સારી સમુલ્લાસ ધરતી !

—૨

—કાવ્ય

સ્વાધ્યાય

૧. 'કાન્ત' એટલે સ્વં મણિશંકર રત્નજી ભટ્ટ (ઈ. સ. ૧૮૬૮-૧૯૨૩). તેમના જાણીતા કાવ્યસંગ્રહ 'પૂર્વાલાપ'માંથી આ કાવ્ય લીધું છે.

સૌરાષ્ટ્રમાં ગોપનાથ પાસેના દરિયાકાંઠે ૧૯૦૨ના જૂન માસમાં પૂર્ણિમાએ કવિએ આ ચંદ્રોદયનું દર્શન કર્યું હતું. તેથી થયેલ આનંદ અને ઈશ્વર પ્રત્યે આભારની લાગણી આ કાવ્યમાં કવિએ વ્યક્ત કર્યા છે.

૨. કાવ્યના પૂર્વાર્ધમાં ચંદ્રનું વર્ણન છે. તેને ધન-નક્કર બનેલા સ્નેહ જેવો, કુસુમવનના ગહન-ગાઢા બનેલા વિમળ સુગંધ જેવો તથા ઈશ્વરના અદ્ભુત રસભર્યા ધવલ નેત્ર જેવો કહીને વર્ણવ્યો છે.

૩. કાવ્યના ઉત્તરાર્ધમાં સમુદ્ર ઉપર ખેલતી વીજળી, આકાશમાં થઈને સરી જતી રાત્રી, કોયલનું કૂજન, સમુદ્રની ભરતી, અને તે ભરતી વખતે ધરતી-પૃથ્વી નાણે નાની હોડી પેઠે તેમાં સરતી હોય એવો દેખાતો — એ બધાનું વર્ણન છે.

મહારાજ પુ'ં [સં.] = ઈશ્વર
સ્નેહધન [સં.] = ધન-નક્કર બનેલો નાણે
સ્નેહ હોય તેવો (ચંદ્ર)
કુસુમવન નં [સં.] = ફૂલોનું વન-વાડી
વિમલ પરિમલ [સં.] = (ફૂલોના વનનો)
ધવલ રંગનો પરિમલ-સુગંધ
ગહન વિં [સં.] = ઘેરો (નાણે નક્કર બનેલો)
નિજ વિં [સં.] = પોતાનું (અહીં ઈશ્વરનું)
કાલના સંતાપ = સમયના સંતાપ (જીતુના તેમ જ જીવનના)
નવલસ વિં = અદ્ભુત રસભર્યું

તવ નેત્ર = તારું (ઈશ્વરનું) ચંદ્ર રૂપી
ધવલ નેત્ર
તરલ વિં [સં.] = વેગવાન
તરાણી સ્ત્રીં [સં.] = નાની હોડી [રાશિ
જલધિજલદલ નં [સં.] = સમુદ્રના પાણીનો
દામિની સ્ત્રીં [સં.] = વીજળી
દમકવું અં કિં = ચમકવું
યામિની સ્ત્રીં [સં.] = રાત્રી
વ્યોમસર નં [સં.] = આકાશરૂપી સરોવર
કામિની વિં સ્ત્રીં [સં.] = પ્રેમવશ
કેલિ-કૂજન નં [સં.] = કીડા વખતનું
કૂજલું તે

પુસ્તકાલય

શ્રી ગુરુકુલ કોંગ્રેસ

૧૫

દંડ અને દયા-૧

૧

ડી. પરગણાનો બિશપ

ઈ. સ. ૧૮૦૬માં ૬૬ વર્ષની આઘેડ વયના મોં.^૧ ચાર્લ્સ મિરેલ ડી. પરગણાના બિશપ (ધર્માચાર્ય)ને પદે નિમાઈને આવ્યા. તેમની સાથે તેમનાં વૃદ્ધ બહેન શ્રીમતી બેપ્ટિસ્ટાઈન હતાં. તે તેમનાથી ૧૦ વર્ષ નાનાં હતાં. નોકરચાકરમાં મોં. મિરેલના ઘરમાં શ્રીમતી બેપ્ટિસ્ટાઈનની જ ઉંમરની એક દાસી હતી. તેનું નામ મેંગ્લોઈર હતું.

મોં. મિરેલ તેમના હોદ્દા ઉપર નિમાઈને ડી.માં આવ્યા, ત્યારે ધર્માચાર્ય માટેના આલેશન મહેલમાં તેમને ઉતારો આપવામાં આવ્યો. શાહી કાયદા-કાનૂનથી નિયત થયેલા વિધિ-ક્રમ અનુસાર તેમનું સ્વાગત કરવામાં આવ્યું. કારણ કે ધર્માચાર્ય-બિશપનો હોદ્દો ફિલ્ડ-માર્શલ-સેનાપતિ પદ્ધતિને જ ગણાય છે.

ડી.ના ધર્માચાર્યનો મહેલ ઇસ્પિતાલને અડીને આવેલો હતો. તે એક વિશાળ તથા ભવ્ય ઇમારત હતી. મોટી મોટી કમાનોવાળા દીવાનખાનાના ઓરડા, સુશોભિત તથા સુસજ્જિત સૂવાની ઓરડીઓ, ધર્માચાર્યનો દરબાર ભરવાનો તથા કચેરીનો ભવ્ય ઓરડો, અને આખા મકાનની ચોમેર ફરતો સુંદર વૃક્ષોની ઘટાવાળો ભવ્ય બગીચો, — એ બધું જ આદ્રશાહી હતું. બાબુમાં જ બિશપને હસ્તક ચાલતી ઇસ્પિતાલનું મકાન હતું. તે મકાન સાંકડું અને નીચું હતું. તેને ઉપર એક જ માળ હતો, અને આસપાસ નાનો સરખો બગીચો હતો.

મોં. મિરેલે પોતાના આગમન બાદ ત્રીજે દિવસે ઇસ્પિતાલની મુલાકાત લીધી. મુલાકાત પૂરી થતાં મોં. મિરેલે ઇસ્પિતાલના વ્યવસ્થાપકને પોતાની સાથે પોતાને ત્યાં આવવા વિનંતી કરી.

“મહેરબાન સાહેબ, આપના દવાખાનામાં અત્યારે કેટલા દરદીઓ હશે વારુ?” મોં. મિરેલે પૂછ્યું.

“છવીસ જણ, નામવર.”

૧. અંગ્રેજી ‘મિસ્ટર’ના અર્થના ક્રેન્ચ શબ્દ ‘મેંશ્યોર’નું દૂકું ૩૫.

“મેં પણ તેટલા જ ગણ્યા હતા.”

“દરદીઓની પથારીઓ સંકડાશને કારણે જરા અડોઅડ ગોઠવવી પડી છે, નામવર !”

“મારા લક્ષમાં પણ એ જ વસ્તુ આવી હતી.”

“દવાખાનાના ઓરડાઓ વસ્તુતાએ નાની કોટડીઓ જ છે, હુન્નૂર ! અને તેમાં પૂરતી તાજી હવા આવી શકતી નથી.”

“મને પણ એમ જ લાગ્યું હતું.”

“ઉપરાંત, ન્યારે સૂર્યનો પ્રકાશ નીકળે છે, ત્યારે સાંજ થતા દરદીઓને સૂર્યને તડકે એસવા માટે બગીચો બહુ નાનો છે.”

“હમણાં એ જ મારા મનમાં આવ્યું હતું.”

“વળી, રોગચાળા ચાલે છે ત્યારે, એટલે જેમ કે આ વર્ષે ટાઇફોઇડના વાવર વખતે, ઘણી વાર એકીસાથે સો સો દરદીઓ આવી પડતા. તે વખતે શું કરવું તેની કશી સૂઝ જ પડતી નહોતી.”

“મને પણ એ જ વિચાર સ્ફુર્યો હતો.”

“આપ નામવરની શી આજ્ઞા છે ?”

આ વાતચીત મહેલના નીચલા માળના જમવાના ઓરડામાં થઈ હતી. મોં. મિરેલ થોડી વાર ચૂપ રહ્યા; પછી અચાનક ઇસ્પિતાલના વ્યવસ્થાપક તરફ ફરીને બોલ્યા :

“સાહેબ, આ ઓરડામાં માત્ર દરદીઓની પથારીઓ જ રાખવામાં આવે તો કેટલી સમાય વારુ ?”

“આપ નામવરના જમવાના ઓરડામાં ?” વ્યવસ્થાપક ગૂંગળાતે અવાજે બોલ્યો.

જવાબમાં મોં. મિરેલે ઓરડાની ચારે તરફ નજર કરી. તે કંઈક માપ લેતા હોય તથા ગણતરી કરતા હોય એમ લાગ્યું.

પછી પોતાની જાત પ્રત્યે જ બોલતા હોય, તેમ તે બોલ્યા : “આ ઓરડામાં જ વીસ પથારીઓ ખુશીથી સમાઈ રહે.” પછી પોતાનો અવાજ જરા મોટો કરી તે બોલ્યા : “વ્યવસ્થાપક સાહેબ, મારે આપને કંઈક કહેવું છે. અહીં મને કશીક ભૂલ થયેલી દેખાય છે. તમે પચીસ છઠ્વીસ જણ પાંચ કે છ નાની કોટડીઓમાં સંકડાઈ મરે છે; અને અમે ત્રણ ઘરડાં ડોસાં માટે ૬૦ જણ સમાઈ રહે એવડી મોટી જગા ધલાયદી રાખવામાં આવી છે. તેથી હું આપને કહ્યા કરું છું કે, કંઈક ભૂલ થયેલી છે. હું આપનું મકાન લઉં છું, અને આપ મારું મકાન લો. મને મારું ઘર સોંપી દો, આ મકાન આપનું છે.”

ખીજે દિવસે ૨૬ ગરીબ દરદીઓની પથારીઓ ધર્માચાર્યના મહેલના ભવ્ય ઓરડાઓમાં ગોઠવાઈ ગઈ, અને ધર્માચાર્ય પોતે ઇસ્પિતાલના મકાનમાં રહેવા ચાલ્યા ગયા.

૨

ગિશપનો નિવાસ

મોં. મિરેલને ધર્માચાર્ય તરીકે રાજ્ય તરફથી પંદર હજાર ફાંકની^૧ રકમ મળતી હતી. જે દિવસે મોં. મિરેલ ઇસ્પિતાલના મકાનમાં રહેવા ગયા, તે જ દિવસે તેમણે પોતાના અર્ચનું અંદાજપત્ર તૈયાર કરી દીધું.

તે અંદાજપત્રનું નામ “મારા ઘરઅર્ચનું અંદાજપત્ર” એવું આપવામાં આવ્યું હતું. પરંતુ ઘરઅર્ચ માટે નક્કી કરેલી માત્ર એક હજાર ફાંકની રકમ સિવાય, બાકીની બધી જ રકમો જુદી જુદી ધર્માદા સંસ્થાઓની મદદ માટે જ નિયત કરી દેવામાં આવી હતી.

જે મકાનમાં તે રહેવા આવ્યા, તેને નીચલે માળ ત્રણ ઓરડા હતા અને ઉપરને માળે ત્રણ સૂતાની ઓરડીઓ હતી. બે સ્ત્રીઓ ઉપરને માળ રહેતી અને ગિશપ નીચલે માળ રહેતા. તેના પહેલા ઓરડાનું બારણું શેરીમાં પડતું હતું. તે તેમનો જમવાનો ઓરડો હતો. ખીજો તેમનો સૂતાનો ઓરડો હતો, અને અંદરનો ત્રીજો ઓરડો પ્રાર્થનાનો હતો. પ્રાર્થનાના ઓરડાને છેડે લંડા-રિયામાં એક વધારાની પથારી રહેતી. ગિશપના મહેમાનોમાં કોઈ રાતવાસો રહેનારું આવે, તો તેને એ પથારી મળતી.

પણ અમારે અહીં કહેતા જવું જોઈએ કે ગિશપની જૂતી મિલકતમાંથી છ ચાંદીના ચમચા, કાંટા,^૨ અને એક મોટા ચમચો – એટલાં વાતાં સાચવી રાખવામાં આવ્યાં હતાં. દાસી મેંગ્લોધર તે ચળકતા ચમચા જમવાના ટેબલ ઉપર રોજ ગોઠવી આનંદ પામતી. ગિશપ ટકોર કરીને કહેતા કે, “ચાંદીના ચમચા વડે ખાવાનું મારાથી ઘૂટી શકે એમ લાગતું નથી.” આ ઉપરાંત બે રૂપાની દીવીઓ પણ ગિશપને તેમનાં દાદી તરફથી વારસામાં મળી હતી. તે દરેકમાં બે બે મીણબત્તી રહી શકતી. જ્યારે બહારનું કોઈ જમવા આવ્યું હોય, ત્યારે મેંગ્લોધર બંને દીવીઓમાં મીણબત્તીઓ સળગાવી ટેબલ ઉપર મૂકતી. ગિશપના સૂતાના ઓરડામાં ઓશીકા તરફ એક હાટિયું હતું. તેમાં રોજ રાતે મેંગ્લોધર એ બંધી ચાંદીની વસ્તુઓ મૂકી દેતી. પરંતુ તે હાટિયાની ટૂંચીઓ તેના તાળામાંથી કદી કાઢી લેવામાં આવતી નહિ.

૧. ૧ ફાંક = ૯^૩/_૪ આના.

૨. વિલાયતી રીતે જમતી વેળા ચમચા સાથે વપરાતા કાંટા – ફોર્ક

ધરના કોઈ આરણ્યને તાળું દેવામાં આવતું નહિ. શેરીમાં બિઘડતા આરણ્યને પહેલાં તો તાળાં નદ્રૂયા વગેરે બધું હતું; પરંતુ બિશપે એ બધું લોખંડ કાઢી નંખાવ્યું હતું. એ આરણ્ય ખાલી જ વાસવામાં આવતું, અને ત્યાં થઈને જતો કોઈ પણ માણસ ગમે તે સમયે તેને માત્ર ધોકલવાથી ઉઘાડી શકે તેમ હતું. શરૂઆતમાં તો બંને સ્ત્રીઓ એ સદા-ઉઘાડા આરણ્યથી બહુ ગભરાઈ હતી; પરંતુ બિશપે તેમને જણાવ્યું કે, “તમારા ઓરડાઓને નદ્રૂયા નંખાવવા હોય તો નંખાવો.” અંતે તેઓ પણ બિશપની શ્રદ્ધામાં ભાગીદાર બની; કાંઈ નહિ તો બહારથી તો તેની રીતે વર્તવા લાગી. બિશપ કહેતા કે, “વૈદના ધરનું આરણ્ય કદી બંધ ન કરવું જોઈએ, અને પાદરીના ધરનું આરણ્ય હંમેશ ઉઘાડું રહેવું જોઈએ; એટલે તે બેમાં તફાવત છે.”

૩

વણ-માગ્યો મહેમાન

સૂર્યાસ્ત પહેલાં એક કલાક અગાઉ, ૧૮૧૫ના ઓક્ટોબર માસની શરૂઆતમાં એક દિવસ સાંજે, પગપાળો મુસાફરી કરતો એક માણસ ડીન્ના નાના શહેરમાં દાખલ થયો. જે થોડાક રહેવાસીઓ તે વખતે પોતાનાં બારી-આરણ્ય આગળ હતા, તેઓ તેને એક ખાસ જાતની ચિંતાભરી નજરે નીરખી રહ્યા. તેની ઊંચાઈ મધ્યમસરની હતી; તેનું કાઠું મજબૂત તથા પિંડીઓ ભરાવદાર હતી. તેને જોતાં જ એમ લાગે કે, તેનામાં અસાધારણ બળ ભરેલું છે. તેના હાથમાં એક ગદ્દાદાર દંડો હતો અને પીઠ પાછળ નવો તથા ઠાંસીને ભરેલો ઝોયણો નાખેલો હતો. તે સિવાય તેનો બધો દેખાવ પૂરેપૂરો ચીંથરેહાલ હતો; અને પરસેવો, ગરમી, પગપાળા મુસાફરી તથા રજોટીને કારણે તે દેખાવ બિહા-મણો થઈ જવામાં કસર રહી ન હતી.

કોઈ તેને ઓળખતું ન હતું. કદાચ તે આ શહેરમાંથી માત્ર પસાર જ થતો હતો. તેણે આખો દિવસ ચાલ-ચાલ કર્યું હશે; કારણ કે તે ઘણો થાકી ગયેલો હતો, તથા જ્યાં પાણી દેખે ત્યાં પીયા કરતો હતો. ચાલતો ચાલતો તે સીધો પોલીસથાણે પહોંચ્યો. અંદર જઈ તે પાંચેક કલાક બાદ બહાર નીકળ્યો. આરણ્ય પાસે એક પોલીસ ઊભો હતો, તેને તેણે ટોપી ઉતારી સલામ કરી. પેલો તેનો કશો જવાબ વાળ્યા વિના જ તેની સામે તાકીને જોઈ રહ્યો અને પછી અંદર ચાલ્યો ગયો.

તે સમયે ડીન્નામાં એક જાણીતી વીંશી હતી. આ મુસાફર ત્યાં ગયો અને અંદર દાખલ થયો. બંધી ભટ્ટીઓ પેટાવેલી હતી અને ભડભડાટ અગ્નિ સંગળી

રહ્યો હતો. આરણ્ય ઊઘડવાનો અવાજ આવતાં વીશીવાળો કઠાયા ઉપરથી નજર ખસેડ્યા વિના જ બોલ્યો, “શું જોઈએ, સાહેબ?”

“વાળુ અને પથારી,” મુસાફરે જવાબ આપ્યો.

“હાજર છે સાહેબ.” આટલું બોલી વીશીવાળાએ મુસાફર તરફ જઈ નજર કરીને જોયું, અને તેને એક નજરે નીરખી લઈને ઉમેયું, “પૈસા રોકડા.”

પેલાએ ચામડાની એક વજનદાર કોથળી લેંધાતા ખિસ્સામાંથી કાઢીને ખતાવતાં જણાવ્યું, “પૈસા હાજર છે.”

“હું પણ સેવામાં હાજર છું,” વીશીવાળાએ જવાબ આપ્યો.

“વાળુનું ઝટ મળશેને?”

“અચ્છડી!”

મુસાફર તાપવા માટે પીઠ ફેરવીને બેઠો કે તરત જ વીશીવાળાએ ખિસ્સામાંથી પેન્સિલ કાઢીને આરી પાસેના ટેબલ ઉપર પડેલા છાપામાંથી એક ખૂણા ફાડ્યો અને એક બે લીટી લખી નાખી. પછી એક નાનો છોકરો, કે જે રસોડાનું તથા ફેરાફાટાનું બધું કામ કરતો હતો, તેને તે કટકો ગડી કરીને આપ્યો અને તેના કાનમાં એક બે શબ્દ કહ્યા. પેલો તરત થાણા તરફ દોડ્યો. મુસાફરે આમાંનું કશું જોયું ન હતું. થોડી વારે તે વાળુની ફરીથી તાકીદ કરવા જતો હતો, તેવામાં પેલો છોકરો હાથમાં કાગળ સાથે પાછો આવ્યો. વીશીવાળાએ ઇતેનરી સાથે તેમાંનો જવાબ વાંચ્યો અને તરત પેલા મુસાફરને સંબોધીને કહ્યું, “તમારે માટે હું જગા કરી શકું તેમ નથી!”

પેલાએ જવાબ આપ્યો, “કેમ વળી? તમને એમ લાગે છે કે હું તમારા પૈસા ધાલી જઈશ? તમારે પૈસા અગાઉથી જોઈએ છે? મારી પાસે પૈસા છે.”

“પણ મારી પાસે જગા નથી.”

“હું તબેલામાં પડી રહીશ.”

“એ નહિ બની શકે. તબેલામાં ખાલી જગા નથી.”

“અરે, માળિયા ઉપર કે ગંજામાં પણ એકાદ ખૂણો હશે તો ચાલશે; પણ તે બધું વાળુ પછી જોઈ લેવાશે.”

“હું વાળુ પણ નહિ આપી શકું.”

આ જવાબ વીશીવાળો એવા ધીમા પણ મક્કમ અવાજે બોલ્યો હતો કે પેલો ઝટ અર્ધો જિભો થઈ ગયો.

“નકામી માથાઝીક જવા દો. હું ભૂખથી અધમૂઓ થઈ ગયો છું. હું સવારથી પગ ઉપર જ છું અને બત્રીસ ગાઉ ચાલ્યો છું. મારે રોકડા પૈસા આપવા છે અને હું ખાવાનું માગું છું.”

વીશીવાળો હવે નીચો નમ્યો અને તેના કાન પાસે મોં લાવીને એવી રીતે બોલ્યો કે પેલો ચમકા ઊઠ્યો : “ જય છે કે નહિ ? ”

મુસાફર કાંઈ જવાળા આપવા મોં ઉઘાડે ત્યાર પહેલાં વીશીવાળો બોલ્યો, “ અસ ચૂપ રહે, તારું નામ શું છે તે કહું ? જન વાલજિન. હવે તું કોણ છે તે કહી બતાવું ? તને દેખીને જ મને કંઈક વહેમ ગયો હતો. મેં તરત થાણામાં પુછવ્યું, અને જો આ જવાળા. તને વાચતાં આવડે છે ? ”

આટલું કહી તેણે પેલો કાગળ તેના હાથમાં મૂક્યો. પેલાએ તેના ઉપર નજર નાખી. વીશીવાળાએ ફાણ વાર ચૂપ રહીને ઉમેર્યું, “ મને કોઈ સાથે ઝંઘડવાની ટેવ નથી. માટે મહેરબાની કરીને ચાલ્યો જા. ”

મુસાફર ઊભો થયો; પોતાનો ઝાંયણો તેણે ખભે નાખ્યો અને ચાલવા માંડ્યું. અપમાનિત થયેલા ખિન્ન માણસની પેઠે તે સીધે રસ્તે પગ લઈ જાય ત્યાં જવા લાગ્યો. તેણે પાછળ વળીને જોયું હોત તો તે જોઈ શક્યો હોત કે, તે દરમ્યાન ઘણા લોકો વીશીવાળાને વીંટળાઈ વળ્યા હતા, અને બારણામાં ઊભો રહી તે તેની તરફ આંગળી કરીને ગંભીરતાથી તેમને કાંઈક કહી રહ્યો હતો. એ સૌની ત્રાસ અને શંકાભરેલી નજર ઉપરથી કહી શકાય કે, તેનું આગમન થોડા જ વખતમાં આખા ગામની વાતચીતનો વિષય બની ગયું હતું. પરંતુ તેણે એ કશું જોયું નહિ. કારણ કે દુઃખી લોકો કદી પાછું વળીને જોતા નથી; તેઓને ખાતરી હોય છે કે, કમનસીબ તેમની પાછળ આવતું જ હોય છે.

૪

દરિદ્રનારાયણ

આમ ને આમ કેટલીય વાર અળાણી શરીરોમાં રખડ્યા પછી, અચાનક જન વાલજિનને ભૂખની પીડા ઊપડી આવી. મોટી વીશીમાંથી તો તેને જાકારો મળ્યો હતો. હવે કોઈ જેવી-તેવી નામની વીશીમાં પણ જઈ પહોંચવાનો તેણે વિચાર કર્યો. નજર ફેરવીને જોતાં એક જગાએ દીવો સળગેલો તેની નજરે પડ્યો. પાસે જઈને જોયું તો ત્યાં પીઠું તથા વીશી ભેગાં હતાં. વીશીવાળાએ તેને વાળુ તથા પથારીની સગવડ આપવાનું કબ્જલ કર્યું, એટલે તે પોતાનો ઝાંયણો નીચે ઉતારી, થાકથી સૂજ ગયેલા પોતાના પગ દેવતા પાસે શેકતો બેઠો.

કેટલાક લોકો દારૂ દીવતા એક મેજ પાસે બેસા હતા, તે તેને તાકી તાકીને જોવા લાગ્યા. એટલામાં તેઓમાંથી એક જણ ઊઠ્યો. તે થોડા વખત પહેલાં જ પેલી મોટી વીશીના તબેલામાં પોતાનો ઘોડો બાંધવા ગયો હતો. તેણે ત્યાં નવા આગંતુક વિષે થતી વાતો સાંભળી હતી. તેણે વીશીવાળાને ધૂપો ધસારો કરી બાબુએ બોલાવ્યો અને તેના કાનમાં કંઈક કહ્યું. વીશીવાળો

તરત પેલા મુસાફર પાસે ગયો અને તેના ખભા ઉપર જોરથી હાથ મૂકીને બોલ્યો, “અધ્યા એય, ઊઠ, અહીંથી ચલતી પકડ !”

મુસાફર નિરાંતે એક પ્રકારના વિચારવટાળમાં પડ્યો હતો, તે અપ્પકી ઊઠ્યો. તેણે ધીમેથી પૂછ્યું, “ઓહો, તમે પણ જાણ્યું લાગે છે ?”

“હા.”

“તો મારે ક્યાં જવું ?”

“ખીજે ક્યાંક.”

પેલાએ તરત પોતાનો થેલો અને દંડો ઉપાડી ચાલતી પકડી. તે બહાર નીકળ્યો કે તરત કેટલાક છોકરાઓ, કે જે તેની પાછળ પાછળ આવ્યા હતા અને તેની રાહ જોતા ઊભા હતા, તેમણે તેના ઉપર પથરા ફેંકવા માંડ્યા. પેલાને ખુન્નસ ચડી આવ્યું અને તે દંડો વીંઝતો એવો તો તેમના તરફ દોડ્યો કે, છોકરાઓ રકુચકર થઈ ગયા. થોડે દૂર જતાં જોલખાનાનો દરવાજો આવ્યો. તેણે અંદરના ઘંટની દોરીનો છેડો ખેંચ્યો. દરવાજાની નાની આરી ઊઘડી. મુસાફરે નમ્રતાથી ટોપી ઊંચી કરીને કહ્યું :

“જેલર સાહેબ, મહેરબાની કરી દરવાજો ખોલીને મને એક રાત અંદર સૂવા દેશો ?”

અંદરથી જવાબ આવ્યો, “એટમજી, જેલ એ કંઈ વીશી નથી; પહેલાં કશું પરાક્રમ કરીને કેદ પકડાઈ જા, એટલે હું દરવાજો ખોલીશ.”

મુસાફર હવે એક નાની શેરીમાં દાખલ થયો. તેની અંતે ખાજી નાના બગીચાઓ હતા. તેમાંના એકમાં તેણે એક નાનું મકાન જોયું. તેની આરી-માંથી પ્રકાશ આવતો હતો. તેણે આરીના કાચમાંથી જોયું, તો ઘોળેલો મોટો ઓરડો હતો, તેમાં ખુરશી ઉપર એક ચાલીસેક વર્ષનો પુરુષ પોતાના ઢીંચણ ઉપર એક આળકને લઈને બેઠો હતો. પાસે ખીજી ખુરશી ઉપર જુવાન ઉંમરની એક સ્ત્રી ખીજા આળકને ધવરાવતી હતી. આપ હસતો હતો, આળકો હસતાં હતાં અને માતા મોં ઉપર પણ મધુર સ્મિત પથરાઈ રહ્યું હતું. આખો દેખાવ એવો વાત્સલ્યભર્યો હતો કે, આશાભર્યા હૃદયે મુસાફરે આરણા ઉપર ધીમેથી ટકોરા માર્યા. તે કોઈએ સાંભળ્યા નહિ એટલે તેણે ખીજી વાર ટકોરા માર્યા. ત્રીજી વારને ટકોરે પતિ ઊઠ્યો અને ધ્વનસ હાથમાં લઈ આરણા પાસે આવ્યો.

“માફ કરજો, સાહેબ,” મુસાફરે કહ્યું. “પૈસા લઈને આપ મને થોડું ખાવાનું આપશો ? તથા બહારની ઓરડીમાં એક રાત પડી રહેવા દેશો ?”

“તમે કોણ છો ?”

“હું અંદરેથી આવ્યો છું, અને આખો દિવસ ચાલ્યો છું. અલખત, હું પૈસા આપીશ.”

“પણ તમે વીંશીમાં કેમ જતા નથી?”

“ત્યાં જગા નથી.”

“અરે, એ તે કંઈ વાત છે? આજે નથી બન્યોનો દિવસ કે નથી મેળાનો દિવસ!”

મુસાફરે થોડીક આનાકાની સાથે ઉમેર્યું, “કોણ જાણે શાથી, પણ તેણે ના પાડી.”

“તો પછી, ફલાણી — વીંશીમાં ગયા હતા?”

મુસાફરની મૂંઝવણ વધતી ચાલી. તેણે તોતડાતે અવાજે કહ્યું, “તેણે પણ ના પાડી.”

ધરધણીનો ચહેરો હવે એકદમ બદલાવા લાગ્યો. તેણે આગંતુકને પગથી માથા સુધી નીરખીને જોયો, અને પછી તરત જ્ઞાનસ નીચે મૂકી, બીંત ઉપરથી અંદૂક હાથમાં લઈને તેના તરફ તાકીને પૂછ્યું, “તું પેલો તો નથી ને?”

તેની સ્ત્રી પણ હવે સફાળી બિડી અને બંને બાળકોને હાથમાં લઈ પતિ પછવાડે ભરાઈને ફાટેલી આંખે આગંતુક તરફ જોવા લાગી.

આ બધું એટલું કપાટાબંધ બંધી ગયું કે, પેલો મુસાફર ડહાંધળો થઈ ગયો. ધરધણીએ ત્રાડ પાડીને કહ્યું, “ચાલ, ચલતી પકડ!”

“દયા કરીને પાણીનો એક પ્યાલો . . .”

“લે અંદૂકની ગોળી!” આમ કહી તેણે તરત જોરથી બારણું બંધ કરી દીધું અને અંદર બે આગળા ચડાવી દીધા.

રાત હવે કપાટાબંધ આવી પહોંચી હતી; અને કડકડતી ઠંડી અચકાં ભરતી હતી. થોડે દૂર તેણે બીજા અગીઆમાં એક નાની ઝૂંપડી જેવું કંઈક જોયું. તેનું બારણું બહુ નીચું હતું. તેણે ધાર્યું કે, રસ્તા સમારનારા રસ્તાની બાજુએ નાનાં ઝૂંપડાં બિંદાં કરે છે તેમાંનું એક હશે. રાતે તેમાં કોઈ હોય નહિ, એટલે ટાઢમાંથી તો અચાશે એમ માની તે હિંમત કરીને સળિયા ઝોળાંગી અગીઆમાં પેઠા અને બેવડો વળી ઝૂંપડામાં ઘૂસ્યો. અંદર ઠીક હાંફાળું લાગ્યું. ત્યાં પરાળની પથારી જેવું પણ બિંદાવેલું હતું. તેના ઉપર તે આડો પડ્યો. તે એટલો બધો થાક્યો હતો કે પોતાનો ઝોયણો ઉતારવા પણ ન રહ્યો. પણ પછી તેના બંધ તેને ખૂંચવા લાગ્યા એટલે તે જરા બિચો થઈ તેને છોડવા લાગ્યો. એટલામાં બારણા પાસે એક બોખરા ધુરકાટ જેવો અવાજ તેને

સંભળાયો. તેણે બહાર નજર કરી, તો આરણે એક શિકારી ફૂતરાનું બિહામણું મોઢું દેખાયું. તેને તરત સમજાઈ ગયું કે, આ તો ફૂતરા માટેનું ઘોલકું હતું અને હવે તેના જડામાંથી બચીને બહાર નીકળવું એ એક ભારે વાત હતી. પોતાનો દડો ઊંચો કરીને તથા ઝોયણાને ઢાલ તરીકે વાપરીને તે બહાર તો નીકળ્યો, પણ દરમ્યાન તેના કપડાનાં બાકેરાં વધારે પડેલાં થયાં !

હવે તે શહેરમાંથી બહાર નીકળ્યો હતો અને માથું નીચું રાખીને આગળ વધ્યે જતો હતો. થોડી વારમાં ચંદ્ર ઊગવાનો થયો ત્યારે ઝાંખા પ્રકાશમાં દૂર સુધી નજર કરતાં તેને એક પણ ઝાડ કે ઝૂંપડું કોઈ જ ન દેખાયું; એટલે હંડીથી કમકમતો તે શહેર તરફ પાછો ફર્યો. દરવાજાને અંધ થઈ ગયો હતો, તેથી થોડે દૂર કિલ્લાની ભીંતના એક ગાબડામાંથી તે અંદર પેઠો. શહેરના કોઈ રસ્તાનો તે ભોમિયો ન હતો, એટલે જોમ સૂઝ્યું તેમ તે ચાલવા લાગ્યો. અચાનક મુખ્ય દેવળનું શિખર તેની નજર સામે ઊંચું ઊભેલું દેખાયું. તેના સામું જોઈ તેણે મુકો ઊગામ્યો, અને પછી તેના દરવાજા પાસેના પથ્થરના બાંકડા ઉપર તે પડ્યો. થોડા વખત બાદ એક વૃદ્ધ તે દેવળમાંથી નીકળી. તેણે અંધારામાં તેને આમ સૂતેલો જોઈને પૂછ્યું, “ભાઈ, અહીં તું શું કરે છે ?”

પેલાએ જરા કડોરતાથી અને ખિન્નપણે અવાજે જવાબ આપ્યો, “ઠોસીમા, જુઓ છો ને કે હું અહીં સૂતો છું !”

“આ પથ્થર ઉપર ?”

“૧૯ વર્ષ સુધી હું લાકડાના પાટિયા ઉપર સૂતો છું. હવે આજે વળી પથ્થર મળ્યો છે !”

“તું શું લશ્કરમાં હતો ?”

“હા.”

“તું વીશીમાં કેમ નથી જતો ?”

“મારી પાસે પૈસા નથી.”

“અરેરે, મારી પાસે અત્યારે એ પેન્સ જ છે !” ઠોસીએ ઉદ્ગાર કાઢ્યો.

“લાવો, એટલા તો એટલા !”

જન વાલજિને પૈસા લઈ લીધા. ઠોસીએ જણાવ્યું, “એટલા વડે તું કોઈ વીશીમાં તો નહિ જ રહી શકે, છતાં પ્રયત્ન કરી ને. આ કકડતી હંડીમાં તું આખી રાત અહીં શી રીતે ગાળી શકશે ? તું ભૂખ્યો પણ હશે. કોઈ દયા લાવીને કદાચ તને ઘરમાં લેશે.”

“મેં અધાં આરણું ઠોકી જોયાં છે.”

“ પછી ? ”

“ અધેથી મને હાંકી કાઢવામાં આવ્યો છે. ”

પેલી ભલી બાઈએ તેના ખભા ઉપર હાથ મૂકીને બિશપના મહેલ પાસેના નાના મકાન તરફ આંગળી કરીને કહ્યું, “ તેં અંધાં આરણું ઠોકી જોયાં હશે; પણ પેલું આરણું ઠોક્યું છે ? ”

“ ના. ”

“ તું તે આરણું જઈને ઠોક. ”

બિશપ પુંઠ [ફં.] = આખા પરગણાનો

ખ્રિસ્તી ધર્માધિકારી

ફિલ્ડ-માર્શલ પુંઠ [ફં.] = લશ્કરનો વડા-

અધિકારી

અંદાજપત્ર પુંઠ; નં = (વ્યક્તિ કે સંસ્થાનાં)

વાર્ષિક આવક અને ખર્ચનો અંદાજ

હિસાબ બતાવતું કાગળિયું; બજેટ

ભંડારિયું નં = ઘરમાં ચોરડાની પાછળનો નાનો ખંડ

ઝોથણો પુંઠ = સરસામાન ભરવાનો થેલો

ખુન્નસ સ્ત્રીં = ખૂત કરાવી દે એવી

ઝેરી લાગણી

રકુચકર વિં = પલાયન કરી ગયેલું

આગતુક પુંઠ [સં.] = અતિથિ; મુસાફર

૧૬

દંડ અને દયા - ૨

બિશપની મહેમાનગીરી

આઠ વાગી ગયા હતા. ડીન્ના બિશપ શહેરમાં દિવસનું કામકાજ પરવારી, ઘેર આવી ગયા હતા; અને સૂતાના ચોરડાના ટેબલ આગળ બેસી, પોતે ચાર-બેલો ગ્રંથ કાગળના નાના-મોટા ટુકડાઓ ઉપર લખવાના કંઈક અગવડભર્યા કામે લાગ્યા હતા. તેમના ટીચણ ઉપર એક મોટું પુસ્તક ઉઘાડું મૂકેલું હતું.

વાળુનો વખત થતાં, મેંજોઈર રોજની રીતે હાટિયામાંથી ચમચા વગેરે લેવાં આવી. પોતાની બહેન વાળુ માટે પોતાની રાહ જોતી બેઠી હશે એમ માની, બિશપ થોડી વાર આદ્યોપડી અંધ કરીને જાણ્યા અને જમવાના ચોરડામાં આવ્યા. તે વખતે મેંજોઈર જે આવેશથી તથા જિંચા સ્વરે શ્રીમતી બેરિટસ્ટાઈનને કંઈક સાંભળાવી રહી હતી, તે ઉપરથી બિશપને સમજી જતાં વાર ન લાગી કે, આગલા આરણાનાં સાંકળ-નકૂચાની જ વાત થાય છે.

અન્યું હતું એમ કે, મેંજોઈર તે સાંજે વાળુ માટે કાંઈક ખરીદવા શહેરમાં ગઈ હતી. ત્યાંથી તે એક ભયંકર ભામટો શહેરમાં આવ્યાની વાત સાંભળી લાવી

હતી : “ એ ભામટો ભારે ખૂતી માણસ છે અને કોઈ પણ વીશીવાળાએ પોતાને ત્યાં તેને એક રાત પણ રહેવા દેવાની હિંમત કરી નથી. છતાં પણ ગામમાં ને ગામમાં ક્યાંક તે ફર્યા કરે છે. આજ રાતે જરૂર ક્યાંક ખૂત, ચોરી કે લૂંટ થઈ બેસવાનો પૂરો સંભવ છે. અધા લોકો વેળાસર આરણું બરાબર બંધ કરીને સાવધાન થઈ ગયા છે; પણ આપણે અહીં મુખ્ય આરણાને સાંકળ નફૂચો કાંઈ જ નથી ! નામવર બે રજા આપે, તો હું લુહારને અમઘડી બોલાવી લાવું અને આજની રાત પૂરતી તો સાંકળ નાંખાવી દઉં. નામવરને હંમેશાં ‘ અંદર આવો ’ એમ જ બોલવાની ટેવ છે; અને મધરાતેય સાંકળ વગરનું આ આરણું ઉઘાડવા માટે કોઈને રજા માગવાની જરૂર પડે તેવુંય શું છે ? ”

બિશપ ખુરશીમાં આવીને બેઠા ત્યાં સુધીમાં આ આખી વાત તેમના કાને પડે તે રીતે લાંબાવીને સંભળાવી દેવામાં આવી. અને તે જ ક્ષણે મુખ્ય આરણું કોઈએ જોરથી લાકડી વડે ઠોક્યું.

‘ અંદર આવો, ’ બિશપે કહ્યું.

એની સાથે જ બાણે કોઈએ જોરથી ધક્કો મારીને ઉઘાડી નાખ્યું હોય તેમ આરણું ઊઘડી ગયું, અને પેલો મુસાફર ઓરડામાં દાખલ થયો.

મેંબેઝારમાં તો ચીસ પાડી બેઠા જોડાયા હોશ ન રહ્યા. શ્રીમતી બેપ્ટિસ્ટાઈન પણ ભયથી ચોંકાને અર્ધાં બિભી થઈ ગઈ. બિશપે પોતાની શાંત નજર આગંતુક ઉપર ઠેરવી; પણ એ કશું પૂછે તે પહેલાં તો પેલાએ પોતાના દંડા ઉપર બંને હાથ ટેકવી, વારાફરતી બંને પ્રૌઢ સ્ત્રીઓ તથા વૃદ્ધ પુરુષ તરફ નજર કરી લઈને મોટે અવાજે સંભળાવી દીધું —

“ મારું નામ જીન વાલજીન છે. લશ્કરી વહાણ ઉપર કેદી-ગુલામ તરીકે ૧૯ વર્ષ સળ ભોગવીને હું ચાર દિવસ ઉપર જ છૂટ્યો છું; અને પોંટ૦ જવા નીકળ્યો છું. ટુલોં અંદર છોડ્યા પછી ચાર દિવસ મેં ચાલ ચાલ કર્યું છે, અને આજે હું ૩૨ ગાઉ ચાલ્યો છું. સાંજના આ શહેરમાં આવતાંવેંત હું વીશીમાં ગયો હતો, પણ મારા પીળા પરવાનાને કારણે મને ત્યાંથી તગેડી કાઢ્યો છે. એ પરવાનો મારે દરેક થાણે અતાવવાનો હોય છે. બીજી વીશીમાંથી પણ મને એ જ કારણે જાકારો મળ્યો છે. અને એમ જ જ્યાં જ્યાં ગયો ત્યાં ત્યાં બન્યું છે. ખેતરો ભણી ખુલ્લામાં પડી રહેવાનો મેં વિચાર કર્યો; પણ વાદળ ઘેરાયેલાં છે એટલે વરસાદની બીકે હું શહેરમાં પાછો ફર્યો છું. દેવળ પાસેની એક છાટ ઉપર હું સૂતો હતો, તેવામાં એક ભલી બાઈએ મને તમારું ઘર અતાવીને કહ્યું કે, ‘ ત્યાં જ અને તે ઘરનું આરણું ઠોક. ’ આ કઈ જાતનું મકાન છે ? તમે વીશી ચલાવો છો ? મારી પાસે પૈસા છે. ૧૯ વર્ષ વહાણમાં કેદી તરીકે મજૂરી કરીને

હું ૧૦૯ ફાંક* કમાયો છું. હું બહુ થાક્યો છું અને મને કકડીને ભૂખ લાગી છે. તમે મને આજની રાત રહેવા દેશો?"

“ મેંગ્લોઈર આનુ,” બિશપે કહ્યું, “ ટેબલ ઉપર બીજી તાસક અને ચમચા મૂકજો.” પેલો જાણે સમજ્યો ન હોય તેમ ત્રણ ડાલાં આગળ વધીને મેજ ઉપરના દીવા પાસે આવ્યો; તથા પોતાના ખીસામાંથી એક પીળો પરવાનો કાઢી બોલ્યો, “ થોભો, થોભો; જુઓ, આ મારો પરવાનો. મને વાંચતાં આવડે છે. વહાણ ઉપર કેદીઓ માટે નિશાળ હોય છે, તેમાં જેમને શીખવું હોય તેને લખતાં વાંચતાં શીખવાડે છે. સાંભળો, એમાં લખ્યું છે — ‘જન વાલજિન, સજ્જ પૂરી થવાથી છૂટેલો ગુનેગાર; રહેવાસી — નો. વહાણ ઉપર ૧૯ વર્ષ સજ્જ ભોગવી છે: ઘર ફાડી લૂંટ કરવા બદલ પાંચ વર્ષ, અને ચાર વખત નાસી છૂટવાનો પ્રયત્ન કરવા માટે ૧૪ વર્ષ. માણસ ભારે જોખમકારક છે.’ આ પરવાનાને કારણે બધાએ મને હાંકી કાઢ્યો છે. તમે શું મને રહેવા દેશો? આ વીશી છે? મને ખાવાનું તથા સૂવાનું મળશે? અહીં પડખે તબેલા જેવું કાંઈ છે?”

“ મેંગ્લોઈર આનુ,” બિશપે કહ્યું, “ તમે પ્રાર્થનાના ઓરડાની પથારી ઉપર નવી ચાદર બિછાવજો.”

અને સ્ત્રીઓ બિશપની આજ્ઞાનું પાલન કરવામાં પાછું જુએ તેમ ન હતી. મેંગ્લોઈર બધું તૈયાર કરવા તરત ઓરડાની બહાર નીકળી ગઈ. બિશપે પેલા તરફ ફરીને કહ્યું —

“ બેસો અને જરા તાપતા થાઓ, સાહેબ. આપણે હમણાં જ વાળુ કરવા બેસીએ છીએ; અને વાળુ પરવારીશું ત્યાં સુધીમાં તમારી પથારી તૈયાર થઈ જશે.”

આનો અર્થ હવે પેલાના સમજવામાં આવ્યો. તેના ચહેરા ઉપર અત્યાર સુધી જે ઘેરી ખિન્નતા અને કઠોરતા ઇવાઈ રહી હતી, તેમનું સ્થાન હવે દિગ્મુદતા અને હર્ષની ઉજ્જવળતાએ લીધું. તે ગાંડાની પેઠે ખેંચાતે અવાજે બોલ્યો, “ સાચી વાત! સાચી વાત! ત્યારે તમે મને, ગુનેગારને, હાંકી કાઢવાના નથી, પણ વાળુ તથા નવી ચાદરવાળી પથારી આપવાના છે! ૧૯ વર્ષથી હું બિછાવેલી પથારીમાં સૂતો નથી. તમે કોઈ સારા માણસ લાગો છો. મને તમે ‘સાહેબ’ કહો છો; પણ આટલાં વર્ષ ‘કુત્તા’ સિવાય બીજું નામ મેં સાંભળ્યું નથી. તમને હું બરાબર પૈસા ચૂકવીશ; અરે, તમે કહેશો તેટલા પૈસા આપીશ. મારી પાસે ૧૦૯ ફાંક છે. તમે બહુ લાયક માણસ છો. તમે વીશીલાળા છો, ખરું ને?”

* આશરે ૬૪ રૂપિયા.

“હું તો આ ઘરમાં રહેતો એક પાદરી છું.”

“પાદરી ! કેવા ભલા પાદરી ! તો તો તમે મારી પાસેથી પૈસા પણ નહીં લેવાના ખરું ?”

“ના જ; તમારા પૈસા તમારી પાસે જ રાખજો. તમને એ ૧૦૯ ફાંક કમાતાં કેટલાં વર્ષ લાગ્યાં હતાં ?”

“ઝોગણીસ વર્ષ.”

“ઝોગણીસ વર્ષ !” કહી મિશપે ઊંડો નિસાસો નાખ્યો. જન વાલજન એક ખૂણામાં પોતાનો ઝાંચણો તથા દંડો મૂકીને બોલ્યો, “હજી મારી પાસે પૂરેપૂરી રકમ છે. ચાર દિવસમાં મેં ફક્ત ૨૫ સૂ* ખર્ચ્યાં છે; પણ તેય હું ગ્રાં પાસે ગાડાંમાંથી ગૂણો ઉતારવાની મનૂરી કરીને કમાયો હતો.”

મિશપ હવે ખુદ્દું રહેલું આરાણું બંધ કરવા બિઠ્યા. એવામાં મેંજોઈર એક વધુ તાસક તથા ચમચાઓ વગેરે ટેબલ ઉપર મૂકવા આવી.

“એ તાસક જેમ અને તેમ સગડી પાસે મૂકજો, મેંજોઈર આનું,” મિશપે કહ્યું; અને પછી આગંતુક તરફ ફરીને તે બોલ્યા, “આલ્પ્સ પર્વત ઉપર રાતનો પવન બહુ તીણો હોય છે, અને તમને ટાઢ વાતી હશે, સાહેબ.”

જેટલી વખત મિશપ પોતાના મૃદુ ગંભીર અવાજે ‘સાહેબ’ શબ્દ બોલતા, તેટલી વખત પેલાનું મોં ઉગ્ગસભરું થઈ જતું.

“આ દીવાનું અજવાળું બહુ ઝાંખું પડે છે,” મિશપ આગળ બોલ્યા. મેંજોઈર સમજી ગઈ અને અભરાઈ ઉપરથી રૂપાની બે દીવીઓ લઈ આવી તથા તેમને સળગાવીને ટેબલ ઉપર મૂકી ગઈ.

“પાદરી સાહેબ,” પેલો બોલ્યો, “તમે બહુ ભલા છો; તમે મારો તિરસ્કાર કરતા નથી ! તમે મને દોસ્તની પેઠે સત્કારો છો ! અરે, મારા માનમાં ટેબલ ઉપર વધારે દીવા મુકાવો છો ! પણ હું કોણ છું તથા ક્યાંથી આવું છું તે મેં તમારાથી છુપાવ્યું નથી.”

મિશપ તેની બાજુએ જ બેઠા હતા. તેમણે તેના હાથને ધીમેથી સ્પર્શ કરીને કહ્યું, “ભાઈ, તમે કોણ છો તે મને કહેવાની જરૂર નહોતી. આ આરાણામાં પ્રવેશ કરનારને તેનું નામ ઠામ કાંઈ પુછાતું નથી, પણ તેને કંઈ જરૂર છે કે નહિ તે પુછાય છે. તમે થાક્યા છો અને તરસ્યા છો, એટલે આ ઘરમાં તમે આવકાર-પાત્ર છો. અને તે બદલ મારો આભાર માનવાની પણ જરૂર નથી; તેમ જ હું તમને મારા ઘરમાં આવવા દઉં છું તેમ પણ તમારે માનવાનું નથી; કારણ કે આ ઘર તો જેને આશરાની જરૂર છે તેનું જ છે.”

*૧૦૦ સૂ = ૧ ફાંક. ૨૫ સૂ એટલે લગભગ સવા બે આના.

દરમ્યાન મેંજોધરે આનુએ વાળુનું પીરસવા માંડ્યું હતું. ભુખાળવાની પેઠે જીન વાલજિન તરત ખાવા મંડી ગયો. વાળુ પૂરું થયા પછી તે અચાનક બોલી બેઠો, “પાદરી સાહેબ, મારે માટે તો આ બધું ખાવાનું ખૂબ જ સારું છે; પણ મારે કહેવું જોઈએ કે, પેલી વીશીમાં બેઠેલા ગાડાવાળાઓ, કે જેમણે મને તેમની સાથે જમવા બેસવા દીધો નહિ, તેઓ તમારા કરતાં સારું ખાતા હશે.”

શ્રીમતી બેપિસ્ટાઈનને એની આ વાતથી જરા ખોટું લાગવા જેવું થયું. પણ મિશપે તરત જવાબ આપ્યો, “તેઓ મારા કરતાં કામ પણ વધારે કરે છે ને?”

“ના ના,” પેલાએ કહ્યું. “તેઓની પાસે પૈસા વધારે હોય છે. તમે ગરીબ છો એ મને ચોખ્ખું દેખાય છે. કદાચ તમે પાદરી સાહેબ પણ નહીં હો; તેમના હાથ નીચેના કોઈ માણસ હશે. પણ ભગવાન જે ન્યાયી હોય, તો તમને જરૂર પાદરી સાહેબ બનાવવા જોઈએ.”

મિશપે જવાબ આપ્યો, “ભગવાન તો મારી બાબતમાં વધારે પડતા ન્યાયી બન્યા છે.” પછી એક ક્ષણ વાર રહીને તે બોલ્યા, “જીન વાલજિન સાહેબ, તમે ‘પોંટ૦’ તરફ જાઓ છો ખરું ને?”

“મારે ત્યાં જવું પડે તેમ છે.” થોડી વાર પછી તેણે ઉમેર્યું, “મારે કાલે દિવસ બેઠાં નીકળવું જોઈએ. રસ્તો બહુ વસમો છે; અને રાતે ટાઢ પડે છે તેટલો જ દિવસે તાપ પડે છે.”

મિશપે પોતે પણ રાજ્યક્રાંતિના વસમો દિવસોમાં કુટુંબની પાયમાલી દરમ્યાન પોંટ૦ તરફ જ રહ્યા હતા, તથા હાથે મજૂરી કરીને ગુજરાન કરતા હતા. તે વાત કહીને તેમણે તે તરફ ક્યા ક્યા ધંધાઓ ચાલે છે તથા ત્યાં કેવું કેવું કામકાજ મળી રહે છે તેની વાત ઉપાડી. પણ પેલાને સુધરવાના કે કામે લાગવાના ઉપદેશનો એક હરફ પણ ન ઉચ્ચાર્યો. શ્રીમતી બેપિસ્ટાઈન તો એવા કોઈ ઉપદેશ-પ્રકરણની આશા રાખી રહી હતી; પણ તેવું કશું જ તેમણે ન કર્યું.

થોડી વાર બાદ આગતુંકને બેઠે ઘેરાતો જોઈ, મિશપે એક મીઠાશની પોતાના હાથમાં લીધી અને બીજી તેના હાથમાં આપીને કહ્યું, “આવો સાહેબ, હું તમને તમારી સૂતાની જગા બતાવું.”

પેલાએ પોતાનો ઝોયણો અને દંડો ઉપાડી લીધાં. પ્રાર્થનાના ઓરડામાં પથારી હતી; ત્યાં મિશપના સૂતાના ઓરડામાં થઈને જવાતું હતું. તેઓ ત્યાં થઈને પસાર થતા હતા ત્યારે મેંજોધરે ઓશીકા તરફના હાંટિયાની ટોપલીમાં ચાંદીના ચમચા અને કાંટા મૂકતી હતી.

૮૬

“મને આશા છે કે તમને સારી ઊંઘ આવશે,” બિશપે કહ્યું. “સવારે જતા પહેલાં તમે અમારી ગાયનું તાળું દૂધ પીતા જાઓ.”

“અહુ સારું, પાદરી સાહેબ,” એમ કહી તે નાકના ફૂંકાડાથી મીઠુમત્તી ઓલવીને, પહેરેલે કપડે જ પથારીમાં પડ્યો અને થોડી વારમાં ધસધસાટ ઊંઘી ગયો.

હાટ સ્ત્રી = પથરની લાંબી તથા પહોળી શિલા

આલ્ફ્રેડ પુ'ં [ઈ.] = ક્રાન્સ અને ઈટલીની વચ્ચે આવેલો ઊંચો પર્વત

૧૭

દંડ અને દયા-૩

૧

દંડ

અડધી રાતે જીન વાલજિન જાગી ઊઠ્યો.

તે બ્રીન્ના એક ગરીબ ખેડૂત કુટુંબમાં જન્મ્યો હતો. નાનપણમાં તેને નિશાળે મૂક્યો ન હતો, અને મોટપણે તે ફેવરમાં કડિયારો બન્યો. નાની વયે જ તે માઆપ વિનાનો બન્યો હતો — મા રોગમાં સારવારને અભાવે મરી ગઈ, અને આપ લાકડાં કાપતાં ઝાડ ઉપરથી પડીને મરી ગયો. જીન વાલજિન મોટે આશરા જેવું જે કાંઈ બાકી રહ્યું તે સાત બાળકોવાળી એક વિધવા મોટી બહેન. બહેને જીન વાલજિનને ઉછેરી મોટો કર્યો; અને પોતાનો પતિ જીવતો હતો ત્યાં સુધી તેનું પાલન કર્યું. જ્યારે તેનો પતિ ગુજરી ગયો, ત્યારે સાત બાળકોમાંનું સૌથી મોટું આઠ વર્ષનું હતું, નાનું એક વર્ષનું હતું, અને જીન વાલજિન હમણાં જ પચીસ વર્ષની ઉંમરે પહેાંચ્યો હતો. પોતાને ઉછેરનાર બહેન અને તેના કુટુંબનું ગુજરાન ચલાવવાનો ભાર તેને માથે હવે આવ્યો.

લાકડાંની મોસમમાં તે રોજના ૧૮ સૂ (પોણા બે આના) કમાતો. તે ઉપરાંત લણવાની કે બીજી જે કાંઈ મનૂરી મળે તે પણ તે કરતો. તેની બહેન પણ કામકાજ કરતી; પણ સાત સાત છોકરાં લઈને તે કેટલુંક કરી શકે? કંગાલિયત એ આખા કુટુંબને ધીમે ધીમે ઘેરતી અને ગૂંગળાવતી જતી હતી. એક શિયાળો ખરાબ આવ્યો અને જીન વાલજિન કામ વિનાનો તથા કુટુંબ રોટી વિનાનું થઈ ગયું. રોટી વિનાનું એટલે શબ્દશઃ રોટી વિનાનું, અને સાત છોકરાં!

રવિવારની એક રાતે દેવળના યોગાનમાં આવેલા ભડિયારખાનાનો માલિક પથારીમાં સૂતા જતો હતો, તેવામાં દુકાનના શેરી તરફના કાચના આરણમાં કોઈએ જોરથી ઘા કર્યો. તે તરફ જઈને તેણે જોયું તો ફૂટેલા કાચમાંથી એક હાથ અંદર પેડો હતો અને પાઉં-રોટી ઉપાડતો હતો. ભડિયારો દોડતો બહાર આવ્યો. ચોર જોરથી નાડો, પણ ભડિયારે તેને પકડી પાડ્યો. ચોરે રોટી ફેંકી દીધી હતી, પણ તેના હાથમાંથી લોહી દ્રદડતું હતું. તે જીન વાલજિન હતો.

આ બધું ૧૭૯૫માં બન્યું. જીન વાલજિન ઉપર કામ ચાલ્યું. તેને લશ્કરી વહાણ ઉપર સખત મજૂરીવાળી પાંચ વર્ષની કેદની સજા થઈ.

૧૭૯૬ ના એપ્રિલ માસની ૨૨મી તારીખે, બિંગ મુકામે કેદીઓની એક લાંબી લંગારને ભારે સાંકળ સાથે જડવામાં આવતી હતી. જીન વાલજિન પોતાના વારાની રાહ જોતો હારમાં બેઠો હતો. જ્યારે લોહાનો પટો તેના ગળામાં જડવામાં આવ્યો અને હથેલાના ઘા તેના માથા પાછળ પડવા લાગ્યા, ત્યારે તે રડી પડ્યો. આંસુથી તેનો અવાજ રૂંધાર્ધ ગયો અને ડચકાં ખાતાં ખાતાં તેણે જમણા હાથ ઊંચો કરી સાત વખત વારાફરતી નીચો કર્યો; જાણે સાત નાનાં નાનાં માથાંને તે અડતો હોય અને એમ જણાવતો હોય કે, તેણે જે કાંઈ શુંનો કર્યો હતો તે માત્ર સાત નાનાં છોકરાંને ભૂખે મરતાં અટકાવવા કર્યો હતો.

ગળામાં સાંકળ સાથે ૨૭ દિવસની મુસાફરી બાદ તે ટુલોં અંદરે આવી પહોંચ્યો. તે હવે જીન વાલજિન નહિ, પણ નં. ૨૪,૬૦૧ બની ગયો. તેની બહેનનું શું થયું? સાત છોકરાંનું શું થયું? કોણ તેની ચિંતા કરે? ઝાડને મૂળ આગળથી કાપી નાખવામાં આવે, ત્યારે વીખરાતાં પાંદડાંનું શું થાય છે!

ફક્ત એક જ વખત — કદાચ તેની કેદના ચોથા વર્ષને અંતે — તેને તેની બહેનના સમાચાર મળ્યા. પેરિસમાં એક કંગાળ લત્તામાં તે રહેતી હતી. તેની સાથે તેનો નાનામાં નાનો એક છોકરો હતો. બીજાં છ ક્યાં હતાં? કદાચ તે પોતે જ જાણતી નહિ હોય. દરરોજ વહેલી સવારે તે એક છાપખાનામાં ગડી વાળવા અને સાંધવાના કામે જતી. તે જ મકાનમાં એક નિશાળ હતી. પણ છાપખાનું છ વાગ્યે શરૂ થતું અને નિશાળ સાત વાગ્યે બંધ પડતી. એટલે છોકરાને બહાર રસ્તામાં, અને શિયાળા દરમ્યાન તો અંધારામાં અને ટાદમાં, એક કલાક બેસી રહેવું પડતું. માને કામમાં અડચણ કરે એ કારણે, તેને છાપખાનામાં પેસવા દેવામાં આવતો નહિ. સવારમાં જતા-આવતા કારીગરો તેને ઘણી વાર પગથિયાં પાસે દફતર ઉપર માથું નાખી બેઠતો જોતા. પોતે જેમને ચાહતો હતો અને ઓળખતો હતો, તેમના જીવનનું આટલું દશ્ય ચાલતી ગાડીની આરીમાંથી જાણે જીન વાલજિનની નજરે પડી ગયું; ત્યાર પછી તે આરી જે

અંધ થઈ, તે કદી જ ઊઘડી નહિ. કદી તે તેમને કોઈને ફરીથી નજરે નોવા પામ્યો નહીં.

વહાણ ઉપરના કેદીઓ પણ નાસી છૂટવાના પ્રયત્નો કરતા જ હોય છે. ઘણા જણ એકસાથે નાસી છૂટી ન શકે; એટલે વારાફરતી એક એક જણને નાસી છૂટવાની પેરવી કરવામાં આવતી. ચોથા વર્ષને અંતે જીન વાલજિનનો નાસી છૂટવાનો વારો આવ્યો. તેના સોજતીઓએ રાખેતા મુજબ તેને મદદ કરી. તે નાસી છૂટ્યો અને ખેતરોમાં બે દિવસ લપાતો ફર્યો. બીજા દિવસની સાંજે તેને પકડી પાડવામાં આવ્યો. આ ગુના માટે તેની સજામાં ત્રણ વર્ષનો વધારો કરી તેને કુલ આઠ વર્ષની સજા કરવામાં આવી. છઠ્ઠા વર્ષમાં ફરી તેનો વારો આવ્યો. તે નાઠો; પણ કાવ્યો નહિ. પાસે જ એક વહાણ અંધાતું હતું તેના ખૂણામાં તે સંતાયો; પણ તરત પકડાઈ ગયો. તે વખતે તેણે જે સામનો કર્યો, તે કાયદાની ભાષામાં 'હુલ્લડ' ગણાયું. તેને વધુ પાંચ વર્ષની સજા થઈ; તેમાંનાં બે વર્ષ તેને બેવડી સાંકળ પહેરવાની હતી. કુલ તેર વર્ષ. દશમે વર્ષે તેનો ફરી વારો આવ્યો; તે વખતના પ્રયત્ન માટે બીજાં ત્રણ વર્ષ. તેરમા વર્ષમાં તેણે છેલ્લો પ્રયત્ન કર્યો. અને તે ચાર કલાક ભાગી છૂટ્યો. તે ચાર કલાક અદલ બીજાં ત્રણ વર્ષ. આમ કુલ ૧૯ વર્ષ સજા ભોગવી, ૧૮૧૫ના ઓક્ટોબરમાં તે છૂટ્યો. એક આરીનો કાચ ભાગી ભૂખ્યાં માટે એક રોટી ચોરવા અદલ ૧૭૯૬માં તે કેદ પુરાયો હતો !

વહાણ ઉપર તે જ્યારે ચડ્યો હતો, ત્યારે દૂસકાં ભરતો અને ધૂજતો ધૂજતો ચડ્યો હતો; પણ જ્યારે તે છૂટીને નીચે ઊતર્યો, ત્યારે તેનું દિલ પથ્થરનું થઈ ગયું હતું. કાળા દુઃખના એ લાંબા દિવસોમાં તેના મૂઠા અંતઃકરણમાં પણ વિચારો ઉદ્ભવ્યા હતા. પોતે રોટી ચોરી હતી એ ભૂલ હતી તે તેને સમજતું હતું. એ ન ચોરી હોત તો કશું ખગડી જવાનું ન હતું; પેલાં છોકરાં બહુ તો થોડો વખત વધુ ભૂખ્યાં રહ્યાં હોત; એ ચોરીને પરિણામે તેમની જે વલે થઈ તેવી ખરાબ વલે તો તેમની ન જ થાત. પરંતુ . . . પરંતુ તે હાડતૂટ મજૂરી કરવા તૈયાર હતા; છતાં તેને પૂરતું કામ કે ખાવાનું શા માટે મળતું નહોતું? તે પણ ઠીક; પરંતુ પોતે પકડાયો અને પોતાનો ગુનો કપૂલ કર્યો ત્યાર પછી પણ તેને જે સજા કરવામાં આવી તે શું જંગલી અને વધારેપડતી ન હતી? સજામાં જે અતિશયતા હતી તેથી ગુનેગારનો ગુનો કયાંય ઢંકાઈ જાય તેવો બીજો એક મોટો ગુનો શું ઊભો થતો ન હતો? અને એ મોટો ગુનો કરનાર સમાજ જ હવે પેલા મૂળ ગુનેગારને હાથે ન્યાય મેળવવાને પાત્ર બન્યો હતો. જીન વાલજિને એ મોટો ગુનો કરનાર સમાજનો ન્યાય ખરાબર તોળ્યો અને તેના

ઉપર કારમી સળ ફરમાવી — તેને માટે પૂરેપૂરા ધિક્કારની. તેણે જાણે એવો ફેંસલો આપ્યો કે, મેં સમાજને જે નુકસાન કર્યું હતું તેની તુલનામાં સમાજને મને ઘણું વધારે નુકસાન કર્યું છે, એટલે તે ભરપાઈ કરવાનો મને અધિકાર છે.

તેના ચિત્તની આ વિકૃતિનું ચિત્ર દોરવા જતાં તેના શરીરની એક ખૂબી તરફ લક્ષ્ય ખેંચવાનું ભૂલી ન જવાનું જોઈએ. તેના શરીરમાં અમાપ બળ હતું. તે ઘણી વાર એવાં મોટાં વજનો અધ્ધર કરી શકતો તથા ઊંચાં રાખી શકતો કે, તેના સાથીઓએ તેનું નામ ‘દુમકલાસ’ પાડ્યું હતું. તેની ચપળતા તો તેના બળને પણ ટપી જતી હતી. વહાણ ઉપરના કેદીઓ, કે જેઓ નિરંતર નાસી છૂટવાની તરફીએ જ શોધતા રહેતા હોય છે, તેઓ પોતાના શરીરના સ્નાયુઓને ખાસ પ્રકારે રોજ તાલીમ આપી તૈયાર કરે છે. સીધા વળા ઉપર ખિસકોલીની પેઢે ચડી જવું, કે સહેજ પણ ખાંચા જેવું હોય તેને આધારે ઊભા રહેવું, એ તો જન વાલજિનને મન રમત હતી. ભીંતનો ખૂણો હોય, તો ખરબચડા પથરાઓ ઉપર જ પોતાની પીઠ, ફૂલા, ફૂણી અને ઘૂંટીઓને ટેકવી ટેકવી તે જાણે જાદુથી ત્રણ માળ સુધી ઉપર ચડી જતો.

ઓગણીસ વર્ષ જ્યારે પૂરાં થયાં અને તેના નામ સાથે “તું છૂટો છે” એવા શબ્દો સંભળાયા, ત્યારે પ્રથમ તો તે વસ્તુ તેને અસંભવિત જેવી જ લાગી. અચાનક તેના શ્વસ્ય ચિત્તમાં જાણે જીવનના પ્રકાશનો એક ઝખકારો ચમકી ગયો. પરંતુ પીળા પરવાના* સાથેનું એ જીવન કેવું હોઈ શકે તેનો તેને તરત જ પરચો મળ્યો. તેણે ગણતરી કરી હતી કે, ૧૯ વર્ષમાં વહાણ ઉપરના છેક ઓછા દરે પણ તેની કમાણી ૧૭૧ ફાંક થવી જોઈએ. પરંતુ કાપફૂપની ગમે તે ગણતરીઓ કરીને ૧૦૯ ફાંક અને ૧૫ સૂ જેટલી રકમ જ તેના હાથમાં મૂકવામાં આવી. જન વાલજિન તેનું કારણ સમજી જ શક્યો નહિ. તેને ખાતરી થઈ કે તેને લૂંટવામાં આવ્યો છે.

છૂટ્યા પછીને બીજે દિવસે ગ્રાં ગામમાં તેણે દારૂ ગાળવાના એક કારખાના પાસે માણસોને ગૂણો ઉતારતા જોયા. તે પણ ત્યાંના માલિકને પૂછીને મજૂરી કરવા લાગ્યો. તેના કામથી અને કુશળતાથી માલિક ખુશ થઈ ગયો. પણ કામ ચાલતું હતું તેવામાં ત્યાં થઈને જતા એક સિપાઈએ તેને જોયો. તેણે તરત તેનો પરવાનો જોવા માગ્યો અને જન વાલજિનને પોતાનો પીળો પરવાનો

* જોખમકારક ગણાય તેવા તથા રીઠા કેદીને સળ પૂરી થયે છાડતી વખતે એક પીળો પરવાનો આપવામાં આવે છે. તેમાં તે કેદીનું વર્ણન હોય છે. તે પરવાનો, જે જે સ્થળે તે જાય ત્યાંના પોલીસ-થાણામાં બતાવીને તેણે ગામમાં દાખલ થવાનું હોય છે.

અતાવવો પડ્યો. પછી સાંજે જ્યારે જીન વાલજિન પોતાની મનૂરી માગવા ગયો, ત્યારે માલિકે ૩૦ સૂને બદલે ૧૫ સૂ તેને આપ્યા. જીન વાલજિને વાંધો લીધો, ત્યારે પેલાએ તુચ્છકારથી જવાબ આપ્યો, “જા, જા, તને તો એટલા બહુ છે.” જીન વાલજિન રકઝક કરવા ગયો, ત્યારે પેલાએ સંભળાવી દીધું, “તારે પાછું જેલમાં જવું છે શું?”

આ વખતે પણ તેને લાગ્યું કે, તેને લૂંટવામાં આવ્યો છે. આમ સરકાર તથા પ્રજા સૌ જ તેને લૂંટવાનો અધિકાર લઈ બેસ્યા હતાં. કેદમાંથી તે છૂટ્યો, પણ તેથી તેની સજા જાણે પૂરી જ થઈ ન હતી! હજી જાણે દરેક જણ તેને પોતાનાથી થાય તેટલી સજા કરવા માગતું હતું! ડીન્ના પાદરીને ત્યાં પહેલી વાર તેને નવો અનુભવ થયો. પરંતુ તેમાં તે હજી માની શકતો નહોતો.

૨

દીવીનો ચોર

દેવળના ઘડિયાળમાં બેના ટકોરા પડ્યા, અને જીન વાલજિન જાગી ઊઠ્યો. તેને જે પથારી સૂતા મળી હતી તે નરમ હતી, તેથી જ જાણે તેની ઊંઘમાં ખલેલ પડી હતી! ચાર કલાકની ધસધસાટ ઊંઘથી તેનો થાક ઊતરી ગયો હતો. તેણે આંખ ઉઘાડીને ચારે તરફ અંધારામાં નજર કરી જોઈ, તથા ફરી ઊંઘવાનો વિચાર કર્યો. પણ જૂના અને નવા વિચારો તથા સ્મૃતિઓ તેના મગજમાં ઊભરાવા લાગ્યાં. તે બધામાં એક નવો વિચાર વારંવાર ક્યાંકથી ધસી આવતો હતો અને બીજા બધા વિચારોને હાલી દેતો હતો. તેણે સૂતા આવતી વખતે રાત્રે ઊંઘપના સૂતાના ચોરડાના હાટિયામાં મેંડોઈર દાસીને ચાંદીના ચમચા અને કાંટા મૂકતાં જોઈ હતી. તેમાં જે કડકી જેવો પીરસવાનો ચમચો હતો, તેની કિંમત ૨૦૦ ફાંક જેટલી હશે; અર્થાત્ ૧૯ વરસે તે જે રકમ કમાયો હતો તેનાથી લગભગ બમણી.

આવા વિચાર-વમજમાં તેણે એક આખો કલાક પથારીમાં આજોટ્યા કર્યું. ત્રણતો ટકોરો પડતાં જ તે અચાનક બેઠો થઈ ગયો અને વિચારમાં તે વિચારમાં જ ઊભો પણ થઈ ગયો. એમ જ સવાર સુધી પણ તે ઊભો રહ્યો હોત, પણ એટલામાં અર્ધા કલાકનો ટકોરો પડ્યો; જાણે તે એમ કહેતો હોય કે, ‘ચાલ, કામે લાગ!’ તેણે ધ્યાનપૂર્વક સાંભળ્યું તો આખું ઘર શાંત હતું. પગમાંથી જોડા કાઢી, તે ટેરવાં ઉપર ચાલતો બારી પાસે ગયો. બહાર ધૂંધળી રાત ઘેરાઈ રહી હતી અને ચાંદો ઝાંખો પ્રકાશી રહ્યો હતો.

પોતાનો ડોકો અને ઝોયણો સંભાળી લઈ, શ્વાસ ઘૂંટીને ધીમે પગલે તે બિશપના ઓરડાના આરણ ભણી ચાલ્યો. તે અધખૂણું જ હતું; બિશપે તેને વાસ્તું ન હતું. ઓરડામાં સંપૂર્ણ શાંતિ હતી. ખૂણામાં બિશપની પથારી તરફથી તેમના ઘસઘસાટ ઊંઘવાનો ધીમે એકસરખો અવાજ આવતો હતો.

અચાનક તે થંભ્યો. ધાર્યા કરતાં જલદી તે પથારીની લગોલગ આવી ગયો હતો. તે જ વખતે અર્ધ કલાકથી ગાઢ વાદળોમાં ઢંકાયેલો ચંદ્ર ખુલ્યો થયો અને ઊંચી આરીમાંથી આવતા કિરણથી બિશપનું શાંત ફીકું મોં તેને સ્પષ્ટ દેખાયું. તેમના ચહેરા ઉપર સંતોષ, શ્રદ્ધા અને કલ્યાણનું શીર્ણ તેજ છવાઈ રહ્યું હતું. અન્નભૂષણે ભવ્ય લાગતી એ મુખાકૃતિ જન વાલગ્નિનનું લક્ષ્ય ખેંચ્યા વિના ન રહી. તેને જીવનમાં આવું દર્શન કદી મળ્યું ન હતું. તેના મગજમાં વિરોધી વૃત્તિઓનું ઘમસાણ મચી ગયું. બિશપનું મગજ ફાડી નાખવું કે ઘૂંટણિયે પડીને એ પવિત્રાત્માના હાથની આંગળીઓ ચૂમવી — એ બેની મથામણમાં અચાનક તેણે એક હાથેથી પોતાના માથા ઉપરની ટોપી ઉતારી. પણ પછી એકદમ બિશપ તરફથી નજર ફેરવી લઈ, તે હાટિયા તરફ ગયો. ફૂંચી તાળામાં જ હતી. તેણે તરત હાટિયું ઉઘાડીને ચાંદીના ચમચાવાળી ટોપલી ઉપાડી. પછી જલદીથી પોતાની પથારી પાસે આવીને ટોપલીમાંથી ચમચા વગેરે કાઢી લઈ તેણે ખીસામાં મૂકી દીધા. ટોપલીને આરીમાંથી બહાર ફગાવી દીધી. પોતે આગમાં થઈને તેની દીવાલ તરફ દોડ્યો. વાદળની પેડે છલંગ મારી તેને ઠેકા ગયો, અને નાઠો.

રાખેતો પું = ધારે; રિવાજ

દુમકલાસ નં = ભારે વજન ઊંચું કરવાનું એક ચંત્ર

૧૮

દંડ અને દયા-૪

દયા

બીજી સવારે બિશપ બગીચામાં ફરતા હતા, ત્યારે મેંગ્લોઈર ગાંડા જેવી દોડતી અને હાંફતી તેમની પાસે આવી.

“નામવર, નામવર, ચમચાની ટોપલી ક્યાં ગઈ? તે આપને ખબર છે?”

“હા,” બિશપે કહ્યું. ફૂલના કચારામાંથી તે ટોપલી હમણાં જ તેમના હાથમાં આવી હતી. તેમણે તે આપતાં કહ્યું, “લો, આ રહી.”

“આમાં તો કશું નથી! ચાંદીના ચમચા ક્યાં ગયા?”

“ઓહો, ત્યારે તમે ટોપલીની નહિ, પણ ચમચાની વાત પૂછો છો ખરું? હું તે નથી જાણતો.”

“ભલા ભગવાન, તે જરૂર ચોરાઈ ગયા; રાતે પેલો જે આવ્યો હતો તે . . .”

એક પલકારામાં તો મેંગ્લોઈર ઘરમાં દોડી ગઈ અને પાછી આવી બિશપને કહેવા લાગી: “નામવર, પેલો પથારીમાં નથી; તે ચમચા ચોરીને નાસી ગયો!” બિશપ તે વખતે ટોપલી પડવાથી ભાગી ગયેલા એક રોપા તરફ જરા ખિન્ન નજરે જોતા હતા. મેંગ્લોઈરની નજર ભીંત તરફ જતાં જ તે પાછી ચીસ પાડી બેઠી: “જુઓ, ભીંત ઉપરથી પેલું દગડું ઊખડી પડ્યું છે; તે ત્યાંથી ફેંદીને નાઠો છે.”

બિશપ થોડી વાર ચૂપ રહ્યા; પછી પોતાની દયાભરી નજર ઊંચી કરીને ધીમેથી મેંગ્લોઈર પ્રત્યે બોલ્યા, “પણ ખરેખર એ ચમચા આપણા હતા?”

મેંગ્લોઈર ચૂપ થઈ ગઈ. થોડીક ચુપડીદી પછી બિશપ બોલ્યા, “મેંગ્લોઈર ખાનુ, એટલી ચાંદી ગરીબો પાસેથી મેં ખોટી રીતે મારા નજીવા ઉપયોગ માટે રાખી મૂકી હતી. આ માણસ પણ ગરીબ જ હતો ને?”

“ભલા ભગવાન, પણ હવે નામવર ખાશે શાનાથી?”

“શું સીસાના ચમચા નથી મળતા?”

“સીસાની વાસ આવે.”

“ત્યારે લોદાના!”

“લોદાનો સ્વાદ બેસે.”

“ત્યારે લાકડાના!”

પણ થોડા વખત બાદ જ્યારે ખરેખર તે પોતાના ટેબલ આગળ બેસી નાસ્તો કરતા હતા, ત્યારે તેમણે આનંદમાં આવી શ્રીમતી બેચિટસ્ટાઈન તથા મેંગ્લોઈરને સંબોધીને કહ્યું, “રોડીના ટુકડાને દૂધમાં બોળીને ખાવા માટે લાકડાના ચમચા કે કાંટાની પણ જરૂર હોય તેમ લાગતું નથી!”

શ્રીમતી બેચિટસ્ટાઈન ચૂપ રહી; પણ મેંગ્લોઈર બાનુ ધીમી ધીમી ઘૂરકતી આમથી તેમ જતી આવતી બોલી, “આવા માણસને ઘરમાં પેસવા દેવો અને બાબુમાં જ સુવાડવો, એ તે કેવી વાત છે! ભલા ભગવાન, તે માત્ર ચોરી કરીને જ ગયો; નહિ તો! — આપ રે, એ કદપનાથી જ હું તો થરથરી જાઉં છું!”

મિશપ નાસ્તો પૂરો કરી ટેબલ પાસેથી ઊઠતા જ હતા તેવામાં બારણા ઉપર ટકોરો પડ્યો.

“અંદર આવો,” મિશપે કહ્યું.

બારણું ઊઘડ્યું અને એક વિચિત્ર તથા ઉરકેરાયેલું ટોળું ઊમરા આગળ ઊભેલું દેખાયું. ત્રણ માણસો ચોથાને ગળા આગળથી પકડીને ઊભા હતા. તે ત્રણે સિપાઈઓ હતા. અને ચોથો જીન વાલજિન હતો. એક જમાદાર, જે એ ટોળીનો આગેવાન હતો, તેણે મિશપ પાસે જઈ લશ્કરી સલામ ભરીને કહ્યું, “નામવર!”

આ શબ્દ સાંભળતાં જ જીન વાલજિન કે જે મૂંઝતી પેઢે ઊભો હતો, તે ચમકેલાની પેઢે માથું ઊંચું કરીને ગણગણ્યો, “નામવર? ત્યારે તો તે પાદરી સાહેબ . . .”

“મૂંગો મર,” જમાદારે કહ્યું, “એઓ તો નામવર મિશપ સાહેબ છે.”

દરમ્યાન મિશપ સાહેબ તેમના ઘડપણના પગથી કરી શકાય તેટલી ઉતાવળ કરીને આગળ આવ્યા હતા.

“વાહ, ભાઈ!” તેમણે જીન વાલજિન તરફ નજર કરીને કહ્યું, “પેલી રૂપાની દીવીઓ પણ મેં તમને આપી દીધી હતી; ચમચા સાથે તે પણ કેમ ન લેતા ગયા?”

જીન વાલજિને આંખો ઊઘાડીને મિશપ સામે એવી નજર બેંચું કે જેનું વર્ણન માનવભાષામાં થઈ શકે તેમ નથી.

“નામવર,” જમાદાર બોલ્યો. “ત્યારે આ માણસ કહેતો હતો તે સાચી વાત છે? અમે તેને રસ્તામાં જાણે ભાગી જતો હોય તેમ જતો જોયો, એટલે પકડ્યો. તેની પાસે આ ચમચા હતા.”

“અને તેણે તમને કહ્યું,” બિશપ વચ્ચે જ બોલી ઊઠ્યા, “કે એ ચમત્કાતે તેને એક ધરડો પાદરી, કે જેને ત્યાં તે રાતવાસો રહ્યો હતો, તેણે આપ્યા છે, એમ ને? હવે હું સમજ્યો. અને તેથી તમે તેને અહીં પાછો લાવ્યા ખરું? ખરેખર એ ભૂલ થઈ છે.”

“તો પછી,” જમાદારે કહ્યું, “અમે તેને જવા દઈએ?”

“અલખત,” બિશપે જવાબ આપ્યો.

સિપાઈઓએ જન વાલજિનની પકડ છૂટી કરી. તે લગભગ લથડિયું ખાઈ પાછો પડ્યો.

“તો શું હું છૂટો છું?” તે ન સંભળાય તેવા ધીમા અવાજે બાણે બંધમાં બોલતો હોય તેમ બોલ્યો.

“હા, હા, તું છૂટો છે; તને ન સમજાયું?” જમાદારે કહ્યું.

“મારા મિત્ર,” બિશપે કહ્યું, “જતા પહેલાં તું તારી પેલી એ દીવીઓ પણ લેતો જા.”

તે તરત અભરાઈ પાસે ગયા અને ત્યાંથી બંને દીવીઓ લાવીને તેમણે જન વાલજિનને આપી. બંને સ્ત્રીઓ એકે શબ્દ બોલ્યા વિના કે જરા પણ હાસ્યા વિના જોઈ રહી. જન વાલજિન આખે શરીરે ધ્રુજતો હતો. તેની આંખો બિશપના ચહેરા તરફ તાકી રહી હતી. તેણે ચંત્રની પેઠે તે દીવીઓ હાથમાં લીધી.

પછી સિપાઈઓ તરફ ફરીને બિશપે કહ્યું, “સદ્ગૃહસ્થો, આપ લોકો હવે જઈ શકો છો.”

તેઓ ચાલ્યા ગયા. જન વાલજિન મૂર્છા ખાઈને ગપડી પડે તેવી સ્થિતિમાં હતો. બિશપે તેની પાસે જઈ ધીમેથી કહ્યું, “ભાઈ, તું પણ શાંતિથી હવે જા. પણ તેં મને આ બધી ચાંદીના પૈસાનો ઉપયોગ પ્રામાણિક માણસ જનવામાં કરવાનું વચન આપ્યું છે, તે કદી ભૂલી જતો નહિ.”

પોતે કશું જ વચન આપ્યું હોય તેવું જન વાલજિનને યાદ નહોતું. તે ચૂપ બેસી રહ્યો. બિશપ ગંભીરતાથી આગળ બોલ્યા, “ભાઈ, જન વાલજિન ! હવે તું પાપના પંજમાંથી મુક્ત થયો છે; મેં તારો અંતરાત્મા ખરીદી લીધો છે. હું તેને ઘેર વિચારો અને અધોગતિના ખાડામાંથી ઉપાડીને ઈશ્વરના દયામય હાથમાં સોંપું છું. ભગવાન તારું ભલું કરે.”

(—વિઝર હૂગો)

સ્વાધ્યાય

૧. ક્રાન્સના જગવિખ્યાત સાહિત્યકાર શ્રી. વિક્ટર હ્યુગોની (ઈ.સ. ૧૮૦૨-૮૫) પ્રસિદ્ધ નવલકથા 'લે મિત્રેરાય્લ'નો શરૂઆતનો (બિશપની કથાવાળો) ભાગ અહીં સંક્ષેપમાં ઉતાર્યો છે. બિશપ સાથેના સંસર્ગ બાદ જન વાલ્કિનનો હૃદયપલટો થઈ ન્તય છે. પછીનું તેનું સુધરેલું જીવન અદ્ભુત રસથી ભરેલું અને છે. તેની રોમાંચક વાત તે બૃહત્ નવલકથામાં વણેલી છે. તેના સંક્ષેપ અનુવાદો પ્રસિદ્ધ થયા છે. રસ પડે તો મેળવીને વાંચજો.

૨. ગુના કે ભૂલ માટે દંડ કે સજા કરવામાં આવે છે; પરંતુ ઘણી વાર તેનો મૂળ હેતુ માર્યો ન્તય છે અને ગુનેગાર કે ભૂલ કરનાર સુધરવાને બદલે વધારે રીઠો થાય છે. એ દૃષ્ટિએ ન્યાયાધીશ તથા શિક્ષક એ બંનેએ સાવચેત રહેવું જોઈએ. એ વિચારસરણિ હેઠળ હવે શાળાઓમાં શિક્ષા કે દંડ ન કરવો તેમ જ કેદખાનાંને પણ સન્નતાં નહિ પણ સુધારણાનાં સ્થાન બનાવવાં—એવું વિચારાય છે.

૩. માણસ ગમે તેવો રીઠો ગુનેગાર બની ગયો હોય અને તેનામાં માણસાઈનો અંશ જરા પણ રહ્યો હેખાતો ન હોય, તોપણ તેના પ્રત્યે પ્રેમ અને સહાનુભૂતિથી વર્તવામાં આવે, તો તેના જીવનમાં પણ પરિવર્તન શક્ય છે. મહાપુરુષોએ એ રીતે ગમે તેવા દુરાચારીઓ કે પાપીઓ સાથે સહભાવથી વર્તીને તેમનો હૃદયપલટો કર્યાના દાખલા નજીકના છે. વાલિયો લૂંટારો (વિદ્યારીઠ વાચનમાળા, ચોથી ચોપડી), અંગૂલીમાલ લૂંટારો (છઠ્ઠી ચોપડી) વગેરેના દાખલા આદ કરો.

આના અનુસંધાનમાં ગીતાજનો નીચેનો શ્લોક જુઓ —

દુરાચારીય કો મોટો થઈ અનન્ય ભજે મને;

શીઘ્ર તે થાય ધર્માત્મા, પામે શાશ્વત શાંતિને.

(૯.૩૦-૧)

૪. ગરીબો માટે 'દરિદ્રનારાયણ' શબ્દ સ્વામી વિવેકાનંદે યોજ્યો છે. ગાંધીજી પણ તે શબ્દ ખૂબ વાપરતા. ઈશુ ખ્રિસ્તે બાઈબલમાં જણાવ્યું છે કે, ભૂખ્યા, નગ્ન, દરિદ્રને વેષે ભગવાન ધરને બારણે આવે છે—

“હું ભૂખ્યો હતો ને તે' મને ખાવા આપેલું, તરસ્યો હતો ને પીવા આપેલું, અબજ્યો હતો ને ઘરમાં આશરો આપેલો.

“આ અદનામાં અદના માનવબંધુની તે' એ પ્રમાણે સેવા કરેલી તે તે' મારી જ સેવા કરેલી.” (મેથ્યુ, ૨૫).

પ્રશ્નો

૧. જન વાલ્કિનને બચેથી નીકારો કેમ મળતો હતો?

૨. જન વાલ્કિનનો ગુનો શો હતો? તેને જે સજા થઈ, તે યોગ્ય હતી?

૩. બિશપ સાથી જન વાલ્કિનના હૃદયને સ્પર્શી શક્યા?

૧૯

‘ખીજું એકે ખમીસ ના!’

સ્વચ્છતા-દિનને વારે તપાસું સદુ વાઢનાં
 વાઢ ને કપડાં, દાંત,— જોડું છું, નલ છે વધ્યા ?
 દૂર લૂના મહીં ઁક વાઢ ત્યાં તો લપાય છે;
 નિહાલું, નેનમાં ઁનાં કંઈ કાતરભાવ છે.
 જાડું પાસે ઁને જોડું, મેલું ઁનું લમીસ છે;
 ઠેરલું ઁંલ ને પૂછું : ‘કેમ મેલું ? કહ્યું નથી—
 નિશાલે સ્વચ્છ પૂહેરીને ઁવલું કપડાં, કહો ?
 લોથી વાર લન્યું ઁમ; ઁજ તું ના રહી શકે
 લર્ગમાં : જા ઘરે હોયે ઘોયેલું જે લમીસ તે,
 ઁવી પૂહેરી પછી ઁંહી લર્ગમાં તું ભળી શકે.’

૧૦

નેન ઢાલ્લી દઈ નીલાં લહારે વાઢ ઁ ગયો;
 સમો મારો ભળા’લાનો ઁંગ્રેજીનો શરૂ થયો.
 પૂછું છું પ્રલન; ઁપે છે વાઢલો ઉત્તર તહીં
 સાંભલું ઢૂસલું લોનું, લોઈ શું રલતું ઁહીં ?
 સલાલો પૂલવા લોડી સાંભલું, ત્યાં લહારથી
 ઁવલું ઢૂસલું લીજું : ઢડીને જોડું છું તહીં
 વાઢ પેલો ગયેલો ના ઘરે; ત્યાં રલતો રહ્યો.
 ‘ઁરે’, પૂછું, ‘રલે શાને ? કાઢી મૂલ્યો નથી તને;
 જા તારું લલલીને તું ઁવ પાલો લમીસ ઁ.’
 હઠાલી હાથ ઁંલોથી, ભરેલી જે જલે, જુઁ
 સામે મારી, ઘડી પાલો ઁંલો ઢાંલી દઈ કહે :
 ‘મારી પાસે લલલાને લીજું ઁકે લમીસ ના!’

૨૨

ગ્યાં મા રાં હઠી નેલો, કાન, ઁ વાઢ પાસથી :
 ઁને કન્યાલુમારીથી ઘૂમ્યાં કાશ્મીરમાં જઈ,
 હજારો વાઢલો ઁમ લાત ઁ જ કહી રહ્યાં;
 હજારો વાઢ-ઁંલોથી નીર ઁમ લમી રહ્યાં.

રે, મારા દેશમાં આવું વાળને વોલવું પડે!
 હૈયામાંથી ચઢીને ત્યાં ઝૂમરો કંઠને અડે.
 નેન મીનાં નહીં થાતાં, નિસાસો નવ નીસરો,
 વનો પાપાણશું હૈયું, વજ્ર-નિશ્ચય એ કરો :
 મિટાવું દેશથી મારા, જોઈ જે આજની દશા.

૩૧

— પ્રહલાદ પારેખ

સ્વાધ્યાય

૧. આ કાવ્ય શ્રી પ્રહલાદ પારેખ (જન્મ ઈ. સ. ૧૯૧૨) ના 'સરવાણી' નામે કાવ્યસંગ્રહમાંથી લીધું છે. તેમનો ખીલે કાવ્યસંગ્રહ 'ખારી બહાર' પણ છે.

૨. કલ્પનામાં ન આવી શકે એવી કારમી કંગાલિયત આપણા દેશમાં છે. ખિહારમાં એક બહેનની કંગાલિયતની એવી જ કારમી દશા વિષે બાણીને ગાંધીજીએ વધુ વસ્ત્રો પહેરવાનું ત્યાગીને પોતે માત્ર કચ્છ પહેરવાનું વ્રત લીધું હતું. તેમની 'આત્મકથા'માં (ભાગ ૫, પ્રકરણ ૧૮) એ પ્રસંગ વાંચો.

૩. વિદ્યાપીઠ વાચનમાળા, સાતમી ચોપડીમાં 'એક કુટુણજનક દશ્ય' એ નામના પાઠમાં ગાંધીજીએ આપણા દેશની કારમી ગરીબાઈ અંગે લખ્યું છે, તે પણ આના અનુસંધાનમાં વાંચો.

પ્રશ્નો

૧. ખમીસ બદલવા વર્ગની બહાર કાઢેલો છોકરો ઘેર જવાને બદલે શાળાની બહાર જ શા માટે રડ્યા કરે છે?

૨. શિક્ષક એ છોકરાનો જવાબ સાંભળી શો નિશ્ચય કરે છે?

કાતરભાવ પું = ભયભીતપણાની લાગણી

આખા દેશમાં

કન્યાકુમારીથી કાશ્મીર = દેશના છેક

વજ્ર-નિશ્ચય પું [સં.] = વજ્ર જેવો દઢ

નીચેના છેડાથી માંડીને છેક ટોચ સુધી;

નિશ્ચય

૨૦

કાળવન

[અક્ષદેશમાં પ્રચલિત બૌદ્ધ દંતકથાઓમાંનું એક ૩૫૬]

એક મોટું વન હતું. એ વન બહુ જ મોટું હતું. એમાં ઊંચાં ઊંચાં તરુવરોનો પાર નહોતો. એ મહાવૃક્ષો એટલાં તો ગીચ અને ફૂલ્યાંફૂલ્યાં રહેતાં કે, સૂર્યનું અન્નવાણું પણ ત્યાં પૂરું પહોંચી શકતું નહીં. લાંબા લાંબા વેલાઓ એકબીજામાં ગૂંચવાઈ એક ઝાડેથી બીજે ઝાડે વીંટળાઈ વળગી રહેતા, ઝાડોને ઢાંકી દેતા કે વડવાઈઓની પેરે નીચે ઊતરી લટકતા. વળી એ ઝાડોની નીચે જમીન પર ચોમેર નાની વેલીઓ પથરાયેલી રહેતી. એ બધી અસંખ્ય કાંટાઓથી ભરપૂર હતી. ચાલનારાઓને ડગલે ડગલે એ કાંટા વાગતા, તેમનાં શરીર ઉઝરડાતાં, ને ચાલવું મુશ્કેલ થઈ પડતું. એ ઉપરાંત અનેક જાતના ચિત્રચિત્ર સર્પોથી એ વન સદાય ઊભરાતું. સર્પોનો ભૂરો રંગ જમીનના રંગ સાથે એવો તો ભળી જતો કે, ભોળા વટેમાર્ગીઓ કશી આશંકા કર્યા વગર તેમના પર પગ મૂકી ચાલતા અને સહેજ સહેજમાં સર્પડંખનો ભોગ થઈ પડતા. બીજા કેટલાક સર્પો વળી રાતા પીળા અને સોનેરી રૂપેરી ચટાપટાથી એટલા સુંદર દેખાતા કે, જોનાર સહેજે એમને સુંદર ફૂલ કે કીમતી માણેક માની ઊંચકવા જાય, ને એ ઊછળીને ડંખ મારે ત્યાં સુધી બિચારાને કશી ખબર પણ પડે નહીં !

એ વનમાં બીજાં નાનાં નાનાં મેદાનો પણ કેટલાંય હતાં. એમાં ફૂલો ઊગતાં. ફૂલો બહુ સુંદર હતાં. ભાત ભાતનાં એ પચરંગી ફૂલો તેમની પાતળી નાભુક ડાંડલીઓ પર, ઝોલાં ખાતાં મનુષ્યોની પેરે, આમથી તેમ ડોલતાં. અને રંગ-બેરંગી ટીલાંટપકાંવાળાં ફૂલોની એ હારો ચમકતા તારાનાં તોરણો જેવી દેખાતી. આભુઆભુની હવા એ પુષ્પોની બહેકથી રાતદહાડો મધમધી રહેતી, પણ એ બધાંય ફૂલ કાંટાવાળાં હતાં; અને એ કાંટા ફૂલ તોડીને હાથમાં લીધા પહેલાં દેખાતા નહીં !

આ વનમાં અનેક રસ્તા હતા. કેટલાક તો બહુ પહોળા અને વનમાં આડેઅવળે દશે દિશામાં લઈ જનારા હતા. કેટલાક વટેમાર્ગીઓ પેલાં સુંદર ફૂલોવાળા એકાદ મેદાન આગળ જ અટકી જતા. કેટલાક એ મેદાનોને આભુએ મૂકીને આગળ જતા. પણ—પણ એ સૌમાંનો એકે રસ્તો સીધો ન હતો ! ગમે તે રસ્તો લો, જેમ જેમ તમે આગળ ચાલો તેમ તેમ તે વળાંક લેતો જાય, અને એમ—ચકરાવા ખાઈ ખાઈ ને—ચાલી ચાલીને પગ દુખવ્યા પછી માણસ પાછો જ્યાંનો ત્યાં આવી ઊભો રહે ! એ રસ્તાઓ જેમ પહોળા અને

મોટા, તેમ પગ નીચેની હરિયાળી લીલા મખમલ જેવી વધુ ને વધુ મુલાયમ, અને આજુ ફૂલોનાં મેદાન વધુ ને વધુ સુંદર, અને તે રસ્તા સૌથી વધારે જલદી વળાંક લેનારા !

ફક્ત એક જ રસ્તો સીધો હતો. પણ તે બધા રસ્તાઓથી જુદો હતો. વનની આજુની ઊંડી ખીણને કાંઠે આવેલી ઊંચી ભેખડો અને સીધા, ઊભા, સ્વર્ગદ્વારના સંત્રી જેવા ખડકો વચ્ચે થઈ તે જતો. એ રસ્તો છેક ખરાબ, ઊંચોનીચો, પથ્થર અને કાંકરાઓથી ભરપૂર, અને વનમાંનાં ફૂલોનાં મેદાનોથી ક્યાંય દૂર હતો. એની આજુએ કુંજોનાં સૌંદર્ય, ફૂલોનાં તોરણ, ચળકાટ, મધમધાટ કશુંય ન હતું. કેવળ સીધા, સૂઝા, લૂખા, ઊભા ખડકો અને પગ ચીરી નાંખે એવી ધારવાળા પથરાઓ ! રસ્તો પણ કેટલો તંગ ! નાની કેડી જ માત્ર — જરીક પગ લપસ્યો કે નીચે હજારો ફૂટ ઊંડી ખીણમાં ગપડી પળમાં પ્રાણ નીકળી જાય !

રાત્રે આ વનમાં અસંખ્ય દીવા ચમકતા. અહીં તહીં ઊડતાં પતંગિયાંની પેઠે, ફૂલતા સૂર્યની પેઠે, મૃત્યુને આલિંગતા મનુષ્યની પેઠે, ફાણ વાર પ્રકુલપણે ઝખઝખી તે હોલવાઈ જતા. વનમાં ગાઢ અંધકાર ક્યારેય વ્યાપી રહેતો નહીં. હેતુહીન છતાં ઘડી ઘડી ચમકતા રહેનારા એ દીવાઓથી આખું વન ભર્યું ભર્યું રહેતું.

આ વનમાં માણસો પણ હતાં — અસંખ્ય હતાં. તેઓ આખા વનમાં આમથી તેમ ભટક્યા કરતાં. આખું વન એવાં માણસોથી હરહમેશ ઊભરાયા કરતું. ક્યાં જઈએ છીએ એનું એમને ભાન નહોતું. ક્યાં જવાને ઇચ્છા છે એનું પણ જ્ઞાન નહોતું. ફક્ત એટલું જ તેઓ જાણવા શીખ્યાં હતાં કે, તેમનાથી પળવાર પણ અટકાય કે ઊભું રહેવાય તેમ નહોતું.

આ વનનો માલિક કાળ હતો. એના હાથમાં હમેશાં એક બહુ પાતળી સેડવાળી ચામુક રહેતી. કાળ કોઈને ઊભાં રહેવા દેતો નહીં. અહર્નિશ આગળ ને આગળ — ફાણની પણ વિશ્રાંતિ નહીં, વિરામ નહીં.

એ માણસમાંનાં ઘણાંને, જ્યારે પહેલવહેલાં તેઓ વનમાં આવ્યાં ત્યારે આ વન ઘણું ગમ્યું હતું. ‘શાં સુંદર મેદાનો ! શાં ફૂલ ! શી ઉત્કટ સુગંધ ! આવું આવું તે કોને ન ગમે ?’ તેઓ કહેતાં, અને આહ્લાદથી પેલા સુંદર રસ્તાઓ ઉપર થઈને પુષ્પકુંજોમાં ફરતાં, ફૂલોનું સૌંદર્ય જોતાં અને સુગંધ લેતાં. એ કુંજોની વચ્ચે સુંદર લીલા ઘાસ પર લાંબાં થઈ સૂતાનું અને ફૂલોના સૌંદર્યનું પાન કરવાનું એમને મન થતું. પણ કાળ તેમને અટકવા કે ઊભાં રહેવા દેતો નહીં. ફાણવાર તેઓ ઊભાં રહેવા પામે, પણ તુરત જ પાછળ કાળની ચામુક વીંઝાતી સંભળાય, અને કસાણું મોં કરી તેમને આગળ ચાલવું પડે ! પણ એની

તેમને દરકાર નહોતી. ‘આ વનમાં ફૂલોની અને ફુંગોની ક્યાં ખોટ છે? અહીંયાં ઊભા રહેવા નહીં મળે તો શી હરકત છે? આગળ જમશું, આ નહીં તો વળી બીજાં,’ એમ કહી મનનું સમાધાન કરતાં; અને મનનો ઉત્સાહ ઓછો ન થવા દર્ઠ, નવી નવી ફુંગો જોતાં તેઓ આગળ જતાં.

પણ અંતે એમ અટક્યા વિના ભટકતા રહેવાનો એમને કંટાળો આવવા લાગ્યો; અને નવાં નવાં ફુંગોમેદાનો નિહાળવાથી મળતો આનંદ, એ આનંદની ક્ષણિકતાના વિચારે, ઉત્પત્તિની સાથે જ લય પામવા લાગ્યો. એમનો ઉત્સાહ, એમનો આહ્વાદ, અનિચ્છાએ ઓછા થતા ચાલ્યા.

એ વનમાં થોડાં—બહુ થોડાં બીજાં માણસો હતાં. તેઓ ઉપરનાં માણસો જેવાં નહોતાં. તેમને મોટા રસ્તાઓ પર અને ફુંગોમાં જવું ન ગમતું. તેમના વિચાર બહુ જુદા હતા. ‘એ પુષ્પફુંગો બહુ સુંદર છે ખરી, પણ...’ તેઓ કહેતાં, ‘પણ એ ફુંગો અને મેદાનોના રસ્તા! ક્યાં એ લઈ જાય છે? એ રસ્તે ભટકી ભટકીને અંતે જમશું ક્યાં? ચકરાવા ખાઈ ખાઈને પાછાં ન્યાનાં ત્યાં! ત્યાં વિરામ નથી, વિરામ નથી; સુગંધ છે, પણ શાંતિ નથી. એ અંધાં પુષ્પ, ને ફુંગ, મેદાન, ને સૌરભ, —સૌ ઇંદ્રજાલ માત્ર! શાંતિ ક્યાં છે? ત્યાં તો કાળનું રાજ્ય છે. અવિશ્રાંત, ચિરન્નત્રત, દીર્ઘોદ્દોગી કાળ અને પેલી એની બહુ ઝીણી, તીણી પાતળી સેડવાળી, ઝીણી નાગણ જેવી ચામુક! ત્યાં શાંતિ કેવી? આપણે તો શાંતિનાં જ તરસ્યાં છીએ. શાંતિ વિના જ વ્યાકુળ છીએ. આપણે ક્ષણિક સુગંધ અને ગંધનો આનંદ નથી જોઈતો. અને પેલા દીવા! એ દીવા પણ આગિયાના પ્રકાશ જેવા, દૂર ચમકતી વીજળી જેવા, ક્ષણવાર ઝબકી, હોલવાઈ જનારા! એમના પ્રકાશનો શો ભરોસો? આપણે એ ઇંદ્રજાલમાં ફસાઈ નહીં. આપણે એવા દીવા નથી જોઈતા. આપણો માર્ગદીપ અચળ છે, ધ્રુવ છે. આપણે કેવળ શાંતિ શોધીએ છીએ. આપણે સદાકાળ આ વનમાં ભટકતાં—ચકરાવા ખાતાં રહીશું નહીં. આપણે સદાકાળ પેલા જીડતા દીવાઓથી અંનમશું નહીં.’

આવા નિરધારવાળાં એ શ્રરાં, ફૂલો અને ફુંગોના મોહમાં પડી સદાકાળ ચકરાવા ખાવા છોડી, પેલા પથ્થરો અને ખડકોવાળા દુર્ગમ માર્ગે જ ગયાં. ‘આ કેડી બહુ જ સાંકડી અને ભયંકર છે ખરી, એની બાજુએ સુંદર ફૂલોની ફુંગો પળ નથી; કેવળ ઊભા કાળા ખડક છે. પણ—એ સીધી તો છે! અંતે તે આપણને ક્યાંક ને ક્યાંક અવશ્ય પહોંચાડશે. ફરી ફરીને ચક્કર ખાઈને પણ ન્યાનાં ત્યાં નહીં આવીએ અને પળે...’ તેમણે કહ્યું, ‘પણ આગળ પ્રકાશદીપ પણ દેખાય છે. એક નાના સરખા તારાનો આછો પ્રકાશ! એ બહુ

નાનો, બહુ થોડો છે. પણ એ ઊડતા પતંગિયા જેવો, વીજળીની ચમક જેવો, ખરતા તારાના જેવો ક્ષણિક નથી; અચલ છે. ઝમઝમી ઝમઝમી હોલવાઈ જતો નથી, ઝાંખો પડતો નથી. એ પ્રકાશ સત્યનો છે. એ તારાના પ્રકાશ વડે આપણે આપણો માર્ગ ખેડ્યું, અને આપણે જે શોધીએ છીએ તે અવશ્ય આપણને જડશે.’

આવું આવું કહેતાં, ખડકો અને પથરાઓ વચ્ચે અનેક ટેસડોકરો ખાતાં, પડતાંઆખડતાં, ઊભા અણીદાર પથ્થરોથી ચિરાઈ જતા પગથી લંગડાતાં પણ મનની દૃઢતા અને અંતિમ સાધ્ય પરની અવિચલ દૃષ્ટિને લીધે ઉમંગ અને આશાભર્યા અંતઃકરણવાળાં એ નિશ્ચયી શ્રરાં એ કંઠ માર્ગે જ ચાલ્યાં.

અને જેમ જેમ તેઓ આગળ જતાં ગયાં, તેમ તેમ તેઓ કાળના દોરથી પીડિત એવા પેલા કાળવનથી દૂર દૂર જતાં ગયાં. પેલાં મોહક ફૂલો અને ફુંગેની ઇંદ્રજાળ, ચિત્રચિત્ર સર્પોથી ઝેરી અનેલું વાતાવરણ, પેલા ફરી ફરીને પાછા જ્યાંના ત્યાં લઈ આવતા રસ્તાઓના ચકરાવા — સૌ પાછળ પડ્યું ચાલ્યું. અને પુષ્પકુંજોમાં ફરતાં ફરતાં ફૂલોનું સૌંદર્ય જેવા અટકવા ઇચ્છતાં પેલાં ગમરુઓની પીઠ પર પડતી કાળની તીણી ચાલુકના ફટકારા પણ વધારે અસ્પષ્ટ થતા ગયા.

એમના માર્ગે પરતો અચલ તારો નજીક આવતો ગયો. એનું તેજ વધતું ચાલ્યું અને કાળવનના પેલા ઐંદ્રજાલિક ઊડતા દીવા ઝમઝમતા હોલવાતા અંતે બધા અદશ્ય થઈ ગયા. અને આખરે આ લોકો સત્યના સૂર્ય નીચે ચિરકાળ ટકી રહેનારી અનંત શાંતિના સરોવરને કિનારે આવી પહોંચ્યાં — જેના પાવન જળમાં વાસનામાત્ર ધોવાઈ જાય છે.

એ જ્યાં. એમની જીવનયાત્રા પૂર્ણ થઈ. કાળ, જીવન, લડવાનું, ઝૂઝવાનું, ચડવાપડવાનું સૌ કંઈ પાછળ રહી ગયું. તે સાથે ટકી શક્યું નહીં. થાક્યાંપાક્યાં, ઉઝરડાયેલાં, ચિરાયેલા પગવાળાં, એ શ્રરાં અંતે નિર્વાણની અનંત અનિર્વચનીય શાશ્વત શાંતિને પામ્યાં.

અને પેલાં? પેલાં જે પાછળ રહ્યાં — જેઓ કાળવનનાં ફૂલો વીણવાના મોહમાં, પેલાં વિષપૂર્ણ બહેકથી બહેકતાં મેદાનોમાં ભટકતાં રહ્યાં — કાળની ચાલુક નીચે સદાકાળ અતૃપ્ત સુખેચ્છાની તૃપ્તિ ઇચ્છતાં જલતાડત કરતાં રહ્યાં — તે? તેમનું શું થયું? તેઓ પણ શીખશે. તેઓ પણ સમજશે. કાળની દયામયી ચાલુક તેમની પાછળ જ છે. એવા ભીષણ વનમાં એ તેમને પડ્યાં રહેવા નહીં દે. ઘડીએ ઘડીએ, પળે પળે, પાછળ ચાલુક વીંઝાશે અને તેમને આગળ

ચાલવું પડશે; આગળ, આગળ, અહોરાત્ર આગળ, અંત વિનાનું આગળ ! ચાલી ચાલીને અંતે તેઓ થાકશે. સુંદર મેદાનો એમની આંખ આગળ શોભા વિનાનાં થઈ રહેશે, સુગંધીથી બહેકતાં ફૂલો એમને અળખામણું થઈ પડશે; પેલા કાંટા પણ ધીરે ધીરે એમને દેખાવા લાગશે, ખૂંચશે, ખટકશે ! ફૂલોના સૌંદર્ય અને બહેકના નશામાં અત્યાર લગી તો તેમણે એ કાંટા તરફ નજર નહોતી કરી; તેઓ તેમને ભૂલી ગયાં હતાં. ‘શાં સુંદર ફૂલ ! શી ભભક ! શી બહેક ! કાંટા ? અંહી ! ક્યા પરવા હૈ ? છોને રહ્યા. એ તો ઊલટી વધારે મળ. એમની જેડે લડવામાં તો ખરી મળ રહેલી છે. કાંટા વિના ગુલાબની શી કિંમત ? કાંટા વિના વનની શી મળ ? કાંટા ખમ્યા વગર ફૂલ એકલાં કરવામાં શો સ્વાદ ? કાંટાથી જ તો કિંમત ફૂલોની.’

આવા અભિમાને અકડકડ અનેલાં એ મૂઢ જનો ફૂલો વીણવામાં જ મગ્યાં. ફૂલો વિણ્યાં — અને કરમાઈ ગયાં ! પણ — પણ કાંટા કરમાયા નહીં ! એ તો જેવા ને તેવા જ રહ્યા. જેણે ઝાઝાં ફૂલો એકલાં કર્યાં હતાં તેને ભાગે ઝાઝા કાંટા આવ્યા. અને પેલો વેત્રૈકપાણિ કાળ તો આડે પહોર અને સાડે ઘડી પાછળ જ ! એમને તો ડાલે ડાલે મેદાનોની હરિયાળી પર લાંબા થઈને સૂઈ જવાનું ઘણુંયે મન થાય, પણ કાળમાલિકની મરજી તો કેવળ એની એ, એક જ — ‘અસ આગળ આગળ, — ચાલો — આગે બદો, મત ફરો — ચાલો આગળ, અટકો મા ! પાછા વળવાની વાત નહીં, ઊભાં રહેવાની વાત નહીં, વિરામ નહીં, વિચારીત નહીં ! સદાય આગળ ને આગળ, અટક્યા વિના આગળ !

આમ અંતે તેઓ થાક્યાં જ — ખુટ થાક્યાં. ‘આ ફૂલો —’ અંતે તેમણે કહ્યું, ‘આ તો સદાય એનાં એ, એકનાં એક. કંટાળો આવ્યો હવે તો એમનો. એમની બહેકથી માથું ચડે છે. એ તો મૃત છે. ફૂલો છે જ ક્યાં ? વન તો આખું કાંટાથી ભર્યું છે. આમાંથી હવે છૂટવું કેમ કરીને ? હવે તો જેમ જેમ વધારે વખત અહીંયાં ચક્કર ખાતા ફરીએ છીએ, તેમ તેમ એ ફૂલો આંખને વધુ વધુ અળખામણું લાગતાં જાય છે. એમના તો માત્ર કાંટા જ વધારે વધારે લાગે છે. આમાંથી હવે કેમ કરી છુટાય ? આમાંથી છૂટ્યા વિના આરો નથી. કાળ અને એની પેલી ઝીણી નાગણુ જેવી ચાબુકથી હવે તો હાર્યા ! નમસ્કાર નવ ગજના હવે તો એમને ! પગ તો પાડીને તળવાઈ ગયા; આંખો અંબઈ અંબઈને આંધળી થવા આવી. આપણે સુધ્યાં શાંતિ વાંચશું — જડે તો ! પેલાં ખડકોવાળી કેડીએ પહેલાં ગયાં તેમને આપણે હસતાં હતાં. આપણને શાંતિ નહોતી જોઈતી. આજ લાગે છે કે, જાણે આખી દુનિયામાં એ એક જ વસ્તુ વાંછવા જેવી છે. આ કાળ આપણને આમ આગળ ને આગળ હાંકવાં શું કદીયે

નહીં છોડે? આ ઘડી ઘડી ચમકતા દીવા ઝખકતા હોલવાતા શું કદીયે નહીં મટે?’

આમ અંતે સૌ કોઈને પેલે સીધે માર્ગે વળવાનો વારો આવશે. દરેકને પોતાની ભૂલ સમજશે. અંતે પ્રત્યેક જાણુને સમજશે કે આ વન ભયાનક છે, એનાં ફૂલ ઇંદ્રજાળ માત્ર છે, એના કાંટા ભયંકર છે, સૌ કોઈ અંતે કાળથી ખીતાં શીખશે.

અને આમ અંતે શાંતિની પિપાસા જ્યારે એમનામાં જન્મશે, ત્યારે એ પેલે સીધે માર્ગે વળશે અને અખંડ શાંતિને વરશે. કોઈને પણ આ બૃહદારણ્યમાં અનંતકાળ નહીં રહેવું પડે. સૌ કોઈ શીખશે. સૌ કોઈને સમજશે. જ્યારે ચાલી ચાલીને છેક થાકી — હારી જવાશે, જ્યારે ભયોભય વાગેલા કાંટાઓથી પગ ભૂલા ને લોહીલોહાણુ થઈ જશે, અને આખી પીઠ કાળની — સંસારના સાચા શિક્ષક મહાદેવાણુ કાળની — તીણી ચાણુકના ફટકા ખાઈ ખાઈને ઊપડી આવશે, ત્યારે — ત્યારે સૌ કોઈ સમજશે.

આ નહીં સમજાય — આ હૃદયંગમ નહીં થાય — ત્યાં સુધી માનવ સીધો માર્ગ ગ્રહણ કરવાનો ઇચ્છુક નહીં બને.

પણ અંતે માણસમાત્ર આવી પહોંચશે.

બૌદ્ધ ધર્મનું આ એક બ્રાહ્મી રૂપક છે. એને સાંભળ્યાં મને બહુ દિવસ થયા. હું ધારું છું કે અહીં એને ફરી કહી બતાવવામાં એની કલાને ક્ષતિ પહોંચાડવાનો દોષ મારા પર નહીં આવે.

સ્વામી આનંદ

સ્વાધ્યાય

૧. સ્વામી આનંદનો (જન્મ ઈ. સ.) આ પાઠ ‘મધ્યપૂરો’ પુસ્તકમાંથી ઉતાર્યો છે. એ રૂપક-કથા તેમણે એચ. ફિલ્ડિંગ હોલના ‘સોલ ઓફ એ પીપલ’ નામના નાણીતા પુસ્તકના એક પ્રકરણને આધારે લખી છે. તે પુસ્તકમાં બ્રહ્મદેશ અને તેના લોકો વિષે ઊંડી સંહાનુભૂતિભર્યું વર્ણન છે. બીજી પ્રજા વિષે અભ્યાસ કરવામાં તેનો ‘આત્મા’ પમાય એવું સંકેતે બતાવું નથી. અને તેથી શ્રી. હોલનું એ પુસ્તક એક નમૂનારૂપ પુસ્તક ગણાય છે.

૨. આ રૂપકનો અર્થ સમજવા જેવો છે. જીવનરૂપી વન છે. તેના ઉપર કંઠાર કાળનું સામ્રાજ્ય છે. તેમાં બે માર્ગ છે — એક માર્ગ રણિયામણો છે ખરો, પણ તે છેવટે ક્યાંય લઈ જતો નથી; વાસનાના ચક્રાવામાંથી તે રસ્તે છુટાવું નથી. બીજો રસ્તો ધણો દુર્ગમ છે; પરંતુ તે રસ્તે પછી શાંતિ — નિર્વાણ પ્રાપ્ત થાય છે; કાળના સામ્રાજ્ય-માંથી છુટાય છે.

કઠોપનિષદનો નીચેનો શ્લોક અહીં સરખાવો —

શ્રેયશ્ચ પ્રેયશ્ચ મનુષ્યમેતઃ, તૌ સંપરીત્ય

વિવિનક્તિ ધીરઃ ।

શ્રેયો હિ ધીરોઽભિપ્રેયસો વૃણીતે, પ્રેયો મન્દો

યોગક્ષેમાદ વૃણીતે ॥ ૧. ૨. ૨ ॥

— શ્રેય (આત્માનું કલ્યાણ) અને પ્રેય (લૌકિક સુખ) બંને મનુષ્યની સામે આવી ખડા રહે છે. ચતુર માણસ બંનેની ઉચિત પરીક્ષા કરીને તેમની પસંદગીમાં વિવેક કરે છે; તે પ્રેયની સરખામણીમાં શ્રેયને જ પસંદ કરે છે. મૂર્ખ માણસ પ્રેયને એશઆરામને કારણે પસંદ કરે છે.

પ્રશ્નો

૧. પેલાં થોડાં શરાં માણસો દુર્ગમ માર્ગે જવાનું શાથી પસંદ કરે છે ?

૨. બધાં માણસોને છેવટે એ દુર્ગમ માર્ગે શાથી વળતું પડશે ?

રૂપકકથા નં [સં.] = એક વસ્તુ કહીને તે દ્વારા બીજી વસ્તુનો આખેડૂળ ચિતાર

આપતી કથા

સંત્રી પું = પહેરેગીર

સેડ સ્ત્રી = પાતળી દોરી

ઉત્કટ વિં [સં.] = પ્રબળ; જલદ

કસાણું વિં = કટાણું; અણગમાથી

બગડેલું (મોં)

સૌરભ નં [સં.] = સુગંધ

ઉદ્ભવ સ્ત્રી = માયા; નજરબંધી

માર્ગદીપ પું = માર્ગ બતાવનાર દીવો —

લક્ષ્ય

નિરધાર પું = નિશ્ચય; નિર્ણય

માર્ગ ખેડવો = રસ્તા કાપવો

સાધ્ય નં [સં.] = સિદ્ધ કરવાનું —

પહોંચવાનું લક્ષ્ય

ગબરુ વિં = ગભરુ; ભોળું

નિર્વાણ નં [સં.] = મોક્ષ; અંતિમ શાંતિ

અનિર્વચનીય વિં [સં.] = વર્ણવી ન શકાય તેવું

જલતાડન નં [સં.] = પાણીના કાપીને

જે ભાગ કરવા જેવી નકામી પ્રવૃત્તિ

અહોરાત્ર અં [સં.] = રાતદિવસ; સતત

વેત્રૈકપાણિ વિં પું [સં.] = હાથમાં

વેત્ર — નેતર — ચાચુકવાળો

તળવાલું અં કિં = વધારેપડતા ધસારાથી

કે તાપથી (પગનાં તળિયાંનું) આળું

થલું

બૃહદ્દારણ્ય નં [સં.] = મોટું વન (ખરી રીતે

‘બૃહદ્દારણ્ય’ થાય; પણ બૃહદ્દારણ્યક

ગ્રંથના નામ ઉપરથી પ્રયોગ છે.)

હૃદયંગમ થલું = ગમતું; પ્રિય લાગતું

२१

धोबीनुं गीत

- कूकडो बोले, रात सिधावे, तेडे धोबीघाट,
भाई ! तेडे धोबीघाट;
मेली चादर जेवी काळी जागे सूनी वाट,
भाई ! जागे सूनी वाट. १
- जागे पेलो सूरज-धोबी, धोतो रजनी-चीर,
भाई ! धोतो रजनी-चीर;
एनी झीके जागी वहेशे सूतां जगनां नीर,
भाई ! वहेशे जगनां नीर. २
- धुओ, धुओ, झीकी धुओ, धुओ मेल तमाम,
भाई ! धुओ मेल तमाम;
दिन आखो त्यां मेल धुए छे जगनो पेलो राम,
भाई ! मेल धुए त्यां राम. ३
- झीको झीको झीको शिला पर कपडां वार हजार,
भाई ! कपडां वार हजार;
पेलो जगनो धोनारो त्यां अटके ना पलवार,
भाई ! अटके ना पलवार. ४
- कपडां धोई सूकवो घाटे, सूकवो सूरज-ताप,
भाई ! सूकवो सूरज-ताप;
पेलो मोटो धोनारो त्यां सूकवे पुण्य-प्रताप,
भाई ! सूकवे पुण्य-प्रताप. ५
- धोतां धोतां सांज पडे त्यां वळशुं पाछा घेर,
भाई ! वळशुं पाछा घेर;
राते पेला धोबी साथे करशुं लीलालहेर,
भाई ! करशुं लीलालहेर. ६

— २२६२३३

સ્વાધ્યાય

૧. 'સ્નેહરશ્મિ' એટલે શ્રી. ઝીણાભાઈ રતનજી દેસાઈ (જન્મ ઈ. સ. ૧૯૦૩) નજીતા કવિ તથા લેખક છે. તેમના 'અધ્ધ' નામના કાવ્યસંગ્રહમાંથી આ કાવ્ય લીધું છે.

૨. જગત આખામાં, ધોળીની પેઠે મેલ ધોવાની પ્રવૃત્તિ ચાલી રહી છે; અને જેઓએ દિવસ દરમ્યાન પોતાનો મેલ ઠીક ધોયો હોય છે, તેઓ રાતે આખા જગતના ધોળી—પરમાત્મા સાથે નિરાંતે લીલાલહેર કરી શકે છે. જેઓ મેલ ધોવાને બદલે વધુ મેલા થયા હોય, તેમને એ 'લીલાલહેર' ન મળે. એવો આ કાવ્યનો સુંદર ભાવ છે.

૩. કળીરજીનું પેલું ભજન અહીં સરખાવો—'ઝીની ઝીની બિની ચદરિયા' ('આશ્રમ ભજનાવલિ'માં તે જુઓ.) શરીરરૂપી ચાદરને પાપકર્મોથી આપણે મેલી કરીએ છીએ, તેવો ભાવ કવિ ગાય છે અને અંતે કહે છે, 'દાસ કળીર જતનસે ઓઢી, જ્યોંકી ત્યોં ધરિ દીની ચદરિયા.'

પ્રશ્નો

૧. કવિ કોને કોને ધોળી તરીકે સ્તૂ કરે છે? તેઓ શાને ધોતા હોય છે?
૨. આપણાં ધોયેલાં ભીનાં કપડાં સૂરજના તાપમાં સૂકવીએ, તેમ પુણ્યના પ્રતાપમાં શું સૂકવાય?

ધોળીઘાટ પું = ન્યાં ધોળીઓ કપડાં

ધુએ છે તે જગા (ન્યાં લોકો કર્મ

કરે છે તે કર્મભૂમિ)

સૂતી વાટ = (જેવો જપી ગયા હોવાથી)

નિર્જન પડેલો રસ્તો

રજની ચીર = રાત રૂપી કાળું વસ્ત્ર (રાત્રે

બધે વ્યાપેલો અંધકાર)

ઝીક સ્ત્રી = ધોવા માટે પછાડવું તે

જગનાં નીર = જગતની પ્રવૃત્તિ

પુણ્યપ્રતાપ = સારાં કામરૂપી તાપ (પાપ-

રૂપી મેલ ધોયા પછી જેમાં જીવ

શુદ્ધ થાય)

૨૨

ઝાંસીની રાણી લક્ષ્મીબાઈ

ઝાંસીની રાણીને નામે ભારતના ઇતિહાસમાં પ્રસિદ્ધ થયેલાં. લક્ષ્મીબાઈનો જન્મ ઈ. સ. ૧૮૩૫ની ૧૧મી નવેમ્બરને દિને બનારસમાં થયો હતો. તેમનું રાશિ પ્રમાણે નામ મનુબાઈ હતું. તેમના ગ્રહો જોઈને કાશીના એક પ્રખ્યાત જોષીએ ભવિષ્ય ભાખ્યું હતું કે, આ છોકરી આગળ જતાં મોટા રાજ્યની રાણી બનશે. પરંતુ તે વખતે કોઈએ આ વાત સાચી માની નહીં.

મનુબાઈનો પિતા મોરોપંત બીજ આજીરાવ પેશવાના નાના ભાઈ ચિમાજી અપ્પાના કારભારી તરીકે કામ કરતો હતો. ચિમાજીના અવસાન પછી તે બિદૂરમાં અંગ્રેજ સરકારનું આક લાખનું પેન્શન સ્વીકારીને રહેતા પેશવા આજીરાવની સેવામાં આવીને રહ્યો. મનુબાઈની માતા તે સમય દરમિયાન ગુજરી ગઈ હતી; એટલે પુત્રીની બંધી સંભાળ પિતા જ લેતા હતા.

મનુબાઈ નાનપણથી જ ખૂબ તેજસ્વી હતી. તેના મળતાવડા અને હસમુખા સ્વભાવથી તે સૌની લાડકી થઈ પડી અને સૌ તેને 'છબીલી' કહીને બોલાવતા. પેશવાના કુટુંબીજનો સાથે પણ તે ખૂબ હળી ગઈ હતી; પેશવાના દત્તક પુત્રો નાનાસાહેબ, રાવસાહેબ અને બાળાસાહેબ તો તેને પોતાની સગી બહેન જેવી જ

ગણતા. કુમારોની સાથે પતંગ ઉડાવવા, ભમરડા ફેરવવા, કસરતશાળામાં અનેક જાતની કસરત કરી શરીર કેળવવું, તલવારખાણ શીખવી, ઘોડેસવાર થઈ ફરવા જવું, વગેરે ખાતરો પણ તે શીખી હતી.

આમ મુક્ત વાતાવરણમાં ઊછરેલી મનુષ્યાર્ધ સ્વતંત્ર મિશ્રજન્મી થઈ હતી, અને તેનામાં પુરુષોચિત અહાદુરીના ગુણો સ્વાભાવિક રીતે કેળવાયા હતા. વળી તે પોતાને પેશવાના કુમારોની પેઢે જ શાહી વૈભવની અધિકારી માનવા લાગી હતી. એક પ્રસંગ જણીતો છે.

એક વાર કુમાર નાનાસાહેબ હાથી પર બેસીને ક્યાંક જતો હતો. એવામાં ખાજરાજ પેશવા ત્યાં આવી પહોંચ્યા. તેમણે નાનાસાહેબને કહ્યું, “કુમાર, આ મનુષ્યાર્ધને તારી સાથે હાથી ઉપર બેસાડ.”

પરંતુ નાનાસાહેબે ના પાડી. એટલે મનુષ્યાર્ધ રીસમાં મોં ચડાવીને પોતાના પિતા પાસે ગઈ અને કહેવા લાગી : “જુઓને આપુણ, આ નાનાસાહેબ મને હાથી ઉપર બેસાડતો નથી !”

મોરોપંત પોતાની સ્થિતિ સમજતો હતો. તે બોલ્યો : “બેટા, એ તો પેશવાના કુમાર કહેવાય અને તું તો એક સામાન્ય સેવકની છોકરી કહેવાય. તારાથી આવી છદ્દ ન કરાય.”

પરંતુ મનુષ્યાર્ધે તો પોતાની હક છોડી નહીં. એટલે મોરોપંત જરા ચિડાઈને બોલ્યો : “બેસ બેસ હવે મોટી હાથી ઉપર બેસવાવાળી ન જોઈ હોય તો ! તારા નસીબમાં વળી હાથી ક્યાંથી ?”

પિતાનું આવું મહેણું સાંભળીને મનુષ્યાર્ધનું લોહી ઊઘળી આવ્યું. નાનકડી ખાળકી મદ્દમતાથી બોલી : “આપુણ, મારા નસીબમાં એક તો શું, પણ કેટલાય હાથી છે. એક દિવસ જોઈ લેજો.”

અને ખરેખર, થોડા જ વખત પછી એ વાત સાચી ફરી. ઝાંસીના મહારાજ ગંગાધરરાવ ધરભંગ થયા હતા. તે બીજી વાર પરણવા ઇચ્છતા હતા. પરંતુ તેમના કડક સ્વભાવને લીધે કોઈ તેમને પોતાની પુત્રી ઝટ આપવા તૈયાર નહોતું. એ જ અરસામાં ઝાંસીના રાજજ્ઞેશી તાત્યા દીક્ષિત ફરતા ફરતા ખાજરાજ પેશવાના તરફ આવ્યા અને તેમના મહેમાન બન્યા. પેશવાના કુમારોની સાથેસાથ તેમણે મનુષ્યાર્ધના પણ જન્મક્ષર જોયા.

એ જોઈને તે મોરોપંતને કહેવા લાગ્યા : “માનો ન માનો, પણ તમારી છોકરીના ગ્રહ ઘણા જ જોરદાર છે. એ કોઈ રાજની રાણી બનશે.”

મોરોપંત પણ મનુષ્યાર્ધ માટે યોગ્ય વરની શોધ કરીને થાક્યા હતા. એટલે આ સાંભળીને બોલ્યા : “જેશી મહારાજ, આપની વાત ભલે સાચી હોય,

પણ હું તો અમારી જ્ઞાતિમાંથી યોગ્ય વર શોધતાં શોધતાં થાકી ગયો છું. એમ કહેતા, આપ જ મારી આ કન્યા માટે કોઈ સારો વર બતાવો. ”

તાત્યા દીક્ષિત થોડી વાર વિચાર કરીને બોલ્યા : “ મોરોપંત, એક રસ્તો છે ખરો. અમારા મહારાજ ગંગાધરરાવ પોતાને સારુ કન્યાની શોધમાં છે જ. જો તમને વાંધો ન હોય તો પેશવા મહારાજ મારફત મનુષ્યાર્થ માટે પ્રયત્ન કરી બુઝો. છોકરીના ગ્રહ બહુ બળવાન છે, એટલે કદાચ એ કામ પાર પણ પડે. ”

મોરોપંતને આ સૂચના ગમી. તેમણે એ વિષે બાહરાવ પેશવાને વાત કરી. બાહરાવ પણ એ સાંભળીને ખુશ થયા અને તેમણે તરત જ ઝાંસીના મહારાજને મનુષ્યાર્થ માટે ખૂબ જ ભલામણ કરી.

શરૂ શરૂમાં ગંગાધરરાવે જરા આનાકાની કરી. પરંતુ બાહરાવે વધારે દબાણ કર્યું; એટલે તેણે પોતાના ખાસ માણસોને કન્યા જોવા મોકલ્યા. જોવા આવનાર માણસો તેજસ્વી મનુષ્યાર્થને જોઈને આનંદ પામ્યા. એમણે ગંગાધરરાવ આગળ મનુષ્યાર્થનાં રૂપગુણનાં ખૂબ વખાણ કર્યાં. એટલે ગંગાધરરાવે સગાઈની વાત સ્વીકારી અને ઈ. સ. ૧૮૪૩માં મનુષ્યાર્થનાં લગ્ન થયાં.

લગ્ન વખતે મનુષ્યાર્થની ઉંમર આઠ નવ વર્ષની હતી. પરણીને જ્યારે મનુષ્યાર્થ સાસરે ઝાંસી ગયાં ત્યારે વરવધૂનો વરઘોડો આખા શહેરમાં ફર્યો. મનુષ્યાર્થનું અહ્ભુત રૂપ જોઈને ઝાંસીની પ્રજા મુગ્ધ બની ગઈ. લોકો અંદરોઅંદર કહેવા લાગ્યા : “ આપણા ઝાંસીમાં સાક્ષાત્ લક્ષ્મીજીની જ વધરામણી થઈ છે ! ” આ વાત ગંગાધરરાવને કાને ગઈ. એ પરથી તેમણે મનુષ્યાર્થનું સાસરામાં નામ લક્ષ્મીઆર્થ પાડ્યું.

ઈ. સ. ૧૮૫૧ની સાલમાં લક્ષ્મીઆર્થએ એક પુત્રને જન્મ આપ્યો. પોતાની મોટી ઉંમરે પુત્ર પ્રાપ્ત થયો, તેથી ગંગાધરરાવને અત્યંત આનંદ થયો. પરંતુ થોડા વખત પછી એ પુત્રનું અવસાન થયું. ગંગાધરરાવ આ આઘાત સહી શક્યા નહીં. તે એકાએક ગંભીર બીમારીમાં પડકાર પડ્યા અને દિવસે દિવસે તેમની તબિયત વધારે ને વધારે બગડતી ગઈ. પોતાનો અંતકાળ નજીક આવતો જોઈને તેમણે પોતાના કુટુંબના એક છોકરાને વિધિસર દત્તક લીધો. તે છોકરાનું નામ તેમણે દામોદરરાવ પાડ્યું. પછી ૧૮૫૩ના અરસામાં ગંગાધરરાવનું પણ અવસાન થયું.

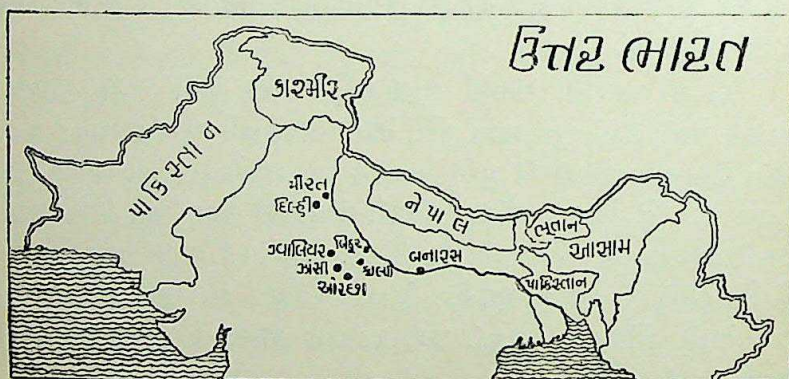
ગંગાધરરાવનું અવસાન ઝાંસી રાજ્ય માટે તેમ જ લક્ષ્મીઆર્થ માટે ખૂબ જ દુઃખદ હતું. આખી પ્રજાના હૃદયમાં મહારાજના અવસાનથી સ્તત્કાર વ્યાપી ગયો. લક્ષ્મીઆર્થની ઉંમર પણ તે વખતે અઢારેક વર્ષની જ હતી. આટલી નાની

વયે વૈધવ્ય, દામોદરરાવની નાની વય અને ઝાંસી રાજ્યનો ભાર — આ ત્રણે જવાબદારી લક્ષ્મીબાઈ ઉપર આવી પડતાં તેમની સ્થિતિ ખૂબ કઠુણ બની ગઈ.

પરંતુ લક્ષ્મીબાઈના નસીબમાં હજી ઘણી વિટંબણાઓ લખાયેલી હતી. તે વખતના ગવર્નર-જનરલ દલહાઉસીએ પોતાની ખાલસા-પદ્ધતિ અનુસાર દામોદરરાવનો રાજ્યના દત્તક તરીકેનો સ્વીકાર ન કર્યો. આ હુકમ જ્યારે લક્ષ્મીબાઈએ સાંભળ્યો, ત્યારે તેમના અંતરમાં ભારે આઘાત પહોંચ્યો. દુઃખની તીવ્રતાથી અકળાઈને અને આવા ઘેર અન્યાયથી બકળી જઈને તે બોલી બહ્યાં : “મેરી ઝાંસી નહીં દૂંગી !” પરંતુ એકલાં લક્ષ્મીબાઈનું કોણ સાંભળે ? આખરે ઝાંસીનું રાજ્ય ખાલસા કરવામાં આવ્યું અને રાણીને માસિક પાંચ હજાર રૂપિયાનું પેન્શન આંધી આપ્યું.

એટલી રકમમાંથી રાજ્યાશ્રિત લોકોનો બોજ રાણી શી રીતે ઉઠાવી શકે ? લક્ષ્મીબાઈ ખૂબ જ આર્થિક સંકડામણમાં આવી પડ્યાં. પરંતુ પ્રભુમાં અડગ શ્રદ્ધા રાખી મુશ્કેલીના દિવસો તે પસાર કરવા લાગ્યાં. લક્ષ્મીબાઈ સવારે ચાર વાગ્યે બેડીને નિત્ય-કર્મથી ઝટ પરવારી લેતાં. પછી આઠ વાગ્યે તુળસી-પૂજામાં બેસી જતાં. વળી ભોજનાદિથી પરવાર્યા પછી બપોરે ત્રણ વાગ્યા સુધી તે અગિયાર સો રામનામ લખતાં. ત્યાર બાદ લગભગ આઠ વાગ્યા સુધી પુરાણી-ઓની કથાવાર્તાઓનું શ્રવણ કરતાં.

પરંતુ લક્ષ્મીબાઈ માટે આ સ્થિતિ પણ હંમેશ માટે સર્ગર્ભ નહોતી. અંગ્રેજ અમલ સામે હિંદી સૈનિકોએ મેરઠ (મીરત) અને દિલ્હીમાં ૧૮૫૭ની ૧૦મી

મેને દિવસે વિપ્લવ જાહેર કર્યો. તેની અસર ઠેર ઠેર થઈ. ઝાંસીમાં હિંદી સૈન્યે પણ થોડા દિવસ બાદ અંગ્રેજો સામે વિરોધ જાહેર કર્યો. આથી અંગ્રેજ લોકોએ પોતાનાં સ્ત્રી-બાળકોની સહીસલામતી માટે રાણીની મદદ માગી. લક્ષ્મીબાઈએ

પોતાનાથી જનતા સઘળી મદદ કરી. છેવટે મામલો ખૂબ જ વીકરી ગયો. તેથી અંગ્રેજોએ રાણીને, જળવો શમે નહીં ત્યાં સુધી, ઝાંસીનો વહીવટ સંભાળવા પણ કહ્યું.

ઝાંસીમાં અંગ્રેજોના શાસન જેવું કશું તે વખતે રહ્યું ન હતું. રાણીએ ઝાંસી રાજ્યનો સત્તાદોર પોતાના હાથમાં લીધો. તેમણે રાજ્યવ્યવસ્થા પાછળ પૂરેપૂરું ધ્યાન આપીને રાજ્યમાં સુવ્યવસ્થા સ્થાપી અને રાજ્યની શક્તિ વધારી. તે વખતે દરમ્યાન ગંગાધરરાવનો એક દૂરનો સગો સદાશિવરાવ પોતે ગાદીનો વારસ છે એમ કહીને ઝાંસી પર ચડી આવ્યો. પણ રાણીએ પોતાના સુવ્યવસ્થિત સૈન્ય વડે તેને હરાવ્યો. વળી એ જ વખતે ઓરછા ગામનો દીવાન નથેશ્વર પાણી ચડી આવ્યો. તેને પણ સખત હાર આપી નસાડી મૂકવામાં આવ્યો. હારેલો નથેશ્વર અંગ્રેજોને શરણે ગયો અને તેણે રાણી વિરુદ્ધ અંગ્રેજોને કહ્યું કે, રાણી જળવાખોરો સાથે ભળી ગઈ છે.

પોતાની વિરુદ્ધ અંગ્રેજોના કાનમાં વિષ રેડાયું છે એવી કંઈકે ગંધ રાણીને આવી. એટલે તેમણે અંગ્રેજોને સાચી હકીકત જણાવવા અને પોતે અંગ્રેજો વિરુદ્ધ કશું કરતાં નથી એ સમજાવવા પ્રયત્ન કર્યો. પણ તેનું કશું પરિણામ ન આવ્યું. અંગ્રેજો વતી ઝાંસીનો જે મુંદર રાજ્યકારભાર દશ મહિના લગી રાણીએ ચલાવ્યો, તેની કંઈ જ કદર અંગ્રેજોએ કરી નહીં. આથી લક્ષ્મીબાઈને બહુ માઠું લાગ્યું અને અંગ્રેજો ઉપરથી તેમનું મન સાવ ઊડી ગયું.

અંગ્રેજોએ પોતાના સેનાપતિ સર જ્યો રોઝને સાઠ હજારનું સૈન્ય લઈ ઝાંસી ભણી મોકલ્યો. લક્ષ્મીબાઈએ આ કટોકટીનો સમય વર્તી લઈને પોતાના ધર્મ-બંધુ તથા વિશ્વવના એક આગેવાન નાનાસાહેબને પોતાની વહારે આવવા લખ્યું. આ તરફ સર જ્યો રોઝે જોયો બાહોશ સેનાપતિ પોતાના કસાયેલા સૈન્ય સાથે એકવીસ બીવીસ વર્ષની વિધવા રાણી અને તેણે પણ રીતસરના યુદ્ધની બિન-અનુભવી સ્ત્રી સામે ચડી આવ્યો. પરંતુ લક્ષ્મીબાઈ હિંમત હાર્યાં નહીં. આઠ દિવસ સુધી ખૂબ જહેમત ઉઠાવીને તેમણે પોતાના ઓછા સૈન્યને પ્રોત્સાહન આપી આપીને અંગ્રેજો સામે ટક્કર ઝીલી. નાનાસાહેબ કે તાત્યા ટોપેની રાહ રાણી ઘણી આતુરતાથી જોઈ રહ્યાં હતાં. પણ એ લોકોનો કશો પત્તો જ નહોતો. છેવટે મોડો મોડો તાત્યા ટોપે રાણીની વહારે આવ્યો ખરો. પરંતુ રસ્તામાં જ અંગ્રેજોએ તેને પરાસ્ત કરી ભગાડી મૂક્યો. આ સમાચાર રાણીને મળતાં તેમણે અંગ્રેજો સામે ટકી રહેવાની આશા છોડી દીધી. છેવટે તે થોડા લશ્કરને સાથે લઈને અંગ્રેજોની છાવણીને વીંધીને ખૂબ ચપળતાથી ઝાંસીની બહાર નીકળી ગયાં; અને જેમ તેમ કરીને કાલ્પી પહોંચ્યાં અને ત્યાં નાનાસાહેબ અને તાત્યા ટોપેને મળ્યાં.

થોડા વખત પછી અંગ્રેજો કાઢી ઉપર પહોંચી આવ્યા. લક્ષ્મીબાઈએ નાનાસાહેબ વગેરેને અંગ્રેજોનો કંઈ રીતે સામનો કરવો જોઈએ, એ વિષે ધણું અગત્યનાં સૂચનો કર્યાં. પણ એ લોકોએ તેમનું કંઈ મન્યું નહીં. તોયે રાણીએ પોતાનાથી બનતી સઘળી સહાય કરી. તેમણે પોતાના નાનકડા સૈન્યની સહાયથી અંગ્રેજોનો હિંમતભેર સામનો કર્યો. પરંતુ આખરે એ સૌને કાઢી છોડવું પડ્યું. પરાજય પછી નાનાસાહેબ વગેરેને લક્ષ્મીબાઈની સલાહ લેવાનું યોગ્ય લાગ્યું! તેઓને ખાતરી થઈ કે, લક્ષ્મીબાઈ કેવળ શરવીર નથી, પણ સાથે સાથે પૂરેપૂરાં મુત્સદ્દી પણ છે. એટલે તેઓએ હવે શું કરવું એની સલાહ રાણી પાસે માગી. લક્ષ્મીબાઈએ ગ્વાલિયરનો કબજો લેવા સૂચવ્યું. અને એ મુજબ થોડા જ વખતમાં ગ્વાલિયર વિપ્લવવાદીઓના હાથમાં આવી ગયું.

ગ્વાલિયર હાથમાં આવતાં નાનાસાહેબે કાંઈ પણ પૂછ્યા વિના વિજયના ઉત્સવમાં એક મોટા દરબાર યોજ્યો. લક્ષ્મીબાઈએ એમને સમજાવવા ખૂબ પ્રયત્ન કર્યો કે, આ વખત કંઈ સુખચેતનાં પસાર કરવાનો નથી. પણ નાનાસાહેબ વગેરે ગાનતાનમાંથી બંધા આવ્યા જ નહીં. એવામાં તે લોકોએ સાંભળ્યું કે, સર હુ રોજ મોરારનો કિલ્લો જીતી લેવા આવી રહ્યો છે, ત્યારે તેઓની બાંધ બંધી. પરંતુ સમય હવે બહુ થોડો હતો. તાત્કાલિક પોતાના સૈન્યની વ્યૂહરચના ગોઠવે એ પહેલાં અંગ્રેજ સૈન્યે પોતાની વ્યૂહરચના ગોઠવી દીધી હતી.

અંગ્રેજો અને બળવાખોરો વચ્ચે થોડા જ વખતમાં ખૂતખાર યુદ્ધ શરૂ થયું. અંગ્રેજો બરોબર શસ્ત્રસંજ્ઞ થઈને આવ્યા હતા. એટલે નાનાસાહેબ વગેરેનું કંઈ બહુ ચાલ્યું નહીં. લક્ષ્મીબાઈ આ વખતે પણ બહાદુરીથી લડ્યાં. પણ તેમની તરફ અંગ્રેજ સૈનિકોનો ભારે ધસારો હોવાથી લક્ષ્મીબાઈએ તાત્કાલિક પોતાના સૈન્યમાં ભળી જવા માટે પોતાની મંડળી સાથે અંગ્રેજ સૈન્ય વચ્ચેથી માર્ગ કાઢવા ધસારો કર્યો અને તે બધાં બહાર નીકળી ગયાં. પરંતુ કર્નલ સ્મિથ નામનો એક સેનાનાયક આ જોઈ ગયો. તે પોતાની ટુકડી સાથે લક્ષ્મીબાઈની પાછળ પડ્યો. તે વખતે લક્ષ્મીબાઈએ પુરુષવેશ પહેર્યો હતો, એટલે અંગ્રેજો રાણીને ઓળખી શક્યા નહોતા. આગળ જતાં રાણી અને તેમની પ્રિય દાસી મંડળીથી જુદાં પડ્યાં. રસ્તામાં દાસીને એક અંગ્રેજ સૈનિકે ખતમ કરી. રાણીએ તરત જ થોડો ફેરવીને પેલા સૈનિકને પૂરો કર્યો અને પછી તે આગળ વધ્યાં. પરંતુ રસ્તામાં એક વહોળો આવ્યો. વહોળાને ફટી જવા માટે રાણીએ થોડાંને એડી મારી. પણ થોડો નવો હોવાથી તે વહોળો ફટી શક્યો નહીં. એટલામાં અંગ્રેજ સૈનિકો ત્યાં આવી પહોંચ્યા અને લક્ષ્મીબાઈ પર તૂટી પડ્યા. રાણીએ કુશળતાથી અને

બહાદુરીથી તે લોકોનો સામનો કર્યો. એવામાં એક સૈનિકે રાણી પર જોરથી તલવારનો ઘા કર્યો. તેથી રાણીના માથાનું ડાહ્યું પડ્યું કપાઈ ગયું. તુરત જ એક બીજા સૈનિકે પોતાની બંદૂકનું સંગીન રાણીની છાતીમાં ભેંકી દીધું. આથી રાણી બેશુદ્ધ થઈ નીચે ગમડી પડ્યાં.

અંગ્રેજ સૈનિકોને ખબર નહોતી કે, જેને તેમણે હણ્યો હતો તે માણસ પુરુષવેશમાં રાણી લક્ષ્મીબાઈ હતાં. એટલે તેમને ત્યાં જ પડતાં મૂકીને એ લોકો પાછા ફર્યાં. અંગ્રેજ સૈનિકો ચાલ્યા ગયા પછી લક્ષ્મીબાઈ નો એક સેવક રામચંદ્રરાવ ત્યાં આવી પહોંચ્યો. રાણીના મૃતપ્રાય દેહને નજીકમાં રહેતા ગંગાદાસ બાબાની ખૂંપડીએ તે લઈ ગયો. ત્યાં થોડી જ વારમાં લક્ષ્મીબાઈએ દેહ છોડ્યો. આમ ભારતની વીર સન્નારીઓમાં ગૌરવભર્યું સ્થાન પામનાર ઝાંસીનાં રાણી લક્ષ્મીબાઈના જીવનનો અંત ગ્વાલિયરથી લગભગ ચાર પાંચ માઈલ દૂર નિર્જન પ્રદેશમાં આવ્યો.

મુકુલભાઈ કલાથી

સ્વાધ્યાય

૧. હિંદુસ્તાનના ઇતિહાસમાં કેટલીક જાણીતી સ્ત્રીઓ થઈ ગઈ છે : ઝાંસીની રાણી લક્ષ્મીબાઈ, અહલ્યાબાઈ, રઝિયા સુલતાના, ચાંદબીબી વગેરે. તેમનો ઇતિહાસ જાણવો જોઈએ.

શ્રી. મુકુલભાઈએ ‘અહલ્યાબાઈ’ વિષે લખેલો પાઠ વિનયવાચનમાળા પુઠ બીજામાં તમે વાંચી આવ્યા છો.

૨. લગ્ન પછી કન્યાનું મૂળ નામ બદલીને સાસરિયાં નવું નામ પાડે છે. એ રિવાજ મહારાષ્ટ્ર તરફ વધુ પ્રચલિત છે. મૂળ નામ સામાન્ય રીતે જન્મ વખતનાં નક્ષત્ર-રાશિને આધારે કુંડળી માંડીને નક્કી થાય છે. હવે એવા કશા આધાર વિના મનમાં આવે તેમ જ નામો પાડવાનો રિવાજ વધતો જાય છે.

૩. નિઃસંતાન રાજાને દત્તકપુત્ર લેવાનો હક હિંદુસ્તાનમાં પ્રાચીનકાળથી ચાલ્યો આવતો હતો. તેને ફૂલ કરીને, ગવર્નર જનરલ દલહાઉસીએ (ઈ. સ. ૧૮૪૮-૧૮૫૬) તે વખતે તેવા રાજાઓનાં રાજ્યો પચાવી પાડવા માંડ્યાં હતાં. તેને લીધે ચારે તરફ ધણો અસંતોષ વ્યાપ્યો હતો. ૧૮૫૭ની ક્રાંતિનું એક કારણ એ પણ હતું. તે શમી ગયા બાદ બધાં દેશી રાજ્યોને જેમનાં તેમ રહેવા દેવાની પદ્ધતિ અંગ્રેજોએ સ્વીકારી. પણ તે જુદા આશયથી.

૪. ઈ. સ. ૧૮૫૭ વખતે અંગ્રેજોની ઝંસરીમાંથી છૂટવાનો એક વ્યવસ્થિત પ્રયત્ન આપણા દેશમાં થયેલો. તેનો ઇતિહાસ જાણવા જેવો છે. એ દરમિયાન અંગ્રેજ સ્ત્રીઓ-બાળકો વગેરેની કતલ, તથા તેનો અંગ્રેજોએ લીધેલો કારમો બદલો, એ તે વખતના ઇતિહાસના કલંકરૂપ પ્રસંગો છે. આ પછી ‘રુદ્રદત્તનું અવસાન’ એ નામે જે પાઠ છે, તે ૧૮૫૭ની એ ક્રાંતિને અનુલક્ષીને છે.

૧૧૪

પ્રશ્નો

૧. ઝાંસીની રાણી લક્ષ્મીબાઈને અંગ્રેજો સાથે વિરોધ રાખી થયો ?
૨. ૧૮૫૭ની ક્રાંતિ નિષ્ફળ જવાનાં કારણો વિષે આ પાઠમાં જે કાંઈ ઉલ્લેખ આવતા હોય તે કહો.

પેશવા પું = સતારાના મરાઠા રાજાઓનો
વંશપરંપરાગત પ્રધાનવડું ધરાવનાર
કારભારી (પછીથી મરાઠા રાજ્યની
બધી સત્તા મોટે ભાગે તેઓના હાથમાં
આવી રહી હતી.)

અધિકારી વિં [સં.] = હકદાર; પાત્ર
ધરમંગ થયું = પત્ની ગુજરી જવી
નિત્યકર્મ નં [સં.] = નિત્ય કરવાનો

ધાર્મિક વિધિ

વિપ્લવ પું [સં.] = બળવો

સત્તા-દોર પું = રાજવહીવટની લગામ

ધર્મબંધુ પું [સં.] = ધર્મનો ભાઈ (સગો

ભાઈ ન હોવા છતાં ભાઈ તરીકે

સ્વીકારેલો)

પરાસ્ત વિં [સં.] = હારેલું; પરાજિત

મુત્સદી વિં [અ.] = રાજનીતિમાં પ્રવીણ

૨૩

રુદ્રદત્તનું અવસાન

[ઈ. સ. ૧૮૫૭ના વિપ્લવ વખતની વાત છે. તે વખતે ગુજરાતની પૂર્વ સરહદ ઉપર વિહાર નામે ગામમાં રુદ્રદત્ત સંસ્કૃત પાઠશાળા ચલાવતા હતા. તે ઘણા વિપ્લવવાદીઓ સાથે સંબંધમાં હતા. વિપ્લવના ભણકારા વાગતાં, રુદ્રદત્ત વિહાર છોડીને પ્રયાગ તરફ જવા નીકળે છે. માળવામાંથી પસાર થતાં તે એક ધર્મશાળામાં ઊતરે છે. ત્યાં તેમના મિત્ર પાદરી નૅનસન-યુવાનસેન, તેમનાં પત્ની અને તેમની પુત્રી લ્યૂસી - લક્ષ્મી તેમને મળવા આવે છે. તે વખતે પાદરીને પકડવા તેમની પાછળ પડેલા વિપ્લવવાદીઓ ધર્મશાળાને ઘેરી લે છે. રુદ્રદત્ત પાદરીને ખચાવવા નય છે ત્યાં તે વિપ્લવવાદીઓને હાથે ધાયલ થાય છે. ત્યાર પછીનો પ્રસંગ હવે વાંચો.]

આખી ધર્મશાળા નિઃશબ્દ બની ગઈ. અણુધાર્યો, અણુકદાર્યો અકસ્માત બની ગયો. ટાળામાં આવેલા કોઈને ખ્યાલ જ ન હતો કે, વિપ્લવવાદીઓની પણ પૂજ્યમૂર્તિ એવા રુદ્રદત્ત સામે કોઈ હાથ ઉપાડશે. ભારતના યુદ્ધમાં બળે કૃષ્ણ પડ્યા હોય, એવી સહુને લાગણી થઈ આવી.

અસહાય વાતાવરણ સ્થિર થાય તે પહેલાં તો એ ક્ષણમાં - ત્રણ ક્ષણમાં અંબકની^૧ લાડી ઘૂમી. એક ક્ષણમાં તે નીચે ઊતર્યો અને દેવાલયના ચોકમાં ભેગા થયેલા ક્રાન્તિકારીઓને જખરજસ્ત પ્રહારો કરવા લાગ્યો. ઘણા મનુષ્યો ભાગવા લાગ્યા, અને સાંકડા મંદિરમાંથી નીકળવા લાગ્યા. અંબકે શંકરને અંદક

૧. રુદ્રદત્ત સાથે આવેલો તેમનો શિષ્ય.

ઉપાડતો જોયો, અને પોતાની સામે અંદૂક તાકે તે પહેલાં અંબેકે શંકરના હાથ ઉપર ઝપાટો લગાવી તેનું શસ્ત્ર નીચે ખેરવી દીધું. શંકરે પૂંદ ફેરવી ભાગવાને પ્રયત્ન કર્યો. અંબેકે તેને ઝાલ્યો, તેના વાળ પકડી પીંખી નાખ્યો, અને વજ્રમુષ્ટિ-પ્રહારો વડે તેને ગભરાવી ધાયલ કરી બેભાન બનાવ્યો. શંકર જમીન ઉપર પડ્યો. અંબેકનો ક્રોધ શમતો નહોતો. પહેલા શંકરને સંબોધી તે પોકારી બોલ્યો :

‘ચાંડાલ ! હત્યારા !’

અને પગ વડે પ્રહાર કરવા અંબેક તત્પર થયો, ત્યાં તો રુદ્રદત્તનો પરિચિત, સ્વસ્થ અને ગંભીર સાદ સંભળાયો : ‘અંબેક !’

અંબેકે પાછળ જોયું. રુદ્રદત્ત લ્યૂસીને અંદેલીને બેઠા હતા. કલ્યાણી,^૧ જોનસન તથા તેમનાં પત્ની રુદ્રદત્તની છાતીમાંથી વહેતા રુધિરને કટકા વડે સાફ કરતાં હતાં. અંબેક થોભ્યો. રુદ્રદત્તે કહ્યું :

‘ભાઈ, પાછો આવ. મારું મૃત્યુ લોહિયાળ ન બનાવીશ.’

ગુરુને વાગતાં ભાન ભૂલેલા અંબેકને જ્ઞાન આવ્યું કે, ગુરુને થયેલો ધાવ મરણુધાવ હતો. ગુરુનું મરણ ! અંબેકના દેહમાંથી બળ ઓસરી ગયું. તેને ફેર આવ્યા. લથડતે પગે તે પાછો ફર્યો અને ગુરુના ચરણ સમીપ જઈ ઢગલો બની બેસી ગયો.

‘હું ઓળંગેલી પેટી લઈ આવું. દવા પણ છે.’ કહી જોનસન સાહેબ જવા લાગ્યા. તેમની પાછળ તેમનાં મડમ પણ જવા લાગ્યાં.

‘હમણાં ન જશો. લોકો ઉશ્કેરાયેલા છે.’ રુદ્રદત્તે કહ્યું.

‘અમારે માટે આપ ધાયલ થાઓ અને અમે અહીં બેસી રહીએ ? એ ન બને. લ્યૂસી અહીં સારવાર કરશે, અને અમે દોડતાં જઈ અધું સાધન લાવીએ છીએ.’ કહી સાહેબ અને મડમ બંને દોડતાં ધર્મશાળાની બહાર નીકળ્યાં.

‘નાહક જાય છે,’ રુદ્રદત્ત બોલ્યા.

‘કેમ ?’

‘મર્મ ઉપર ધા થયો છે. થોડોક વખત આ દેહ ટકશે.’

‘શું ?’ કલ્યાણી ચમકાતે બોલી બિી. ધવાયેલા પિતામહની સારવારમાં તલ્લીન બની ગયેલી કલ્યાણીને ખ્યાલ જ નહોતો આવ્યો કે, રુદ્રદત્ત કદાપિ મૃત્યુ પામે ! તે ચમકી બિી.

‘ચમકવાનું કારણ નથી. દેહે બહુ કામ આપ્યું. હવે એ દેહ આરામ લેશે,’ રુદ્રદત્ત બોલ્યા. પરંતુ તેમની નજર એક ફૂસકા તરફ દોરાર્હ. અંબેકની

૧. રુદ્રદત્તની પૌત્રી.

આંખમાંથી અશ્રુધારા ચાલી રહી હતી. તે અટકાવવાના પ્રયત્નમાં તેના કંઠથી ફસકું ખાઈ જવાયું.

‘ત્યંબક, મદને આંસુ શાં?’ રુદ્રદત્ત બોલ્યા.

‘હું મદ નથી. હું આપનો બાળક છું,’ ત્યંબકે ગૂંચળાતે સાદે કહ્યું.

‘બેટા, આ લાંબી જિંદગીમાં અનેક શિષ્યોએ મારા પ્રત્યે ગુરુભાવ કેળવ્યો; પણ ત્યંબક, તારો બેટો જડ્યો નથી.’

‘ભૂલની ... ક્ષમા ... માગું છું.’

‘તેં ભૂલ કરી જ નથી. તારું સ્વત્વ તેં મારામાં હોમ્યું. તું આશ્રમની બહાર ગયો હોત તો ગૌતમ^૧ સરખો થોહો બનત. મારા મનથી તો તું સર્વ થોહાઓ કરતાં મોટો છે. એક ગુરુદક્ષિણા આપીશ?’

ત્યંબકથી બોલાયું નહીં. રુદ્રદત્ત ત્યંબકે ગુરુચરણે હાથ મૂક્યા.

‘દીકરા, પણ લે કે કોઈ દિવસ હથિયાર ન ઝાલવું.’

ત્યંબકે હજી સુધી હથિયાર વાપર્યું નહોતું, પરંતુ તેની લાહીનો ઉપયોગ તો તેણે કર્યો હતો. હથિયાર વાપરવાની અને હિંદુભરના એક મશહૂર થોહા તરીકે પ્રસિદ્ધ થવાની તેને હોંશ હતી. એ માટે તે ગુરુઆજ્ઞાની રાહ જોતો હતો અને સમય વિતાવતો હતો. બળવાના ભણકારા તેને કાને અથડાતા હતા. ગુરુને તેમાં દોરવાના પ્રયત્નો ચાલી રહ્યા હતા, તેનું તે નિરીક્ષણ કરતો હતો. ત્યંબકને એમાં આશા દેખાઈ. તેનું વીરત્વ કસોટીએ ચડશે એવો તેને ભરોસો બપોળ્યો.

પણ ત્યાં તો રુદ્રદત્તે શસ્ત્રભંડારને ભસ્મીભૂત કરી નાખ્યો^૨! એટલું જ નહિ, તેમના દેહને પણ ભસ્મીભૂત થવાની ક્ષણ આવી! એ ક્ષણે ત્યંબકના વીરત્વને ભસ્મીભૂત કરી નાખવાની ગુરુદક્ષિણા ત્યંબક પાસે ગુરુ માગતા હતા! શું કરવું? ગુરુને સંતોષવા? અને જીવનભર પોતાના આત્માને ગૂંચળાવવો?

‘ગુરુજી, એક વખત શસ્ત્ર વાપરી શસ્ત્ર ફેંકી દઈશ,’ ત્યંબકે કહ્યું.

‘ક્યાં વાપરવું છે?’

‘મારા ગુરુ ઉપર હાથ ઉપાડનાર અને તેની પાછળ રહેલા સહુનો સંહાર કરી હું શસ્ત્ર વેગળું કરીશ.’

‘જા શ્રેષ્ઠા! રુદ્રદત્તનું તર્પણ વેર લઈને થાય?’

‘ત્યારે શી રીતે થાય?’

‘હાથમાંથી શસ્ત્ર તજીને અને મનમાંથી ઝેર તજીને. એ પણ જે લે તે મારા દેહને અગ્નિદાહ કરે; એ પણ લેનાર કોઈ ન મળે તો મારા દેહને એમનો

૧. રુદ્રદત્તનો એક શિષ્ય - જે હિંસાને માર્ગે વળેલો છે. ૨. શસ્ત્રોનો એક ગુપ્ત ભંડાર રુદ્રદત્તે એકઠો કર્યો હતો; પરંતુ હિંસામાંથી તેમની શ્રદ્ધા બીટી જતાં તેમણે તેને ઉડાવી દીધો હતો, એ વાત નવલકથામાં આગળના પ્રકરણમાં આવી ગઈ હોય છે.

એમ છોડી દેજો!’ રુદ્રદત્તે કહ્યું અને આંખો મીંચી. સહુ શાંત બની ગયાં. ત્ર્યંબક, કલ્યાણી, લ્યૂસી અને પૂનર્વરી પરસ્પરની સામે જોઈ રહ્યાં.

‘મારે હજી કલ્યાણીને સંભાળવી પડશે,’ ત્ર્યંબક બોલ્યો.

‘અને મને ભય છે કે તારે લક્ષ્મીને પણ સંભાળવી પડશે.’ મીંચેલી આંખે રુદ્રદત્ત બોલ્યા.

‘એ હું વગર શસ્ત્રે કેમ કરી શકીશ?’

‘વગર શસ્ત્રે સ્ત્રીઓને સંભાળી ન શકાય એવી દુનિયામાં ન જ રહેવું.’

‘એટલે?’

‘દુનિયાને શસ્ત્રરહિત કરવી, અગર દુનિયામાંથી ચાલ્યા જવું.’

‘એ બનશે?’

‘તો જ માણસમાં માણસાઈ રહેશે.’

‘પણ બધી જનતા કયાં એમ માને છે?’

‘બેટા, હું એ માનું છું. હું તો હવે ચાલ્યો. મારા પછી એકાદ માણસ પણ એ માનતો થાય તો હું સુખથી દેહ છોડું; તારામાં મને શ્રદ્ધા છે.’ રુદ્રદત્તે આંખ બોલી ત્ર્યંબકની સામે જોયું. રુદ્રદત્તની દૃષ્ટિમાં નવો પયગામ હતો, નવા પયગામનાં તેજ હતાં, માનવીના હૃદયને વીંધી નાખતી વીજળી હતી. ત્ર્યંબકથી બોલાઈ ગયું:

‘ગુરુજી! હું પણ લઉં છું. આ ક્ષણથી મેં શસ્ત્ર છોડ્યું.’

‘તારું અને આખા જગતનું કલ્યાણ એમાં છે!’ રુદ્રદત્તે પાછી આંખ બંધ કરી અને કહ્યું:

‘મને હવે જમીન પર સુવાડો. દૂર્વા કે તુલસી મને આપો.’

‘પંડિતજી, આવે શરીરે જમીન ઉપર?’ લ્યૂસીએ પૂછ્યું.

‘એમાં હરકત નહીં. અને..... હવે જમીનની નજીક જઈએ એમ સારું. માનો અંક બધાય માટે પથરાયેલો છે.’

કલ્યાણી દોડતી દોડતી તુલસીકચારા પાસે જઈ તુલસીપત્ર લઈ આવી. પવિત્ર કરેલી જમીન ઉપર રુદ્રદત્તને સુવાડ્યા અને તેમના હાથમાં તુલસીપત્ર મૂકતાં કલ્યાણીનું ઝાલી રાખેલું હૃદય રુદ્રદત્તમાં વહી ગયું. રુદ્રદત્તે ધીમે ધીમે કલ્યાણીને વાંસે હાથ ફેરવ્યો. કલ્યાણીને રડવા દઈ રુદ્રદત્ત બોલ્યા:

‘દીકરા, અત્યારે રડવાનું હોય કે ગાવાનું?’

‘ઓ દાદાજી!’

‘દાદાજી કરતાંય મોટા દાદાજી તારા ઉપર નજર રાખે છે. એ જે કરશે તે સારું જ કરશે. બહેન, કશું ભજન બોલ. ત્ર્યંબક, ગીતાપાઠ કર. લક્ષ્મી, તુમે એક પ્રાર્થના સંભળાવ.’

લ્યૂસી સહુથી પહેલી સ્વસ્થ થઈ. અધિકારમાંથી પ્રકાશમાં લઈ જવાની એક ઇસુપ્રાર્થના^૧ તેણે મીઠા સૂરે ગાઈ સંભળાવી. રુદ્રદત્તના મુખ ઉપર શાંતિ જવાઈ જતી હતી. પ્રાર્થના પૂરી થયે રુદ્રદત્ત બોલી બેઠ્યા :

‘તમસો મા જ્યોતિર્ગમય । કોણ કહે છે કે ઇસુ આપણો નથી ?’

કલ્યાણીનો કંઠ બેઠ્યો જ નહિ. તેને અનેક કીર્તનો આવડતાં હતાં, પરંતુ તેના હૃદયમાં શાંતિ નહોતી. તેના હૃદયમાં રુદ્ધ વારંવાર બેપડી આવતું હતું. જેમને બોલે તે બેઠી હતી એ માતા અને પિતાનું એકત્ર સ્થાન આજ અદ્યથ્ય થતું હતું. એને કેમ શાંતિ વળે ? એનું કોણ ? દાદાજી જાય છે ! અકથ્ય નિરાધારતા નીચે તે કચરાઈ જતી હતી.

અંબકે ગીતાપાઠ શરૂ કર્યો. એકાએક રુદ્રદત્તે આંખ ઉઘાડી અને પૂછ્યું :

‘અંબક, શંકર ક્યાં છે ?’

‘મને ખબર નથી.’

‘તેં એને એવો માર્યો છે કે, અહીંથી બેઠ્યો નહિ હોય. જો, એને ઉઠાવી મારી પાસે લાવ.’

અંબકના મનને બંડ કરવાની વૃત્તિ થઈ. પરંતુ શસ્ત્રરહિત થવાનું પણ તેના હૃદયને પણ શસ્ત્રરહિત બનાવવા મથતું હતું. ક્ષણભર અટકી તેણે કહ્યું :

‘હા જી; હું જોઈ.’

‘અને પંડિતજી, હું જરા જોઈ આવું કે, મારા પિતા હજી કેમ ન આવ્યા. દવા જલદી આવે તો સારું.’ લ્યૂસીએ કહ્યું.

‘લક્ષ્મી, દવાનું કામ નથી. ઔષધં જાત્તવીતોય ! અને બહેન, તું ન જાય તો કેવું ?’ રુદ્રદત્તે કહ્યું.

‘કેમ ?’

‘ચારે પાસ તોફાન છે.’

‘એટલે ?’

‘પાદરીસાહેબ અહીં આવી નહિ શકે.’

‘એ ક્યાં હશે ?’

‘ક્યાં તો ચાલ્યા ગયા હશે, અગર બંગલામાં ઘેરાઈ રહ્યા હશે.’

‘ત્યારે તો હું જરૂર જઈ આવું.’ કહી એ અંગ્રેજ કુમારિકા કોઈનું કહેવું સાંભળ્યા વગર ઝડપથી બહાર દોડી ગઈ. રુદ્રદત્તે આંખ ઉઘાડી પાછી મીચી દીધી.

૧. તેનો ભાવાનુવાદ ‘પ્રેમજી જ્યોતિ’ એ કવિતામાં શ્રી. નરસિંહરાવે કરેલો છે.
(વિદ્યાપીઠ વાચનમાળા, સાતમી ચોપડી)

અંબકે શંકરની ખોળ કરી, પરંતુ મંદિરના ચોકમાં તે જણાયો નહિ. ગામની અંદર તેમ જ પાદરીના અંગલા ભણી ખૂમો પડતી હતી, અને ભારે કોલાહલ થતો હતો. શંકર ભાન આવતાં ઊઠી ચાલ્યો ગયો હોય અગર તેના સાથીઓ તેને ઉપાડી લઈ ગયા હોય, એ સિવાય તેનું અદર્શન સમગ્રજ એવું નહોતું.

‘શંકર તો નથી.’ અંબકે આવી કહ્યું.

‘ઠીક.’

‘બહારથી ખોળી લાવું?’

‘ના, હવે જરૂર નહિ.’

‘શું કામ હતું?’

‘અંત સમયે મારે એનાં દર્શન કરવાં હતાં.’

‘કેમ?’

‘એ મારો ગુરુ હતો.’

‘આપનો ગુરુ? શંકર ખલાસી?’

‘હા.’

‘મનમાં ઊતરતું નથી.’

“ન ઊતરે. જો સાંભળ. એક યુદ્ધમાં મેં મારા પુત્રનો - કલ્યાણીના પિતાનો ભોગ આપ્યો. પુત્રનો મૃત દેહ જોઈ મારા હૃદયમાં વેરનો જ્વાલામુખી ફાટી નીકળ્યો. મારા એકેએક દુઃખમને પુત્રવિહોળો કરવાની મને વૃત્તિ થઈ આવી. શંકર અને એક બીજને મહા પ્રતાપી યુવક મારી સાથમાં હતા. શંકર પણ મારો માનીતો યુદ્ધશિષ્ય હતો. મેં શંકરને કહ્યું: ‘શંકર, અત્યારે જ ઊભો થા, અને ઘેરાયેલા શત્રુઓના પ્રત્યેક સંતાનને કાપી નાખ.’ મારા પુત્રના દેહમાંથી હજી રુધિર ટપકતું હતું. શંકરને કમકમી આવી. તેણે જવાબ આપ્યો: ‘પંડિતજી, આમ આવી કાપાકાપી વગર લડવાનો માર્ગ નહિ હોય?’ મારા હૃદયમાં કોઈ પ્રકાશ પ્રગટ્યો. પ્રકાશના અક્ષરોમાં હૃદયપટ ઉપર લખાયેલું મેં વાંચ્યું: ‘માનવી પશુ ન અને તો તેને શસ્ત્રની જરૂર શી છે?’ મેં એ અક્ષરોને હલાવી અલોપ કરી દીધા. મને લાગ્યું કે, યુદ્ધનો થાક અને કાચરતા આ ઝંખનાને ઉપજાવે છે. મેં શંકરને એક લાત મારી કહ્યું: ‘કાચર! મૃત્યુથી ડરે છે?’ તેણે કહ્યું: ‘પંડિતજી, હું જ તમારું મોત બનીને આવું છું.’ અપમાન - ખોટા અપમાનથી ધૂંધવાયેલો શંકર પોતાનાં હથિયાર સહિત મારી જાવણીમાંથી ચાલ્યો ગયો. મારો બીજો શિષ્ય બોલ્યો: ‘આજા હોય તો હું જાઉં.’ એ શિષ્યને તે જ દિવસે પુત્રજન્મની વધાર્થ મળી હતી. મારા મનમાં નિર્જળતા આવી. મેં કહ્યું: ‘તારે હજી પુત્રનું મુખ જોવાનું છે; હું

જર્મિશ. 'મને એ તૃણા નથી.' તેણે કહ્યું, અને તે એક નાનકડી ટાળી લઈ ચાલી નીકળ્યો. પુત્રના શય પાસે બેસી મેં કંઈક વિચારો કર્યા. એ બધા ભ્રમ હશે-જંખના હશે. પરંતુ પેલા પ્રકાશલિખિત શબ્દો મારા હૃદયમાં અને મારી આંખ આગળ ચમકતા જ રહ્યા. શું હું એક પુત્રના પિતાને અન્યના પુત્રોનું નિકંદન કાઢવા મોકલતો હતો? અને તે કઈ ક્ષણે? મારા જ કુળનું નિકંદન નીકળતું હતું તે વખતે? હું અપુત્ર બન્યો! સમગ્ર જગતને અપુત્ર બનાવવાની મારી વૃત્તિ શું મારી અપુત્ર સ્થિતિનો ઉતાર હતો? એકાએક મને લાગ્યું કે, 'હથિયાર એ માનવીનું જ્વલંત પાપ અને પાપનો બદલો બંને છે. એને ફેંકી દઈએ તો? પાપ પણ ન થાય અને બદલો પણ ન મળે!' મેં તે જ ક્ષણે હથિયાર ફેંકી દીધાં; શિષ્યને પાછો આવવા કહેણું મોકલ્યું. શંકરે દુશ્મનોને ખબર આપી દીધેલી; એટલે એ શિષ્ય તો નહિ, પણ તેનું શય પાછું આવ્યું. મેં મારા પુત્રનું અને મારા પુત્ર સરખા શિષ્યનું એમ એ શય બાળ્યાં. અને તે ક્ષણથી મારા ગુરુ શંકરની ઇચ્છાનુસાર કાપાકાપી વગર લડવાનો માર્ગ શોધું છું. કહે, મારે એને નમવું જોઈએ ને?"

બહુ બોલ્યાથી રુદ્રદત્તનો ઘા જીવંત બન્યો. તેમાંથી લોહી ઊભરાયું. તેમણે આંખો મીંચી. કલાક સુધી અત્યંત શાંત અવસ્થા તેમણે અનુભવી. ધાયલનો તરફડાટ કે મરણોન્મુખનો જલ્પ રુદ્રદત્તને સ્પર્શી શક્યાં નહિ. દેહમાંથી આત્માને છૂટો પાડવા ટેવાયેલા મહાત્માને દેહકષ્ટ લાગતું નહોતું.

આસપાસ ચીસો સંભળાતી હતી; પરંતુ મંદિરની અંદર કોઈનો પ્રવેશ થતો નહોતો. ટાળાં જતાં, આવતાં, દોડતાં, બૂમો પાડતાં અંદરથી સંભળાતાં હતાં. ગામ છેક નાનું ન હતું. ત્ર્યંબકને લાગ્યું કે, ક્રાંતિકારીઓના મુખ્ય સ્થળમાંનું એ એક હોતું જોઈએ. સંધ્યાકાળે દૂર દૂર ભડકા થતા દેખાયા. પૂજારી ખબર લાવ્યો: 'પાદરીસાહેબનો બંગલો બળ્યો.'

'લક્ષ્મી પાછી આવી?' રુદ્રદત્તે આંખ ખોલી પૂછ્યું.

'ના.'

'ઈશ્વરેચ્છા! એના પ્રત્યેક કાર્યમાં કલ્યાણ છે. આપણી દ્રૂંડી દષ્ટિથી કાર્યની કલ્યાણપરંપરા ઓળખી શકાતી નથી. કલ્યાણી, ત્ર્યંબક, દુઃખ કે મૃત્યુ દેખી ડરશે નહિ. પરમ સુખ અને અમૃતના એ માર્ગ છે.'

કલ્યાણીનું હૃદય હાથમાં રહેતું નહોતું. તેની આંખ ઘડી ઘડી અશ્રુથી ઊભરાઈ જતી હતી. રુદ્રદત્ત બોલતા ત્યારે તેને આશા પડતી કે, પ્રભાવશાળી વૃદ્ધ હજી જીવી શકશે. તે શાંત સૂતા ત્યારે તેની શ્રદ્ધા ડગમગી જતી. શાંત પડેલા દાદાને તેણે પૂછ્યું: 'દાદાજી, આપણે વિહાર જઈશું?'

‘નહિ જવાય.’

‘કેમ ?’

‘આ મારી છેલ્લી ઘડી છે.’

કલ્યાણીનું રુદ્ધન પાછું બિજળી આવ્યું. રુદ્ધત્તે કહ્યું :

‘બેટા, મારી દીકરીથી રક્ષાય ?’

‘મૃત્યુ સામે નથી જોવાતું.’

‘મૃત્યુ કરતાં ઘણા મોટા ભય જગતમાં છે. મૃત્યુ તો જીવનના એક ઝોલાનું અટકસ્થાન છે. અકળાઈશ નહિ. શાંત થા, એટલે હું આ દેહને મૂકી દઉં.’ રુદ્ધત્ત જાણે સહજ વાત કરતા હોય એમ પોતાના સ્વાભાવિક સ્મિત સહ બોલ્યા.

કલ્યાણીથી રડી શકાયું નહિ. તેને લાગ્યું કે, તેના જીવનની — સમગ્ર જગતના જીવનની — કોઈ મહા ઘડી આવે છે. સંધ્યાકાળ થતાં પૂજારીએ મંદિરમાં દીવો કર્યો અને નોખત વગાડી.

‘ડંકો થયો, ખરું ?’ રુદ્ધત્ત બોલ્યા.

‘હા, જી.’

‘મને બેસાડો.’

‘બેસાશે ?’

‘ઉદાશે. સંધ્યાકાળે સુવાય નહિ; પ્રભુનો ડંકો બજતો હોય ત્યારે તો નહિ જ.’

ત્ર્યંબકે અને કલ્યાણીએ રુદ્ધત્તને બેસાડ્યા. રુદ્ધત્તે બંનેના મસ્તક ઉપર હાથ મૂક્યો.

‘ત્ર્યંબક, તારું પણ ધ્યાનમાં રાખજે. ન સમજાય તો ખૂબ વિચાર કરજે. જગતનો ઉદ્ધાર હિંસામાં નથી. ... બસ ! નવો દેહ અને નવી રમત ! જય... ! પ્રભુ... ! તારા ડંકાસહ વિસર્જન... ! ઠં... !’

રુદ્ધત્તે કલ્યાણીના ખભા ઉપર માથું ઢાળી દીધું. ત્ર્યંબકે કલ્યાણીને ખભેથી ગુરુના દેહને અળગો કરી જમીન ઉપર સુવાડ્યો. ગુરુના ધવલ વાળમાં દીપી રહેલું ધવલ મુખ ટમટમતા દીવામાં પણ ધવલ સ્મિત કરી રહેલું હતું. અર્ધ-ખૂલી આંખ જગતને જોતી દેખાતી છતાં જગતથી વિરામ પામી ગઈ હતી. જાણે શાંભવીમુદ્રાસ્થિત કોઈ યોગી ન હોય !

‘ત્ર્યંબક, શું થયું ?’

‘ગુરુજી પધાર્યા.’

‘હવે નહિ બોલે ?’

‘ના.’

‘આપણે શું કરીશું?’

‘કલ્યાણી, ખીશ નહિ. જરા પૂજારીમહારાજને બોલાવ.’

‘કેમ?’

‘ગુરુજીના દેહને . . . લઈ . . . જવો . . .’

‘શું? આ દેહને ખાળવાનો?’

‘અંબકે જવાખ આપ્યો નહિ.

‘ઓ દાદાજી! તમે ક્યાં ગયા?’ કલ્યાણી ખૂમ પાડી બિડી. તેના પગ નીચેથી જમીન જતી રહેતી હોય એવો તેને લાસ થયો. રડ્યા વગર તેનું હૈયું ફાટી જશે એમ તેને લાગ્યું. કલ્યાણી રડી બિડી.

એ રુદ્ધત રુદ્ધતાના આત્માએ સાંભળ્યું હોત તો તે દેહમાં ફરી પ્રવેશ કરત. પરંતુ દેહ છોડી ગયેલો આત્મા દેહીઓનાં રુદ્ધ ક્યાં સાંભળે છે? નહિ તો છેક બાલપણથી સંભાળી લાડમાં ઉછેરેલી સંસ્કારી વહાલી પૌત્રીને આમ નિરાધાર છોડી રુદ્ધત સ્વધામ જાય ખરા?

રમણલાલ વસંતલાલ દેસાઈ

સ્વાધ્યાય

૧. સ્વ. શ્રી રમણલાલ વસંતલાલ દેસાઈ (ઈ. સ. ૧૮૯૨-૧૯૫૫) કૃત ‘ભારેલો અગ્નિ’ એ નામની ઈ. સ. ૧૮૫૭ના વિપ્લવને લગતી નાણીતી નવલકથામાંથી આ પાઠ ઉતાર્યો છે.

શ્રી. રમણલાલ દેસાઈ આપણા નાણીતા નવલકથાકાર છે. તેમણે ટૂંકી વાર્તાઓ અને નાટકો પણ લખ્યાં છે.

૨. રુદ્ધત પોતાનું તર્પણ વેર લઈને ન કરવાનું અંબકને કહે છે. તેના અનુસંધાનમાં બુદ્ધનું ‘અવેરે જ શમે વેર, ન શમે વેર વેરથી’ એ વાક્ય યાદ કરો. (બુદ્ધો વિદ્યાપીઠ વાચનમાળા, સાતમી ચોપડી.)

૩. પ્રાર્થનામાં બધે સરખો ભાવ જોવા મળે છે; મનુષ્યહૃદયના ભાવો બધે સરખા જ હોય છે. ઈશુ પ્રાર્થનાને અનુરૂપ ઉપનિષદોની પ્રાર્થનાનું એક ચરણ તમસો મા જ્યોતિર્ગમય પાઠમાં આવે છે. તે નાણીતી પ્રાર્થના આ પ્રમાણે છે—

અસતો મા સદ્ગમય ।

તમસો મા જ્યોતિર્ગમય ।

મૃત્યોર્મા અમૃત ગમય ॥

ૐ શાંતિઃ શાંતિઃ શાંતિઃ ॥

કવિશ્રી નાનાલાલે એનો ભાવાનુવાદ નીચે પ્રમાણે કર્યો છે :

અસત્યો માંહેથી પ્રભુ, પરમ સત્યે તું લઈ જા !

ભંડા અધારેથી પ્રભુ, પરમ તેજે તું લઈ જા !

મહા મૃત્યુમાંથી અમૃત સમીપે નાથ, લઈ જા !

તું હીણા હું છું તો તુજ દરશનાં દાન દઈ જા !

૪. મૃત્યુ કાળે બીજ કોઈ દવા કામમાં આવતી નથી; તે વખતે જાહનવીતોયં એટલે કે ગંગાજળ જ ઔષધ રૂપ છે. એ આખું સુભાષિત નીચે પ્રમાણે છે —

શરીરે જર્જરીમૂતે રોગગ્રસ્તે કલેવરે ।

ઔષધં જાહ્નવીતોયં વૈદ્યો નારાયણો હરિઃ ।

— શરીર જર્જર અને રોગગ્રસ્ત બની જાય, ત્યારે ગંગાજળ એ જ ઔષધ છે અને નારાયણ હરિ એ જ પરમ વૈદ્ય છે.

૫. આત્મા દેહથી જુદો છે. દેહ જડ છે, ક્ષણભંગુર છે; આત્મા અમર-અવિનાશી છે—એ પ્રમાણે વેદાંતનો સિદ્ધાંત છે. આત્મજ્ઞાની પુરુષો આત્માને જ સાચો માની, દેહ પ્રત્યે અલિપ્તતા—અનાસક્તિ કેળવે છે. તેનો ઉલ્લેખ રુદ્રદત્તના અનુસંધાનમાં ‘દેહમાંથી આત્માને છૂટો પાડવા ટેવાયેલા’ કહીને લેખક કરે છે.

૬. દુઃખ અને મૃત્યુ પરમ સુખ અને અમૃતત્વ પ્રાપ્ત કરવા માટે પ્રેરણારૂપ બને છે. ગૌતમ બુદ્ધના જીવનમાં એ પ્રમાણે બનેલું જોવામાં આવે છે. તે અહીં યાદ કરો.

જીવનને હીચકારૂપ ગણીએ, તો મૃત્યુ એ તેના એક ઝોલાને અટકવાનું સ્થાન ગણાય. તે ઝોલો પાછો ફરતાં પાછું જીવન આવે. એમ જીવન-મરણ એ ઝોલાના બે છેડા છે. ગીતામાં એ વસ્તુને જૂતાં વસ્ત્ર બદલી નવાં વસ્ત્ર પહેરવાની ઉપમાથી સમજાવી છે (૨, ૨૨) —

ત્યજ્ય દર્ધં જર્ણં થયેલ વસ્ત્રો

લે છે નવાં જેમ મનુષ્ય બીજાં;

ત્યજ્ય દર્ધં તેમ શરીર જર્ણં,

પામે નવાં અન્ય શરીર દેહી.

પ્રશ્નો

૧. રુદ્રદત્ત ગ્રંથકને વેર લેતાં શાથી રોકે છે ?

૨. રુદ્રદત્ત શંકરને પોતાનો ગુરુ શાથી માને છે ?

વજ્રમુષ્ટિપ્રહાર પું [સં.] = વજ્રના જેવી

કક્ષણ મૂઠી વડે કરેલા પ્રહાર

લોહિયાળ વિન્ = જેને નિમિત્તે લોહી રેડાયું

હોય તેવું; લોહીથી ખરડાયેલું

મર્મ નં [સં.] = ગ્રંથો ઈજા થવાથી

મૃત્યુ થાય તેવો શરીરનો ભાગ

ભણકારા પું બન્ વન્ = કશું બનવાની

કે કોઈ આવવાની આગાહી થવી તે

તર્પણ નં [સં.] = પિતૃઓનું તર્પણ

કરવા અપાતી જહાંજલિ

પયગામ પું [ફા.] = પેગામ; સંદેશો

(૨) ઈશ્વરી સંદેશો

દ્વર્ગ સ્ત્રીન્ [સં.] = એક ધાસ; દરો

અંક પું [સં.] = ખોળો

અદર્શન નં [સં.] = ન દેખાવું તે

ઉતાર પું = ઉતારવાનો — દૂર કરવાનો

ઉપાય

જલપ પું [સં.] = બકવાદ; લવારો

વિસર્જન નં [સં.] = ત્યાગ

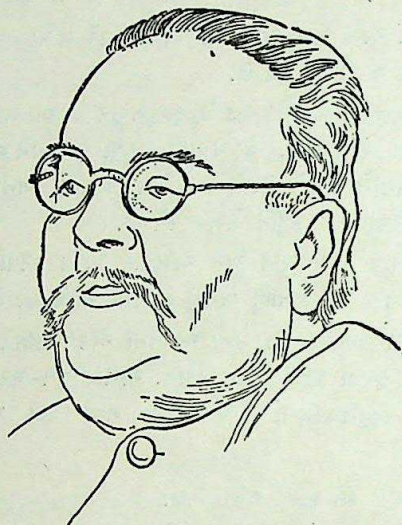
શાંભવીમુદ્રા સ્ત્રીન્ [સં.] = શંભુ-શંકર જે

આસન વાળાને ધ્યાનમાં બેસે છે તે

આસન

૨૪

શેર-દોરે

[સીધા ચડાણવાળા કાળમીઠ નાગા પર્વત ઉપર નાનો ગઢ હતો. તેના ઉપર સામાવાળિયાઓએ હલ્લો કર્યો હતો.

સાંજ પડ્યે શત્રુઓ હકા ત્યારે ગઢીનો માલિક દીવાલ ઢેકી બહાર નીકળે છે, તો પોતાના બાવીસ અને દુશ્મનના સાત માણસોને મરેલા જુએ છે અને તેમને જુદા પાડે છે.

નાગા પર્વતનો અસહી રિવાજ એવો હતો કે, જે કોઈ લડાઈમાં વીરનું મૃત્યુ પામે, તેને 'શેરે જંગ' (યુદ્ધનો સિંહ) નું માન મળે અને તેને હાથે દોરે બધાય. એ શેર-દોરે કોને બાંધવો ન બાંધવો એ બાબતની વિચારણા પેલો સરદાર કરે છે. તે હવે કાવ્યમાં વાંચો.]

ઉપનતિ

હતી ગઢી ધાર તળી જ ટોચે,
 ચોપાસ નાગા' નગ ઉપરે ચળી;
 ગયા હઠી શત્રુ, પઢી જ સાંજ,
 દીવાલ ઠેકી નીકળ્યો ગઢી-ધણી.

૧

૧. નાગો-હીસો નગ-પર્વત તથા નાગા પર્વત (વિશેષ નામ)-એ બંને અર્થ સમજવાના છે.

चोरास सूता मरता मरेला,
 पोता तणा शत्रु तणा जुदा करे;
 पोता तणा बाबोश, शत्रु सात,
 को दी न पाछा रणखेल आदरे. २
 जोई रह्यो नायक - शत्रु सात
 चड्या ज नागो नग जे लगोलग;
 हण्था वळी रक्षक वीर वीणी,
 लीधा दोधा घाव घसी डगोडग. ३
 ए साहसोत्साह धणी^१ निहाळी
 रह्यो, पड्यो ने क्षण तो विचारमां;
 कदापि वीरे पण वीरताने,
 विमानो जाणी कहीं तुच्छकारमां ! ४
 वद्यो धणी धीर गभीर बाणी,
 “आ काफिरो काफिर-हाल पामशे;
 ए क्यामते थाव ज जे थवानुं,
 अल्लाह सौने निज हक्क वांटशे. ५
 “अहीं परंतु नग नागनो जे
 छे चाल ते अस्ल^२ ज पाळवो घटे;
 जो नीवडे मर्द ज शेर जंगे,
 तो शेर-दोरो कर बांधवो घटे. ६
 “तो ऊचरो शेर-दिलेर मारा,
 आ शत्रु आ काफिर शेर के नहीं ?
 जे चाल ईस्कन्द थीय^३ जूनो
 आज जे शू आपण तोडवो सही ?” ७
 गढी तणा रक्षक बोलो ऊठ्या,
 “आ आपणा बाबोश शेरने घटे
 ते हक्क आ काफिरनोय साफ,
 जंगे दिलेरी नव एमनी हटे.” ८
 ए सात ए बाबोश शेर-दोरा
 बांधी दोधा त्यां कर एकएकने;

१. गद्दीना धणी. २. असल - मूल. ३. सिइंदर - अलेइअंडर इस्तांथ.

गढीधणी केरं ललाट तोये
विचाररेखार्थो विमुक्त ना वने. ९

वदे फरी ए, "सुणजो तमे सी,
हजी मने गूँच, तमे उकेलजो;
आ काफिरो बेशक, तोय एमां
न खान, ना नायक, मीरजाद को; १०

"न ए चड्या दीन-जिहाद-जंग,
आ नाग-पहाडे' जरनुंय नाम ना;
जे जे वडे मर्द चडे ज पानो
आ सातने ते कर्शो झांझ धून ना. ११

"तोये जुओ छो भड शा हशीला
चडी गया पर्वत आ लगोलग!
'धसी!' थयो ए सरदार-हुकम,
धस्या धस्या आ ध्रुजव्यो बधो नग. १२

"न त्राड ना शोरबकोर लेश,
घा आपणाये नव लेखव्या जरा;
सामा कर्या वेवड त्रेवडा घा,
साते पड्या बावीशने करी पूरा. १३

"बहादुर कहो कोण चडे वधाथी?
'मेह्रावखां!' सी वदशो जवावमां;
सो वर्षथी ए निज कन्न सूतो,
लडे वधा जंग फरी खवावमां. १४

"मेह्रावखांने जौवतो ज मानो
-ए शुं धसी आम शक्यो हते लडी?"
"रे एहणे तो सर माट जूठा
सोगंदथी पाक करी'ती जीभडी!" १५

तो, शेर मारा, शक कै रहे ना;
ना एक दोरो बस होय आमने:
बीजे करेये भड शेर-दोरा
बांधी दीओ इज्जत खास एमने!" १६

१. नागा पडाडे - पर्वते.

મિશ્રન્નતિ

વહ્યા પછી બે ત્રણ રોજ જેવા,
 એ ઘાર, એ ટોચ, અતુલ્ય ગઢી અઘોરે,
 બીજે ઘસારે સર થઈ ગયાં, ને
 સાતે મઢ્યાં ત્યાં શવ મંડિત જોડ-દોરે. ૧૭

બળવંતરાય કલ્યાણરાય ઠાકોર

સ્વાધ્યાય

૧. સ્વં શ્રી. બળવંતરાય કલ્યાણરાય ઠાકોર (ઈ. સ. ૧૮૬૯-૧૯૫૨) કૃત આ કાવ્ય તેમના કાવ્યસંગ્રહ 'ભણકાર'માંથી લીધું છે. આ કાવ્ય તેમણે મૂળ એક અંગ્રેજ લેખકની કવિતા ઉપરથી ઉતાર્યું છે.

૨. ગઢના નાયકને ખીન્ને વિચાર પાછો મૂંઝવે છે : બધા નાગાપર્વતવાસીઓનો માનીતો વીર મેહાબખાં નામે સો વર્ષ ઉપર થયેલો છે; પણ એણેય માથું બચાવવા ન્હાંડું ખોલી પોતાની જમ નાપાક કરી હતી. એટલે આ કાફિર-વીરોને એક નહીં પણ બે દોરા બાંધવા ન ઘટે?

અર્થો

૧. ગઢનો નાયક સાત શત્રુઓને પણ શેર-દોરે બાંધવાનું શા માટે કહે છે?
૨. પછીથી એ સાતેને બે દોરા બાંધવાનું કેમ કહે છે?

ગઢી સ્ત્રી = નાનો ગઢ
 લગોલગ અં = લગભગ; છેક પાસે
 વિમાનવું સં કિં = અવમાનવું
 કાફિર વિં [અ.] = મુસલમાની ધર્મ
 ન માનનાર
 કાફિર-હાલ = કાફિરને છાને તેવી
 અવદશા - અવગતિ
 ક્યામત સ્ત્રી [અ.] = મરણ બાદ ખુદા
 આગળ ભાષા થઈને જવાબ આપવાનો
 દિવસ
 ખાંટવું અં કિં = વહેંચવું
 દિલેર વિં [ફા.] = બહાદુર, વીર
 સહી અં = ખરેખર
 હઠવું અં કિં = ઓછું ઊતરવું; ઓછું
 હોવું

મીરનદ વિં = અમીર ઉમરાવના કુળનું
 દીન નં; પું [અ.] = મુસલમાની ધર્મ
 જિહાદ સ્ત્રી [અ.] = ધર્મ ખાતર કરેલું
 યુદ્ધ
 જર પું [ફા.] = પૈસો; નાણું
 ઝાંઝ સ્ત્રી = ગુસ્સો; રીસ
 ભડ શા = ભડવીર જેવા
 લેખવું સં કિં = ગણતરીમાં લેવું;
 ગણકારવું
 ખવાબ નં = સ્વપ્નું
 પાક વિં [ફા.] = પવિત્ર (પણ અહીં તે
 કટાક્ષમાં નાપાક - અપવિત્ર એવું
 સમજવાનું છે)
 મંડિત વિં [સં.] = શણગારાયેલું, શોભતું
 નેડ-દોરે = બે દોરાઓ વચ્ચે

૨૫

તિરુ વલ્લુવર

૧

આશરે એએક હજાર વર્ષ ઉપર દક્ષિણમાં થઈ ગયેલા તિરુ વલ્લુવરનું નામ તે પ્રદેશના લોકોના હૃદયમાં અમર થઈ ગયું છે. એમનું નામ આમ તો વલ્લુવર છે. તિરુ વલ્લુવર એટલે સંત વલ્લુવર. પરંતુ તિરુ વલ્લુવર જાણે એમનું આખું નામ જ હોય એમ પ્રસિદ્ધિ પામ્યું છે.

તિરુ વલ્લુવરના જીવન વિષે બહુ ઓછી માહિતી મળે છે. કેટલાક એમ માને છે કે, તે હલકી જાતિના હતા; કેટલાકના મત પ્રમાણે તેમની માતા હલકી જાતિની હતી, પણ પિતા બ્રાહ્મણ હતા. તે ક્યાંના રહેવાસી હતા એ વિષે પણ કોઈ નિશ્ચિત કહી શકતું નથી.

તિરુ વલ્લુવર સંત કપીરની પેઠે વલુકરનો ધંધો કરતા હતા. વણાટ-કામ કરીને પોતાનો નિર્વાહ ચલાવતા અને જીવનની સાધના પણ કરતા હતા. આસપાસના લોકોમાં તેમનું ખૂબ જ માન હતું.

તિરુ વલ્લુવરનાં ધર્મપત્નીનું નામ વાસુકિ હતું. તે ખૂબ સંસ્કારી અને સુશીલ હતાં. તિરુ વલ્લુવરને પોતાનાં પત્ની માટે ખૂબ આદરભાવ હતો. તે એમને દેવી જેવાં જ માનતા. વાસુકિ પોતાના પતિને ભગવાનની પેઠે પૂજતાં અને તેમના દરેક કામમાં ભાવપૂર્વક સાથ આપતાં. તે હમેશાં પોતાના પતિની સેવામાં તત્પર રહેતાં. પતિ સૂઈ જાય પછી તે સૂતાં અને પ્રભાતે પતિ જાગે એ પહેલાં તે જાગતાં.

તિરુ વલ્લુવર જે ગામમાં રહેતા હતા એની નજીકના ગામમાં તે ઘણી વાર પોતે વણેલું કાપડ વેચવા જતા. એક વાર એક શ્રીમંતનો સ્વચ્છંદી જીવાન છોકરો તે બજારમાં આવી ચડ્યો. તેની નજર એકાએક તિરુ વલ્લુવર પર પડી. તેમની લાંબી દાઢી અને શાંત ચહેરા પરથી તે સંત જેવા દેખાતા હતા. તેમની પાસે બે સારી વેચવા માટે હતી. પેલા છોકરાએ કોઈને એમના વિષે પૂછ્યું. પેલા માણસે કહ્યું : “ તે કંઈ મામૂલી વલુકર નથી. લોકો તેમને મોટા સંત તરીકે માન આપે છે. બહુ જ મધુર સ્વભાવના છે અને કદી ગુસ્સે થતાં જ નથી. ”

આ સાંભળીને પેલો છોકરો બોલ્યો : “ જોયા, જોયા એવા સંતને ! કોઈ દિવસ ગુસ્સે જ ન થાય એવું કદી બનતું હશે ? જરા જીઓને, હમણાં

એમને કેવા ગુસ્સે કરું છું ?” એમ કહીને તે તિરુવલ્લુવર પાસે ગયો. તિરુવલ્લુવરે તેને મીઠાશથી બોલાવ્યો. છોકરાએ કહ્યું : “મારે એક સાડી નોઈએ છે. એની શી કિંમત પડશે ?”

તિરુવલ્લુવરે કહ્યું : “એ રૂપિયા.”

બુવાન છોકરાએ સાડી હાથમાં લીધી અને તેના બે કટકા કરી નાખ્યા. પછી તે બોલ્યો : “મારે અર્ધી સાડી જ નોઈએ. તેનું શું લેશો ?”

તિરુવલ્લુવરે શાંતિથી કહ્યું : “એક રૂપિયો.”

એટલે પેલા છોકરાએ એક કટકાના બે ભાગ કરી નાખી એક કકડો ખતાવી કહ્યું : “મારે આટલો કકડો જ નોઈએ છે. એનું શું પડશે ?”

તિરુવલ્લુવરે એટલી જ શાંતિથી જવાબ આપ્યો : “આઠ આના.”

એમને આમ શાંત નોઈને પેલો બુવાન છોકરો નવાઈ પામ્યો. તેણે તો એમને કોઈ પણ હિસાબે ગુસ્સે કરવા હતા. એટલે તેણે તે સાડીના ઘણા ટુકડા કરી નાખ્યા અને કિંમત પૂછવા કરી. તિરુવલ્લુવર જરાયે ક્રુધ થયા વિના તેને એાછી કિંમત કહેતા ગયા. છેવટે પેલા છોકરાએ કહ્યું : “મારે હવે આ કકડા શા ખપમાં આવશે ? મારે એ ન નોઈએ.”

તિરુવલ્લુવરે બોલ્યા : “બેટા, તું સાચું જ કહે છે. આ કકડા કશા કામમાં આવી શકે એવા નથી.”

પેલા બુવાન છોકરાને વિચાર આવ્યો, ‘આ તો ભારે થઈ! ચડસાડસીમાં મેં એમની સાડીના કકડેકકડા કરી નાખ્યા.’ તે પોતાના આવા કૃત્યથી ખૂબ શરમાઈ ગયો. તેણે જરા છોભીલા ખની જઈ કહ્યું : “ના, ના, એવું કંઈ અને ? હું તમને સાડીની પૂરેપૂરી કિંમત આપી દઉં છું. આ લો બે રૂપિયા.”

તિરુવલ્લુવરે રૂપિયા લીધા નહીં અને કહ્યું : “હું આ કકડાને કોઈ પણ રીતે સાંધીને કામમાં લાઈશ. તમને આ કકડા કશા કામમાં આવે એમ નથી. તો પછી હું તમારી પાસેથી તેની કિંમત શી રીતે લઉં ?”

છોકરાએ કહ્યું : “મારી પાસે તો ઘણા રૂપિયા છે. મારે પૈસાની કશી પડી નથી. તમે ગરીબ છો. મેં તમારી સાડી નકામી કરી નાખી છે. મારે તેની નુકસાની ભરપાઈ કરતી નોઈએ.”

તિરુવલ્લુવરે આ સાંભળીને જરા ગંભીર અવાજે બોલ્યા : “બેટા, શું તું આ નુકસાનની ભરપાઈ કરી શકશે ? શું તું એમ સમજે છે કે, બે રૂપિયા આપવાથી નુકસાનની ભરપાઈ થઈ જશે ? કેટલાય ખેડૂતોની મહેનતથી કપાસ ઉત્પન્ન થયો. તેના રૂમાંથી મારી પત્નીએ સૂતર કાંત્યું. મેં તે સૂતરને રંચું અને સાળ પર વણીને સાડી તૈયાર કરી. કોઈ એ સાડીને પહેરે, ત્યારે જ

આ સૌની મહેનત સફળ થયેલી ગણાય અને અમને એથી આનંદ થાય. તેં એ સાડીને ફાડીને તેના ટુકડેટુકડા કરી નાખ્યા. આટલા બધા લોકોની મહેનત નકામી ગઈ!”

તિરુવલ્લુવરના આ શબ્દો સાંભળીને જુવાન છોકરાની આંખમાં આંસુ ભરાઈ આવ્યાં. તે તિરુવલ્લુવરના પગ આગળ નમી પડ્યો અને માફી માગવા લાગ્યો.

તિરુવલ્લુવરે તેને પ્રેમથી ઉડાડ્યો અને કહ્યું: “બેટા, જો હું એ રૂપિયાની લાલચમાં પડ્યો હોત, તો તારા જીવનના પણ આ સાડીની માફક બેહાલ થાત. તે કશા કામનું ન રહેત. હવે તને બધું ખરોખર સમજાયું છે, એટલે આવી ભૂલ તું કદી કરશે નહિ. એક સાડી બગડે તો બીજી સાડી બનાવી શકાય; પરંતુ જીવન ખરાબ થઈ જાય તો બીજું જીવન ક્યાંથી લઈ આવશે?”

આ વાક્યોની પેલા જુવાન છોકરા ઉપર ખૂબ ઊંડી અસર થઈ. તે તિરુવલ્લુવરને પગે પડી ઘેર ગયો અને પોતાના પિતા એલેક્ષિંગનને તેણે બધી વાત કહી.

એલેક્ષિંગનને થયું: ‘મારા છોકરાને સુધારવા માટે મેં તનતોડ મહેનત કરી છે. પણ તેનું કશું પરિણામ આવ્યું નહિ. ત્યારે આ સંતની સાથેના તેના આ એક જ પ્રસંગથી તે આટલો બધો સુધરી ગયો છે, તો એ સંતનાં મારે અવશ્ય દર્શન કરવાં જ જોઈએ.’

પછી એલેક્ષિંગન તિરુવલ્લુવરને તેમને ઘેર મળવા ગયો. તિરુવલ્લુવરે અને તેમનાં પત્નીએ તેને ભાવભરી આવકાર આપ્યો. એલેક્ષિંગન તરત જ તિરુવલ્લુવરની સાધુતા ઓળખી ગયો અને પછી તો એ તેમનો ભક્ત જ બની ગયો. તેણે પોતાના છોકરાને પણ તિરુવલ્લુવરની પાસે રાખ્યો. તિરુવલ્લુવર પણ તે જુવાનને દરેક આજ્ઞામાં સત્ય માર્ગ બતાવતા.

તિરુવલ્લુવર સચ્ચાઈ, શીલ, મધુર વાણી, દયા, નેહી, નીડરતા, અક્રોધ, અનસૂયા, નિર્લોભતા, મોટાનો આદર કરવો, ભગવાન પર ભરોસો રાખવો એવા જીવનપોષક સદ્ગુણો પર ખૂબ ભાર મૂકતા.

એક દિવસ એલેક્ષિંગન તિરુવલ્લુવરને કહેવા લાગ્યો: “ગુરુજી, મારી એક વિનંતી સાંભળશો?”

“બોલો, તમારે શું કહેવું છે?”

એલેક્ષિંગન બોલ્યો: “આપના ઉપદેશાનુસાર મારા છોકરાનું જીવન સુધરી ગયું. પરંતુ આવી રીતે બીજા કેટલાય લોકો અજ્ઞાન-તિમિરમાં ભટકે છે.

માટે જો આપ આપનાં જ્ઞાન અને અનુભવના નિચોડરૂપ એક ગ્રંથ લખો, તો એનો લાભ ઘણા લોકોને મળશે.”

તિરુવલ્લુવર વિચાર કરી બોલ્યા : “ભગવાનની કૃપાથી મેં જીવનનાં કંઈક પાસાં જોયાં છે. મોટાઓની વાતો સાંભળી છે. નાના-મોટા સૌની પાસેથી હું કંઈ ને કંઈ શીખ્યો છું. દરેક વાત પર મેં મનન કર્યું છે. જો મારા અનુભવથી કોઈને લાભ થતો હોય, તો સારું છે. હું એક નાનો ગ્રંથ લખીશ. જીવનમાં મેં જે કંઈ મેળવ્યું છે, એ સૌને વહેંચી દેવું એ મારો ધર્મ છે. તમારી આ વાતને હું ભગવાનનો આદેશ માનું છું.”

પછી તિરુવલ્લુવરે પદ્યમાં એક ગ્રંથ રચ્યો. તેમાં તેમણે જીવનના ત્રણ પુરુષાર્થનું આલેખન કર્યું. મોક્ષની આખતમાં તેમણે કશું ન લખ્યું. તે કહેતા : “હું મોક્ષ વિષે શું જાણું? ધર્મની વાત મને આવડે છે. સંન્યાસીનો ધર્મ શો છે, ગૃહસ્થનો ધર્મ શો છે, એ વિષે હું કહી શકું. રાજકાળ અને બીજાં લૌકિક આખતોનું પણ મને જ્ઞાન છે. સ્ત્રીપુરુષના સંબંધ વિષે પણ અનુભવથી અને જ્ઞાનથી હું કંઈક જાણું છું. આ બધી આખતો ઉપર લખવાનો મારો અધિકાર છે. પરંતુ મોક્ષની આખતમાં લખવાનો મારો કશો અધિકાર નથી.”

તેમના આ ગ્રંથની એલેક્સિંગન પર જાંડી અસર થઈ. તેણે તિરુવલ્લુવરને વિનંતી કરતાં કહ્યું : “મહારાજ, આપને મારે બીજા વિનંતી કરવી છે. આપ આ ગ્રંથને મદુરાના પંડિતોની સભા આગળ ધરો. આપના ઉત્તમ ગ્રંથનું મૂલ્ય એ પ્રખર પંડિતો જરૂર આંકશે અને તેને ઉત્તમ ગ્રંથ તરીકે માન્ય કરશે. આમ થશે તો આપણા પ્રદેશના ધારા પ્રમાણે આપનો ગ્રંથ પ્રખ્યાત થશે અને પછી બધા જ લોકો તેનો લાભ લઈ શકશે.”

તિરુવલ્લુવરે તેની સલાહ માન્ય કરી અને તે મદુરા ગયા. મદુરાની પંડિત-સભાએ આખા ગ્રંથનું ધ્યાનપૂર્વક મનન કર્યું અને આખી સભાએ એકમતે એ ગ્રંથને તામિલ ભાષાના વેદ તરીકે જાહેર કર્યો. પંડિતોએ તિરુવલ્લુવરનું પ્રેમથી સન્માન કર્યું.

આ કવિતા જે હંદમાં લખાઈ હતી તેને તામિલમાં ‘કુરલ’ કહે છે. તેથી તેમના આ ગ્રંથનું નામ ‘તિરુક્કુરલ’—પવિત્ર કુરલ—પડ્યું. અને વલ્લુવરને લોકો ત્યારથી તિરુવલ્લુવર—સંત વલ્લુવર—કહેવા લાગ્યા.

પછી મદુરાના પંડિતોએ તિરુવલ્લુવરને વિનંતી કરી કે, “આપ અહીં રહીને બીજા ગ્રંથો લખી, ભાષા અને સાહિત્યની સેવા કરો તો કેવું સારું!”

પરંતુ તિરુ વલ્લુવરે કહ્યું: “હું કંઈ કવિ નથી. હું તો એક સાધારણ માણસ છું. જીવનમાં મને જે કંઈ અનુભવ મળ્યા તેનો લાભ બીજાને મળે એ અર્થે મેં ગ્રંથ રચ્યો છે. હવે મારે કવિતા લખવી નથી.”

પછી તિરુ વલ્લુવર પોતાને ઘેર પાછા ફર્યા અને વણકરનો ધંધો કરવા લાગ્યા. ચારે દિશામાં તેમની કીર્તિ ગવાતી હતી. પરંતુ એની તેમના પર કશી અસર ન થઈ. પહેલાંની માફક જ સાદગીમાં તે જીવન વિતાવવા લાગ્યા.

થોડા સમય પછી તેમનાં પત્ની વાસુકિ ગુજરી ગયાં. તેમના અવસાનની અસર તિરુ વલ્લુવર પર ઊંડી થઈ. તેમણે સંન્યાસ લીધો અને પછી તે સંન્યાસીના જેવું જીવન ગાળવા લાગ્યા.

છેવટે એમના જીવનનો પણ અંત-સમય નજીક આવ્યો. તેમણે પોતાના શિષ્યોને ભેગા કરીને કહ્યું: “હવે થોડા વખતમાં મારું જીવન પૂરું થશે. મારા દેહમાંથી પ્રાણ નીકળી જાય, ત્યારે મારા આ મૃતદેહને જંગલમાં છોડી આવજો. વનનાં પશુઓ અને ગીધ વગેરે પંખીઓ મારું માંસ ખાઈ જશે અને મારાં હાડકાં માટીમાં મળી જશે.”

થોડા દિવસ પછી તેમની જીવનલીલા સમાપ્ત થઈ અને શિષ્યો તેમના દેહને તેમની ધચ્છા પ્રમાણે જંગલમાં છોડી આવ્યા.

આમ દક્ષિણના મહાન સંત તિરુ વલ્લુવરનું જીવન સમાપ્ત થયું. પરંતુ તેમની સંતવાણી હજી લોકહૃદયમાં જીવંત છે. એ અમરવાણીનો થોડો આસ્વાદ હવે લઈએ :

૨

તિરુક્કુરલની અમૃતવાણી

૧. રાષ્ટ્ર તો તે કહેવાય, જ્યાં ઉત્પન્નમાં ઘટાડો થતો નથી, સદાચારી પુરુષો વધતા જાય છે, અને સમૃદ્ધિ વિકસ્યા કરે છે.

૨. તમારી મુશ્કેલીઓને હસી કાઢો. તેમને દૂર ને દૂર રાખવાનો એના જેવો રામબાણ ઉપાય નથી.

૩. હિંમતવાન લોકો દુઃખને પણ દુઃખી કરે છે.

૪. હાથમાં લીધેલા કામને ‘આ તો અશક્ય છે’ એમ કહી છોડી ન દેતા. તેને શક્ય બનાવવાની ટૂંચી તેમાં મર્યા રહેવાથી જ જડશે.

૫. પ્રયત્નમાં મર્યા રહેવાનો ગુણ જેનામાં નથી, તેવાએ કરેલી સેવા કાયરે ધારણ કરેલી તરવારની બરાબર છે.

૬. જે સુખી નથી, પરંતુ જેને ઉઘમ કરવામાં જ આનંદ છે, તે અનેકોને તેમના દુઃખમાં ટેકારૂં થશે.

૭. દુર્ભાગ્ય એ કલંકરૂપ નથી; કલંક તો કરવાના કામમાં ઉઘમ ન કરીએ એમાં રહેલું છે.

૮. પોતાનો પુરુષાર્થ એ જ પોતાની સાચી મિલકત છે. જેની પાસે તે નથી, તેની પાસે ખરેખર ખીજું કંઈ છે ખરું ?

૯. જે કામ કરવું જ ન જોઈએ તે કરવું, એ દુઃખને આમંત્રણ આપવા જેવું છે. જે કામ કરવું જોઈએ તે ન કરવું, એ વિનાશને નોતરવા જેવું છે.

૧૦. તમે જે પૂછો કે સર્વ ગુણોના સરવાળારૂપ શું ? તો હું કહીશ કે અહિંસા. હિંસાથી પાપ પેદા થાય છે.

૧૧. આ ક્ષણભંગુર જગતનો ત્યાગ કરનાર તપસ્વી કરતાં પણ અહિંસા આચરનાર વધુ શ્રેષ્ઠ છે.

૧૨. અધું દુઃખ સહન કરી લેવું અને ખીજને દુઃખ ન આપવું, એ જ તપની સાચી વ્યાખ્યા છે.

૧૩. દુશ્મનને આપણાં મૈત્રીભર્યાં કાર્યોથી શરમમાં નાખી દેવો, એ જ સૌથી ઉત્તમ બદલો છે.

૧૪. સકળ સૃષ્ટિને ચાહનાર દયાવાન મનુષ્ય જ પાપના ભયમાંથી મુક્ત થઈ શકે છે.

૧૫. પોતાની જાતને ખરેખર ચાહતા હો, તો ખીજને ઈર્ષ્ય ન કરશો.

૧૬. ગમે તેવું કડવું બોલવું હોય, તોપણ સામે મોઢે બોલજો; પરંતુ પીઠ પાછળ નિંદા કદી ન કરતા.

૧૭. ખીજની નિંદા કર્યા કરનારનો ભાર ધરતીમાતા શી રીતે ઉઠાવી શકે છે ? કદાચ એ તેના ક્ષમારૂપ ગુણને^૧ લીધે.

૧૮. ખીજ દુશ્મનોના હાથમાંથી તો તમે છટકી શકશો; પણ તમે કરેલું અપકર્મ તો તમારી પાછળ પડી નિર્દયપણે તમારો શિકાર કરશે.

૧૯. સન્માર્ગે ચાલવા હંમેશાં જીવતોડ પ્રયત્ન કરો; તેના જેવો ચોકસ મિત્ર ખીજે કોઈ નથી.

૨૦. ભૂલેલા વેદને બ્રાહ્મણ ફરી ભણી શકે છે; પણ શીલમાંથી ભ્રષ્ટ થયા પછી ઊગરવાવારો નથી.

મુકુલભાઈ કલાથી

૧. ધરતીનું એક નામ જ 'ક્ષમા' છે.

સ્વાધ્યાય

૧. દક્ષિણના સુપ્રસિદ્ધ સંત તિરુ વલ્લુવરનો કુરલ ગ્રંથ 'તામિલ વેદ' કહેવાય છે; અને વેદ નેટલું જ તેનું સન્માન છે. તે સંતનું જીવનચરિત્ર પણ તેટલું જ બોધક છે. સામો માણસ ગમે તેટલો ચીડવે તોપણ ગુરસો ન કરવો એ બાબતમાં બુદ્ધે કહેલું દૃષ્ટાંત જોવા જેવું છે. 'બુદ્ધલીલા' એ પુસ્તકમાં 'ભિક્ષુએ કદી પણ ગુરસો કરવો ન જોઈએ' એ પ્રકરણમાં તે આવે છે.

૨. દુનિયાના પદાર્થો ઉત્પન્ન થવામાં કુદરતની તેમ જ બીજ કૈટલાક લોકોની મહેનત ખરચાઈ હોય છે. તેથી તેમનો ઉપયોગ પણ તેટલી જ કાળજીથી કરવો જોઈએ; અને કોઈ ચીજ નકામી બગાડવી ન જોઈએ, એ વાત સમજવા જેવી છે.

ધન પણ એ રીતે જોતાં ઘણા લોકોની મહેનતનું પ્રતીક છે. તે ધન જેની પાસે હોય તેણે તેને સમજીને વાપરવું જોઈએ. ગાંધીજી ધનના દૂરથી બનવાનું કહેતા તે આ અર્થમાં.

૩. મદુરાની પંડિત-સભાએ કુરલ ગ્રંથ માટે આપેલો અભિપ્રાય જોઈ નવાઈ પમાય તેવું છે. સામાન્ય રીતે સંતોને પંડિતો અને વિદ્વાનોને હાથે વેઠવું પડ્યાના ઘણા દાખલા જાણીતા છે. (જેમ કે, તુકારામ, જ્ઞાનેશ્વર, કબીર વગેરે.)

પંડિતોએ જ્યારે તિરુ વલ્લુવરને ભાષા અને સાહિત્યની સેવા કરવા વિનંતી કરી, ત્યારે તિરુ વલ્લુવરે આપેલો જવાબ પણ સમજવા જેવો છે. જીવનમાં નેટલું જડયું તેટલું કહી દીધું, પછી નકામો ભાષાવિસ્તાર શા માટે કરવો?

૪. સંત વલ્લુવરે પોતાના મૃતદેહ માટે જે વ્યવસ્થા વિચારી, તે પણ સમજવા જેવી છે. ઘણાએ મૃતદેહ માટે કેટલું ખર્ચ કરી ઉપર પિરામિડ જેવાં મકાનો બાંધે છે. તેને બદલે આ સંતે તો તે શરીરથી પ્રાણીઓની જે છેલ્લી સેવા થઈ શકે તે જ વિચારી.

પારસીઓ પણ એવા જ ખ્યાલથી પોતાના મૃતદેહોને દખ્ખામાં મૂકી આવે છે.

૫. તિરુ વલ્લુવરે અહિંસા વિષે જે સમજ આપી છે, તે ગાંધીજીના અહિંસાના સિદ્ધાંતને જ સ્પષ્ટ કરી બતાવતી હોય તેવી છે.

પ્રશ્નો

૧. તિરુ વલ્લુવરે પેલા ધનિકના છોકરા પાસેથી નુકસાનીના બે રૂપિયા લેવાની કેમ ના પાડી?

૨. તિરુ વલ્લુવરે મદુરાના પંડિતોની વધુ ગ્રંથો લખવાની વિનંતી શાથી નકારી?

મામૂલી વિં = સામાન્ય; સાધારણ

નેક્રી સ્ત્રીં [ફા.] = ધમાનદારી; પ્રમાણિક-પણું

અનસૂયા સ્ત્રીં [સં.] = અસૂયા - દ્રેષનો અભાવ

પુરુષાર્થ પું [સં.] = ઉદ્યોગ; મહેનત

(૨) ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ એ ચારમાંનો દરેક

આદેશ પું [સં.] = આજ્ઞા; હુકમ

પ્રખર વિં [સં.] = ઉગ્ર; તીક્ષ્ણ

સાદગી સ્ત્રીં [ફા.] = સાદર્થ

સુખેષી વિં [સં.] = સુખ - આરામની

ધૃત્તિ રાખનારું

૨૬

વિદ્યાભ્યાસ અર્થે સિલોનમાં

૧

ઈ. સ. ૧૫૦૫ માં જ્યારે પોર્ટુગીઝ સરદાર ક્રિસ્ટિસક ધિ આલ્મેડ સિલોનને કિનારે ઊતર્યો, ત્યારે તે એટની રાજસત્તા સાત જુદાં જુદાં રાજ્યોમાં વહેંચાયેલી હતી. સને ૧૫૧૭ માં ગોવાના ગવર્નર જનરલે કોટ્ટાના રાજાની પરવાનગીથી કોલંબોમાં એક કિલ્લો બાંધ્યો. ત્યારથી પોર્ટુગીઝ લોકોએ ધીરે ધીરે પગપેસારો કરી પચીસ ત્રીસ વર્ષમાં સમુદ્રકિનારાનો પ્રદેશ પોતાના તાબામાં કરી લીધો.

પોર્ટુગીઝો મુસલમાનોની પેઠે ધર્મશ્રેણી હતા, એ તો સહુ કોઈ જાણે છે. તેમણે પોતાની રાજ્યસત્તા કાયમ કરવાની પેરવીમાં ન પડતાં, નરમાશથી તેમ જ જોર-જુલમથી અને માર્ગે પોતાના તાબાના મુલકમાં રોમન કેથલિક ધર્મનો પ્રચાર કરવાનો સપાટો ચલાવ્યો. સિલોનમાં તેમની હકૂમત નીચેના પ્રદેશમાં તેમણે એવો કાયદો કર્યો હતો કે, જેનાં લગ્ન કેથલિક ધર્મવિધિ પ્રમાણે ન થયાં હોય, તેની સંતતિને કાયદેસર વારસ તરીકે સ્વીકારવામાં નહિ આવે. સિલોનના ઔદ્ધ લોકોમાં જાતિભેદની માન્યતા હિંદુઓના જેટલી દૃઢ ન હોવાથી આ કાયદાનું પરિણામ એવું આવ્યું કે, પોતાનાં છોકરાં વારસાના હકમાંથી ખાતલ ન થાય એટલા સારુ લોકો રોમન કેથલિક પાદરી મારફત પોતાનો લગ્નવિધિ કરાવતા અને પોતાનાં લગ્ન ખ્રિસ્તી દેવળના રજિસ્ટરમાં નોંધાવતા. આમ આસપાસના મુલકમાં રોમન કેથલિક પંથનાં મૂળ જોડે જોડાં તો ન ગયાં, છતાં કોલંબો જેવા પોર્ટુગીઝ વસ્તીના શહેરમાં ઔદ્ધભિક્ષુનાં દર્શન થવાં દુર્લભ થઈ પડ્યાં.

પોર્ટુગીઝ કારકિર્દી દરમ્યાન સિલોનમાં રોમન કેથલિક ધર્મનો પ્રચાર કરવાની સેંટ ક્રિસ્ટિસક એવિયરની પછી જેણે તનતોડ મહેનત કરી હતી તે ક્ષાધર જીજે વાઝ. હું જે ગામમાં^૧ જન્મ્યો હતો, તે જ ગામમાં એ જન્મ્યા હતા. ગોવામાં રોમન કેથલિક ધર્મનો સરસ અભ્યાસ કરી ધર્મપ્રચાર માટે તે સિલોન ગયા. પણ જે ઔદ્ધધર્મનો નાશ કરવા તેમણે આટલી મહેનત કરી, મહાન સંકટો વેડ્યાં, તે જ ધર્મનો અભ્યાસ કરવા માટે વીસમી સદીના આરંભમાં તેમના જ ગામનો એક તરુણ યુવક^૨ અત્યંત દુઃખ સહન કરી સિલોન આવશે, એવો તે વખતે તેમને સ્વપ્નેય ખ્યાલ હશે ખરો? પણ કાળચક્રની

૧. ગોવાના સાસણ પ્રાંતમાં આવેલ સાખવળ ગામમાં.

૨. લેખક પોતે - ધર્માનંદ કોસંબી.

ગતિ બહુ ગહન છે. સેન્ટ ઝેવિયર અને ક્ષધર જીને વાઝ જેવા મહાન પુરુષોએ જે ધર્મનો ઉચ્છેદ કરવા આવડા પ્રયાસ કર્યા, તે જ ધર્મને અનુસરનારા શ્રદ્ધાળુ લોકો ખુદ યુરોપમાં પાકવા લાગ્યા છે. અને જે ધર્મના પ્રચાર માટે ઉપર જણાવેલ સાધુ પુરુષોએ જીવતર સોંધાં કર્યાં, તે ધર્મ ઇટાલી જેવા તેના માવતરમાં^૧ પણ આજે લોપ પામતો જાય છે! આજે ફ્રાન્સ અને પોર્ટુગલમાં રોમન કેથલિક પંથનો કેટલો ભાવ પુછાય છે, એ કહેવાની પણ અહીં જરૂર છે શું?

ઈ. સ. ૧૬૫૮ માં સિલોનમાં પોર્ટુગીઝ લોકોના તાબાનો તમામ દેશ વલંદા લોકોના હાથમાં આવ્યો. વલંદાઓ પોર્ટુગીઝો જેવા ધર્મશીલા નહોતા. તેઓ તો કાંડીના^૨ સિંહલ રાજા સાથે તેમ જ બીજા સરદારો સાથે મુલેહ કરી વેપાર વધારવાની પેરવીમાં જ ગૂંથાયા. તેમના તરફથી કોઈ પણ ખ્રિસ્તી પંથને ઉત્તેજન ન મળ્યું; તથાપિ કોલંબો જેવા સ્થળમાં રોમન કેથલિકોનું થાણું કાયમ રહ્યું. ઈ. સ. ૧૭૯૫ના વર્ષમાં વલંદા અને અંગ્રેજો વચ્ચે યુરોપમાં અણબનાવ થયો. એને પરિણામે અંગ્રેજોએ સિલોનમાંના વલંદાઓના મુલક ઉપર ચડાઈ કરી. તે બધો મુલક તેમણે ઈ. સ. ૧૭૯૬ માં કબજે કર્યો. પાછળથી કાંડીના શ્રી વિક્રમરાજસિંહ અને અંગ્રેજો વચ્ચે કડવાશ થઈ. ૧૮૦૩ની સાલમાં અંગ્રેજોએ કાંડી ઉપર ચડાઈ કરી. પણ કુંગરાળ મુલકમાંથી પસાર થવું પડ્યાથી તેમના લશ્કરની ભારે ખુવારી થઈ અને ચડાઈમાં જીત ન થઈ. સને ૧૮૧૫માં વિક્રમરાજસિંહને તેના પ્રધાન જોડે કબ્જો થયો. વિક્રમરાજે તેને કાંઈ કામસર બીજે મોકલી તેનાં આયડીછોકરાને મારી નાખ્યાં. વિક્રમરાજસિંહ છેલ્લા બાજરાવ જેવો જ મૂર્ખ અને નિર્દય હતો. તોપણ ગાદી ઉપર બેસાડેલો તેથી પ્રજાએ તેનાં અનેક દુષ્ટકર્મો સહન કર્યાં. પણ તેના આ છેલ્લા કૃત્યથી તેના બધા સામંતો ગુસ્સે થયા. તેમણે એકત્ર થઈને પેલા પ્રધાન મારફત અંગ્રેજોની જોડે છૂપી સંધિ કરી. સને ૧૮૧૫ની સાલમાં અંગ્રેજોને કાંડીમાં નોતરી, તેમણે પોતાના નિર્દય રાજાને પકડી તેમને હવાલે કર્યો. અંગ્રેજોએ વિક્રમરાજસિંહને મદ્રાસ ઇલાકામાં કચાંક મોકલી દીધો અને તેનો તમામ મુલક ખાલસા કર્યો.

આમ વગર મહેનતે આખા સિલોન બેટની રાજ્યસત્તા અંગ્રેજોને મળી ગઈ; અને બે હજાર વર્ષથી ચાલતી આવતી સિલોનની સિંહલ રાજ્યપરંપરા નાશ પામી. દુઃખમાં સુખ એટલું જ કે, ઈ. સ. ૧૮૧૫ ની સાલના માર્ચ

૧. માતૃમૂમિ-વડું મથક. (તે ધર્મનો વડો પોપ ત્યાં રહેતો હોવાથી.)

૨. સિલોનનું મુખ્ય શહેર.

મહિનાની ખીજ તારીખે વિક્રમરાજસિંહના સરદારો સાથે અંગ્રેજ સરકારે જે સંધિ કરી, તેમાં એક કલમ એવી હતી કે, ઔદ્ધર્મને અંગ્રેજો તરફથી કશો ધક્કો ન પહોંચવો જોઈએ. આ કલમ વેપારી સ્વભાવના અંગ્રેજોને નડી નહિ. તેમણે ઔદ્ધર્મ વિહારને અગાઉના રાજ્યએ આપેલાં ઇનામો કાયમ કર્યાં અને તેના એાચ્છવો વગેરેમાં કશો અંતરાય નાંખ્યો નહિ. પણ ઔદ્ધર્મ નાસ્તિક હોવાથી તે નકામો છે એવો જ ખ્યાલ ઘણાખરા ખ્રિસ્તિય અમલદારોના મગજમાં રહી જવાથી, ઔદ્ધર્મનું જ્ઞાન મેળવવાની ઇચ્છા કોઈને થઈ નહિ.

પરંતુ, જ્યૉર્જ ટર્નર જેવા અંગ્રેજ પંડિતોએ પોતાના દેશવાસીઓનું ઔદ્ધર્મ વિષેનું અજ્ઞાન લાંબો વખત સુધી ટકવા દીધું નહિ. સિલોનની તમામ રાજ્ય-સત્તા અંગ્રેજ સરકારના હાથમાં આવી ત્યારથી પચાસ વર્ષની અંદર તો પાલિ ભાષાના કેટલાય ગ્રંથોનાં અંગ્રેજીમાં ભાષાંતર થયાં. અને તે સાથે જ ઔદ્ધર્મ નકામો છે એ ખ્યાલ પણ નાબૂદ થતો ગયો. ગૌતમ બુદ્ધના ઉપદેશમાં અનેક વસ્તુઓ ગ્રહણ કરવા યોગ્ય છે, એમ તે વખતના કેટલાક ઉદાર ખ્રિસ્તિય અમલદારો માનવા લાગ્યા; અને તેમણે ઔદ્ધર્મ ગ્રંથોના અભ્યાસને યથાશક્તિ ઉત્તેજન આપ્યું.

આ અધી આખતોનું ઔદ્ધર્મ લોકો ઉપર સારું પરિણામ આવ્યું. કોલંબો જેવા સ્થળમાં પોતે ઔદ્ધર્મ છે એમ કહેવાની કોઈનામાં હિંમત નહોતી, ત્યાં હવે ઔદ્ધર્મ વિહાર સ્થપાવા લાગ્યા. વળી જોકે ફ્રેન્ડ, સિદ્ધા વગેરે પોર્ટુગીઝ નામે કાયમ રહ્યાં, છતાં અનેક કેળવાયેલા આખરદાર માણસો પોતે ઔદ્ધર્મ છે એમ જાહેર કહેવામાં ખંચાતા અટક્યા. કોલંબોમાં જે નવા વિહાર સ્થપાયા, તે અધામાં માલિકાકંદમાં શ્રી સુમંગલાચાર્યે સ્થાપન કરેલ વિહાર શ્રેષ્ઠ છે. આને જ લોકો આજે વિદ્યોદય વિદ્યાલય કહે છે. અહીં ભિક્ષુઓને અને ગૃહસ્થોને પાલિ તેમ જ સંસ્કૃત ભાષાનું શિક્ષણ અપાય છે. આથી સિલોનમાં આજસુ થઈ પડેલા ભિક્ષુઓમાં જોતજોતામાં જ ધર્મજ્ઞાનનો સારો પ્રચાર થયો છે.

૨

વિદ્યોદય વિદ્યાલયના સંસ્થાપક શ્રી સુમંગલાચાર્ય ગાલ્સે શહેર આગળના હિંદુકુવે ગામમાં જન્મ્યા હતા. અધાં ભાંડુઓમાં તે શરીરે નિર્જળ હોવાથી, તેમના વાલીઓએ તેમને સંસાર વહેવારની જિંદગીને સારુ અયોગ્ય માની, નાની ઉંમરમાં જ ઔદ્ધર્મ વિહારમાં મોકલી આમણેરતી દીક્ષા અપાવી. તે કાળે જે છોકરાના ભવિષ્ય વિષે બહુ આશા ન લાગે તેવાને તેનાં માઆપ વિહારમાં એકાદ ભિક્ષુને સોંપતાં; ત્યાં તે ભિક્ષુ તરીકે વિહારની ઊપજ વડે સુખે જિંદગી ગાળે એવી પ્રથા પડી ગઈ હતી. શ્રી સુમંગલ આ નિયમને અપવાદરૂપ નીવડ્યા. પોતાની શરીર-સ્થિતિ અત્યંત નાબુક, અને વિહારમાં પણ

કોઈ વિદ્વાન ભિક્ષુ મળે નહિ એવી સ્થિતિ છતાં, તેમણે નરી આપહિંમતથી પાલિ તેમ જ સંસ્કૃત ભાષાનો અભ્યાસ કર્યો. હિંદુસ્તાનમાંથી કોઈ વિદ્વાન બ્રાહ્મણ આવ્યાના ખર્ચ સાંભળે કે તરત જ તેની પાસે દોડી જાય અને અનેક વિનય-અનુનયથી તેને રીઝવી તેની પાસેની વિદ્યા ગ્રહણ કરે. વિનયપિટક^૧ વગેરે પાલિ ગ્રંથોનો તેમણે પોતાની મેળે અભ્યાસ કર્યો. આ ગ્રંથ તેમને એવો તો સરસ આવડતો કે, ગમે તે સવાલ તેમને પૂછે, તેનો જવાબ તેમની પાસે તૈયાર જ હોય. હું ત્યાં હતો તે દિવસોમાં એક વખત તેમના એક આગેવાન શિષ્ય અને વિદ્યોદય વિદ્યાલયના આચાર્ય ત્યાં આવ્યા અને તેમણે તેમને વિનયમાંનો એક વિકટ ગ્રંથ કર્યો. સુમંગલાચાર્યે તત્કાળ તેનો ઉત્તર આપ્યો, અને બાબુના ટેબલ ઉપર પડેલા તાડપત્ર પર લખાયેલ એક મોટા ભારે ગ્રંથ તરફ આંગળી કરી કહ્યું: ‘આ પુસ્તકના ફલાણા અક્ષર (તાડપત્ર-પુસ્તક ઉપર પાનાંનો ક્રમ એક બે એમ આંકડાથી ન લખતાં ક, કા, કિ, કી, એમ બારાખડીના બધા અક્ષરો દ્વારા પાનાંની ગણતરી રાખવાનો રિવાજ હતો) સુધીનાં પાનાં ઉથલાવો.’ પેલા શિષ્યે તેટલાં પાનાં ફેરવ્યાં. પછી સુમંગલાચાર્ય બોલ્યા. ‘હવે આશરે આટલામી લીટી વાંચો, તેમાં હું કહું છું તે ખુલાસો આપ્યો છે.’ વિનયગ્રંથ સાથેનો તેમનો આવડો પરિચય જોઈને હું તો દંગ થઈ ગયો !

વિદ્યોદય વિદ્યાલયની સ્થાપના પછી થોડેક વર્ષે કર્નલ આલ્ફોર્ડ અને મેંડમ બ્લેવેટ્સ્કી પોતાના ટ્રિયોસોફી પંથનો પ્રચાર કરવા સિલોન આવ્યાં. ત્યાં કર્નલ આલ્ફોર્ડે શ્રી સુમંગલાચાર્ય પાસેથી જાહેરપણે બૌદ્ધધર્મની દીક્ષા લીધી. એટલું જ નહિ પણ સિંહલી બૌદ્ધોની ઉન્નતિ માટે તેમણે અથાગ મહેનત લેવા માંડી. આજે સિલોનમાં જે સેંકડો પ્રાથમિક કેળવણીની નિશાળો બૌદ્ધ લોકો ચલાવી રહ્યા છે તે કર્નલ આલ્ફોર્ડની મહેનતનું ફળ છે. કર્નલ આલ્ફોર્ડે સિલોનથી મદ્રાસ આવી ત્યાં જ પોતાનું મુખ્ય મથક કર્યું. સને ૧૮૯૧માં તેમની જ સૂચનાથી ડોન કેરોલીસ નામે સિલોનના એક પ્રસિદ્ધ વેપારીના દીકરા શ્રી. ધર્મપાલ હિંદુસ્તાનમાં આવ્યા; અને યુદ્ધગયાના બૌદ્ધ મંદિરની દુર્દશા જોઈને તે સુધારવા માટે તેમણે એક સભા સ્થાપી. કલકત્તામાં જે સભાએ મને આશ્રય આપ્યો હતો, તે જ આ મહાબોધિ સભા. આ સભાના પ્રમુખ શ્રી સુમંગલાચાર્ય હતા, અને શ્રી ધર્મપાલ તેના મંત્રી હતા.

વિદ્યોદય વિદ્યાલયમાં રહેવા ગયા પછી બીજે જ દિવસથી મેં સિંહલી ભાષા શીખવાની શરૂઆત કરી. અહીંના બધા પાલિ ગ્રંથો સિંહલી ભાષામાં

૧. પિટક એટલે આચાર્યની પેટી-ધર્મગ્રંથોનો સમૂહ. વિનય એટલે કે આચારના નિયમો. તે જેમાં સંગ્રહાયા હોય તે ગ્રંથસમૂહ તે વિનયપિટક.

લખેલા કે જાપેલા હોવાથી તે ભાષા મને આવડી જરૂરી હતી. એક અઠવાડિયામાં તો બધા અક્ષરો મને વાંચતાં આવડી ગયા, અને ધીરે ધીરે એ

ભાષામાં લખાયેલાં પાલિ પુસ્તકો પણ હું વાંચવા લાગ્યો. માર્ય આખરે કે એપ્રિલની શરૂઆતમાં શ્રી સુમંગલાચાર્ય ગાલ્લે શહેરમાં કંઈ કામસર જતા હતા. તેમની જોડે જવાની મારી મરજી છે કે કેમ એમ તેમણે મને પૂછ્યું. સિલોનની સૃષ્ટિશોભા જોવાની મને ખૂબ ઇચ્છા હોવાથી મેં તત્કાળ આચાર્યની સાથે જવા હા કહી.

કોલંબોથી ગાલ્લે સુધી સમુદ્રને કિનારે કિનારે જ આગગાડીનો રસ્તો છે. અમે આ મુસાફરી દિવસે જ કરી. આગગાડીમાં બેઠાં બેઠાં, ગોવાથી મુરગાંવ અને રામની ભૂશિર વચ્ચેનો

સાસ્ટ્ર પ્રાંતનો સમુદ્રકિનારો મને યાદ આવ્યો. ગાલ્લેમાં અમે બે કે ત્રણ દિવસ રહ્યા. અહીં મેં એક ચમત્કાર જોયો. ગોવામાં જેમ કાબુનાં ઝાડ કુંગર ઉપર બેઠે છે, તેમ અહીં સોપારીનાં ઝાડ વગર પાણી પાયે બેઠાં મેં જોયાં. તપાસ કરતાં માલુમ પડ્યું કે, આ દેશમાં ખારે માસ વરસાદ પડતો હોવાથી કેળ, સોપારી અને એવાં જ ખીજાં ઝાડોને પાણી પાવાની કશી જરૂર નથી રહેતી. ગાલ્લેથી અમે આચાર્યના હિંદુપુત્રે ગામે ગયા અને ત્યાં એક દિવસ રહી પાછાં કોલંબો આવ્યા. આ મુસાફરીમાં મને અનેક વિદ્વાન ભિક્ષુઓનો સમાગમ થયો; અને કેટલાકે તો પોતે સુધારીને છપાવેલ પાલિ ગ્રંથો મને આદરપૂર્વક ભેટ આપ્યા.

ધર્માનંદ કોસંબી

સ્વાધ્યાય

૧. સ્વ. શ્રી. ધર્માનંદ કોસંબી (ઈ. સ. ૧૮૭૬-૧૯૪૭)એ પોતાની આત્મકથા 'આપવીતી' નામે પુસ્તકમાં લખી છે. તેમાંથી આ પાઠ ઉતાર્યો છે.

શ્રી. ધર્માનંદ કોસંબી બૌદ્ધ ધર્મગ્રંથોના મહાપંડિત હતા. તેમણે એ ધર્મગ્રંથોનો અભ્યાસ કરવા કેવો પરિશ્રમ ઉઠાવેલો અને સિલોન, બ્રહ્મદેશ વગેરે દેશો, કે જ્યાં આજે હજી બૌદ્ધધર્મ પ્રચારમાં છે, ત્યાં અભ્યાસ માટે તેઓ કશા ખાસ સાધન વિના કેવી રીતે ગયેલા, તેની કથા ખરેખર ગ્રેરક છે.

તેમણે ગૂઝરાત વિદ્યાપીઠમાં રહીને બૌદ્ધધર્મ વિષે કેટલાંક અગત્યનાં પુસ્તકો લખ્યાં છે. તેમનું ‘બુદ્ધલીલા’ પુસ્તક ધણું રસિક છે. તે જરૂર વાંચજો.

૨. યુરોપની જુદી જુદી પ્રજાઓ કેવી રીતે એશિયાના દેશોમાં આવી અને ફાવી, તેનો ઇતિહાસ લગભગ બધા દેશોનો સરખો છે. સિલોનમાં પણ રાજા નિર્દય અને મૂર્ખ હોવાથી અંદર અંદરનાં વેરઝેરમાં પરદેશીઓને બોલાવવામાં આવ્યા. તે કથા કરણધેલાની યાદ અપાવે તેવી છે.

જા છેલ્લો બાહરાવ એટલે બાહરાવ પેશ્વા બીજો (રાજ્યકાળ ૧૭૯૬-૧૮૧૮).

૩. આપણા પ્રાચીન ધર્મગ્રંથો કે સાહિત્યગ્રંથો બુલાવા લાગેલા, તેમનો પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનોએ અભ્યાસ કરીને, તેમના અનુવાદો કરીને તેમને ફરી પ્રસિદ્ધિમાં આણ્યા. તેમનો એ ઉપકાર ભૂલવા જેવો નથી.

૪. બીજા પાસેથી જ્ઞાન કેવી રીતે મેળવવું તે અંગે ગીતાનો નીચેનો શ્લોક યાદ કરવા જેવો છે (૪, ૩૪) —

तद्विद्धि प्रणिपातेन परिप्रश्नेन सेवया ।

‘નમીને, પ્રશ્ન પૂછીને, સેવીને જ્ઞાન પામવું.’

૫. થિયોસોફી એટલે ઈશ્વર સંબંધી એક જ્ઞાનદંષ્ટિ - તત્ત્વવિચાર. યુરોપ તરફ અર્વાચીન સમયમાં તે ભભો થયો છે, અને હવે બંધે જ ફેલાયો છે. કર્નલ આલ્ફોર્ટ અને મેડમ બ્લેવેટ્સ્કી એ તે પંથનાં આદ્ય સંસ્થાપક ગણાય. આપણા દેશમાં રાજકીય આગેવાન તરીકે નજીતાં થયેલ શ્રીમતી એની બિસન્ટ પણ તે પંથનાં એક નજીતાં આગેવાન હતાં.

યોગવિદ્યા અને ગૃહવિદ્યામાં તે પંથને ખાસ રસ હોવાથી, હિંદના પ્રાચીન ગ્રંથોનો અભ્યાસ તે લોકો ખાસ કરતા.

અશ્નો

૧. સિલોન પરદેશીઓના હાથમાં શી રીતે ગયું ?

૨. સિલોનમાં બૌદ્ધ ધર્મગ્રંથોનો અભ્યાસ ફરીને શી રીતે શરૂ થયો ?

રામન કેથલિક ધર્મ = ખ્રિસ્તી ધર્મનો મૂળ
એક સંપ્રદાય, જેનો વડો ધર્મગુરુ
પોપ છે

રબિસ્ટર નં [ઈ.] = નોંધપત્રક
કારકિર્દી સ્ત્રી [ફા.] = કારભારદરમ્યા-
નનો સમય
વલંદા પું ૫૦ વં = હોલેંડના ૫૦ લોકો
સામંત પું [સં.] = રાજાનો મોટો
નગીરદાર કે સરદાર

સિંહલ વિં [સં.] = સિંહલદ્વીપનું - લંકાનું
વિહાર પું [સં.] = બૌદ્ધ ભિક્ષુઓનો મઠ
પાલિ ભાષા સ્ત્રી = એક પ્રાચીન ભાષા
(મગધ તરફની) જેમાં બૌદ્ધ ગ્રંથો
લખાયેલા છે
શ્રામણર પું [સં.] = ૨૦ વર્ષ નીચેનો
બૌદ્ધ ભિખ્ખુ
અનુનય પું [સં.] = વિનવણી; કાલાવાલા

२७

आलुडो जोगी

- सोनला वाटकडी ने रूपला कांगसडी,
वाळुडो जोगी वेठो नाहवा, रे भरथरी ! १
- हाथपग चोळे एना घरनी असतरी,
वांसाता मोर चोळ माडी, रे भरथरी ! २
- मोर चोळतां एन् हैडुं भराणुं जो,
नेणले आंसुडलांनी धार, रे भरथरी ! ३
- ‘नहि रे वादलडी ने नहि रे वीजलडी,
ओचितां नीर क्यांथी आध्यां,’ रे भरथरी ! ४
- ‘आवी काया रे तारा बापनी हती जो,
ए रे कायानां मरतूक थियां,’ रे भरथरी ! ५
- ‘कहो तो माताजी अमे दुवारकां जायें जो,
दुवारकानी छापुं लई आवुं, रे भरथरी ! ६
- कहो तो माताजी अमे हींगळाज जायें जो,
हिंगळाजनां ठूसरा लई आवुं, रे भरथरी ! ७
- कहो तो मातजी अमे काशी जायें जो,
काशीनी कावडचुं लई आवुं, रे भरथरी ! ८
- कहो तो मातजी अमे जोगीडा थायें जो;
वहो तो लईए भगवो भेख,’ रे भरथरी ! ९
- ‘बार वरस वेठा राजवटुं, करो जो,
तेरमे वरस लेजो भेख,’ रे भरथरी ! १०
- ‘बार वरस माता केणीए न जोयां जो,
आज लेखुं रे भगवो भेख,’ रे भरथरी ! ११
- ‘देश जाजे ने दीकरा परदेश जाजे जो,
एक म जाजे वहेनीबाने देश,’ रे भरथरी ! १२
- ‘देश जोयो ने माता परदेश जोया जो,
एक न जोयो वहेनीबानो देश,’ रे भरथरी ! १३

આંવાની ઢાળે ને સરોવરની પાળે જો, ઝતરી છે જોગીની જમાત, રે ભરથરી !	૧૪
નળંદની દીકરી ને સોનલવાઈ નામ જો, સોનલવાઈ પાળીડાંતી હાર, રે ભરથરી !	૧૫
‘કહો તો માંમી તમારો વીરોજી દેખાડું જો, કહો તો દેખાડું વાળો જોગી,’ રે ભરથરી !	૧૬
‘સાચું બોલો તો સોનવાઈ સોનલે મઢાવું જો, જૂઠું બોલો તો જીમડી વાડું,’ રે ભરથરી !	૧૭
‘હાલો દેરાળી ને હાલો જોઠાળી જો, જોગીડાની જમાત જોવા જાયેં,’ રે ભરથરી !	૧૮
થાઢ મરીને શગ મોતીડે લીધો જો, વીરને વધાવાને જાય, રે ભરથરી !	૧૯
વહેની જોવે ને વહેની રસ રસ રોવે જો, મારો વીરોજો જોગી હુવો, રે ભરથરી !	૨૦
‘કહો તો વીરાજો મારા પાલખી મંગાવું જો, કહો તો અવાવું પાછાં રાજ,’ રે ભરથરી !	૨૧
‘પાલખી ન જોઈ’ વહેનીવા, રાજ નવ જોઈ જો, કરમે લખ્યો છે ભગવો ભેલ,’ રે ભરથરી !	૨૨

(લોકસાહિત્ય)

સ્વાધ્યાય

૧. ભરથરી, ગોપીચંદ, ગોરખનાથ, મચ્છેન્દ્રનાથ વગેરે ભેગી — વૈરાગી લોકોની કથાઓ લોકસાહિત્યમાં ઘણી ઊતરેલી છે. તેમાંના કેટલાક પ્રથમ અવસ્થામાં વૈભવશાળી રાજવીઓ હતા; અને પછી વૈરાગ્યનાં કાંઈ નિમિત્ત મળતાં તેવા જ ઉચ્ચ તપસ્વીઓ થયા હતા. લોકહૃદયમાં તેમના હૃદયદ્રાવક કથાપ્રસંગો અંકાઈ ગયેલા છે.

૨. ગોપીચંદ રામ ધણે વૈભવશાળી હતા. તેની માતા જ્ઞાની હતી. ગોપીચંદ રામ — આ લોકગીતનો બાળુડો ભેગી — નાહવા બેઠો; ત્યારે તેની સુંદર કાયા નેઈને માતાને એવો વિચાર આવ્યો કે, આવી સુંદર કાયા પણ છેવટે માટીમાં મળી જવાની છે, તો પછી તે કાયા વડે કાંઈ કાચમી ઉન્નતિ સિદ્ધ કરવી એ જ યોગ્ય કહેવાય. ગૌતમ બુદ્ધને પણ એ જ ભતનો વિચાર આવ્યો હતો, તે યાદ કરવા જેવું છે.

૧. નેઈએ.

કવિતામાં 'રે ભરથરી' એવો જે શબ્દ આવે છે, તે ભર્તૃહરી રાજને સૂચવતો હોવા કરતાં, એકતારા ઉપર આ રાગો ગાતા ફરનારા વેરાગી યાચકોને—પોતાને સંબોધીને છે.

૩. ગોપીચંદની માતા દીકરાને ભેખ લેતા પહેલાં બાર વરસ સુખ ભોગવી લેવા કહે છે. પણ દીકરો તેનો સચોટ જવાબ આપે છે કે, બાર વરસ કોણે નેયાં? મૃત્યુ ગમે ત્યારે આવે. નીચેનું સુભાષિત આના અનુસંધાનમાં યાદ કરો:—

અજરામરવત્ પ્રાજ્ઞો વિદ્યામર્થં ચ ચિન્તયેત્ ।

ગૃહીત ઇવ કેશેષુ મૃત્યુના ધર્મમાચરેત્ ॥

—બુદ્ધિશાળી માણસે વિદ્યા અને અર્થ મેળવતી વખતે પોતે અજર-અમર છે એમ વિચારવું; પણ ધર્મ આચરવાનો હોય ત્યારે જાણે ચમરાજ એ આવીને કેશ પકડ્યા હોય એમ વિચારવું.

પ્રશ્નો

૧. પુત્રને નવરાવતી વખતે માને આંસુ શા માટે આવ્યાં?
૨. ભેખ લઈને બહેનને દેશ જવાની મના પુત્રને માતા શા માટે કરે છે?

કાંગસડી સ્ત્રી = કાંસડી
ધરતી અસતરી = પરણેલી સ્ત્રી - પત્ની
મોર પું = બરડાના ઊભા બે ભાગમાંનો
કોઈ એક
મરતૂક નં = મૃત્યુ
હવારકાની છાપું = દ્વારકાની યાત્રા કર્યાની
નિશાનીરૂપે ત્યાંની મુદ્રા - છાપ પોતાના
શરીર ઉપર પડાવતી તે
હિંગળાજ = એક દેવી (ભરવાડ - રબારી
કામ પોતાની કુળદેવી માને છે)
હૂમરો પું = પથ્થરનો માણકો
કાવડયું સ્ત્રીબંધન = કાવડો; ગંગાજળથી
ભરેલાં વાસણ બે બાજુ જૂલે તેમ

વાંસ ઉપર ભેરવી લઈ જાય છે તે
ભેખ પું = સંન્યાસનો વેશ - સંન્યાસની
દીક્ષા
કેણીએ ન નેયાં = કોઈએ નેયાં નથી
(બાર વરસ કોણે નેયાં? ત્યાર
પહેલાં પણ મૃત્યુ થાય)
પાણીડાંની હાર = પાણી ભરવા જતી
સ્ત્રીઓની પકિત - હાર, તેમાં
સોનલે મઠાવું = સોનાનાં ઘરેણાં પહેરાવી
શરીર ઢાંકી દઈ
શગ ભરીને = ટોચેટોચ - પૂરેપૂરે ભરીને
રસ રસ રેવું = આંસુની ધાર સતત વહે
એ રીતે રુદ્ધ કરવું

૨૮

લોકકેળવણીનું એક અંગ

૧

વૈદિક સાહિત્યમાં સભા અને સમિતિ એ બે પ્રજાકીય સંસ્થાઓને પ્રજા-પતિનાં જોડિયાં આળોકના ગૌરવભર્યાં નામથી વર્ણવી છે. એવા ભાવથી કે કોઈ પણ સંસ્કારી સમાજના નિર્વાહને માટે એ વસ્તુઓ અનિવાર્ય છે. આ પ્રજાકીય સંસ્થાઓ આપણા દેશની પ્રાચીન સમાજવ્યવસ્થા અને રાજ્યવ્યવસ્થાનાં મુખ્ય અને સજીવ અંગો હતી. જ્યાં સુધી આપણા દેશમાં સ્વરાજ્ય ચાલ્યું, ત્યાં સુધી આ સંસ્થાઓ જીવંત રહી; અથવા એમ કહેવું એ વધારે સાચું છે કે, જ્યાં સુધી આ સંસ્થાઓ જીવંત હતી અને તેમના પાયા ઉપર દુનિયામાં હજી સુધી ખીન્ન કોઈ દેશે નથી સિદ્ધ કર્યું એવું પ્રજાતંત્ર આપણા લોકોએ ચલાવ્યું, ત્યાં સુધી આપણું સ્વરાજ્ય ટક્યું. આપણી આ સંસ્થાઓમાં સડો પેસતાં આપણે આપણું સ્વરાજ્ય ગુમાવી બેઠા.

કોઈ પણ સંસ્થા — ધાર્મિક, સામાજિક કે રાજકીય — ત્યાં સુધી જ જીવંત રહી શકે છે અને પ્રજામાં પ્રાણ પૂરી શકે છે, જ્યાં સુધી તેનો દરેકે દરેક સભ્ય જાગૃત રહી એ સંસ્થાના નિર્ણયોમાં ભાગ લે, તેનું કામકાજ તપાસતો રહે અને તેમાં કાંઈ પણ ખામી હોય તે સુધારવા પોતાનો બનતો પ્રયત્ન કરે. પણ જે ક્ષણે, અમુક સારા અથવા સમર્થ નેતાઓના હાથમાં કારભાર છે અને તેઓ જે કરે તે ઠીક જ હશે, એવી આરામી વૃત્તિ ધારણ કરીને લોકો બેસી જાય, તે જ ક્ષણે સંસ્થાને ક્ષય લાગુ પડે.

સંસ્થાનું તંત્ર અમુક ડાહ્યા માણસો ભલે ચલાવે, તેમના શાસન પ્રમાણે ચાલવામાં જ આપણું શ્રેય છે, એવી માન્યતા પણ આ વૃત્તિના મૂળમાં ઘણી વાર હોય છે. જોકે અમુક ડાહ્યા માણસોના શાસન પ્રમાણે ચાલનાર સમાજ હંમેશાં દુઃખી હોય છે, પછાત હોય છે, અવ્યવસ્થિત હોય છે એમ પણ નથી હોતું. અશોક, અકબર કે શાહજહાનના રાજ્યમાં અત્યારના કોઈ પણ પ્રજાસત્તાક કરતાં લોકો ઓછા સુખી હશે એમ માનવાનું કશું કારણ નથી. છતાં ઇતિહાસ કહે છે કે એ સ્થિતિ ઇષ્ટ તો નથી જ. કારણ, એ સ્થિતિમાં સુખ અને વ્યવસ્થા હોવા છતાં, સમાજની ધુરા ઉપાડનાર અમુક વ્યક્તિઓ અથવા ખાસ વર્ગનો જ વિકાસ થાય છે; અને આમવર્ગનું જીવન ભલે વ્યવસ્થિત હોય, પણ તેની પાછળ જ્ઞાન ન હોવાથી તેમાં કોહવાટ જલદી શરૂ થાય છે. જ્ઞાન હોય તો જ સડો ન આવી શકે.

અજ્ઞાન સમાજમાં નિર્દોષતા ભલે હોય, પણ સડાને દાખલ થવાને દરવાજા હમેશાં મોકળા હોય છે. નેતાઓના હાથમાં તંત્ર સોંપી લોકો ગફલતમાં રહીને ઊંઘી જાય છે. નેતાઓ ઉપરની તેમની શ્રદ્ધાના મૂળમાં પણ અજ્ઞાન જ હોય છે. અને અજ્ઞાનમૂલક શ્રદ્ધાનું ખીન્નું પાસું વહેમ છે. અજ્ઞાન સમાજ હમેશાં વહેમધર્મી બની જાય છે. અને દશ એટલે સુધી આવી પહોંચે છે કે, સમાજની ધુરા ચલાવનારો ખાસ વર્ગ પણ સમાજના નિયમન માટે આમવર્ગના વહેમને આશ્રય લેવા લલચાય છે. આપણા જોગી, જતિ અને આવાઓએ આમ જ વહેમને પોષણ આપ્યું છે ને? અને છેવટે તેઓ પોતે પણ જાતે જ નિર્માણ કરેલા વહેમોમાં ફસ્યા છે, અને સમાજમાં વહેમનું સામ્રાજ્ય વર્ત્યું છે. આપણા દેશની બધી પ્રવૃત્તિય સંસ્થાઓ — ગ્રામપંચાયતો, જ્ઞાતિનાં પંચો, ધર્મના સંઘો, ધંધાદારી મહાજનો — એ બધાનો ઇતિહાસ તપાસતાં તેમાં ઘણી વાર આવું જ અનેકું જોવામાં આવે છે.

સમાજના વહેમ અને સડાથી જેમનો આત્મા કુકળી જાયો એવી વ્યક્તિઓ આપણા સમાજમાં અનેક થયેલી છે; અને તેમણે સમાજને શુદ્ધ કરવાને જખરા અને સફળ પ્રયત્નો પણ કરેલા છે. છતાં સમાજને સુસ્થિત રાખવાની જવાબદારી જ્યારથી અમુક ખાસ વર્ગ ઉપર જ નાખી દઈને બેસી જવાની ટેવ આપણને પડી, ત્યારથી વ્યક્તિઓના અનેક પ્રયત્નો છતાં, આમવર્ગ ફરી ફરીને ઊંઘી ગયો છે. જૂના સડા નવા રૂપમાં ફરી ફરીને દાખલ થયા છે. સમાજનો અમુક ખાસ વર્ગ નહિ, પણ પ્રજાસમસ્ત જગત રહે અને પોતાની જવાબદારી સમજે, તો જ સમાજ શુદ્ધ અને તંદુરસ્ત રહે. સમસ્ત પ્રજાને જગત રાખવા માટે સમાજની વ્યવસ્થા સાચા પ્રજાતંત્રના ધોરણ ઉપર ચાલવી જોઈએ અને સાચું પ્રજાતંત્ર સમાજ જગત રહે તો જ ચાલી શકે અને ટકી શકે. આમ આ બે વસ્તુઓ એકબીજાના કારણ તેમ જ પરિણામરૂપ છે.

પણ અત્યારે તો પ્રજાતંત્રનાં મોટાં ધામ ગણાતા ઇંગ્લેંડ, ફ્રાન્સ કે અમેરિકા જેવા દેશોમાં પ્રજાસત્તાક ગણાતાં રાજ્યતંત્રોમાં પણ આમવર્ગ પોતાનો અવાજ નથી પહોંચાડી શકતો અને પોતાનું હિત નથી જાળવી શકતો, એવો પોકાર ઘણા લોકહિતવાદીઓ ઉઠાવી રહ્યા છે. તેનું મુખ્ય કારણ એટલું જ છે કે, એ દેશનાં તંત્રોમાં સત્તા અમુક મધ્યવર્તી સભાઓમાં કેન્દ્રિત કરવામાં આવી છે. એ મધ્યવર્તી સભાઓ સમસ્ત પ્રજાની સાચી અને પૂરી પ્રતિનિધિ થઈ શકતી નથી. આમવર્ગ પાસે મતાધિકાર છે, પણ એ મતાધિકારનું બળ ચૂંટાયેલા પ્રતિનિધિઓ ઉપર યોગ્ય અંકુશ રાખવા પૂરતું નથી નીવડતું. તેના કરતાં, પોતાના

જીવન સાથે સીધો અને નિકટનો સંબંધ ધરાવતાં તમામ કામોની વ્યવસ્થા, જોમાં પોતે પ્રત્યક્ષ ભાગ લઈ શકતા હોય તેવાં પોતાનાં જ મંડળો દ્વારા લેકો કરી લે, તો તેમની સ્વતંત્રતા વધારે સચવાય, તેમને પોતાની જવાબદારીનું વધારે ભાન રહે, તેઓ પોતાનું હિત વધારે જાળવી શકે અને સાચું પ્રગતંત્ર તથા સાચું સ્વરાજ્ય વધારે દરજ્જે સિદ્ધ કરી શકાય.

આપણે એક કાળે આપણા ગ્રામસમાજો, જ્ઞાતિસમાજો, ધંધાદારી મહાજનો અને ધર્મસંઘો દ્વારા સ્વરાજ્ય ભોગવતા હતા. પણ ઉપર જણાવ્યું તેમ, ત્યારથી સાર્વજનિક કામોની જવાબદારી પ્રજાએ ગામના પટેલિયાઓને, જ્ઞાતિ કે મહાજનના શેઠોને અને મંદિરના મહારાજો કે મકના મહંતોને સોંપી દીધી, ત્યારથી પ્રજા નિસ્તેજ અને પરાધીન બનવા માંડી. આપણે તેજસ્વી બનવું હોય, સ્વતંત્ર થવું હોય, સ્વરાજ્ય ભોગવવું હોય, તો પોતાનાં કામ પોતાનાં જ મંડળો મારફત કરી લેતાં આપણે શીખવું જોઈશે.

એક વાત સ્પષ્ટ છે કે, પ્રગતંત્રનો નિર્વાહ બહુમતીથી જ થઈ શકે. બહુમતી વિના પ્રગતંત્રના નિર્વાહનો ખીજો માર્ગ હજી જડ્યો નથી. પણ બહુમતી સાચી જ હોય, ગાહી જ હોય, એમ કાંઈ હિંમેશાં બનતું નથી. સમાજના ગાહા માણસો લઘુમતીમાં હોય એવું ઘણીયે વાર બને છે. તે વખતે ગાહા માણસોનો ધર્મ એ છે કે, ધીરજ રાખી, લોકોને કેળવી, તેમના અભિપ્રાયો ગદલાવડા અને પોતાના પક્ષમાં બહુમતી મેળવવી. આમવર્ગમાં જોઈએ તેટલી અકબલ કે ગાહાપણ નથી, અને નિર્ણય કરવામાં તે ભૂલ કરી બેસશે, એમ કહી ગાહા માણસો એવો આગ્રહ રાખે કે, સત્તા એકલા અમારા જ હાથમાં હોવી જોઈએ, અને અમને સત્તા નહિ મળે તો અમે રિસાર્થ બેસીશું, એ બરાબર નથી. ગાહા લોકોએ પોતાના વિચારો અને નિર્ણયો અમલમાં મુકાવવા હોય તો તેમણે તંત્રની અંદર રહી સમજાવટથી બહુમતી મેળવવી જોઈએ. અત્યાર સુધીના ઇતિહાસના અનુભવ ઉપરથી જણાયું છે કે, સમાજનાં યોગક્ષેમ માટે તથા સમાજની સુસ્થિતિ અને પ્રગતિને માટે છેવટની સત્તા પ્રજા સમસ્તની પાસે જ હોવી જોઈએ. પ્રજા ભૂલ કરશે તો ભૂલ માટે સહન કરી લેશે; પણ ભૂલ થઈ જશે માટે પ્રજા પાસે સત્તા અને જવાબદારી ન હોય, એ વસ્તુ બરાબર નથી. બેજવાબદાર માણસોનો કદી વિદાસ થતો જ નથી. ભૂલ કરીને ઠોકરો ખાતાં ખાતાં માણસ તેમ જ સમાજ ઘડાય છે. જવાબદારી લઈને ભૂલ કરવાનો હક, એ પ્રગતંત્રનું બહુ કીમતી સ્વ છે.

પણ ગાહા માણસોએ બહુમતીની ભૂલ દેખતાં છતાં શા માટે એ ભૂલને વશ થવું? બહુમતી ખાડામાં પડતી હોય તેથી લઘુમતીએ પણ શું તેની પાછળ

જવું? જ્યાં મૂલ ગંભીર ન હોય અને મોટા સિદ્ધાંતનો સવાલ ન હોય, ત્યાં અહુ-મતીને વશ થવામાં સરવાળે હિત જ હોય છે. પણ જ્યાં તેમ ન હોય અને વશ થવાથી સ્વધર્મમાં અથવા સિદ્ધાંતપાલનમાં ક્ષતિ આવતી હોય, ત્યાં લઘુમતી પાસે સત્યાગ્રહનો માર્ગ છે. પ્રગ્નતંત્ર મનુષ્યરચિત હોઈ તેના નિર્ણયો જરૂર ભૂસને પાત્ર છે. જેમને એ નિર્ણયો ભૂલભરેલા લાગતા હોય, સમાજહિતના વિદ્વાતક લાગતા હોય, તેઓ એ નિર્ણયો સામે સવિનય ભંગનો ઉપાય લઈ એ નિર્ણયો સુધરાવે. તેમ કરવાનો તેમનો કેવળ હક નહિ પણ તેમની ફરજ છે. સત્યાગ્રહના ઉપાયથી પ્રગ્નતંત્ર કેવળ અહુમતીની જોડકમી મટી, સમસ્ત પ્રગ્નનું તંત્ર અને છે.

સભાઓ અને સમિતિઓ પ્રગ્નતંત્રના નિર્વાહનાં મુખ્ય સાધનો છે એ કહેવાઈ ગયું છે. સભા દ્વારા લોકમત ઉત્પન્ન કરી શકાય, કેળવી શકાય, સંગ-હિત કરી શકાય અને લોકોનો છેવટનો નિર્ણય વ્યક્ત કરી શકાય. એ નિર્ણયનો અમલ સમિતિઓ દ્વારા થઈ શકે. કેવળ મતપેટી આગળ જઈ તેમાં મત નાંખી આવવાથી સાચું સ્વરાજ્ય નહિ ભોગવાય, પણ પોતાના ગામની અને જિલ્લાની, પોતાના ધંધાનાં મહાજનની તથા પોતાની જ્ઞાતિની સભાઓમાં બેસી પોતાનાં કામ જવાબદારીના ભાનથી ચલાવતાં અને ઉકેલતાં આપણે શીખવું જોઈ શે. એ આજે આપણને યરાયર નથી આવડતું; અને સૌનો અનુભવ છે કે, આપણી જ્ઞાતિનાં પંચોમાં, લોકલ બોર્ડોની તથા મ્યુનિસિપાલિટીની સભાઓમાં, તેમ જ મહાસભાની સમિતિઓમાં પણ, સભાસંચાલનના આપણા અજ્ઞાનને કારણે, પ્રગ્નનો ઘણોયે વખત ઘણી વાર યરગાદ થતો જોવામાં આવે છે. તેથી જ સભાસંચાલનના નિયમોનું જ્ઞાન સૌને આવશ્યક અને છે. લોકકેળવણીનું એ એક મહત્ત્વનું અંગ છે.

છતાં આખરે નિયમો તો જડ વસ્તુ જ છે. સભાના સભ્યોમાં નિયમપાલન કરી કામ સારી રીતે આટોપવાની વૃત્તિ હોય તો જ નિયમો માર્ગદર્શક થઈ પડે છે. આઠી કોઈ માણસ એવો જ નિશ્ચય કરીને બેસે કે, સભાના દરેકેદરેક કામમાં દખલ કરવી અને સભાનું કામ ચાલવા જ ન દેવું, તો આ નિયમોની જ મદદ લઈને તે ઘણી મુશ્કેલીઓ ભમી કરી શકે. એવે પ્રસંગે પ્રમુખની કરતબગારી કામ આવે છે; અને તેટલા જ માટે પ્રમુખની વિશેષ સત્તાઓ હોય છે. વળી કેટલીક વાર એવું અને છે કે, સભામાં અહુ મહત્વના પ્રશ્ન ઉપર ચર્ચા કે નિર્ણય કરવાનો હોય ત્યારે સભામાં ક્ષોભ ફેલાય છે, ઘોંઘાટ થાય છે અને કેટલીક વાર શમ્ભોની તકરારમાંથી લોકો મારામારી ઉપર પણ આવી જાય છે. પણ સભા હંમેશાં સભ્ય માણસોની જ હોઈ શકે એ ધ્યાનમાં રાખવાની જરૂર છે. અને સભ્ય અથવા

સંસ્કારી માણસ તે કહી શકાય જે પોતાના પ્રતિપક્ષીનું દષ્ટિખિંદુ સમજવા હંમેશાં તત્પર હોય, અને સમજીને તેની બરાબર કદર કરે. ભલે પોતાનો મત ભિન્ન હોય, પણ પ્રતિપક્ષી શા માટે અમુક મત ધરાવે છે એ તે હંમેશાં સમજી લે એટલું જ નહીં, પણ તેની મુશ્કેલીઓનો વિચાર પણ કરે. ભિન્ન મતના તથા ભિન્ન પરંપરાના લોકો ચર્ચા કરે તેથી જે માણસો ટેવાયેલા હોય, તે જ સભામાં યોગ્ય રીતે ભાગ લઈ શકે.

નરહરિભાઈ દ્વા. પરીખ

૨

न सा समा यत्र न संति संतो न ते संतो ये न भणन्ति धम्मं ।
रागं च दोसं च पहाय मोहं धम्मं भणन्ता च भवन्ति संतो ॥

(જાતક ૯, ૫૦૯)

(જેમાં સારા માણસો નથી તે સભા નથી. જેઓ ધર્મનું કથન નથી કરતા તેઓ સારા માણસો નથી. રાગ, દ્વેષ, તથા મોહને છોડીને ધર્મનું કથન જેઓ કરે છે, તેઓ જ સારા માણસો છે.)

બૌદ્ધોના ધર્મગ્રંથ જાતકમાંથી ઉતારેલો ઉપરનો શ્લોક આપણને આદર્શ સભાનો ખ્યાલ આપે છે. અંગત રાગ, મોહ વગેરે દોષોને બાજુએ રાખી, શું કરવા જેવું છે તે શું નથી કરવા જેવું, એનું કથન કરનાર સારા માણસો જે સમૂહમાં હોય, તેને સભા કહી શકાય. પ્રાચીન કાળમાં આપણા સમાજમાં કારીગર વર્ગોનાં, ન્યાતોનાં તથા ગામનાં સમૂહજીવનનાં કાર્યો સભા દ્વારા જ થતાં. આ બધી જ સભાઓ ઉપર આદર્શને પાર પાડતી હતી એમ તો ન જ કહી શકાય; પરંતુ એ વખતની સભાઓના કામકાજના નિયમો જેતાં આપણને એટલું તો માલૂમ પડે છે કે, આ આદર્શને વ્યવહારમાં ઉતારવાને મદદરૂપ થઈ પડે એવા આ નિયમો હતા. જેઓ ખીજના ઉપર અંગત આક્ષેપો કરે, જેઓ સભામાં વિચારવા માટે રજૂ થયેલા મુદ્દાની મર્યાદા બહાર જઈ બોલે અથવા નિર્થક બોલે, તેને તેમ કરતાં અટકાવીને સભાપતિ સભામાં સારા માણસો જ બોલે એ પરંપરા જાળવી રાખતો.

આ સભાઓ લોકતંત્રનું મુખ્ય અંગ હોવાથી, નાગરિકો પોતાના અભિપ્રાયો તથા નિર્ણયો સભામાં જાહેર કરતા અને તે પ્રમાણે સમાજજીવનનો વહીવટ ચાલતો. વખત જતાં આપણા દેશમાંથી લોકતંત્રનું બળ ઘટતું ગયું, સમૂહજીવનનાં કાર્યો કરવાની સત્તા થોડાક આગેવાનોના હાથમાં જઈ પડી, અને

સભામાં કામ કરવાની પદ્ધતિ પણ બંધ પડી. સભામાં શી રીતે કામ કરવું તેનું જ્ઞાન પણ આપણે ગુમાવ્યું. એ આજનાં આપણાં ન્યાતનાં પંચોની તથા ખીજી સભાઓની કાર્યવાહી ઉપરથી આપણે જોઈ શકીએ છીએ. આ જ્ઞાનનો અભાવ આપણાં સમય તથા શક્તિનો ઘણી વાર નાહક વ્યય કરે છે. વળી લોક-તંત્રના પાયા ઉપર સ્વરાજ સ્થાપવા ઇચ્છતી પ્રજા સંગઠિત થઈ પોતાની વ્યવસ્થાશક્તિ ખીજીની જે તેમ કરી શકે તેમ હોવાથી, અને પ્રજાની દરેક વ્યક્તિ સમૂહજીવનનાં કાર્યોમાં રસપૂર્વક ભાગ લે તેમાં જ લોકતંત્રની સફળતા રહેલી હોવાથી, આ બંને વસ્તુને સાધ્ય કરવામાં સહાયબૂત થઈ પડતી સભાઓના સંચાલનનું જ્ઞાન આવશ્યક છે.

કીકુભાઈ રતનજી દેસાઈ

સ્વાધ્યાય

૧. પ્રાચીન વૈદિક કાળમાં તેમ જ બૌદ્ધ કાળમાં સભા-સમિતિમાં મળીને વિચારણા કરવી એ બહુ પ્રચલિત હતું. બુદ્ધે તો એમ પણ કહ્યું છે કે, વજ્રજ્યો અને લિચ્છવીઓ જ્યાં સુધી સભા-સમિતિમાં ભેગા થવાનું ચાલુ રાખશે, ત્યાં સુધી તેમનું રાજ્ય ટકી રહેશે. (જુઓ ૨૬ મો પાઠ)

૨. લોકશાહી રાજ્યતંત્રમાં તો પાર્લમેંટ જેવી મોટી સભાઓ જ દેશનો વહીવટ સંભાળે છે; અને અત્યારની મોટી મોટી વેપારી પેઢીઓ પણ ડિરેક્ટરો વગેરેની સભાઓથી પોતાનો કારભાર સંભાળતી હોય છે. આમ સભાસંચાલન એ આધુનિક જમાનામાં પણ એક અગત્યની વસ્તુ બની રહી છે.

શ્રી. કીકુભાઈ રતનજી દેસાઈએ (જન્મ ઈ. સ. ૧૮૬૯) ‘સભાસંચાલન’ નામે પુસ્તક લખ્યું છે. તેમાંથી આ પાઠનો પછીનો ભાગ લીધો છે. તે પુસ્તકની પ્રસ્તાવના શ્રી. નરહરિભાઈ દા. પરીએ (જન્મ ઈ. સ. ૧૮૯૧) લખી છે. તેમાંથી આ પાઠનો પ્રથમ ભાગ લીધો છે.

૩. આખી પ્રજામાં અમુક હાથા કે ચતુર લોકો જ બધું સંભાળે, તો પ્રજાનો બાકીનો ભાગ આરામી અને જડ બનતો જાય; અને પછી પેલા હાથા લોકો પણ પ્રજાની એ જડતાનો લાભ ઉઠાવે તથા પ્રજા વધુ જડ બને એવું ઇચ્છે. માટે પ્રજાનાં બધાં માણસોએ જ નયત તથા સાવધાન રહેવું જોઈએ. એ માટેનું મુખ્ય સાધન સભા-સમિતિ જ કહેવાય.

પ્રશ્નો

૧. લોકશાહીના સંચાલનમાં બધાં જ માણસોએ કેમ જ્ઞાનપૂર્વક ભાગ લેવો જોઈએ ?
૨. સભા એ લોકશાહીનું આવશ્યક અંગ શાથી કહેવાય ?
૩. બહુમતી બૂલ કરતી હોય ત્યારે સમજદાર લોકોએ તેનો વિરોધ શી રીતે કરવો ? સત્યાગ્રહ એટલે શું ?
૪. સંચાલનના નિયમો વિનાની સભા શું બની રહે ?

વૈદિક વિં [સં.] = વેદોને લગતું કે
 વેદોના સમયને લગતું
 સમિતિ સ્ત્રીં [સં.] = મંડળી; નાની
 સભા
 પ્રત્નપતિ પું [સં.] = સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિનો
 અધિષ્ઠાતા દેવ
 નિર્વાહ પું [સં.] = નભતું તે; ટકાવ
 થવા તે
 પ્રત્નતંત્ર નં [સં.] = લોકો પોતાના ચૂંટેલા
 પ્રતિનિધિઓ દ્વારા પોતાનો રાજકારભાર
 ચલાવે તે; લોકશાહી
 શાસન પું [સં.] = આજ્ઞા; ઉપદેશ
 ધુરા સ્ત્રીં [સં.] = ધૂસરી
 આમવર્ગ પું = સાધારણ લોકોનો વર્ગ -
 સમૂહ
 જોગી પું = સાધુ; બાવો
 જતિ પું = યતિ; જૈન સાધુ
 વર્તવું અઠકિં = પ્રવર્તવું; ચાલુ થવું
 ગ્રામપંચાયત સ્ત્રીં = ગામનો વહીવટ
 સંભાળનાર સભા - મંડળ
 પંચ નં = કોઈ વાતનો તોડ લાવવા
 નિમાયેલા પાંચ કે તેથી વધુ માણસો
 મહાજન નં [સં.] = સરખા ધંધાદારી-
 ઓનું મંડળ કે સંઘ
 સુસ્થિત વિં [સં.] = સારી રીતે ગોઠવા-
 યેલું; દંડ
 લોકહિતવાદી વિં [સં.] = લોકોના સમગ્ર
 હિતને જ દ્રષ્ટિ સમક્ષ રાખીને બધું
 વિચારનાર
 મંચવર્તી વિં [સં.] = કેન્દ્રીય; મુખ્ય; વડું

બહુમતી સ્ત્રીં = મોટા ભાગના લોકોનો
 મત જે હોય તે પ્રમાણે કામ ચલાવવું
 તે (ર) મોટા ભાગનો મત (તેથી
 જાલડું લઘુમતી)
 યોગક્ષેમ પું; નં [સં.] = જે વસ્તુ ન
 હોય તે મેળવની, અને હોય તેનું રક્ષણ
 કરવું તે (ર) કુશળતા; આખાટી
 સૂત્ર નં [સં.] = ધ્યેય તરીકે સ્વીકારેલું
 દ્વંડં વાક્ય (ર) નિયમ; વ્યવસ્થા
 સવિનયભંગ પું = અન્યાયી કાયદોનો
 ભંગ કરી સત્યાગ્રહ કરવો તે
 જોહુકમી સ્ત્રીં = જીલમ; આપખુદી
 લોકલ ખોર્ડ નં [ફં.] = જિલ્લા કે તાલુ-
 કામાં જ્યાં સુધારાઈ નથી હોતી
 ત્યાંની સ્થાનિક સ્વરાજ્યની સંસ્થા
 સભાસંચાલન નં [સં.] = સભાનું કામ
 વ્યવસ્થાસર ચલાવવું તે
 કરતબગારી સ્ત્રીં = કામકાજની આવડત;
 કુનેહ
 સભ્ય વિં [સં.] = વિવેકી; સંભાવિત;
 શિષ્ટ (ર) પું સભાસદ
 પ્રતિપક્ષી વિં [સં.] = સામા પક્ષનું; બીજા
 અભિપ્રાયવાળું
 પરંપરા સ્ત્રીં [સં.] = જૂના કાળથી
 ચાલતા આવેલા રીતરિવાજ; મત
 - સંપ્રદાય વગેરે
 જ્વલત નં = જુદા ભગવાનના પૂર્વજન્મોની
 કથા વર્ણવતો ગ્રંથ (ર) તેવી કથા
 કાર્યવાહી સ્ત્રીં = કામકાજ; કાર્યક્રમ
 (ર) તેની નોંધ

૨૯

વૈશાલીનો પરાજય

૧

એક સમયે ભગવાન બુદ્ધ રાજગૃહમાં ગૃધ્રદ્રૂટ પર્વત ઉપર વિહાર કરતા હતા. તે દરમિયાન મગધરાજ અન્નતશત્રુને વન્નજીઓ પર આક્રમણ કરવાનો વિચાર થયો. એણે કહ્યું, ‘આવા મહાસમૃદ્ધિવાળા તથા મહાપ્રતાપશાળી વન્નજીઓનો હું ઉચ્છેદ કરીશ, હું તેમને જડમૂળથી ઉખેડી નાખીશ.’

હવે અન્નતશત્રુ મગધરાજને પોતાના મહામાતૃ વસ્સકાર બ્રાહ્મણને કહ્યું, “તમે ભગવાન પાસે જાઓ; જઈને ભગવાનને મારા વંદન કહો તથા ક્ષેમકુશળ પૂછો; અને કહો કે ભગવન, અન્નતશત્રુ મગધરાજ વન્નજીઓ પર આક્રમણ કરવા ઇચ્છે છે. તે કહે છે કે, ‘આવા મહાસમૃદ્ધિવાળા તથા મહાપ્રતાપવાળા વન્નજીઓનો હું ઉચ્છેદ કરીશ, વિનાશ કરીશ; હું તેમને જડમૂળથી ઉખેડી નાખીશ.’ પછી ભગવાન તમને જો કહે, તે ધ્યાનપૂર્વક સાંભળીને અહીં આવીને મને કહો. કારણ કે, તથાગતો અસત્ય બોલતા નથી.”

‘બહુ સારું,’ કહી મગધરાજ અન્નતશત્રુની આજ્ઞાને માથે ચડાવી, વસ્સકાર બ્રાહ્મણે અનેક સુંદર વાહનો નેડાવ્યાં; અને તેમાંના એક સુંદર વાહનમાં બેસીને એ અંધા સાથે પોતે રાજગૃહમાંથી રવાના થયો અને ગૃધ્રદ્રૂટ પર્વતની પાસે આવ્યો. જ્યાં સુધી વાહનો જઈ શક્યાં, ત્યાં સુધી વાહનમાં અને પછી વાહનમાંથી ઊતરી પગપાળો તે ભગવાન પાસે આવી પહોંચ્યો. પરસ્પર વિનય તથા પ્રશંસાનાં વચનોનો શિષ્ટાચાર થયા બાદ, તે ભગવાનની સમીપ બેઠો અને આ પ્રમાણે બોલ્યો, “અન્નતશત્રુ મગધરાજને આપનાં ચરણોમાં પ્રણામ કહ્યા છે અને તે આપના કુશળસમાચાર પૂછે છે. હાલ તે વન્નજીઓ પર આક્રમણ કરવાની ઇચ્છા રાખે છે. તે કહે છે કે, આવા મહાસમૃદ્ધિવાળા તથા મહાપ્રતાપવાળા વન્નજીઓનો હું ઉચ્છેદ કરીશ, નાશ કરીશ; હું તેમને જડમૂળથી ઉખેડી નાખીશ.”

હવે આ સમયે આયુષ્યમાન આનંદ^૧ ભગવાનની પાછળ બિભો બિભો વાયુ નાખતો હતો. ભગવાને આયુષ્યમાન આનંદને પૂછ્યું, ‘કેમ આનંદ, વન્નજીઓ વારંવાર સંમેલન કરે છે, તથા એ સંમેલનમાં લગભગ અંધારે એકઠા થાય છે, એમ તેં સાંભળ્યું છે ને?’

‘વન્નજીઓ વારંવાર સંમેલનો કરે છે, એમ મેં સાંભળ્યું છે, ભગવન.’ આનંદે જવાબ દીધો.

૧. બુદ્ધ ભગવાનનો પ્રિય શિષ્ય.

‘જ્યાં લગી, આનંદ, વજ્રજ્યો વારંવાર સંમેલનો કરી એકત્ર રહે, ત્યાં લગી તેમની ઉન્નતિ જ થશે; અવનતિ નહીં થાય.

‘આનંદ, તેં એમ પણ સાંભળ્યું છે ને કે, વજ્રજ્યો સઘળા સાથે જ એસે છે, સાથે જ ઊઠે છે અને સાથે જ કામ કરે છે?’

‘હા, ભગવન! એમ પણ સાંભળ્યું છે.’

‘આનંદ, જ્યાં લગી વજ્રજ્યો એમ કરશે, ત્યાં લગી તેમની ઉન્નતિ જ થશે; અવનતિ નહિ થાય.

‘વારુ, આનંદ, તેં એમ સાંભળ્યું છે ને કે, વજ્રજ્યો જે કાયદો ધડ્યો હોય તેનો ઉચ્છેદ નથી કરતા, તથા પોતાના પૂર્વજોના પ્રાચીન ધર્મમાં આત્મા આવે છે?’

‘હા જી, એમ મેં સાંભળ્યું છે.’ આનંદે કહ્યું.

‘જ્યાં સુધી, આનંદ, વજ્રજ્યો એમ કર્યા કરશે, ત્યાં સુધી તેમની ઉન્નતિ જ થશે; અવનતિ નહીં થાય.

‘વળી આનંદ, તેં એમ પણ સાંભળ્યું છે ને કે, વજ્રજ્યો પોતાના વડીલોને સત્કારે છે, માન આપે છે, પૂજે છે અને તેમનું કહ્યું માને છે?’

‘હા ભગવન! એમ મેં સાંભળ્યું છે.’ આનંદે કહ્યું.

‘જ્યાં લગી વજ્રજ્યો એમ કર્યા કરશે, ત્યાં લગી, હે આનંદ, તેમની ઉન્નતિ જ થશે; અવનતિ નહીં થાય.

‘અને, આનંદ, તેં એમ પણ સાંભળ્યું છે ને કે, વજ્રજ્યો કુલકુમારીઓ તથા કુલસ્ત્રીઓને ઉપાડી નથી જતા તથા તેમના પર અળાત્કાર નથી કરતા?’

‘હા, ભગવન, એમ મેં સાંભળ્યું છે.’ આનંદે કહ્યું.

‘તો આનંદ, જ્યાં લગી વજ્રજ્યો એમ કરશે, ત્યાં લગી તેમની ઉન્નતિ જ થશે; અવનતિ નહીં થાય.

‘વળી, આનંદ, તેં એમ પણ સાંભળ્યું છે ને કે, વજ્રજ્યો પોતાનાં આભ્યંતર તેમ જ આહ્ય ચૈત્યોને સત્કારે છે, માન આપે છે, પૂજે છે, તથા પરાપૂર્વથી તે ચૈત્યોને અપાતા આવેલા ધાર્મિક અલિ આપવામાં બેદરકાર નથી રહેતા?’

‘હા, ભગવન, એમ મેં સાંભળ્યું છે.’

‘આનંદ, જ્યાં લગી એમ થયા કરશે, ત્યાં લગી વજ્રજ્યોની ઉન્નતિ જ થશે; અવનતિ નહિ થાય.

‘આનંદ, તેં એમ સાંભળ્યું છે ને કે, વજ્રજ્યોએ અરહન્તોના યોગ્ય રક્ષણ માટે તથા તેમને ઉચિત આશ્રય આપવા માટે બંદોબસ્ત કરેલો છે, કે

જેથી દૂરથી અરહન્તો પોતાના દેશમાં આવે અને આવેલા હોય તે સુખરૂપ વિહાર કરે ?

‘હા ભગવાન, એમ મેં સાંભળ્યું છે.’ આનંદે કહ્યું.

‘આનંદ, જ્યાં લગી વજ્રજ્યો એટલું કરે છે, ત્યાં લગી તેમની ઉન્નતિ જ થશે; અવનતિ નહિ થાય.’

હવે ભગવાને મહામાતૃ વસ્સકાર બ્રાહ્મણને કહ્યું, ‘એક વખત મારો વૈશાલીમાં સારન્દદ નામના ચૈત્યમાં નિવાસ હતો. ત્યાં મેં વજ્રજ્યોને આ સાત કટ્યાણુકારી ધર્મોનો બોધ દીધો હતો. જ્યાં લગી, હે બ્રાહ્મણ, વજ્રજ્યોમાં આ સાત ધર્મો હશે, જ્યાં લગી વજ્રજ્યોને આ સાત ધર્મોનો ઉપદેશ મળ્યા કરશે, ત્યાં લગી તેમની ઉન્નતિ જ થશે; અવનતિ નહીં થાય.’

આ ઉપરથી મહામાતૃ વસ્સકાર બ્રાહ્મણે ભગવાનને કહ્યું, ‘હે ગોતમ, આમાંના એક પણ કટ્યાણુપ્રદ ધર્મ વડે વજ્રજ્યોની ઉન્નતિ જ થાય, અવનતિ નહીં થાય; તો પછી સાત કટ્યાણુપ્રદ ધર્મો ભેળા હોય, ત્યારે પૂછવું જ શું ? અન્નતશત્રુ મગધરાજ યુદ્ધમાં વજ્રજ્યોને નહીં જીતી શકે, — તેમનું મન સંપાદન કર્યા વગર. હીક, હે ગોતમ, હવે અમે જઈશું, અમારે ઘણાં કામ છે.’

‘જેવી તમારી ઇચ્છા, બ્રાહ્મણ.’ જવાબ મળ્યો.

પછી મહામાતૃ વસ્સકાર બ્રાહ્મણ ભગવાનનાં વચનો વડે તૃપ્ત તથા પ્રસન્ન થઈ, આસનેથી ઊઠી, ચાલી નીકળ્યો.

૨

વસ્સકાર બ્રાહ્મણ રાજા પાસે પાછો જતાં રાજાએ તેને, ‘ગુરુભગવાને શું કહ્યું,’ એમ પૂછ્યું. તેણે ગોતમ શ્રમણે કહ્યું હતું તેમ કહ્યું; અને ઉમેર્યું, ‘હે રાજા, વજ્રજ્યો કેમે ન જિતાય એમ નથી; ફક્ત તેમનું મન સંપાદન કરીને અથવા તેમનામાં ફૂટ પાડીને જ કામ લઈ શકાય એમ છે.’

ત્યારે રાજાએ એને કહ્યું કે, તેમનું મન સંપાદન કરવા જતાં તો આપણા હાથી, અશ્વો વગેરે ઝોજા થાય. માટે ભેદથી જ જીતવાનો કોઈ માર્ગ થતાવ.

ત્યારે તેણે કહ્યું, ‘મહારાજ, તમે સભામાં વજ્રજ્યો સંબંધી વાત કાઢજો એટલે હું તમને કહીશ કે, ‘મહારાજ, તમારે વજ્રજ્યો ઉપર શા માટે આક્રમણ કરવું જોઈએ ? એ રાજાએ પોતપોતાના ખેતી, વેપાર વગેરે ધંધા કરીને છો ને પોતાનું ગુજરાન ચલાવે.’ ત્યારે તમે એમ કહેજો કે, ‘કેમ ભલા, આ બ્રાહ્મણ વજ્રજ્યોની વાતમાં આડો આવે છે ?’ તે જ દિવસે પછી હું વજ્રજ્યોને ભેટ મોકલાવીશ; તે જીત કરીને તમારે મને આરોપી હરાવીને મારફૂટ કર્યા વગર

માત્ર મારું શિરોમુંડળ કરાવી મને નગરની હદ બહાર કાઢી મૂકવો. એટલે હું, ‘આ નગરનો ગઢ તથા ખાઈ મેં બંધાવ્યાં છે; હું એનાં એકેએક નખળાં સખળાં ઠેકાણાં બાળું છું; થોડા જ વખતમાં હું એને સીધા કરીશ,’ એમ કહીશ. એ સાંભળીને તમારે કહેવું, ‘જા, જા, થાય એ કરી લેને.’”

રાજાએ એ પ્રમાણે બધું કર્યું.

લિચ્છવીઓએ વસ્સકારના દેશવટાની વાત સાંભળી. તેઓએ કહ્યું કે, એ લુચ્યા બ્રાહ્મણને ગંગાને આ કાંડે જ આવવા ન દેવો જોઈએ. એક જણે કહ્યું કે, આપણો પક્ષ લેવા જતાં તો એને આમ થયું છે. એટલે બધાએ, ‘તો ભલે આવે,’ એમ કહ્યું.

તે આવ્યા પછી, ‘અમારે માટે તેં શું કર્યું હતું?’ એમ પૂછવામાં આવતાં તેણે બધી વાત કહી. લિચ્છવીઓએ કહ્યું કે, ‘હાલો રાજાએ આવો ભારે દંડ કરવો એ યોગ્ય નથી.’ પછી તેઓએ તેને પૂછ્યું, ‘ત્યાં તારો શો હોદ્દો હતો?’ તેણે કહ્યું, ‘હું વિનિશ્ચયામાય^૧ હતો.’ ‘તો અહીં પણ એ જ હોદ્દો તને આપીએ છીએ,’ એમ કહી, તેઓએ તેને ન્યાય આપવાના કામ ઉપર નિયુક્ત કર્યો.

તે બહુ સારી રીતે ન્યાય કરવા લાગ્યો. વળી રાજકુમારો તેની પાસે શિષ્ય શીખવા આવવા લાગ્યા. પોતાની પ્રતિષ્ઠા જાળવવા પછી એક દિવસ તેણે એક લિચ્છવીને એક બાળુએ લઈ જઈને, ‘ખેતી તો કરે છે ને?’ એમ પૂછ્યું. ‘હા કરું છું,’ લિચ્છવીએ જવાબ આપ્યો. ‘એ બળદ નેડીને?’ તેણે ફરી પૂછ્યું. ‘હા, એ બળદ નેડીને,’ જવાબ મળ્યો. આટલું કહીને વસ્સકાર ચાલ્યો ગયો. પછી એક બીજા લિચ્છવીએ પેલા લિચ્છવીને પૂછ્યું, ‘આચાર્ય તને શું કહ્યું?’ પેલાએ થયેલ પ્રશ્નોત્તર જણાવ્યા. પણ આને ભરોસો ન આવ્યો અને મને તે ખરી વાત નથી કહેતો, એમ એણે વિચાર્યું. બન્ને વચ્ચે ઘાટ પડી.

બ્રાહ્મણ બીજો દિવસે એક બીજા લિચ્છવીને, ‘આજે શાક શેનું ખાધું?’ એમ પૂછીને ચાલ્યો ગયો. બીજા એક જણે એને પૂછ્યું કે, ‘આચાર્ય તને શું કહ્યું?’ અને પહેલાની પેઠે અશ્રદ્ધા થતાં એ બન્ને વચ્ચે ઘાટ પડી.

બ્રાહ્મણે વળી બીજા એક દિવસે કોઈ લિચ્છવીને એક બાળુએ લઈ જઈને, ‘બહુ જ ગરીબ છો કે શું?’ એમ પૂછ્યું. તેણે સામું પૂછ્યું, ‘તમને કોણે કહ્યું?’ ‘ફલાણા લિચ્છવીએ,’ બ્રાહ્મણે જવાબ દીધો.

વળી એક બીજા લિચ્છવી પાસે જઈને એને પૂછ્યું કે, ‘તું બહુ ડરપોક છે શું?’ ‘તમને કોણે કહ્યું?’ એણે પૂછ્યું. ‘ફલાણા લિચ્છવીએ,’ બ્રાહ્મણે જવાબ દીધો.

૧. વિનિશ્ચય-ફેંસલો આપનાર પ્રધાન, ન્યાયાધીશ.

આવી રીતે એકબીજાની ખોટી ખોટી વાતો કરીને ત્રણ વરસમાં એણે એ લિચ્છવી રાજાઓમાં બે જણ એક રસ્તા પર સાથે ચાલી ન શકે એટલી બધી કડવાશ ભીમી કરી દીધી; અને પરિણામ જોવા માટે સન્નિપાત-ભેરી વગડાવી. લિચ્છવીઓ, ‘ભલે મોટા હોય તે જ જાય; ભલે શૂરા હોય એ જ જાય; અમે તો કાંઈ નથી જતા,’ એમ કરી ગયા નહીં. ખાત્તાણે જાણ્યું કે, હવે સમય છે. તેણે અન્નતશત્રુ રાજાને સમાચાર મોકલ્યા કે, તાબડતોમ ચડી આવો.

રાજાને એ સંદેશો મળતાં તે ડંકા દેતો લશ્કર સાથે નીકળી પડ્યો. વૈશાલિકેએ, ‘રાજાને ગંગાને આ કાંઠે જ નહિ આવવા દઈએ,’ એમ વિચારી પડો વગડાવ્યો. પડો સાંભળ્યા છતાં, ‘ભલે મોટા મોટાઓ જ જાય,’ એમ કહીને લોકો ભેગા ન થયા. ‘નગરમાં નહિ પેસવા દઈએ, પારણાં બંધ કરીને ખેસીશું,’ એમ કહી પડો વગડાવ્યો; છતાં એક પણ જણ ન આવ્યો. અને રાજા ઉઘાડા પારણા વાટે અંદર પેસી, તેમનો જડમૂળથી વિનાશ કરી, પાછો વળ્યો.

સંખાં ધર્માનંદ કોસળી

સ્વાધ્યાય

૧. અધ્યાપક ધર્માનંદ કોસળીએ ‘બુદ્ધચરિત’ લખ્યું છે. તેમાં વજ્ર-લિચ્છવી લોકોના મહાન ગણરાજ્યનો મગધના રાજાએ શી રીતે અંત આણ્યો તેને લગતી કથા પરિશિષ્ટમાં આપી છે. તેમાંથી આ પાઠ ઉતાર્યો છે.

પ્રાચીન કાળમાં આવાં પ્રબલસત્તાક ગણરાજ્યો આપણા દેશમાં ઘણાં હતાં. ધીમે ધીમે એકસત્તાધીશ રાજાઓએ તેમને પોતાના સામ્રાજ્યમાં ભેળવી લીધાં. બુદ્ધ ભગવાને ગણસત્તાક રાજ્યને ટકવા માટે આવશ્યક કથા સાત નિયમો બતાવ્યા હતા, અને તેમનું પાલન કરવામાં નિષ્ફળ જતાં વૈશાલીના પ્રખ્યાત વજ્ર ગણરાજ્યનો શી રીતે નાશ થયો, તેની સુંદર કથા આમાં આવે છે.

૨. “વારંવાર સંમેલન કરે છે” — આનો અર્થ એવો કરવામાં આવે છે કે, ‘દિવસમાં ત્રણ વખત સંમેલન કરે છે અને વચ્ચે વચ્ચે પણ મળતા રહે છે.’ “લગભગ બધાય એકઠા થાય છે” — એટલે, ગઈ કાલે મળ્યા હતા, પરમ દિવસે પણ મળ્યા હતા, તે વળી પાછા આજ શા માટે એકત્ર થવું — એવો વિચાર કરી, કોઈ પણ ગેરહાજર રહેતો નથી.

“સઘળા સાથે જ ભેસે છે છં” એટલે કે, ‘જ્યારે સન્નિપાત-ભેરી — એકત્ર થવાની ખબર આપવા માટે વગાડવામાં આવતા નગારાનો અવાજ — સાંભળે છે, ત્યારે, આજે મારે ઘેર કાંઈ શુભાવસર — સારું ટાણું — છે, એમ કહી, સંમેલનમાં જવાનું માંડી વાળતા નથી... સંમેલનમાં વિચાર કરી, સલાહ લઈ, કર્તવ્ય કરી, જ્યાં સુધી એક પણ જણ નથી બિઠતો, ત્યાં સુધી બધા નથી બિઠતા.’

૩. બુદ્ધ ભગવાને વજ્રજ્યોતના ગણરાજ્યને ટકી રહેવા માટે જે સાત કલ્યાણકારી ધર્મો ઉપદેશ્યા હતા, તેમાં ભેગા મળી સંમેલન કરવાનો — સમા ભરવાનો ધર્મ પ્રથમ હતો, તે લક્ષમાં રાખવા જેવું છે. બધા પોતાની જવાબદારી સમજ ભેગા થાય અને

વિચારણામાં ભાગ લે, એ લોકતાંત્ર માટે આવશ્યક છે, એવું ગયા પાઠમાં આવેલું વિધાન અહીં યાદ કરો.

પ્રશ્નો

૧. બુદ્ધે વજ્જ-લિચ્છવીઓને કયા સાત કલ્યાણકારી ધર્મો ઉપદેશ્યા હતા?
૨. વરસકાર આસાણે તે ધર્મનો ભંગ શી યુક્તિ વડે કરાવ્યો?

રાજગૃહ નં [સં.] = મગધ દેશની
પ્રાચીન રાજધાની

વિહાર કરવો = સાધુ-ભિક્ષુઓ ફરતા
ફરતા આવી ચડવું

મહામાત્ય પું [સં.] = મહા - મુખ્ય,
વડો અમાત્ય - પ્રધાન

તથાગત વિં [સં.] = પરમપદે પહોંચેલ;
બુદ્ધ થયેલ

આભ્યંતર વિં [સં.] = નગરની અંદર
આવેલું

બાહ્ય વિં [સં.] = નગરની બહાર આવેલું
થેત્ય નં [સં.] = દેવસ્થાન

અરહંત વિં પું = પરમજ્ઞાની; બુદ્ધ;
તીર્થંકર

ભેદ પું [સં.] = ફાટફૂટ

શિક્ષ્ય નં [સં.] = કળા-કારીગરી

૩૦

રામરાજ્ય

[વાલ્મીકિ રામાયણમાં બાલકાંડમાં શરૂઆતમાં નારદ મુનિ વાલ્મીકિને રામની આખી કથા ટૂંકમાં સંભળાવે છે. તેમાંથી આ ભાગ વાંચો.]

[અનુષ્ટુભ]

વાલ્મીકિ એકદા પૂછે, તપ-સ્વાધ્યાયમાં રત;
વાગ્વિદ્યાવિદ્ એવા જે, મુનિ નારદ શ્રેષ્ઠને — ૧
“કોણ આ લોકમાં આજે, વીર ને ગુણવાન છે;
કર્તવ્યવૃદ્ધિ, ધર્મજ્ઞ, સત્યવાદી, દૃઢવ્રતી? ૨
કોણ ચારિત્રયુક્ત ને, હિતેચ્છુ સર્વ ભૂતનો;
વિદ્યાવાન, શક્તિશાલી ને વહુ છે પ્રિયદર્શને; ૩
સંયમી ને જિતક્રોધ, અસૂયાવિણ, ધીર જે;
કોમતાં યુદ્ધમાં देखી, ભય પામે સુરાસુર; ૪
ઉદાર ને સમર્થ જે, ત્રૈલોક્યનાય રક્ષણે;
પ્રજાનુગ્રહમાં રક્ત, સઘઠ્ઠા ગુણનો નિધિ; ૫

આ સર્વ ગુણલક્ષ્મી શું, વસે પુરુષ એકમાં; છે સૂર્ય, ચંદ્ર, વાયુ ને, મધવા, વિષ્ણુ, અગ્નિ શો ?	૬
કો એવો જાણવા ઇચ્છું, છે કૌતૂહલ તો મને; મહર્ષિ છો સમર્થ તો, જાણવા નર, આવ, એ."	૭
સાંભળી વચનો આ સૌ, બોલ્યા સહર્ષ નારદ : "મુનિ ત્રિકાલના જ્ઞાતા, સુળો વાલ્મીકિ જે કહું.	૮
કહ્યા તમે ગુણો સર્વે, હોવા દુર્લભ એકમાં; વિચારતાં કહું સુળો, નર એ, ગુણયુક્ત જે.	૯
ઇશ્વાકુ વંશમાં જન્મ્યા, જાણીતા રામનામથી, સંન્મી ને મહાવીર, તેજસ્વી ધીર ને વઢી.	૧૦
છે બુદ્ધિનીતિયુક્ત ને, શ્રીમાન, પ્રિયભાષણ, મહાસ્કંધ, મહાવાહુ, શંખગ્રીવ, મહાહનુ.	૧૧
મહાઝરુ, મહાધન્વી, ગૂઢશત્રુવિનાશક; આજાનવાહુ સુશિર, સુલલાટ સુવિક્રમ.	૧૨
સમાંગ ને સમાકૃતિ, સ્તિગ્ધવર્ણ, પ્રતાપવાન, પીનવક્ષ, વિશાલાક્ષ, લક્ષ્મીવાન, સુલક્ષણ.	૧૩
પાઠે વચન ધર્મજ્ઞ, પ્રજાના હિતમાં રત; યશસ્વી જ્ઞાનસંગ્રહ, પવિત્ર, નમ્ર, શાંત ને.	૧૪
પ્રજાપતિ સમા ધાતા, શ્રીમાન, રિપુનાશક; રક્ષતા જીવલોકને, ધર્મરક્ષક છે વઢી.	૧૫
સ્વધર્મની કરે રક્ષા ને રક્ષા સ્વજનો તળી; વેદવેદાંગના જ્ઞાતા, નિષ્ણ ^૧ છે ધનુર્વેદમાં.	૧૬
સર્વશાસ્ત્રાર્થતત્ત્વજ્ઞ તેજસ્વી સ્મૃતિવાન ને; સૌ લોકપ્રિય એ સાધુ, મહાત્મા ને ત્રિચક્ષણ.	૧૭
સદા અનુસરે સંતો ^૨ , સરિતા જેમ સિંધુને; આર્ય, સમાનભાવી ને સદૈવ પ્રિયદર્શન.	૧૮
એવા સર્વ ગુણોવાળા કૌશલ્યાનંદવર્ધન; સમુદ્ર જેમ ગંભીર, હિમવાન સમા સ્થિર.	૧૯

૧. - ના બેવો. ૨. નિપુણ. ૩. સદા સંતોને અનુસરે છે.

૧૫૮

વિષ્ણુ શા . વીર્યવંતા ને ચંદ્ર શા પ્રિયદર્શન;
 ક્રોધે કાલાગ્નિ જેવા એ, ક્ષમામાં પૃથિવી સમા. ૨૦
 કુવેર જેમ છે દાની, સત્યે ધર્માવતાર ને;
 છે એવંગુણ-સંપન્ન^૧, રામ સત્ય-પરાક્રમી.” ૨૧

*

*

*

“ છે રામરાજ્યમાં લોકો, સાનંદ તુષ્ટ ને સુખી,
 પુષ્ટ, ધાર્મિક, ના રોગી, દુર્ભિક્ષ-ભયમુક્ત ને. ૨૨
 ના કો પુરુષ દેવશો, સ્વપુત્રને કદા મૃત,
 નારી ના વિધવા ધશો, સદા રહેશે પતિવ્રતા. ૨૩
 ના હશે ભય અગ્નિનો, ડૂબે કો જીવ ના જાહે;
 ના ભય વાયુથી કોને, પીડાય જ્વરથી ન કો;
 નહિ પીડે ક્ષુધા કોને, તસ્કર-ભય ના કદો. ૨૪
 નગરો, રાષ્ટ્ર, સૌ થશે, પૂરણ ધનધાન્યથી;
 કૃતયુગ વેસે જેમ, આનંદ સહુ રહે સદા. ૨૫
 કરશે અશ્વમેધ ને વહુ સુવર્ણકો^૨ વઢી,
 ધન અસંખ્ય આપશે, બ્રાહ્મણોને મહાશય. ૨૬
 રાજવંશ વધે તેમ, અનેક રાજ્ય સ્થાપશે;
 ચાતુર્વર્ણ્ય પ્રમાણે સૌ, આચરે નિજ ધર્મ જે. ૨૭
 એક હજાર એક સો વર્ષ પર્યન્ત રામ તો,
 કરી રાજ્ય તણી સેવા, એ જશે બ્રહ્મલોકમાં.” ૨૮

અનુ૦ હંસાખડેન મહેતા

સ્વાધ્યાય

૧. શ્રી. હંસાખડેન (જન્મ ઈ. સ. ૧૮૬૭) મહેતાએ વાલ્મીકિ રામાયણનો સમશ્લોકી અનુવાદ પ્રસિદ્ધ કરવા માંડ્યો છે. આ પાઠનો ભાગ ‘બાલકાંડ’ની શરૂઆતમાં આવે છે. તેમાં રામના તથા રામરાજ્યના ગુણો વિષે સુંદર વર્ણન છે.

૨. રામના ગુણોનું વર્ણન કરતાં કવિની કલ્પનાના પુરુષોત્તમનું ચિત્ર રજૂ થાય છે. શારીરિક, માનસિક અને આધ્યાત્મિક આવી ગુણસંપત્તિ એક પુરુષમાં એકસાથે હોવી એ શાથી દુર્લભ મનાય છે, તે સમન્વય તેણે છે.

૧. ઉપર કહેલા ગુણોવાળા.

૨. એક પ્રકારનો યજ્ઞ.

રામરાત્ર્યમાં પુત્ર-પ્રતિ કોઈ અકાળે મરતું નથી એ બાબત અગે જુઓ વિદ્યાપીઠ વાચનમાળા સાતમી ચોપડી, 'અમારા કુળમાં કોઈ અકાળે મરતું નથી' એ પાઠ. ધર્મનું પાલન બરાબર કરવામાં આવે તો આવી અકાળ મૃત્યુ જેવી આપત્તિઓ તથા દુષ્કાળ-દુર્ભિક્ષ જેવાં સંકટો પણ ન આવે, એવી માન્યતા છે. જુઓ વિનય વાચનમાળા પુસ્તક ૧, 'કુરુધર્મ' પાઠ.

૩. મૂળ સંસ્કૃત શ્લોકો પણ, રસ પડે તો, જુઓ. તો એમનો પ્રસાદ ચાખવા મળશે..

પ્રશ્નો

૧. રામમાં કયા કયા ગુણો વર્ણવાયા છે તે તમારા શબ્દોમાં ગોઠવીને કહો.

૨. રામરાત્ર્યમાં શું શું ન થાય એમ વર્ણવ્યું છે?

કર્તવ્યબુદ્ધિ વિં [સં.] = કર્તવ્ય-કરજ

વિષે જેની બુદ્ધિ આગ્રહ રાખે છે તેવું

ભૂત નં [સં.] = પ્રાણી

પ્રિયદર્શન = પ્રિયદર્શન પણ (જેનું દર્શન

પ્રિય લાગે તેવું છે)

અસૂચા સ્ત્રીં [સં.] = અદેખાર્થ

પ્રભતુચ્છ પું [સં.] = પ્રભતની સેવા

રક્ત વિં [સં.] = મગ્ન; તલ્લીન

મધવા પું [સં.] = ઈંદ્ર

મહારકંધ વિં [સં.] = મોટા રકંધ -

ખભાવાળું

શંખગ્રીવ વિં [સં.] = શંખ જેવી ગ્રીવા -

ડોકવાળું

મહાહતુ વિં [સં.] = મોટી હાતપચીવાળું

ભરુ પું [સં.] = નંધ

આન્નનબાહુ વિં = હીંચણ સુધી પહોંચે

તેવા લાંબા હાથવાળું

સ્નિગ્ધવર્ણ વિં [સં.] = સીનેવાન;

શ્યામવર્ણ

વક્ષ નં [સં.] = છાતી

અક્ષ નં [સં.] = આંખ

ધાતા વિં પું [સં.] = સર્જનહાર

વિચક્ષણ વિં [સં.] = ચતુર

કૌશલ્યાનંદવર્ધન વિં પું [સં.] = માતા

કૌશલ્યાના આનંદને વધારનાર પુત્ર

કાલાસિ પું [સં.] = પ્રલયકાળ વખતે

બધું બાળી નાખવા પ્રગટતો અગ્નિ

ધર્માવતાર વિં પું [સં.] = ધર્મરાત્રના

અવતાર જેવા

દુર્ભિક્ષ પું [સં.] = દુષ્કાળ

તરકર પું [સં.] = ચોર

કૃતયુગ પું [સં.] = સુખ અને સહાયારનો

મનાતો પ્રથમ-સત્યયુગ

અશ્વમેધ પું [સં.] = દિગ્વિજય કરવા

જેમાં થોડો છટો મુકાય છે અને

પછી ચણ કરવામાં આવે છે તે

ચાતુર્વર્ણ્ય નં [સં.] = ચાર વર્ણો

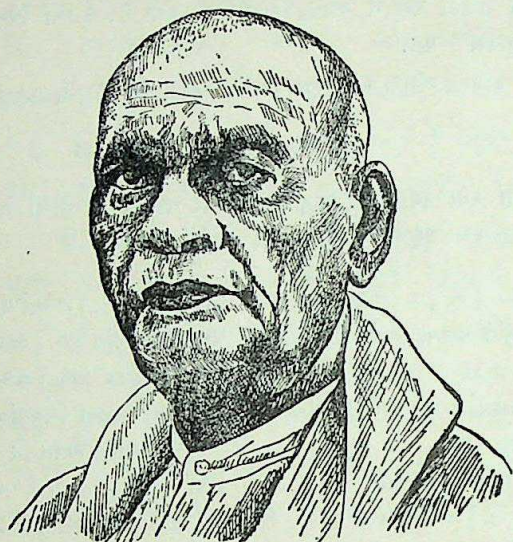
(બ્રાહ્મણ-ક્ષત્રિય-વૈશ્ય-શૂદ્ર)

બ્રહ્મલોક પું [સં.] = બ્રહ્મનો લોક -

પરમપદ, મોક્ષ

૩૧

ગુજરાતના શિરછત્ર

૧

તા. ૧૫-૧૨-'૫૦ના રોજ સવારે ૯ ઉપર ૩૭ મિનિટે સરદારશ્રી વલ્લભભાઈ પટેલે મુંબઈમાં દેહ છોડી. દોઢજ મહિના પર દેશભરમાં તેમની ૭૬મી વરસગાંઠ ઊજવાઈ; ગુજરાતે તે પ્રસંગે મહોત્સવ માણ્યો. ગમે તેવી ઢીલી તથિયત છતાં, તે કારણે સરદારે સૌને મળવાનો લોભ જતો ન કર્યો ને આવ્યા. અને સારું થયું કે આવ્યા. ગુજરાતને તેમનાં દર્શન થયાં; જતાં પહેલાં પોતે પણ આંખ ભરીને પોતાની મૂળ કર્મભૂમિ અને ત્યાંના પોતાના બધા જૂતા સાથીઓને જોઈ શક્યા. સ્થાપનાથી માંડીને આજ સુધી એકધારે રસ લઈ જે સંસ્થાઓનું સંવર્ધન અને પ્રગતિ સાધવા સતત મથ્યા, તેવી નવજીવન અને વિદ્યાપીઠ સંસ્થાઓના ઉત્સવ ઊજવ્યા. ગાંધીજીની પ્રેરણાથી નવજીવન ટ્રસ્ટે વરસોથી મનમાં સેવેલો સંકલ્પ પૂરો કર્યો; અને કુલપતિ તરીકે વિદ્યાપીઠનો પદવીદાન-સમારંભ શરૂ કરતા ગયા અને તેનું કામકાજ જોઈ જાણીને સંતોષ મેળવ્યો.

આ બધું એમને માટે, શાંતિથી જવાની તૈયારીમાં પ્રભુએ સંકેત્યું હતું, એ ત્યારે કોને ખબર હતી? એમને પોતાને ઊંડે ઊંડે એમ હતું ખરું કે, ફરી ન પણ મળીએ; એટલે એ તો મનમાં સૌની વિદાય લઈ ને જ અમદાવાદથી ગયા ત્યારે ગયા હશે.

૧૬૧

ગુજરાતની ફૂલપાંખડી સ્વીકારીને અમદાવાદથી દિલ્હી ગયા ત્યારે તેમને મનમાં એમ હતું ખરું કે, હજી ગુજરાતના ખીજા ભાગોમાં જવાનું આકા છે તે ફરી જાનેવારીમાં પૂરું કરીશ. એમ બે હપતે ગુજરાતનાં સૌ ભાઈબહેનો અને કાર્યકર્તાઓને મળવાનો ખ્યાલ હતો. પરંતુ દિલ્હી ગયા પછી તબિયતે પાછો ઊથલો ખાધો; અને તેમને મુંઝઈ આણુવામાં આવ્યા. આવીને બે દિવસ તો ઘણું સારું લાગ્યું. સૌને થયું કે, મુંઝઈની હવા હવે ઠીક સુધારો કરી આપશે. પણ એ તો ઓલવાતા દીવાનો છેલ્લો ઝગકારો જ હતો; ગુરુવારે રાત પછી તબિયત કથળી અને શુક્રવારે સવારે દેહ છૂટી ગયો !

દેશને માટે આ ઓચિંતી ખબર હતી. માંદા હતા પણ આટલી જલદી લીલા સંકેતો એમ નહોતું લાગતું. તેથી દેહાંતની ખબર મળતાં દેશ ડઘાઈ ગયો. ૧૯૪૭થી દેશનું જે ઘડતર થઈ રહ્યું હતું, તેનો મોટો સ્તંભ તૂટી પડ્યો ! ગુજરાતનું શિરછત્ર ગયું; ગુજરાતમાં ૧૯૧૫થી શરૂ થયેલો એક યુગ આથમ્યો, અને નવા યુગની મથામણ શરૂ થઈ.

૨

ઈ. સ. ૧૯૧૫માં ગાંધીજી દેશમાં પધાર્યા, ત્યારે સરદારને અમદાવાદમાં ગોડવાયે ત્રણ વરસ થવા આવ્યાં હતાં. ઘણા વડાઓ કરતા આવ્યા છે એમ, તે ગુજરાત ક્લબમાં પોતાનો ફાજલ વખત ટોળાટપા અને પત્તાં-ટીચણીમાં ગાળતા. પણ એમના હૃદયમાં ઊંડી આગ હતી. તે ટિળક મહારાજના ભક્ત હતા. સ્વરાજ માટે બળબળતા દેશભક્ત હતા. પણ કરવું શું ? ત્રાસવાદીને રસ્તે જતાં શું વળે ? અને બોલ બોલ કરવાથી કે તીખા તીખા દરાવો કરવામાત્રથી પણ શું વળે ? એ બધાની વ્યર્થતા સાફ જણાતી હતી. તો પછી રસ્તો શો ? પહેલેથી તે ઓછા-ઓલા અને ઝાઝા-કરવૈયા હતા. કેવળ શબ્દોના બખાળા કાઢવા ને તે રીતે અંતરની આગની બળતરા કાઢવી, એ એમનો માર્ગ નહોતો.

દેશના સેવકોમાંથી ગાંધીજીમાં એમણે પહેલવહેલું એ દર્શન જોયું કે જેમાં કશું કરી દેખાડવાનો પૂરો અવકાશ મળે અને હથેળીમાં માથું લઈને કામ કર્યાની ટાઢક બળબળતા દિલને મળી શકે. ગાંધીજી વિષેના વલ્લભભાઈના આ દર્શને એમને વટલાવ્યા; જે ખોટના માર્યા પોતાના અંતરની આગને પત્તાં ટીચીને ઢાંકતા, તે ખોટ પુરાઈ; અને તેની સાથે એમના જીવનનો નકશો દોરાઈ ગયો. વલ્લભભાઈને પોતાના દિલનું કામ મળ્યું. ગુરુને ચેલો મળ્યો એટલું જ નહીં, ચેલાને ગુરુ પણ મળ્યા. અને ચેલાએ ગુરુમંત્રની શક્તિ પ્રકટ કરી ખતાવી.

સ્વરાજ લાવવાને માટે કરવું શું ? લડવું કેવી રીતે ? પ્રબળને તે વિષે તાલીમ શી રીતે આપવી ? આ સવાલ કેવળ સરદારનો જ નહોતો. ૧૯૧૫ પછી

તે સવાલ કોંગ્રેસ અને આખા દેશનો હતો. તેથી જ એનો જવાબ મળતાં ગાંધીજી અને તેમની સાથે સરદાર એકદમ અખિલ હિંદની ભૂમિકામાં પહોંચી ગયા. સરદારે ગુજરાતનું કામ સંભાળી લઈ ગાંધીજીને દેશના વ્યાપક ક્ષેત્રને માટે નવરાશ કરી આપી. ગાંધીજીનાં ગુજરાતનાં અધાં કામોને સંભાળવાં તે જોગવાઈ એ સરદારનું સહજ કાર્ય બની ગયું. આ કામોમાં પહેલાં નાનાં મોટાં અધાં ભાઈબહેનોના અહોળા કુટુંબના તે એક આપ્તજન બન્યા.

આ કામ કરવાને માટે તેમણે ગુજરાત પ્રાંતિક સમિતિને^૧ વાળી; અને એની સાથે તે સમિતિ પણ વંધી અને ગુજરાતની પ્રમુખ પ્રગ્નકીય સંસ્થા બની. નાનાં મોટાં અધાં સેવાકાર્યો આ સંસ્થાની પાંખ તળે રહી દૂંદૂ મેળવતાં થયાં. રચનાકાર્યો મારફત પ્રગ્નશરીરની તાકાત આંધી શકાય અને તેનું હીર પ્રગટ કરી શકાય, એ ખાતરી ગુજરાત દેશને આપી શક્યું, તે શ્રી વલ્લભભાઈની આ સંગઠન-શક્તિ અને કુટુંબભાવથી કામ કરવાની રીતને આભારી છે. આથી કરીને, જેમ કામ થયું તેમ જ તે કરનારા પણ જગતા ગયા, અને ઉપરની પદ્ધતિને પ્રતાપે તેઓ જાગ્યા અને સહેજે એકમૂલ્ય બન્યા.

પણ આ અધામાં એક મોટી શરત હતી. તેને જે ન સમજે તે સરદારને નહીં સમજી શકે. એ હતી સ્વરાજની. રચનાત્મક કાર્યક્રમનાં અધાં કામો કરવા જેવાં છે; તેમાં ભારોભાર દરિદ્રનારાયણની સેવા રહેલી છે, દયા રહેલી છે, રાષ્ટ્ર-પ્રેમ રહેલો છે. પરંતુ તેની પાછળની દૃષ્ટિ કેવળ આધ્યાત્મિક કે કેવળ સામાજિક સુધારણાની નહીં, પરંતુ સ્વરાજ મેળવવાને માટે આત્મશુદ્ધિ કરીને પ્રગ્નને સ્વાવલંબી તે જાગવાન કરવાની હોય. જે કાર્ય કે તેને કરનાર વ્યક્તિ કે સંસ્થા આ ન સમજે, અથવા તો તેને સંભાળીને પોતાનું કામ ન કરે, તેને સરદારની નજરમાં સ્થાન ન મળી શકે. સરકાર પોતાની નથી, તે છતાં આપખણે પ્રગ્ન પોતાનાં કામો કરી શકે; — આ વસ્તુ સરદારે કરી બતાવી. તેમ કરવા માટે ગુજરાતને માટે અધી જોગવાઈ કરવામાં તેમણે મણા ન રાખી, કે જેથી કાર્ય કરનારાઓને વિમાસણ વેધી ન પડે. પ્રત્યક્ષ જે કાંઈ જરૂર હોય તેને મોજૂદાં સાધનો વડે પહોંચી વળીને પણ પ્રગ્નના સ્વરાજની તાકાત વધારવી, તો સૌ વાનાં સારાં થશે, એ એમની સાદી સમજ છે. અને સામાન્ય ગુજરાતીની પણ વહેવાર માટે એ જ સમજ હોય છે. આ વહેવાર સમજમાં સરદારે એક વસ્તુ ઉમેરી લીધી તે એ કે, આ સમજ ગાંધીજીના આદર્શ ખાતે અર્પણ કરવી. તેથી જ કરીને સરદાર લોકશાહી વિચારણાને હંમેશા ચાહતા અને તે એમને પ્રિય હતી.

૧. અખિલ ભારતીય રાષ્ટ્રીય મહાસભા અથવા ટૂંકમાં કોંગ્રેસના સભાસદોએ ચૂંટલા પ્રતિનિધિઓની બનેલી આખા ગુજરાત પ્રાંત માટેની સમિતિ.

૧૯૪૭ પછી — એટલે કે, દેશની રાજદ્વારી લગામ દેશવાસીઓને હાથ આપ્યા પછી, સરદારે પોતાની મૂળ વસ્તુને જ આગળ ચલાવી. નવા સંજોગોને તેમાં ઉપયોગ કર્યો ને તદ્દનુરૂપ કામો ઉપાડ્યાં એટલું જ. એમને મન મૂળ વાત એક જ હતી — દેશની શક્તિ વધારવી અને તેના કલ્યાણનાં કામો કરવામાં તેને વાળવી. કેટલાક લોક કહે છે કે, સરદાર ૧૯૪૭ પછી ખીજા જ દેખાયા; તે મોટા રાજપુરુષ અન્યા. આ અર્ધું સાચું છે. પરરાજમાંથી સ્વરાજ આવ્યું તેથી સરદારની મૂળ શક્તિ ખીજા રૂપે જોવા મળી એ ખરું. આઝી '૪૭થી સરદારનું કામ એક જ હતું. દેશની તાકાત હવે ક્યાં કામો કરીને વધારવી? દેશી રાજ્યોને વ્યવસ્થિત કરી લેવાં જેથી ભારત અખંડ અને; નોકરશાહીને હાથમાં લેવી, વગેરે કામો એક પછી એક ઉપાડવા પાછળ આ નજર રહેલી હતી. આ બધાં કામો એમના લાગનાં હતાં; તેમને એની હથેલી હતી. મોટું કામ રહેતું હતું દેશની અર્થ-વ્યવસ્થા સાખૂત કરવાનું. આ કામ મોટું છે, અટપટું છે. સરદારનું લક્ષ એમાં પળું હતું. એને પહોંચી વળવા માટે દેશે એકતંત્ર બની વ્યવસ્થિત ને સંગઠિત તો રહેવું જ જોઈએ. એ વગર લોકશાહી પણ ન જ નભે, અને કામ તો કાંઈ જ ન થાય. આ સાદી લોક-સમજ સરદારે વ્યાપક એવા સામુદાયિક ક્ષેત્રમાં ઉતારી. છેલ્લે છેલ્લે તે આ કામમાં હતા. તેમાં તેમને હમેશાં ગાંધીજી યાદ આવતા હશે. તે હોત તો કેટલું કામ થાત! — એમ એમને છેલ્લાં ગાંધી-વિહોણાં વરસોમાં લાગ્યા કર્યું છે. પણ એથી એમને એમ થતું કે, આ કામ કરવાનું મૂકીને આપુણ ગયા છે; તે કરવા માટે હું જો જીવું છું તો જીવું છું.

પહેલો હૃદયરોગનો પ્રસંગ અન્યો ત્યારે શ્રી. સુશીલા નય્યર^૧ પાસે હતાં; તેમણે ચાંપતા ઉપાય યોજી તે પ્રસંગને વાળી લીધો. પણ એ તો એમ જ કહેતા કે, 'આપુ પાસે પહોંચી જવામાં^૨ તું આડે આવી. હીક છે. પ્રભુ હજી આપુનું કામ આઝી છે તે કરાવવા માગતો હશે.' અને પાછી એમણે ગાંધીવાળી ને ગમે તેવી તબિયત છતાં કામો વળગ્યા. એ વરસ ખેંચી કાઢ્યાં. તેનું મોટું શ્રેય તેમનાં સુપુત્રી શ્રી. મણિબહેનને જાય છે. એમણે એમને માતાની જેમ છેલ્લાં કેટલાંય વરસોથી સંભાળ્યા છે. પાંચ દસ સેવકો મળીનેય કામ ન દઈ શકે તેવું ને તેટલું કામ એમણે કર્યું છે. સરદારશ્રીને શું કયારે જોઈએ તે તેમણે

૧. આગાખાન મહેલના છેવટના જ્વેલનિવાસ વખતે ગાંધીજીની સાથે રહેલાં ડોક્ટરી વિધાનાં નજાર એક બહેન.

૨. મૃત્યુ પામી ગાંધીજી જ્યાં ગયા છે ત્યાં જવામાં.

કહેવા ઉપર રાખ્યું જ નહિ; જે જ્યારે જરૂરનું હોય તે વગર કહ્યું પૂછ્યું મળ્યા જ કરે, એવી સદા જાગ્રત સેવા કરી. આને માટે દેશે એમનો આભાર માનવો જોઈએ.

પણ છેવટે કદાચ સરદારશ્રીના મનમાં જોડે જોડે અમુક ઉદાસભાવ આવ્યો કે શું? નહીં તો આમ ઓચિંતો દેહ ન પડી જાત. તેમનું કાફું હજી બેચાર વરસ કાઢત. પણ એમ ઈશ્વરને ન રુચ્યું. એણે એમને લઈ લીધા. અને કેને ક્યારે લેવો એની વેળા તો એ જ જાણે છે ને? સરદાર એણે નિર્મેલી ધડીએ જ ગયા. તેમાં જ સૌએ સારું માનીને આગળ ચાલવું જોઈએ.

ગુજરાતના શિરછત્ર એ હતા. એમણે ગુજરાતને એક બની કામ કરવાનો પાઠ શીખવ્યો છે. અને આ કામ સ્વરાજને વફાદાર હોવું જ જોઈએ, એમાં આંધળો પ્રાંતવાદ કે પાગલ કોમવાદ ન હોઈ શકે, એ પણ સરદારની જ શીખ હતી. માનવીની પરખ તો ગાંધીજી કરતાંય કદાચ એમની પાસે વધારે હશે; અને તે ભક્તહૃદયવાળા હતા. જીવનભર દેશની ભલાઈનાં કામોમાં તે ખડે પગે રહ્યા, અને તે કરતા કરતા અંતિમ આરામને માટે સ્તા. તે ક્ષત્રિય હતા. ગીતાકારે કહેલાં ક્ષાત્રકર્મો એમની પ્રકૃતિમાં જડાયેલાં હતાં—

शौर्यं तेजो धृतिर्दाक्षिण्यं युद्धे चाप्यपलायनम् ।

दानमीश्वरभावश्च क्षात्रं कर्म स्वभावजम् ॥^૧

એમના જેવા પુરુષોની જ્યારે ખૂબ જરૂર છે ત્યારે તે ગયા. પણ ટિળક મહારાજ પેડે એમને ખાતરી હતી કે, હિંદમાતાની દૂજેથી જોઈતા નરવીરો મળ્યા જ કરશે. એવા આપણે સૌ બનવા મથીને આ વીર દેશભક્તનું તર્પણ કરી શકીએ. એમનો જીવન-પાઠ યાદ કરીએ તો સરદાર સદાય આપણી પાસે જ છે. એ પાઠ આપીને સરદાર અમર થયા છે.

મગનભાઈ પ્ર૦ દેસાઈ

સ્વાધ્યાય

૧. સરદારશ્રીના દેહાંતને પ્રસંગે (ઈ. સ. ૧૯૫૦) શ્રી મગનભાઈ પ્રભુદાસ દેસાઈએ અર્પેલી ભાવપૂર્ણ શ્રદ્ધાંજલિમાંથી આ પાઠ ઉતાર્યો છે.

દેહાંત પહેલાં સરદારશ્રી ગુજરાતમાં તેમની ૭૬મી વરસગાંઠની ઉજવણી નિમિત્તે આવ્યા હતા. તે વખતે તેમણે નવજીવન કાર્યાલયનાં નવાં મકાનોનું ઉદ્ઘાટન કર્યું હતું

૧. શૌર્ય, તેજ, ધૈર્ય, કુશળતા, યુદ્ધમાં પાછા ન હોવું, દાન, અને પ્રભુત્વશક્તિ— એ ક્ષત્રિયનાં સ્વભાવજન્ય કર્મો છે. (૧૮-૪૨)

૧૬૫

તથા ગુજરાત વિદ્યાપીઠના પદવીદાન સમારંભનું પણ મંગલાચરણ કર્યું હતું. એ બાબતનો ઉલ્લેખ પાઠની શરૂઆતમાં છે. નવજીવન સંસ્થા એટલે ગાંધીજીનાં 'નવજીવન', 'હરિજન-ખંધુ' વગેરે પત્રો અને લખાણો છાપવા અને પ્રસિદ્ધ કરવા સ્થપાયેલી સંસ્થા. ગુજરાત વિદ્યાપીઠના આદ્ય સંસ્થાપક અને કુલપતિ ('ચેન્સેલર') ગાંધીજી હતા; તેમની પછી સરદાર કુલપતિ થયા હતા.

૨. દેશની તથા પ્રજાની તાકાત રચે-વધારે એવાં અમુક આવશ્યક કામોનો કાર્ય-ક્રમ ગાંધીજીએ દેશને આપ્યો છે. તે રચનાત્મક કાર્યક્રમ તરીકે નાણીતો છે. તે કામો જેવાં કે, ખાદી-ગ્રામોદ્યોગ, અસ્પૃશ્યતાનિવારણ, હિંદુ મુસ્લિમ એકત્ય, દારૂબંધી, રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ વગેરે. તેની સરખામણીમાં, ધારાસભામાં જઈને અંગ્રેજ સરકારને તોડવા મથવાનો કાર્યક્રમ તે રાજકીય કાર્યક્રમ. સરદાર ગાંધીજીના રચનાત્મક કાર્યક્રમને વરેલા હતા; ત્યારે તેમના મોટા ભાઈ શ્રી. વિક્રમભાઈ પટેલ (ઈ. સ. ૧૮૭૧ - ૧૯૩૩) રાજકીય કાર્યક્રમને વરેલા હતા, અને એક વખત તે વડી ધારાસભાના પ્રમુખ પણ બન્યા હતા.

પ્રશ્નો

૧. સરદાર ગુજરાતના શિરછત્ર શી રીતે બન્યા ?

૨. રચનાત્મક કાર્યક્રમ એટલે શું ? તમારી આસપાસ તેમાંનું જે કાંઈ ચાલતું હોય તે વિષે ટૂંક નોંધ લખો.

૩. મહાપુરુષોનું સાચું તર્પણ શી રીતે કરાય ?

શિરછત્ર પું = માથાના છત્રરૂપ; પાલક;

વડીલ

કર્મભૂમિ સ્ત્રી૦ [સં.] = પોતાનું જીવનકાર્ય જે ભૂમિમાં શરૂ થયું અને ખીલ્યું તે ભૂમિ (અહીં ગુજરાત માટે)

સંવર્ધન ન૦ [સં.] = વૃદ્ધિ; વિકાસ

ટ્રસ્ટ ન૦ [ઈ.] = નાહેર કે પારકી માલ-મિલકતની સાચવણી અને વ્યવસ્થા માટે કાયદેસર ઊભું કરવામાં આવેલું મંડળ

પદવીદાન-સમારંભ પું [સં.] = (ઉચ્ચ શિક્ષણની) પરીક્ષામાં ઉત્તીર્ણ થયેલા વિદ્યાર્થીઓને પદવી આપવાની વિધિ કરવા માટે ચોંટાળેલા સમારંભ; 'કોન્વોકેશન'

સંકેતનું સં કિં = સંકેત કરવો, અગાઉથી ગોઠવણ કરવી

ફૂલપાંખડી સ્ત્રી૦ = શ્રદ્ધાથી અર્પેલી નાનકડી છતાં ભાવભરી ભેટ

હપતો પું = કાંઈ કામ કરવા માટે સમયના પાડેલા નિશ્ચિત વિભાગ; મુદત. લીલા સંકેલાની = અવસાન પામવું (સન્માનસૂચક)

ગુજરાત કલબ સ્ત્રી૦ = અમદાવાદના વકીલ વગેરેની નાણીતી કલબ (મળવા રમવા ઇં માટેનું સ્થાન)

ત્રાસવાદી વિં પું = હિંસાથી પોતાનું (રાજકીય) ધ્યેય સિદ્ધ કરવા મથનાર ઝાઝા-કરવૈયા = (ખોલે ઓછું પણ) કામ ઝાઝું કરી નાણનાર

દર્શન ન૦ [સં.] = સૂઝ; ચોળના ઉથેળીમાં માથું લઈને = મરણિયા થઈને કારગત કરવું = અમલમાં મૂકવું; સફળ બનાવવું

૧૬૬

ભૂમિકા સ્ત્રી [સં.] = (કામકાજ, ચિત્ર વગેરેની) પશ્ચાદ્ભૂમિકા કે પાચરી
 ભોગવવું અં કિં = ભોગવાઈ કરી
 આપવી; ભોઈતી સાધન સામગ્રીની
 સગવડ કરી આપવી.
 આસનનું પું; નં [સં.] = અંગનું માણસ;
 દોરવણી કે હૂંફ આપનાર વડીલ
 પાંખ સ્ત્રી = આશ્રય; પડખું
 આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિ સ્ત્રી [સં.] = આત્માનું
 કલ્યાણ કરવાની દૃષ્ટિ કે સમજ
 રાજપુરુષ પું [સં.] = રાજદારી કામોમાં
 નિપુણ કે ચતુર માણસ
 નોકરશાહી સ્ત્રી = દેશનો રાજકારભાર

ચલાવનાર નોકર-અધિકારી વર્ગ (૨)
 તેની ભેટકમી [ફાવે તેવાં
 લાગનાં = ના લાગમાં આવે તેવાં; -ને
 હથોટી સ્ત્રી = હાથનો કસબ; આવડત
 ગાંડ વાળવી = નિશ્ચય કરવો
 શ્રેય નં [સં.] = યશ (અમુક કામ થયાનો)
 કાફું નં = શરીરનું બંધારણ
 પ્રાંતવાદ પું = પોતાના પ્રાંતને બીજાને
 ભોગે પણ આગળ લાવવામાં માનવું તે
 તર્પણ નં [સં.] = મૃત પિતૃઓને અપાતી
 શ્રદ્ધાંજલિ
 કોમવાદ પું = પોતાની કોમને બીજાને
 ભોગે પણ આગળ લાવવામાં માનવું તે

૩૨

ખેડાની લડત

[અતિવૃદ્ધિને લીધે ઈ. સ. ૧૯૧૭નો પાક ખેડા જિલ્લામાં નિષ્ફળ નીવડ્યો. સરકારી મહેસૂલ ઉધરાવવાનું એ કારણે તે વર્ષે મુલતવી રાખવા લોકોએ પોકાર કર્યો. પરંતુ પરદેશી સરકારે તેને કાન ન ધર્યો. પરિણામે પૂરતી તપાસ કરીને ગાંધીજીએ એ સામે સત્યાગ્રહની લડત ઉપાડી. તે અંગે તેમનાં વ્યાખ્યાનમાંથી બે ભાગો આ પાકમાં ઉતાર્યા છે.]

૧

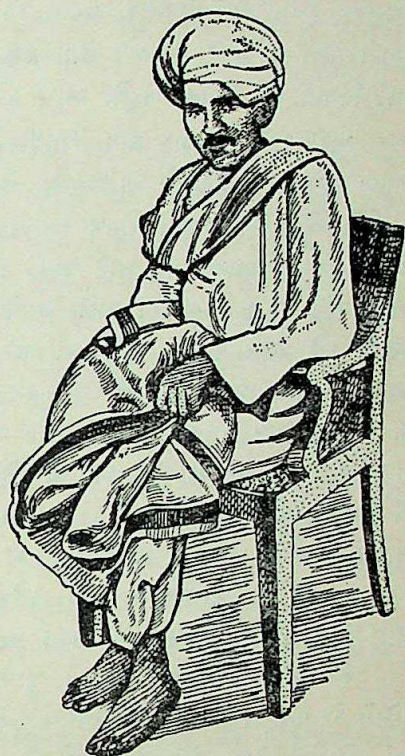
[૨૨-૩-૧૮ ને રોજ નડિયાદ મુકામે ખેડાની લડતનો પાંચો નાખતાં ગાંધીજીએ આપેલું વ્યાખ્યાન.]

“જે પ્રસંગ માટે આપણે આજ મળ્યા છીએ, તે એટલો તો કીમતી છે કે, તેની યાદગીરી આપણા મનમાં હંમેશાને માટે રહેશે. સરકાર મહેસૂલ મુલતવી રાખે તે માટે કેટલાક માસથી આ જિલ્લામાં ચળવળ ચાલી રહી છે. વર્ષ ચાર આની કરતાં ઓછું બિતર્યું છે અને તેથી ધારા પ્રમાણે મહેસૂલ મુલતવી રહેવું જોઈએ.

સભાની^૧ સંમતિથી મેં જિલ્લામાં ઘણે દેકાણે ભટકી તપાસ કરી; તેમ મારી સાથે બીજા ભાઈઓએ પણ તપાસ કરી છે. અને મળેલા પુરાવાથી સાબિત થાય છે કે, આ જિલ્લામાં ચાર આનીથી વધુ પાક થયો નથી.

૧. એટલે ગુજરાત સભા નામે સંસ્થા (ઈ. સ. ૧૮૮૪ માં અમદાવાદમાં સ્થપાઈ હતી).

નામદાર સરકાર પણ તપાસ કર્યાનું કહે છે, પણ સરકાર લોકોને નોંધતી છૂટ આપવા તૈયાર નથી. તેમણે તો મહેસૂલ વસૂલ લેવાનો નિશ્ચય કર્યો છે. લોકો નહિ આપે તો સખ્તાઈના ધલાળથી વસૂલ કરશે એમ તેઓ કહે છે. ચોથાઈની નોટિસો અને જમીન ખાલસા કરવાના હુકમની નોટિસો નીકળી છે. તલાટીઓના જુલમની ફરિયાદો પણ આવે છે. જે તલાટી અગર મુખી આ સભામાં આવ્યા હોય તેમને હું એટલું કહીશ કે, તેમણે સરકારને વફાદાર રહેવું; પણ વફાદારી જુલમ કરવામાં નથી. હુકમ પ્રમાણે મહેસૂલ ઉઘરાવવું જોઈએ; પરંતુ સરકાર એવું તો ન જ કહે કે તમે લોકોને મારજો. આવો જુલમ કરવા કહી શકાય એવું કાયદામાં પણ ન હોય. કદાચ તેવો હુકમ હોય તો તે માનવાને તલાટી બંધાયેલો નથી. આવું કૃત્ય કરનાર દેશદ્રોહ, રાજદ્રોહ અને પ્રભુતો દ્રોહ કરે છે. તમે એકનિઘ્રાથી ઉપરીના હુકમ અબ્બવા; પણ લોકોને રંજતી શકો નહિ.

ગાંધીજી — ૧૯૧૮ માં

આ સ્થિતિમાં હવે લોકોએ શું કરવું? જેમનો પાક ચાર આનીથી કમી થયો હોય, તેમણે સરકારને વિનયથી કહેવું કે, ‘અમારાથી આ દુઃખ સહન થાય તેમ નથી. નથી પાક્યું છતાં પૈસા આપી ખોટા હરવાનું બની શકે તેમ નથી. જુલમથી ઉઘરાવવું હોય તો ઉઘરાવો.’ આ જ સલાહ આપવા આ સભા બોલાવવામાં આવી છે.

આ જિલ્લો ઘણો સુંદર છે. લોકો પાસે દોલત છે. જિલ્લામાં લીલોતરી અને ઝાડપાલો પણ સારો છે. બિહાર સિવાય આવો સુંદર ઝાડપાલો મેં અન્ય કોઈ સ્થળે જોયો નથી.

બિહારને કુદરતે જ સુંદરતા આપી છે, ત્યારે આ જિલ્લાએ ખેડૂતોની ખંત અને જાતમહેનતથી સુંદરતા મેળવી છે. આ જિલ્લામાં જ આવા હોશિયાર અને ઉદ્યોગી ખેડૂતો છે. તેમણે પોતાના પ્રદેશમાં આવું સુંદર ઉપવન ઉત્પન્ન

કયું છે, તે માટે આપણે અભિમાન લેવા જેવું છે. આમ હોવા છતાં એમ નથી હતું કે, પાક ન થયો હોય છતાં લોકોએ મહેસૂલ ભરવું જોઈએ. જિલ્લાના આવા ઉદ્યોગી લોક ઘસાતા જાય છે; તેમને જમીન અને ખેતી છોડી મજૂરી કરવાનો દહાડો આવ્યો છે. આમ, ખેતી છોડી મજૂરી કરવી એ દુઃખદાયક સ્થિતિ છે. જ્યાંના ખેડૂતો આમ કરે, તે પ્રદેશની અવનતિ સમજવી.

ખરી રીતે તો પાક થાય તેમાંથી વિદ્યોટી ભરવાની છે. છતાં સરકાર દ્વારા ચલાવી વિદ્યોટી લે એ અસહ્ય છે. સરકારનો કક્કો ખરો જ પડેલો જોઈએ એવો આ દેશમાં નિયમ થઈ પડ્યો છે. લોકો ગમે તેટલા સાચા હોય છતાં સરકાર પોતાની વાત માટે ધાયું કરે એ તો અસહ્ય છે. ન્યાયનો કક્કો ખરો રહે; પરંતુ અન્યાયનો કક્કો ફેરવવો પડે. લોકો અને તપાસ કરનારાઓનો પુરાવો કહે છે કે પાકયું નથી; છતાં સરકાર કહે છે કે પાક વધારે છે. આવી દશામાં પ્રજાનો હક છે કે, તે સરકારને કહે કે અમને આંખ, કાન ને બુદ્ધિ છે. વળી મહેસૂલ મુલતવી રખાવી, એક વર્ષના વ્યાજના અચાવને માટે લોકો જૂઠું ખોલે, તે માનવા જેવું નથી. હજારો લોકો જૂઠું ખોલે એવું સરકાર કહે એ અસહ્ય છે. આથી આપણો કક્કો ન્યાયથી ખરો છે એમ આપણે ખતાવી આપવું જોઈએ. આવી સ્થિતિમાં મારી એ સલાહ છે કે, સરકાર આપણી માગણી કબૂલ ન કરે તો આપણે સરકારને કહેવું જોઈએ કે, અમે મહેસૂલ ભરવાના નથી; અને તે માટે અમારે જે સહન કરવું પડે તે ભોગવવા તૈયાર છીએ.

જે જે પ્રજાઓ ચડી છે તે દુઃખ ભોગવ્યા પછી જ ચડી શકી છે. લોકોને પોતાની જમીન વગેરે છોડવાં પડે તો તે જતાં કરીને સહન કરવા તૈયાર થવું જોઈએ. કોઈ એમ પણ કહે કે, આ તો ખળવો કે રાજદ્રોહ કહેવાય. પરંતુ એમાં એવું કશું જ નથી. પાક ન હોવા છતાં ડરીને આપવું એ ખોટું છે. આપણે માનવી છીએ, પશુ નથી. સત્યની ખાતર આગ્રહપૂર્વક ના કહેવી એનું નામ જ સત્યાગ્રહ.

સત્યાગ્રહનો પાયો નાંખી માંડવો રોપવા આજ આપણે ભેગા મળ્યા છીએ. આપણે સરકારને આપવું નથી, પણ ઝૂઝવું છે અને તેમ કરતાં જે દુઃખ પડે તે સહન કરવા તૈયાર છીએ. આ દરાવ પ્રમાણે ચાલતાં આપણા ઉપર જે દુઃખ આવવાનું છે તેનો ખ્યાલ કરી લેવો જોઈએ :

- (૧) સરકાર માલ વેચીને વિદ્યોટી વસૂલ કરે.
- (૨) ચોથાઈ દંડ લે.
- (૩) સનાંદિયા જમીનો ખાલસા થાય.
- (૪) લોકો દાંડાઈ કરે છે એમ કહી કેદમાં નાંખે.

‘દાંડાઈ’ શબ્દ સરકારનો છે. અને તે મને બહુ અળખામણો લાગે છે. જે સાચું કહે તેને દાંડ કેમ કહેવાય ? તે દાંડ નથી પણ બહાદુર છે. ખમતી આસામી પૈસા છતાં ગરીબના રક્ષણ ખાતર ન ભરે તેમાં દાંડાઈ નથી પણ બહાદુરી છે. આમ કરતાં ગામનો પણ ત્યાગ કરવો પડે તો તે કરે; અને તે જ આ વ્રત લઈ શકે છે.

સત્યાગ્રહ ધારણ કરવાનું કામ ઘણું કઠણ છે. પણ તેને પાર ઉતારવો એ તેથી પણ વધારે કઠણ છે. લોકો પ્રતિજ્ઞા લઈને તોડે અને ઈશ્વરથી વિમુખ થાય એ મને અસહ્ય છે. તમે મને છેતરો કે ખોટી પ્રતિજ્ઞા લો ત્યારે મને અત્યંત દુઃખ થાય અને દુઃખના આવેશમાં મારે કાંઈક કરવું જ પડે. હું અનશન વ્રત લઉં. મને ઉપવાસથી દુઃખ નથી. લોકો છેતરે એના કરતાં ઉપવાસથી મને ઓછું દુઃખ થાય છે. સત્યાગ્રહમાં પ્રતિજ્ઞા દરેક વસ્તુ કરતાં કીમતી છે, અને તે જાળવવી જોઈએ. ઈશ્વરને નામે લીધેલી પ્રતિજ્ઞા તોડી શકાય જ નહિ. અને હજારો માણસોની પ્રતિજ્ઞા મારા ભોગે પળાતી હોય, તો આ દેહ જાય તો પણ ભલે. જેને લડવું છે તેણે દૃઢ નિશ્ચય કરવો જોઈએ. જે એમ કહે કે, ‘ખતતા સુધી અમે ટકી રહીશું, પરંતુ અત્યંત જીલમ થાય ત્યારે કહેવાય નહિ,’ તો તેથી મને દુઃખ નથી; પણ પ્રતિજ્ઞા તોડીને મને આઘાત કરે તેના કરતાં રાત્રે આવી મારી ગરદન કાપે એ ઠીક. મારી ગરદન કાપનારને માફ કરવા હું ઈશ્વરને કહું; પરંતુ પ્રતિજ્ઞા તોડી આઘાત કરનાર માટે હું માફી માગી શકું નહિ.

આથી આપ સર્વ ભાઈઓને હું વિનયથી કહું છું કે, આ બાબતમાં જે નિર્ણય કરો, તે સાવધ થઈને કરજો. પોતાના નિશ્ચયને વળગી રહેનાર પ્રજા ચડશે. તમે ચડશો ત્યારે સરકાર માન આપશે અને જાણશે કે આ પ્રજા પ્રતિજ્ઞાને પાળનાર છે. પ્રતિજ્ઞા તોડનાર નથી દેશને કામના, નથી સરકારને કામના, કે નથી ઈશ્વરને કામના.

આથી હું આપની સંમતિ લેવા ઇચ્છું છું અને પૂછું છું કે, તમે લડવાને તૈયાર છો કે કેમ ? હું પ્રતિજ્ઞાપત્ર તૈયાર કરીશ. તે ઉપર પ્રતિજ્ઞા લેવાની ઇચ્છા હોય તેમણે આશ્રમમાં^૧ આવી સહી કરવી.

મારી એક જ વિનંતી છે કે, દુઃખ સહન કરજો અને જાણવજો. પણ વિધેાટી ન ભરશો. તે ન ભરી સરકારને સાબિત કરી આપજો કે, અમે દુઃખ સહન કરવા તૈયાર છીએ. સરકાર સર્વ ઉપર આઘાત કરી શકશે નહિ.”

૧. નડિયાદનો હિંદુ અનાથાશ્રમ કે જ્યાં આ લડત દરમિયાન ગાંધીજીનો ઉતારો હતો.

[૨૯-૬-૧૮ને રોજ ખેડાની લડતની પૂર્ણહિતિ વેળાએ નડિયાદમાં પ્રજા તરફથી મળેલા માનપત્રના જવાબમાં આપેલું વ્યાખ્યાન]

“આપે મને જે માનપત્ર આપ્યું, તે માટે હું આપનો આભારી છું. પણ જે માણસ સેવાધર્મને કબૂલ કરે છે, તે માણસથી કોઈ પણ માનનો સ્વીકાર નથી કરી શકાતો. તેણે પોતાનું સર્વસ્વ કૃષ્ણાર્પણ કરેલું હોય છે. એટલે જે માન મને મળે છે, તેનું કૃષ્ણાર્પણ જ થઈ શકે. સેવાધર્મી માનની ભૂખ નથી રાખી શકતો. માનનો ભૂખ્યો થાય તે જ કાળે તે સેવાધર્મથી ભ્રષ્ટ થાય છે. મેં ઘણી વાર જોયું છે કે, કેટલાક પૈસા માટે કામ કરે છે, કેટલાક માન માટે કામ કરે છે, તો કેટલાક કીર્તિ માટે કામ કરે છે. પૈસાની ભૂખ તો ખરાબ ગણાય છે. પણ માનની ભૂખ પૈસાની ભૂખ કરતાં વધારે ખરાબ છે. પૈસાને અર્થે માણસ જેટલી દુષ્ટતા કરે છે, તેથી વધારે દુષ્ટતા માણસ કેટલીક વાર માન-આખર માટે કરે છે. સ્વમાન જાળવવું એ એક વસ્તુ અને સરકાર પાસે કે પ્રજા પાસે માન મેળવવાની ઇચ્છા કરવી એ બીજી વસ્તુ. આ બીજી જેવું દુષ્ટ કાંઈ પણ નથી. માનનો ભૂખ્યો માણસ પોતાને જ નહિ, પણ પ્રજાને પણ ભારે નુકસાન પહોંચાડે છે. માન એવી સૂક્ષ્મ વસ્તુ છે કે, તે મોટા મોટા માણસને પણ ભુલાવે છે. તમારે તમારું માન રાખવું હોય, તો હું તમારી પાસે દીન વચન-થી માગી લઉં છું કે, તમે મને માનથી નવાજશો નહિ. મને માન આપવાનો સારામાં સારો રસ્તો એ જ છે કે, મારી સલાહ તમારે સ્વીકારવી; એટલું જ નહિ પણ, તેને સાચી સમજથી અમલમાં મૂકવી. આથી જ તમે મને ખરું માન આપ્યું કહેવાશે.

સેનાપતિની ચતુરાઈ પોતાનું કારભારી મંડળ પસંદ કરવામાં જ રહેલી છે. અમુક આદર્શો ઘડાયા હોય, અમુક નિયમો ઠરાવી રાખેલા હોય, તેના આધારે સેના ચાલી જાય તો જ કામ થાય. ન ચાલે તો સેનાપતિનું કાંઈ ચાલતું નથી. મેં કાંઈ ભારે કામ કરી નાખ્યું છે એમ નથી. ઘણા માણસો મારી સલાહ માનવાને તૈયાર હતા. પણ મને વિચાર થયો કે ઉપસેનાપતિ કોણ થશે? ત્યાં મારી નજર ભાઈ વલ્લભભાઈ પર પડી. મારે કબૂલ કરવું જોઈએ કે, મેં ભાઈ વલ્લભભાઈની પહેલી મુલાકાત લીધી ત્યારે મને એમ થયેલું કે, આ અઘ્ઘડ પુરુષ તે કોણ હશે? એ તે શું કરશે? પણ જ્યારે હું તેમના વધારે પ્રસંગમાં આવ્યો ત્યારે મને લાગ્યું કે, મારે વલ્લભભાઈ તો જોઈએ જ. વલ્લભભાઈએ

માન્યું કે અત્યારે વઝીલાત ચાલે છે; મ્યુનિસિપાલિટીમાં^૧ ભારે કામ કરું છું, તેથી પણ ભારે આ કામ છે. મારે ધંધો આજ છે અને કાલ ન હોય. મારા પૈસા કાલ બીડી જશે. મારા વારસો તેને ઉડાવી દે, તેના કરતાં હું એમને માટે બીજો વારસો મૂકી જઈં. આવા વિચારોથી એમણે અંપલાવેલું. વલ્લભભાઈ મને ન મળ્યા હોત, તો જે કામ થયું છે તે ન જ થાત. એટલો બધો શુભ અનુભવ મને એ ભાઈથી થયો છે.

મને લાગે છે કે, વલ્લભભાઈને માન આપવાથી ખીજાઓને પણ માન આવી જાય છે. એટલે હું તેઓનાં નામ નથી લેતો. પ્રમુખ સાહેબે^૨ તો શહેનશાહ જેમ માન અકરામની યાદી બહાર પાડે, તેવી યાદી બહાર પાડી હતી. હું તો એમાં નિમિત્ત માત્ર છું. કેટલાકનાં નામ આ આદશાહી યાદીમાં આવી ગયાં નથી. આવે તેમ પણ નથી. તે નામ હું અત્રે દર્શાવું. જે સેવાધર્મ સ્વીકારે છે તેને એટલી શાંતિ અને એટલો આનંદ થાય છે કે, તેનું વર્ણન નથી થઈ શકતું. સેવાધર્મ સ્વાર્થી ધર્મ છે. સંસારનો આનંદ મેં પૂરેપૂરો અનુભવ્યો, અને મને લાગ્યું કે, ખરો સ્વાર્થી આનંદ તો સેવાધર્મમાં જ રહેલો છે. તે સેવાધર્મના દાખલા તરીકે હું અનાથ આશ્રમમાંના ભંગીને મૂકવા ઇચ્છું છું. એણે મારા ઉપર જે પ્રેમભાવ દર્શાવ્યો છે, તે અવર્ણનીય છે. એ જ પ્રમાણે અનાથ આશ્રમનાં બાળકોએ મારી સેવા કરીને એકબીજા વચ્ચે હરીદ્વાઈ કર્યા કીધી છે. એ લોકોની સાથે જરા હાસ્ય કર્યા સિવાય મેં કદી વાતચીત પણ કરી નથી. હું એમને શું આપું? મારી પાસે તો એક પૈસો પણ નથી. હું તેમને મારા દીકરાની માફક માનું છું. જે નિઃસ્વાર્થ સેવા એ બાળકો પાસે હું લઉં છું, એવી સેવા મને વઝીલ ઍરિસ્ટર પાસે પણ નથી મળી શકતી.

આપણે બહુ અનુભવો લીધા. સત્યાગ્રહીને ભાગે ઘણી વખત જે દુઃખો આવે છે, તે ખેડાને ભાગે નથી આવેલાં. મારા મનમાં એમ રહી ગયેલું કે લડતમાં કચાશ રહી જશે. પણ એમાં કાંઈક પૂરણી આ જેવી ભાઈઓએ^૩ કરી. એ ટૂંકી જ્વેલથી સંપૂર્ણ પૂર્તિ તો નથી મળી. સત્યાગ્રહ એવી લડત છે અને એમાં એવા રસના ઘૂંટણ રહેલા છે; અને જેણે તે પીધા છે, તે બીજા કોઈ પણ વસ્તુ ન માગે. આવો રસ ખેડાએ લીધો તેનું કારણ ખેડાની શક્તિ,

૧. અમદાવાદની; તે વખતે સરદારશ્રી અમદાવાદમાં વઝીલાત કરતા હતા.

૨. નડિયાદના આગેવાન વઝીલ શ્રી. ગોકળદાસ દ્વારકાદાસ તલાલી.

૩. મોહનલાલ પંડ્યા તથા નવાગામના પાંચ ગૃહસ્થો જેમને સમાધાન પછી પણ પકડવામાં આવેલા તે. તેમને ૧૦ તથા ૨૦ દિવસની સજા થયેલી.

ખેડાનું બળ અને ખેડાની કાર્યદક્ષતા. આ ગુણોને લીધે જ ખેડાએ મહત્વનાં પરિણામો નિપજાવ્યાં છે. આપણે મહેસૂલના પ્રશ્ન માટે જે કામ કાધું તે તો અલ્પ કામ છે. પણ વારંવાર મેં કહ્યું છે તેમ, નિર્ભયતા અને મોટા મોટા અમલદારોના કરતાં આપણે જરા ઊતરતા નથી એવા સરખાપણાનો ભાવ એ ખતે એનાં મહાન ફળ છે. સત્યાગ્રહનો પ્રયોગ આપણે હમેશાં કરી શકીએ છીએ એવું ભાન આ લડતને પરિણામે તમને નિરંતર રહો. પ્રગટ થયેલો વહ્નિ નથી હોલાતો, નિરંતર વધ્યા જ કરે છે. સત્યાગ્રહનું આ પરિણામ સ્થાયી રહો. એ પરિણામ આપણામાં કાયમ રહેલું હશે, તો ખેડાનાં તમામ ગામોમાં આપણે સત્યાગ્રહની ઝાંખી કર્યા જ કરીશું. ખેડા જિલ્લાને એવાં શુભ પરિણામ હમેશાં મળ્યા જ કરો, એવી મારી વાંછના છે.

ખેડાએ જે પ્રેમ વર્ષાવ્યો છે અને સ્વયંસેવકોએ મારી જે સેવા બજાવી છે, તેને માટે ઈશ્વર મને સદ્બુદ્ધિ આપો, અને સેવાધર્મનું પાલન કરવાની મને વિશેષ શક્તિ આપો. એ જ રીતે હું અસીમ પ્રેમ ખતાવી શકીશ. મેં કાંઈ કડવાં વચનો તમને કહ્યાં હોય, તે માટે ક્ષમા કરશો. મેં કોઈ પણ વસ્તુ તમને વેરભાવે નથી કહી પણ દેશની સેવાને માટે જ કહી છે. ”

ગાંધીજી

સ્વાધ્યાય

૧. ઈ. સ. ૧૯૧૭-૧૮ દરમ્યાન ચાલેલી ખેડાની લડત વિષેનું પુસ્તક શ્રી. શંકરલાલ દ્વારકાદાસ પરીખે લખ્યું છે. તેમાં તેમણે તે વખતે અપાયેલાં ભાષણો, થયેલો પત્ર-વ્યવહાર વગેરે બધું એકત્ર કર્યું છે. તેમાંથી ગાંધીજીએ લડતની શરૂઆતમાં આપેલું ભાષણ તથા લડતની પૂર્ણાહુતિ વખતે તેમને અપાયેલા માનપત્ર વખતે આપેલું ભાષણ એમ બે વ્યાખ્યાનો આ પાઠમાં ઉતાર્યાં છે.

૨. સત્યાગ્રહની લડત કેવી રીતે ઉપાડાય, ક્યારે ઉપાડાય તેનું સરસ વર્ણન ગાંધીજીના જ શબ્દોમાં આ વ્યાખ્યાનમાં મળે છે. વ્યાખ્યાનની ભાષા અને શૈલી પણ નોંધવા જેવાં છે.

૩. લીધેલી પ્રતિજ્ઞા ન તોડતી નેઈએ, એ બાબતમાં ગાંધીજીનો આગ્રહ ખૂબ હતો. અમદાવાદની મન્દૂરોની લડત (ઈ. સ. ૧૯૧૮) વખતે, ન્યારે તેમણે નેહ્યું કે, મન્દૂરો શિથિલ બનતા નથી, અને લીધેલી પ્રતિજ્ઞા તોડે તેવો સંભવ છે, ત્યારે ગાંધીજી ઉપવાસ ઉપર પણ ઊતર્યા હતા.

પ્રશ્નો

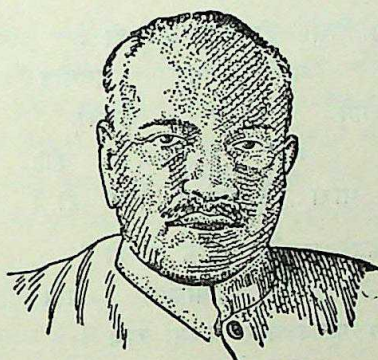
૧. સત્યાગ્રહીએ લીધેલી પ્રતિજ્ઞાના પાલન બાબતમાં ગાંધીજી શું કહે છે ?
૨. માનની ભૂખ વિષે ગાંધીજી શું કહે છે ?

वर्षं जितरतुं = मोसमनो पाक थवे।
 चार आनी = ३ पिथामां चार आना जेतुं
 धारा प्रमाणे = सरकारना महेसूल उध-
 राववाना धाराओ - निथमो मुज्ज
 चौधार्थ स्त्री० = महेसूल भरवामां गइलत
 यतां दंड तरीके वधु भरवानो
 महेसूलनो चौथो भाग
 उपवन न० [सं.] = अगीचो; वाडी
 विधाटी स्त्री० = दर वीधे भरवानुं महेसूल
 कक्को भरो करवे = येतानो मत के छे
 पील पासे स्वीकाराववां
 जूजुं अ० कि० = मय्या रडेवुं; नोरथी
 लडवुं

सनदिया वि० स्त्री० = सरकारी कदर
 तरीके चौथी महेसूलथी के वगर
 महेसूले वापरवा मणेदी (जमीन)
 हांडाई स्त्री० = शकता; दुय्यार्थ
 अभती आसामी = अर्थ सडन करी राके
 -आपी राके तेवुं - सधर माणस
 दृष्टार्थण न० [सं.] = ईश्वरने अर्थण
 करवुं ते
 नवाजवुं स० कि० = वधावुं
 मान-अकराम न० = पिताम वगेदेथी
 गौरव आपवुं ते
 पूरखी स्त्री० = पूर्ति; जणप पूरी करी
 आपवी ते

३३

वीरनी विहाय

मारा केसरभीना कन्थ हो !

सिधाबोजी

रणवाट. — ध्रुव

आभ ध्रुजे धरणी धमधमे, राज !

घेरा घोरे शंखनाद;

दुंदुभि बोले महाराजनां, हो !

सामन्तना

जयवाद.

मारा केसरभीना कन्थ हो !

१

आंगण रणध्वज रोपिया हो !
 कुंजर डोले द्वार;
 बंदीजनोनी विरदावली हो !
 गाजे गढ मोझार.
 मारा केसरभीना कन्थ हो ! २

पुर पडे, देश डूलता हो !
 डगमगती महोलत;
 कीर्ति केरी कारमी, राज !
 एक अखंडित भात.
 मारा केसरभीना कन्थ हो ! ३

नाथ, चडो रणघोडले रे,
 हुं घेर रही गूंथीश,
 बखतर वज्रनी सांकळी हो !
 भर रणमां पाठवीश.
 मारा केसरभीना कन्थ हो ! ४

संग लेशो तो साज सजुं हो !
 माथे धरुं रणमोड;
 खड्गने मांडव खेलवां,
 मारे रणलीलाना कोड.
 मारा केसरभीना कन्थ हो ! ५

आवतां झालीश वाण ने हो !
 ढाले वालीश घाव;
 ढाल फूटये मारा उरमां राज !
 झीलीश दुश्मन-दाव.
 मारा केसरभीना कन्थ हो ! ६

एक वाट रणवासनी रे,
 बीजी सिंहासन वाट;
 त्रीजी वाट शोणितनी सरिते,
 हो शूरना स्नाननो घाट.
 मारा केसरभीना कन्थ हो ! ७

જયકલગીએ વઢજો પ્રીતમ !
 મીંજશું ફાગે ચીર;
 નહીં તો વીરને આશ્રમ મઢશું
 હો, સુરગંગાને તીર !

મારા કેસરમીના કન્ય હો ! ૮
 રાજમુગટ ! રણરાજવી ! હો !
 રણઘેલા ! રણઘીર !
 અધીરો ઘોડીલો ધનગને નાથ !
 વાઘો રણે મહાવીર !
 મારા કેસરમીના કન્ય હો ! ૯

— નાનાલાલ કવિ

સ્વાધ્યાય

૧. ૨૫૦ કવિશ્રી નાનાલાલ (ઈ. સ. ૧૮૭૬-૧૯૪૬)નું આ જાણીતું કાવ્ય છે.

તેમને અંગે વિશેષ માહિતી વિનયવાચનમાળા, પુસ્તક ૧ માં ‘મારાં નયણાંની આળસ રે’ એ કાવ્યમાં જોવી.

૨. રજપૂત યોદ્ધાઓ ન્યારે યુદ્ધમાં ખીલે કોઈ આરો ન રહે ત્યારે ભાગી છૂટવાને બદલે કેસરિયાં વસ્ત્ર પહેરી મરણિયા થતા, જીવનના અંત સુધી લડતા. તેથી ‘કેસરિયાં કરવાં’ એવો પ્રયોગ ભાષામાં આવ્યો છે. આ કાવ્યમાં પણ રણસંગ્રામમાં લડવા જવા તત્પર થયેલા પોતાના રાજવી પતિને ‘કેસરમીના’ કહ્યા છે.

આ કાવ્યમાં કોઈ રાણી પોતાના રાજને વિદાય આપતી હોય તેવું વર્ણન છે; તેથી રાખનાદ, દુંદુભિ, સામંતના જયનાદ, રણધ્વજ, કુંજર, બંદીજનની બિરદાવણી વગેરેનો ઉલ્લેખ આવે છે.

૩. નગર, દેશ, મહોલાત વગેરે તો ક્ષણભંગુર છે; પણ કીર્તિની છાપ અમર રહે છે; તેથી કીર્તિને બટ્ટો લાગવા દેવાય નહિ. એના અનુસંધાનમાં નીચેનો હુલો જુઓ —

નામ રહંતાં ઠક્કરો, નાણાં નવ રહંત;
 કીર્તિ કેરાં કોટડાં, પાડયાં નવ પડંત.

૪. પતિ યુદ્ધમાં જાય ત્યારે વીરપત્ની ઘેર રહે તો અખતરની સાંકળી ગૂંથે; અથવા જો યુદ્ધમાં સાથે જવાની પરવાનગી મળે તો ઢાલ વડે અને છેવટે પોતાના હૃદય વડે પતિ ઉપર આવતા ધા ખાળવાના કોડ રાખે છે.

પતિને છેવટનું એમ પણ કહે છે કે, રાજને જવા જોવી એ વાટ હોય છે—કાં તો રણવાસની વાટ કે સિંહાસનની વાટ; પરંતુ વીર પુરુષને ત્રીજી વાટ રણસંગ્રામમાં લોહીની નદીએ જવાની પણ છે. એટલે યુદ્ધમાં જીતીને પાછા ફરશે તો જયકલગી અને

ફાગ વડે વધાવીશ, અને લડતાં લડતાં ખપી જશે તો આપણે સ્વર્ગગંગાને તીરે વીરના આશ્રમમાં ફરી મળીશું.

રણવાટ સ્ત્રી = રણક્ષેત્રનો રસ્તો
 સિંધાવતું અં કિં = વિદાય થતું; જતું
 ઘોરતું અં કિં = ઘોર અવાજ કરવો
 કુંજર પું [સં.] = હાથી
 બંદીજન પું[સં.] = વખાણ કરનાર; ચારણ
 બિરદાવતી સ્ત્રી = પ્રશંસાનાં ગીત
 મોઝાર અં = મધ્યે; અંદર
 પુર પડતું = નગરનો પરાજય થવો
 મહોલાત સ્ત્રી [અ.] = રાજમહેલ
 ભાત સ્ત્રી = (વેલબુટ્ટી વગેરેની) છાપ

ભર રણમાં = બરાબર યુદ્ધ બમ્થું હોય ત્યાં
 પાકવતું સંકિં = મોકલવું
 સાજ પું = ઉપયોગી સરસામાન
 રણમોડ પું = યુદ્ધમાં માથે પહેરવાનો એક ધાટ
 માંડવ પું = મંડપ; માંડવો
 ફાગ પું = રંગ છાંટવાની રમત (હોળી વગેરે પ્રસંગે) [૩૫
 રાજમુગટ વિંપું = રાજઘોના શિશોમણિ-
 વાધવું અંકિં = વધવું; આગળ ધપવું

૩૪

શેઠ અને વાણીતર-૧

[દામનગર પાસેના હરિપર ગામમાં જગજીવન કરીને જીવાન વાણિયો રહે છે. નાનો મૂકીને બાપ મરી ગયેલા, એટલે ખેતી તેમ જ દુકાન બંનેનાં કામ તે સંભાળે છે. સ્વભાવે ભલો, મળતાવડો અને પરગજુ હોવાથી પોતાના ગામમાં તે એક સારા જીવાનિયામાં ખપે છે.

એક દિવસ તેને તેના મામા લક્ષ્મીચંદનો ભેટો થાય છે. તે બ્રહ્મદેશમાં વેપાર-ધંધે લાગી સારું કમાયેલા માણસ છે. તેમની સાહેબી બેઈ, જગજીવનને પણ પરદેશ બઈ કમાણી કરવાનું મન થાય છે. તેના મામા તેને પોતાની સાથે બ્રહ્મદેશ લઈ જાય છે અને પ્રેમજી શેઠ નામના મોટા વેપારીને ત્યાં નામું લખવાના કામે લગાડે છે.]

દુલા મહેતા — પ્રેમજી શેઠના હિસાબનીશ, જેમના હાથ નીચે નામાખાતામાં જગજીવન મુકાયો છે.

કાંતિલાલ શામજી } — પ્રેમજી શેઠની પેઢીના બીજા વાણીતર.

મુનીમ — પ્રેમજી શેઠના મુખ્ય મુનીમ — બધા વાણીતરના ઉપરી.

જમના — જગજીવનની વિધવા માતા.

પ્રેમકુંવર — જગજીવનની પત્ની.

દુલા મહેતાની એક ખાસિયત હતી. એ ગુમાસ્તાઓને ટાઢું કામ સોંપ્યા કરતા. જગજીવન ઘણી મહેનત કરતો, તોપણ સાંજ સુધીમાં કામ પૂરું થતું નહિ. એના બેડીદાર તો મહેતાને પી ગયા હતા. એ સોંપેલ કામ પૂરું થવા જ દેતા નહિ,

અને બીજે દિવસે સવારે આવીને પૂરું કરતા. પણ જગજીવનને એમની રીત પસંદ ન પડી. એણે દુલા મહેતાને પોતાની રીતે જ માત કરવાનો નિશ્ચય કર્યો. એક વાર સાંજે દુકાનેથી નીકળતાં જગજીવને કાંતિલાલને પૂછ્યું :

‘તમે કઈ લોજમાં જમો છો?’

‘લક્ષ્મીવિજય હિંદુ લોજમાં.’

‘ત્યાં રહેવાની પણ સગવડ છે.’ શામજીએ ઉમેર્યું.

‘તો ચાલો. આજે હું તમારી સાથે આવું.’

‘તમારા મામા આવવા દેશે?’

‘એ તો ન આવવા દે, પણ કાયમ એમને ઘેર થોડું જ રહેવાય છે?’

‘તો ચાલો અમનેય મળ પડશે.’

‘રહેવા-જમવા બધાનો ચાર્જ શું લેતા હશે?’

‘ત્રીસ રૂપિયા.’

જગજીવન ચાલતાં ચાલતાં મનમાં ગણતરી કરવા લાગ્યો : મને પચાસ રૂપિયા તો આપશે. મહિને વીસ બચાવી શકીશ. પાંચ માહિને સો રૂપિયા સામટા ઘેર મોકલી દઈશ. સ્વતંત્ર તો ખરું? કોઈની આશિયાળ તો નહિ? મામી બિચારી હેતાળ છે, એને ખોટું તો લાગશે, પણ ‘થોડા સો મીઠા.’

જગજીવને કાંતિલાલ અને શામજી સાથે લોજમાં વાળુ કર્યું. કઠી-ભાત, છૂટી દાળ, શાક, પાપડ, અથાણું—બધું દેશની વીંશી જેવું જ જમવાનું હતું. જમીને તરત વીંશીના માલિક સાથે મળી નક્કી કરી લીધું. કાંતિલાલ સાથે એક જ રૂમમાં રહેવાનું ઠરાવ્યું. લક્ષ્મીચંદ અને મામીના આગ્રહ છતાં બીજા દિવસથી જગજીવને વીંશીમાં ઉતારો ફેરવી નાખ્યો.

પહેલી રાતે એને જરા સંકડાશ જેવું લાગ્યું, સવારે વહેલા ઊઠી પાંચખાને જતાં સ્ટીમરની ગંદકી યાદ આવી, પણ પરદેશમાં બધું વેડી લેવું જોઈએ એમ માની મન કહ્યું કર્યું. અંધારામાં નાહીઘોઈ મોંસૂઝાણું થતાં એ પૂજા કરવા બેઠો. થોડી વારે કાંતિલાલે આળસ મરડી આંખ ઉઘાડી.

કાંતિલાલે ઊભા થઈ દાતણ લીધું અને રવેશમાં જઈ આંખો યોગતો ઊભો. એટલામાં કપડાં પહેરીને જગજીવન નીકળ્યો.

‘કેમ અત્યારમાં?’

‘કાલ સાંજનું થોડું કામ આજી છે તે દુકાને જઈને પતાવી દઉં. મહેતાજી પાછા કોચવાય નહિ.’

‘હવે... એને તો ટકટક કરવાની ટેવ પડી. આમ ઢસરડા કરીશ તો વહેલો મરી જઈશ.’

જગજીવન એ વાક્ય સાંભળ્યું ન સાંભળ્યું કરીને દાદરનાં પગથિયાં
ઊતરી ગયો.

ત્રણ મહિનામાં જગજીવન દુકાનના દરેક જાતના નામાકામાથી પૂરે
માહિતગાર થઈ ગયો. મુખ્ય ચોપડા પણ હવે એ જ લખતો. રાતે ઘેર ચોપડા
લાવી કામ પૂરું કરતો. દુલા મહેતાની જીભ એણે પોતા પૂરતી તદ્દન બંધ
કરાવી દીધી હતી. કાંતિલાલ ઘણી વાર જગજીવનને મીઠો ટપકો આપતો :
'અલ્યા, તું એને ઝાળખતો નથી. આખો દહાડો એ પગ ઉપર પગ ચડાવી
તમાકુના ફડકો બોલાવ્યા કરે છે અને તારી પાસે દસરડા કરાવે છે. તું જાણતો
હઈશ કે મોટા ચોપડા લખવા મળ્યા, પણ એમાં તારા ઘરમાં શું આવ્યું ?
મફતનો તણાઈ મરીશ.'

જગજીવન ટૂંકો જવાબ વાળતો : 'આપણે અહીં બીજું શું કામ છે ?
જેનું અન્ન ખાઈએ તેનું હક્ક કરવું.'

એક વાર અપોરના બે વાગ્યે મુખ્ય મુનીમ અંગ્રેજ ચોપડા તપાસી રહ્યા હતા.
સામે મદ્રાસી ક્લાર્ક બેઠો હતો. સરવૈયામાં ભૂલ આવતી હતી. ઘણી મહેનત
ક્યાં છતાં નીકળતી ન હતી. સામે ચાનો કપ ફરી જતો હતો. આખરે મુનીમે
કહ્યું : 'જાઓ, ત્રણ વાગ્યા પછી ફરી આવજો.' ચોપડા લઈ સલામ ભરી ક્લાર્ક
ચાલ્યો ગયો.

ચા પીતાં પીતાં મુનીમ વિચારે ચડ્યા. બાબુમાં ગુજરાતી ચોપડા પડ્યા
હતા. એના અક્ષર બીડીને આંખે વળગતા હતા. સરવૈયામાં એક પાઈની પણ
ભૂલ ન હતી. સરકાર માટે અંગ્રેજ ચોપડા જુદા રાખવા પડતા હતા. મુનીમને
એક વિચાર સ્ફુર્યો અને ઘંટડી વગાડી. ભૈયો સામે આવીને બેઠો રહ્યો.
'જગજીવનકો ભેજો.'

જગજીવન આવીને બેઠો રહ્યો. મુનીમ કપ હાથમાં રાખીને ચોપડા સામે
તાકી રહ્યા હતા. થોડી વારે બીંચે જોયું : 'કેમ આવી ગયા ? બેસો.'

જગજીવન નજીકની ખુરશી પર બેઠો.

'તમે અંગ્રેજ ભણ્યા છો ?'

'જી ના.'

'એકબે ચોપડીય નથી ભણ્યા ?'

'અમારા ગામમાં જ ગુજરાતી સુધીની જ નિશાળ છે.'

'હીક, તમારી શીખવાની ઇચ્છા છે ?'

'હવે પાકે ઘડે કાંઈ ક્યાંથી ચડે ?'

‘જુઓ, હું શા માટે પૂછું છું તે પહેલાં તમે સમજ લો.’ બાકીની ચા પૂરી કરી ખાલો બાજુ પર મૂકતાં મુનીમ બોલ્યા. ‘આપણે સરકારી કામ પૂરતા અંગ્રેજ ચોપડા રાખવા પડે છે. તેનો નામાદાર આમ તો હોશિયાર છે, પણ એનાથી મને સંતોષ નથી. તમે નામામાં કીટ છો. તમારા કામથી મને ને શેઠને સંતોષ છે. તમે ધારે તો એક મહિનામાં અંગ્રેજ નામું લખી શકો. હું પોતે તમને શીખવીશ. બોલો, તમે રાજ હો તો સમય દરાવીએ.’

‘જેવી આપની આજ્ઞા.’

‘તમે તો વીશીમાં રહો છો ને!’

‘હા હા.’

‘તો રાતે વાળુ કરીને કલાક મારે ત્યાં આવતા જાજો. સમજ્યા કે?’

‘હા.’

‘આજથી જ આવવાનું શરૂ કરો.’

‘જેવો હુકમ.’ જગજીવન નમસ્કાર કરી ચાલ્યો ગયો.

રાતે વાળુપાણી કરીને જગજીવન કપડાં પહેરી તૈયાર થયો. કાંતિલાલે પૂછ્યું: ‘ક્યાં મામાને ત્યાં ચાલ્યા?’

‘ના, મુનીમને ત્યાં જઈ છું.’

‘કેમ, કાંઈ એકદમ એમની મહેરબાની ફાટી નીકળી?’

‘મને અંગ્રેજ નામું શીખવવાના છે.’

‘ત્યારે જાગવજો. એ મીઠો મધ છે; પણ ચાટવા જતાં જલ કરડી ખાય એવો છે.’ જગજીવન એ શિખામણને કાન દીધા વિના ચાલ્યો ગયો.

રંગૂત આવ્યે ત્રણેક માસ થવા આવ્યા છતાં જગજીવને કદી સિનેમા જોયો ન હતો. દુકાનેથી આવી તે તરત સ્નાન કરી જતો અને નિયમ મુજબ વહેલો બિઠી સ્નાનપૂર્ણથી પરવારી સૂર્યોદય થતાં પાછો દુકાને પહોંચી જતો. આજે મુનીમના ઘર તરફ જતાં એ રાત્રિબજાર પાસેથી પસાર થયો. સ્ત્રીપુરુષ અને બાળકો રંગબેરંગી વસ્ત્રો પહેરીને ફરવા નીકળી પડ્યાં હતાં. વીજળીઅત્તીની રોશની ઝળહળી રહી હતી. હજારો ભમરાઓના ગુંગરવની માફક બજાર ગણગણતું હતું. નાની રેંકડીઓમાં ભાત ભાતની ચીજો ગોઠવી ફેરીવાળા બૂમ પાડતા ફરતા હતા. ‘તપુ નપુ, તપુ નપુ.’ (કાંઈ પણ ચીજ, દો દો આના.) જગજીવન બજારની બીડ ચીરતો ક્યાંય પણ અટક્યા વિના મુનીમને ઘેર પહોંચ્યો.

‘આવી ગયા કે?’ મુનીમે આવકાર આપ્યો. મુનીમ મનસુખલાલ શાહ રાજકોટ બાજુના રહીશ હતા. આમ માયાળુ હતા, પણ સ્વભાવ એકલસૂરા

હોઈ, દુકાનના માણસોથી અતડા રહેતા. પોતે ખંત અને ઉઘમથી શેઠનો પ્રેમ સંપાદન કર્યો હતો. ગુણના પારેખ હોઈ જગજીવન ઉપર તેમની નજર ફરી હતી. અતિશય પ્રેમથી તેમણે એને અંગ્રેજી શીખવવાની શરૂઆત કરી. અર્થો કલાક થયો એટલે મુનીમે કહ્યું: 'બસ, આજ આટલું જ. ધીમે ધીમે આગળ વધશું. થોડે કોળિયે ઝાઝું જમાવ. આટલું કાલે પાકું કરી લાવજો.'

'બહુ સારું.'

'અને આના બદલામાં હું એક વસ્તુ માગી લઉં છું.'

'શું?' જગજીવનને થયું-મારી પાસે વળી મુનીમને આપવા જેવું શું છે?

'મારા ચંપકને તમે ગુજરાતી નામું શીખવતા નહો. ક્યાં ગયો ચંપક?'

'જી, આ રહ્યો.' સોળસત્તર વરસનો યુવાન આવી હાજર થયો.

'આ ભાઈને એળખે છે?'

'ના જી.'

'આપણી દુકાનમાં એ કામ કરે છે. હજી દેશમાંથી આવ્યે પૂરા ત્રણ માસ નથી થયા ત્યાં તો આખી દુકાનનું કામ નાણી લીધું છે અને દુલાભાઈ જેવાનું પ્રમાણપત્ર મેળવ્યું છે. તારે એમની પાસે ગુજરાતી નામું શીખવાનું છે.'

'જી શીખીશ.'

'ક્યારે આવશો તમે?'

'આપ કહો ત્યારે.'

'સવારે વહેલા આવતા નહો.'

'દુકાને મોડું થશે.'

'કશી હરકત નહિ.'

'તો કાલથી આવીશ.' જગજીવન બહુ અને નમસ્કાર કરી ચાલ્યો. પંદરવીસ દિવસમાં જગજીવન અંગ્રેજી નામું લખતાં શીખી ગયો, સાથોસાથ મુનીમના ઘર સાથે સંબંધ બંધાયો એટલું જ નહિ, દુકાનની નાની-મોટી આબતોમાં પોતે માહિતગાર બન્યો.

એમ કરતાં દિવાળી આવી.

એસતા વર્ષના નવા દિવસે જગજીવન લક્ષ્મીચંદ તથા મામીને પ્રણામ કરવા ગયો. લક્ષ્મીચંદ એને લઈ પ્રેમજી શેઠને મળવા ચાલ્યો. પાન-સોપારી લીધાં પછી શેઠે લક્ષ્મીચંદને કહ્યું, 'જગજીવનનો મને પૂરો સંતોષ છે. મેં આ વખતે એના ચાલીસ લેખે માંડ્યા છે. નવા વરસથી સાઠ માંડવાનું મુનીમને મેં કહી દીધું છે, અને સો રૂપિયા એસતા વર્ષની પાઘડીના કેમ રાજી ને?'

‘આપની મહેરબાની છે, તો અમારે લાખો રૂપિયા છે.’

‘ના ના, લક્ષ્મીચંદ શેઠ, એમ નથી.’ પ્રેમજી શેઠ બોલ્યા. ‘આ બધું જગજીવનની હોશિયારીનું પરિણામ છે.’

નમસ્કાર કરી અનેએ રળ લીધી.

જગજીવન ત્યાંથી મુતીમતે ઘેર ગયો. મુતીમે નવા વર્ષની ખુશાલીમાં એક સુંદર પેન જગજીવનને ભેટ આપી. મુતીમ વેપારીઓમાં મળવા ચાલ્યા. જગજીવનને કહે : ‘ચાલ આપણી સાથે; બે માણસની ઓળખાણ થશે તો ભવિષ્યમાં કામ લાગશે.’

પ્રેમજી શેઠના ગુમાસ્તાઓ અંદરેઅંદર વાતો કરતા હતા : ‘આ માણો જગજીવન લાગતો હતો ગામડિયા જેવો અડખૂથ; પણ ભારે પહોંચેલ નીકળ્યો. મુતીમને તો એણે આંજી દીધા છે અને દુલા મહેતાની પગચાંપી કરીને એનો પ્રેમ મેળવ્યો છે. અત્યારે અડચો છે, પણ જતે દહાડે હાથ ધસવાનો છે.’

જગજીવનને કાને એવી વાતો કોઈ કોઈ વાર આવતી, પણ એ બીજે કાને કાઢી નાંખતો.

ભાઈબીજને દિવસે જગજીવને દેશમાં બસો રૂપિયાની ટૂંડી બીડી. તે દિવસે એણે પેટ ભરીને ખાધું અને આંખ ભરીને તે જાંઘ્યો.

ટાટું કામ = બહારથી ભારે ન લાગે પણ

મહેનત કરવી પડે તેવું કામ

માત વિં [મ.] = જોર વિનાનું થયેલું;

હારી ગયેલું

ઓશિયાળ સ્ત્રી = આશ્રય, ઉપકાર કે

ગરબને લીધે પરાધીનતા કે દીનતા

‘થોડા સો મીઠા’ = થોડાપણામાં મીઠાશ

રહે; બહુપણથી અભાવો થાય

દસરડા પુંબવં = દસડાઈ મરવું પડે

તેવી મહેનત

તમાકુના ફડાકા = ખાવા માટે તમાકુને

ચૂતામાં મસજ્યા બાદ પોલા હાથે

ફડાકો મારી રજોટી ઉડાડવી તે

હક્ક કરવું = હલાલ કરવું

અક્ષર બીડીને આંખે વળગવા = ઘણા સુંદર

અક્ષર હોવા

ઘીટ વિં = પૂરું માહિતગાર; કાબેલ

એક્લસૂરુ વિં = એકલું-સોબત વિના

રહેવા ટેવાયેલું

પારખ વિં = પારખ કે પરીક્ષા કરી

નાણતાર

પાઘડી સ્ત્રી = સારા કામ બદલ અપાતી

ભેટ

અડખૂથ વિં = અડખાંગ; નાદાન; મૂર્ખ

૩૫

શેઠ અને વાણીતર-૨

૧

જમના અને પ્રેમકુંવર કાગને ડોળે જગજીવનના પત્રની રાહ જોતાં હતાં. પંદર વીસ દિવસ થયા છતાં પહોંચ્યાનો પત્ર આવ્યો નહિ. શેઠ ટપાલી ખડકી પાસેથી નીકળે અને જમના પૂછે : 'મારા જગાનો કાગળ છે કે, ટભાભાઈ?' ટપાલી ના પાડે એટલે કુંગર જેવડો નિસાસો મૂકીને જમના આરણું બંધ કરી દે. ઘરમાં આવી નાના છોકરાના મોં સામે જુએ ત્યાં એને જગો સાંભરે ને આંખ ભીની થાય. બપોરે જમવા બેસે ત્યાં દીકરો સાંભરે ને મોંમાંથી કોળિયો પાછો વળે. એને મનમાં થાય : 'અરેરે, મારા જગાએ ખાધું હશે કે ભૂખ્યો હશે?'

કોઈ વાર પાડોશજી આવીને પૂછે : 'જમનાકાકી, જગાભાઈના કાંઈ સમાચાર?' 'ના રે બાપુ!' કહીને જમના વીલે મોઢે નીચું જોઈ જાય. બજારમાં ચીજ-વસ્તુ લેવા જતાં કોઈ ભાઈબંધ જમનાને મળે ને પ્રશ્ન કરે : 'ક્યાં જમના મા, ભાઈના કાંઈ ખર-ખખર?' 'કાંઈ નથી માડી!' કહેતી ડોશી ઢીલી પડી જાય અને બજારમાં જવાને બદલે ઘેર પાછી આવતી રહે.

પ્રેમકુંવરની મૂંગી વેદનાનો તો માત્ર ઈશ્વર જ સાક્ષી હતો. જગો પરદેશ ગયો છે એવા સમાચાર સાંભળી પ્રેમકુંવરને પિયરથી તેજાવવાનો પત્ર આવેલો. પણ 'મારાં સાસુને પછી અહીં એકલાં ગોડે નહિ,' એવો જવાબ એણે પોતે જ લખાવરાવ્યો હતો.

આખરે એક મહિના પછી જગજીવનનો પહોંચ્યાનો પત્ર આવ્યો. એમાં સુખશ્રુ પહોંચી ગયાના અને તોકરી મળ્યાના સમાચાર હતા. મામીના આગ્રહ છતાં પોતે વીશીમાં જમવાનું રાખ્યું છે એના ખખર હતા. ગામનાં નાનાં મોટાં સૌને યાદ કરીને રામ રામ લખ્યા હતા.

જમના ડોશીએ બજારમાં કાગળ વંચાવ્યો અને જે મળ્યા એને જગજીવનના સમાચાર આપ્યા. નામ લખ્યાં હતાં તેમને અને નહોતાં લખ્યાં તેમને સૌને રામ રામ કહ્યા. એ રાતે એને રૂપાનો ચાંદો ભગ્યો. ગોળચોખા રાંધીને સાસુવહુ પેટપૂર જમ્યાં.

પંદર વીસ દિવસ વીત્યા એટલે વળી જન્મના ફિકર કરવા લાગી અને ટપાલની રાહ જોવા માંડી. આલમાંથી મેહ આવ્યો પણ જગજીવનનો પત્ર ન આવ્યો. ભેંસ વિચાણી ને પાડી આવી. જન્મનાએ અર્ધા ગામને ખીરું મોકલ્યું. પ્રેમકુંવરે ગોળ નાખીને ઘેર બળી તૈયાર કરી અને ચાર બટકાં એક રકાખીમાં મૂકીને જન્મનાને આપ્યાં. રકાખી દીડી ત્યાં ડોશીને દીકરો સાંભર્યો : ‘મારા જગાને બળી બહુ ભાવે. દુકાને મંગાવીને ચાર ભાઈમંઘ ભેગા કરીને ખાય. ગોળ નો ભાવે તે ખાંડ નંખાવે.’ આંસુથી ભીંજવીને એણે બે બટકાં ખાધાં.

દહીં, દૂધ ને માખણુ દેખીને જન્મનાનું હૈયું વારંવાર ભરાઈ આવતું. ‘વીશીમાં ખાતો હશે, કાચું - પાકું રંધાતું હશે. બચારો દૂધ - દહીં તો શેનો પામતો હશે ! પૂરા રોટલા જડતા હશે કે નહિ એય ભગવાન જાણે !’ વાળુ વખતે દૂધની તાંસળી પાછી દેલીને વાટકો છાશ પી ડોશી ભભી થઈ જતી. પ્રેમકુંવર મનનું દુઃખ દબાવીને કહેતી, ‘તમે આમ કરશો તો પંડ કેમ ચાલશે ? એમને ત્યાં કશી વાતનું દુઃખ નહિ હોય. લખે છે ને કે ઘર કરતાં સારું છે. બે શાક, અથાણું પાપડ - બધું મળે છે.’

‘બધ્યાં એ અથાણું ને પાપડ ! અહીં સવારસાંજ પોણો મણુ દૂધ થાય ને શેર માખણુ બતરે ને એને છાંટો ઘી ચોપડીને ખાતું પડતું હશે. આ વખતે ઘેર આવે તો પછી જવા જ નથી દેવો. દીવાસળી મૂકે એ પરદેશી કમાણીમાં !’

બે ચાર દિવસ પસાર થયા ત્યાં બીજો પત્ર આવ્યો. થોડા દિવસ વળી ડોશી હરખમાં આવી ગયાં. એક બે ખુશીખબરના પત્ર આવ્યા; એટલામાં દિવાળી આવી પહોંચી. તહેવારોમાં શુકનનું ગળપણ રાંધ્યું. જગાને સંભારી અંને જમ્યાં. જગાનું નામ લઈને છોકરાંને બટકાં ભરાવ્યાં.

પંદરેક દિવસ પછી જગાનો પત્ર આવ્યો એમાંથી હૂંડી નીકળી. સામટી અસો રૂપિયાની હૂંડી જોઈને પ્રેમકુંવરનો હરખ માથો નહિ. પણ જન્મના બોલી, ‘બચારે પોટે પાટા બાંધીને આટલા પૈસા એકઠા કર્યા હશે !’

જન્મનાએ પૈસાની પહોંચ લખી એમાં ખાસ લલામણુ કરી : ‘તું ભૂખ્યો રહીને પૈસા મોકલીશ મા. અહીં ભગવાનને પરતાપે કોડીમાં દાણા ભર્યા છે ને ભેંસ વિચાણી છે. તારું શરીર જાળવજે. તન તોડીને કામ કરીશ મા. ધરમ સાચવજે. કાગળ-પત્ર લખતો રહેજે. ચાર છ મહિને હવે તું દેશમાં આવતો રહેજે. આપણે ઝાઝી તૃષ્ણા નથી. કાગળ લખવામાં આગસ કરીશ મા. એને આધારે અમે જીવીએ છીએ.’ વગેરે.

આ બાબુ જગજીવન દુકાનના કામમાં વધારે બેઠો બેસતો લાગ્યો. એક વાર મુનીમે જગજીવનને બોલાવી કહ્યું : ‘તમે અંગ્રેજી નામું શીખ્યા તેમ થોડું લખતાં વાંચતાં પણ શીખી જાઓ, તો પત્રવ્યવહારના કામમાં ઉપયોગી થઈ શકો.’

‘એટલું બધું ઝટ ક્યાંથી આવડે ?’

‘એમાં અઘરું કાંઈ નથી. છ મહિના મહેનત કરશો તો સાધારણ કાગળ લખતાં વાંચતાં ને ટાઇપ કરતાં આવડી જશે. હું કેટલી અંગ્રેજી ભણ્યો છું તે જાણો છો ?’

‘બી.એ. સુધી ભણ્યા હશે !’

‘પાંચ ચોપડી પણ પૂરી નથી કરી !’ મુનીમે હસીને કહ્યું. ‘તમારી જેમ અનુભવે અથડાઈ કુટાઈ ને, જરૂર પડતી ગઈ તેમ, શીખતો ગયો. આપણને બધી ભાષામાં બોલતાં વાર લાગે છે ?’

‘ના.’

‘ત્યારે અંગ્રેજીનુંય એવું જ છે. આજ રાતથી આવતા જાઓ, હું જ તમને શીખવીશ.’

‘આપનો સમય મારે શા માટે બગાડવો ? હું માસ્તર રાખીને શીખી લઈશ.’

‘ત્યારે...તમે સમજ્યા નહિ. એ તો સીધા કાગળો લખીને જ શીખાવ. પહેલાં સારા ટાઇપ કરેલ કાગળની નકલો કરાવીશ, વંચાવીશ; એમ કરતાં આવડી જશે. આપણે ઘેર ટાઇપરાઇટર પણ છે.’

‘સારું, તો આવીશ.’

ધીમે ધીમે જગજીવન અંગ્રેજી પત્રવ્યવહાર પણ કરવા લાગ્યો, એટલે મદ્રાસી કલાર્કને રજા આપી મુનીમે એ જગ્યાએ જગજીવનને ગોઠવ્યો અને પોતાની સામે જ એનાં ટેબલખુરસી ગોઠવ્યાં.

એક વખત વીશીમાં જમીને બપોરે જગજીવન દુકાન તરફ જતો હતો, ત્યાં બજારમાં એણે બે-પાંચ વેપારીઓને ટોળે વળી ખૂમ પાડતા સાંભળ્યા. આડુંઅવળું જોયા વિના દુકાનેથી વીશીમાં ને વીશીએથી દુકાને જવાનો જગજીવનનો નિયમ હતો, એટલે એ તો સીધો બાબુમાં થઈને આગળ ચાલ્યો. પણ એના કાને શબ્દો અથડાયા : ‘સોદો કરી લેવા જેવો હતો. તું ભૂલ્યો.’

‘ભૂલ્યો શું, અંદરથી પથ્થર નીકળત !’

જગજીવન અટક્યો. એક બાણીતા જીવાનને હાથને ઇશારે પાસે બોલાવ્યો.

‘કેમ, શેના સોદાની વાત ચાલે છે ?’

‘એમાં તમારું કામ નથી.’

‘પણ વાત તો કરો !’

‘એક સ્ટીમર આવી છે. એમાં દરેક હજાર કોથળી સિમેન્ટ છે. કહે છે કે, તોફાનમાં સિમેન્ટ ભીંજાઈ ગઈ છે, એથી કંપનીવાળા લિલામ કરી દે છે. હવે એ પથરો મફતેય કોણ લે ?’

‘કોઈએ ઉપર જઈને જોયું ?’

‘જોવાની ના પાડે છે. એ તો કહે છે કે, જેવો માલ નીકળે તેવો તમારો ! એવો હૈયાફૂટો કોણ હોય ?’

જગજીવન એક મિનિટ ઊભો રહ્યો. પાછળ જોયું. ભાડૂતી મોટરનું સ્ટેન્ડ ત્યાંથી સહેજ દૂર હતું. ઉતાવળો ચાલી ત્યાં ગયો. એક મોટરમાં ખેસીને ડ્રાઇવરને કહ્યું, ‘જેટી પર લઈ લે. બે-ચાર રડ્યાખડ્યા વેપારી દેખાતા હતા. કંપનીનો મેનેજર માલ ઉતારવા માટે દોડધામ કરી રહ્યો હતો. જગજીવને જઈને સલામ કરી. ‘પ્રેમજી લખમશીવાળા’ તરીકે પોતાની ઝોળખાણ આપી અને સિમેન્ટ માટે પ્રાર્થનું.

પેલાએ કહ્યું : ‘દસ હજાર કોથળી છે. ઉપર વહાણના સઢ જેવા જાડા ચલાખા ઢાંક્યા છે. એ બધા ઉપરથી ભીંજાઈ ગયા છે. કોથળીને પણ અસર થઈ હશે. સસ્તામાં લિલામ કરી દેવી છે. પહેલી માગણી તમારી.’

‘સો રૂપિયા,’ જગજીવને કહ્યું.

‘સો રૂપિયા પ્રેમજી લખમશી—એક વાર.’

‘આપણા બસો,’ બીજાએ કહ્યું.

‘ત્રણસો,’ ત્રીજો બોલ્યો.

હરાજ ચાલી.

સૌના મનમાં બીક હતી : આ કંપનીવાળો અમસ્થો ન વેચી દે, મજૂરી પણ માથે પડવાની છે. છતાં સાહસ ખેડતા હતા.

પાંચસોએ આવીને આંકડો અટક્યો.

‘આપણા સાતસો,’ જગજીવને ચડવો કર્યો.

એ વખતે એક નવો વેપારી આવી ચડ્યો. એણે આઠ સો કર્યા.

‘એક હજાર !’ જગજીવને ફૂદકો માર્યો.

‘પ્રેમજી શેડે આને ગમે તે દામે લઈને જ આવવાનું કહ્યું લાગે છે. આપણે શા માટે પાણીમાં પૈસા નાખી દેવા ?’ એમ વિચારી સૌ ચૂપ રહ્યા. ‘એક વાર, બે વાર ને ત્રણ વાર’ બોલી સોદા પાકે કયો.

‘હમણાં પૈસા લઈને માલ ઉતરાવી જઈ છું.’

‘જલદી આવો.’

જગજીવન સીધો મુનીમ પાસે પહોંચ્યો. એણે વાત કરી એવા મુનીમ ખિન્નયા, ‘તું એ લોકોને ઓળખતો નથી. એ વેપારી છે. માલ તદ્દન બગડી ગયો હોય ત્યારે જ આ રીતે કાઢી નાખે.’

‘પણ દશ હજાર કોથળી છે. હજાર રૂપિયામાંથી નહિ જાય.’

‘તને શી ખબર પડે ?’ જરા ચિડાઈને મનસુખલાલે કહ્યું. ‘સિમેન્ટને પાણી અડે એટલે પથ્થર !’

‘તો મેં તો સોદા કરી લીધો છે.’

‘તને કોણે કહ્યો તો ? શેડે મારે કઈ રીતે પૂછ્યું ?’

મુનીમ બીજી બાજતોમાં ખૂબ વિશ્વાસ મૂકી ઘરના માણસ જેમ વર્તતા; એટલે જગજીવને સાહસ ખેડ્યું હતું. હવે એને થયું, આ લોકો નગણા છે; પણ હરકત નહિ.

‘મારે ખાતે માંડીને આવો.’

‘એ રીતે લઈ જા.’ મુનીમે તરત એક ફાડી આપ્યો.

કુરળ પર જઈ, નાણાં આપી, જગજીવને માલ કઢાવી ગોદીમાં ઉતરાવ્યો. પહેલું જ સાહસ હતું અને મણુ એકનો કપડો ખાઈને આવ્યો હતો. કોથળીઓ તદ્દન ભીંજાયેલી હતી. એનો ચહેરો પડી ગયો. પણ થોડી વાર પછી નીચેની કોથળીઓ આવતી ગઈ તેમ તેમ એના ચહેરા પર આનંદની રેખાઓ તરવા લાગી. વચ્ચેની કોથળીને નહિ જેવી છાંટ લાગી હતી. નીચેની કોથળીઓ તદ્દન કોરી હતી.

બીજા બે-પાંચ વેપારીઓ જેટી પર તમાશો જોવા બેસા હતા, એમાંથી એક આગળ આવ્યો : ‘કેમ જગજીવનભાઈ, તમે ક્યારથી ધંધો શરૂ કર્યો ?’

‘હવે શીખીશું ને ?’

‘તમારે જોખમે કે શેડ વતી ?’

‘મારે જોખમે.’

‘બોલો, વેચી દેવી છે ?’

‘માગો.’

‘પાંચ હજાર.’

‘નહિ, હજી અધી ગૂણો આવી જવા દો.’

‘હવે એ તો સમજાઈ ગયું; સાત હજાર!’

‘ના શેઠ, આમાં ઉપરની એક હજાર કોથળી જ ભીંજાણી છે, બાકીની અધી સલામત છે.’

‘ચાલો ત્યારે...નવ હજાર; છેવટે બોલો. હવે લોભ કરો મા.’

‘આપી! લાવો નાણાં.’

એ જ વખતે એણે એક ચેકબુક ખિસ્સામાંથી કાઢી નવ હજારનો ચેક લખી આપ્યો.

જગજીવન દુકાને આવ્યો. ઓફિસમાં જઈ મુનીમના ટેબલ પર ચેક મૂક્યો.

મુનીમ ઘડીભર ન સમજ્યા. જગજીવને વાત કરી. એમનાં આશ્ચર્ય અને આનંદનો પાર ન રહ્યો.

‘આ રકમ શેઠની જ છે. મારે નામે હજાર માંડવા હોય તો જમા યાદી બાકીની દુકાન ખાતે જમા કરજો.’

‘એમ કેમ અને? આ તો તમારું જ સાહસ ગણાય.’

‘જી ના. મેં શેઠને નામે એમની વતી જ કામ કરેલું.’

મુનીમના અતિ આગ્રહ છતાં એણે આખી રકમ દુકાનને ખાતે જમા કરાવી.

શેઠે એ વાતની જાણ થતાં જગજીવન માટે એમનું માન વધ્યું—વિશ્વાસ વધ્યો. મુનીમને એમણે કહ્યું: ‘નાની મોટી ખરીદીનું કામ પણ એને સોંપતા રહેજો.’ વેપારીઓમાં પણ જગજીવન આ કિસ્સાથી વધારે જાણીતો થયો.

ખીજી દિવાળી આવી. શેઠે મહિનાના સવા સો રૂપિયા લેખે જગજીવનનો પગાર ગણી આપ્યો. નવા વરસથી અસો માંડવા મુનીમને કહ્યું. જગજીવન પણ રાત અને દિવસ એક કરીને દુકાનમાં ખૂંચી ગયો. પંદર દિવસે એક પત્ર દેશમાં લખતો, એ સિવાય ઘરખાર ને દેશ પણ લગભગ વિસારી મૂક્યાં હતાં. નિયમ મુજબ ભાઈબીજે ત્રણસોની હૂંડી ઘેર ખીડી અને બાકીની રકમ પેદીમાં જ જમા રખાવી.

લક્ષ્મીચંદે એક વાર પોતાની વરસગાંઠને દિવસે જગજીવનને જમવા નોતર્યો. જમતાં જમતાં વાત કરી: ‘આપણી ઝિગોન મિલતો મેનેજર દેશમાં જાય છે. બીજો લાયક માણસ મળતો નથી. તારો વિચાર હોય તો તું એ સંભાળ.’

‘મામા, તમારે મને પૂછવાપણું ન હોય.’ જગજીવને સહેજ ગંભીર ભાવે પ્રત્યુત્તર વાળ્યો. ‘તમારે લીધે જ મેં રંગૂનનાં દર્શન કર્યાં. તમે જ મને ધધે વળગાડ્યો. પાંચ માણસમાં મારી શાખ બંધાઈ છે, એ પણ તમારે જ લીધે છે. પણ ખાસ કારણ વિના મારાથી પ્રેમજી શેઠને ન છોડી શકાય.’

‘એને તો તારા જેવા સેંકડો મળી રહેશે.’

‘એ ખરું, પણ શેઠ અને મુનીમનો મારા ઉપર પૂરો વિશ્વાસ છે. એમને મારાથી દગો ન દેવાય.’

‘એમાં દગો શેનો? આપણે મન ફાવે ત્યાં કામ કરી શકીએ.’

‘હશે, પણ એમને ત્યાંથી રજા લેતાં મારી છલ નહિ ઉપડે.’

‘તો પછી એમ જ કહે ને — તારી પોતાની મરજી નથી?’

‘તમે માહું ન લગાડો, મામા! પણ મારાથી વિના કારણ એમને નહિ છોડાય.’

‘હું તને માત્ર પગારદાર નોકર તરીકે નથી રાખતો; મારે તો તને ભાગીદાર બનાવવો છે. મિલમાં તારો એ આની ભાગ અત્યારથી શરૂ થશે, સમજ્યો?’

‘એ અધું સાચું’, પણ મારાથી પ્રેમજી શેઠની રજા સિવાય કંઈ નહિ બને.’

લક્ષ્મીચંદ્રે ભાણમાં આવેલી પૂરણપોળી પડી મૂકી. ભાત પણ લીધા વિના તે ઊભો થઈ ગયો. જગજીવન જમ્યા પછી એ ઘડી બેઠો, પાનસોપારી લીધાં, પણ લક્ષ્મીચંદ્રે એક અક્ષર બોલ્યો નહિ. જગજીવન મામીને નમસ્કાર કરી ચાલ્યો ગયો. ત્યાર બાદ મામો-ભાણેજ અનેક વાર બગ્ગરમાં મળી જતા, પણ જગજીવનના નમસ્કાર ઝીલતાં લક્ષ્મીચંદ્રના ચહેરા પર અણુમો દેખાઈ આવતો. છતાં જગજીવન પોતાના વિચારમાંથી તલપૂર ચલ્યો નહિ.

મુનીમના કાને એ વાત પહોંચી કે તે જ દિવસે એમણે શેઠને કહ્યું: ‘જગજીવનને વિષે તમે સાંભળ્યું કે?’

‘ના ભાઈ.’

‘એના મામાએ ઝિંગોન મિલના મેનેજર તરીકે આવવા ઓફર કરેલી!’

‘હાં...!’ પ્રેમજી શેઠ આતુરતાથી સાંભળી રહ્યા.

‘પગારદાર નહિ, પણ એ આની ભાગીદાર બનાવવા મુધીની વાત કરી!’

‘પછી?’ શેઠના કપાળ પર ચિંતાદર્શક વળિયાં પડ્યાં.

‘જગજીવને એ માગણીનો અસ્વીકાર કર્યો.’

‘શાઆશ!’

‘એણે કહ્યું કે, પ્રેમજી શેઠ અને મુનીમનો વિશ્વાસઘાત નહિ કરું. વિના કારણ મારાથી એમની નોકરી ન છોડાય!’

‘હું તમને નહોતો કહેતો, મનસુખજીલ?’ શેઠ હર્ષાવેશમાં બોલી ઊઠ્યા.

‘એના જેવા પ્રમાણિક અને મહેનતુ જુવાન મેં જોયો નથી.’

૧૮૯

‘પાછો બુદ્ધિશાળી અને સાહસિક પણ એવો જ છે. ફીક, આપે પછી મારે માટે શો વિચાર કર્યો?’

‘તમને કેટલો વખત લાગશે?’

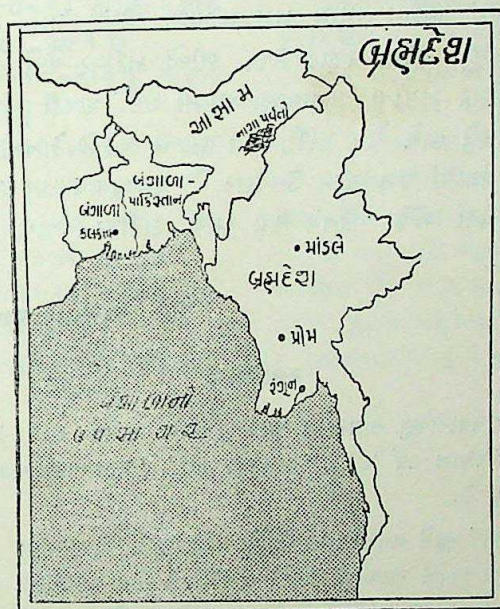
‘હવે... મારા પિતા વયોવૃદ્ધ છે. ઘરડા માણસની માંદગી કેટલી લંબાય તે કેમ કહી શકાય? પણ છ માસ તો ધારવા જ.’

‘એ મહિના જઈ આવો.’

‘પાછળથી રબ્બ મંગાવવી પડે એ કરતાં અહીંથી કહીને જઈ તે સારું, જેથી આપ વ્યવસ્થા કરી શકો.’

‘તમારું કામ કોઈ સંભાળી નહિ શકે.’

‘આપ એ-ચાર કલાક દુકાને જાઓ અને જગજગત તમારા સેક્રેટરી તરીકે અહીં કામ કરી શકશે.’

‘જૂના માણસો પાસેથી કામ લેવાનું એનું ગળું ન કહેવાય.’

‘એટલા માટે જ આપને જવાનું કહું છું. ને? યાદી હિસાબકિતાબ, માલની લેવડદેવડ અહીં એ આપની સૂચના મુજબ કર્યા કરશે. હરકત નહિ આવે.’

‘ભલે, તો જઈ આવો. અને તેટલા વહેલા પાછા આવી જાઓ.’

‘સારું.’

૧૯૦

મુનીમ રજા ઉપર ગયા તેને ખીજે જ દિવસે પ્રેમજી શેઠે જગજીવનને કહ્યું :
'તમે વીશીમાં રહો છો તેથી મને બહુ અગવડ પડે છે, માટે આજથી આપણે
બંગલે રહેવા આવી જાઓ.'

પ્રેમજી શેઠ જમવા બેસતા ત્યારે પંદર-નીસ પાટલા સાથે પડતા અને એ
આલેશાન હવેલીમાં સૂવા-બેસવાની સગવડનો તો સવાલ જ નહોતો. જગજીવને
સાંજે પોતાનો ઉતારો ફેરવી નાખ્યો. વાહન વિના શેઠને બંગલે વારંવાર જવું
આવતું મુશ્કેલ હતું; છતાં ખીજા નોકરોથી તદ્દન અલગ ન પડી જવા ખાતર
એણે મોટરનો ઉપયોગ નક્કર કરવાનું રાખ્યું. બંગલે રહેવા જઈ ને જગજીવન
દુકાન સાથે વધારે એતપ્રેત બન્યો.

પાંચ-પંદર દિવસ પ્રેમજી શેઠ નિયમિત રીતે દુકાને આવ્યા. પછી ધીમે
ધીમે, પોતાની ટેવ મુજબ, કલાક એ કલાક આવીને અંતરમાં ચાલ્યા જવા લાગ્યા.
જગજીવને મુનીમનું લગભગ તમામ કામ સંભાળી લીધું. કોઈ કારીગર માંદો
પડતાં એના અધૂરા મૂકેલા વણાટ ઉપર ખીજે કારીગર બેસે ને સાળ ઉપર
બેસતાં જ નકશીદાર કાપડના તાણવાણા તપાસી લઈ, પાવડી દબાવી, ડાબે હાથે
કાંદલો ફેંટી જમણે હાથે ઠોક મારી, ભાત બરાબર પડે છે કે નહિ એ તપાસી લે;
અને તપાસતાં પેલાથી પણ સુંદર ઉકાવદાર ને મજબૂત ભાતનું કાપડ વણાય છે
એની ખાતરી થતાં જેવો આનંદ નવા કુશળ કારીગરને થાય, તેવો આનંદ
જગજીવનને થયો.

રામનારાયણ નાં પાઠક

સ્વાધ્યાય

૧. શ્રી. રામનારાયણ નાગરદાસ પાઠક (જન્મ સંવત ૧૯૬૧) એક કુશળ
વાર્તાલેખક છે. 'પચાસ વર્ષ પછી', 'જગતનો તાત', 'માનવતાનાં મૂલ' વગેરે તેમની
જાણીતી વાર્તાઓ છે.

'સુવર્ણમૃગ' નામે નવલકથામાં તેમણે બ્રહ્મદેશમાં વેપારધંધા કરવા ગયેલા
કચ્છ કાઠિયાવાડના અનેક સાહસિક પરદેશગામીઓની નવા જમાનાની જીવનપ્રથા અને
ધરતીસાર ચીતર્યા છે. પરંતુ દ્વિતીય વિશ્વયુદ્ધ વખતે બ્રહ્મદેશ જાપાનના હાથમાં જતાં,
ત્યાંથી એ બધા ભારતવાસીઓની ભાગતાં શી દુર્દશા થઈ, એનો ખ્યાલ પણ તેમાં
સાથે વણી લઈને 'સુવર્ણ' રૂપી મૃગની પાછળ દોડનારાઓની અંતે જે વલે થાય છે,
તે તેમણે નિરૂપ્યું છે. એ નવલકથામાંથી શરૂઆતનો ભાગ આ પાઠમાં ઉતાર્યો છે.

૨. પુરુષાર્થ-પરાયણ રહી, આગળ વધવાની આવેલી તકને ઝડપી લેનાર માણસ
કેવો ફાવે છે, અને ખીજા સ્વસંતુષ્ટ સાથીદારો કેવા પાછળ રહી જાય છે, એનો તાદરશ
નમૂનો આ પાઠની વાતમાં મળે છે. ઉપરાંત, પ્રમાણિકતા અને વફાદારી એ ગુણોય

વેપારધંધામાં કેવા કામ હે છે, એનું દૃષ્ટાંત પણ આમાં છે. વેપારધંધામાં ફાવતું હોય તોપણ નર્ચા સ્વાર્થસાધુ થવું એ સારી નીતિ નથી.

૩. 'બા' ના (૪૦-૪૧ મા) પાઠમાં બા અને વહુતા પાત્રની સરખામણી આ પાઠની જમના અને પ્રેમકુંવર સાથે કરવા જેવી છે. જૂનો અને નવો જમાનો તેમાં જેવા મળશે.

અશ્વો

૧. કાંતિલાલ જગજીવનને તણાઈ ન મરવાની સલાહ આપ્યા કરતો, તે સાચી ઠરી? તે પાછળ રહ્યો ને જગજીવન આગળ વધ્યો તે સાચી?

૨. જગજીવને સિમેટની થેલીના સોદામાં મળેલા નફાની રકમ પ્રેમજી શેઠને આપી દીધી, એ કૃત્ય તમને કેવું લાગ્યું, તેની ચર્ચા કરો.

રૂપાનો ચાંદો ઊગવો = 'સોનાનો સૂરજ ઊગવો' - એની પેટે ખુશાલી કે લાભ થવાં એવો ભાવ બતાવે છે

ખીરું નં = તરત વિચાયેલી ભેંસનું નહું દૂધ; ખરેટું

બળા સ્ત્રીં = ખીરાની કરાતી એક વાની લિલામ નં [પો.] = હરાજ

જેઠી સ્ત્રીં [દં.] = ડફો; બંદર ઉપર માલ ચડાવવા - ઉતારવાની જગા

ચલાખો પું = સમચારસ આકારનું મોટું એક નતનું પાથરાણું

ચડાવો પું = ચડતી રકમની માગણી

કુરજો પું [મ.] = બંદર પર જકાત લેવાનું કે વહાણો દેરવવાનું મથક

ઓંદર સ્ત્રીં [દં.] = વેપારધંધામાં માગણી રત્ન કરવી તે; ભાવતાલ કે નોકરી વગેરેની શરતો રત્ન કરવી તે

વળિયાં નં બં વં = વળ; કરચલી (કપાળ વગેરે ઉપર)

પાવડી સ્ત્રીં = વણવાની સાળનો પગ વડે દબાવવાનો ભાગ

આલેશાન વિં = ભપકાદાર; ભવ્ય

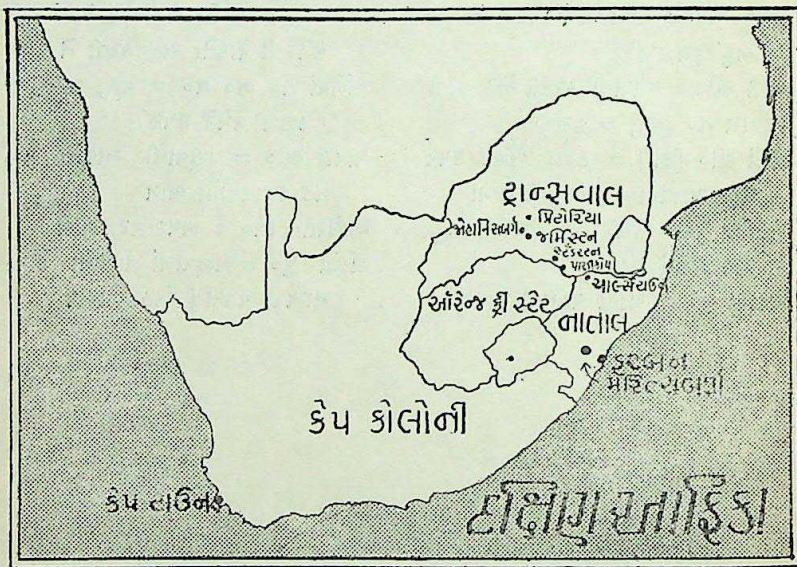
કાંકલો પું = વણવામાં વાણાના દોરા નાખવા વપરાતું એક એળર

ੳੳ
ੲੳੳੳੳੳ

સાતમે કે આઠમે દહાડે હું ડરખતથી રવાના થયો. મારે સારુ પહેલા વર્ગની ટિકિટ કઢાવી. ત્યાં સૂચાની પથારી જોઈએ તો પાંચ શિલિંગની તોખી ટિકિટ કઢાવવી પડતી હતી. અઘડુલ્લા શેઠે તે કઢાવવા આગ્રહ કર્યો, પણ મેં હંડમાં, મદમાં તે પાંચ શિલિંગ અચાવવા પથારીની ટિકિટ કઢાવવાની ના પાડી.

અખદુદ્દા શેઠે મને ચેતવ્યો, ‘જોજો, આ મુલક જુદો છે, હિંદુસ્તાન નથી. ખુદાની મહેરબાની છે. તમે પૈસાની કંજૂસાઈ ન કરજો. જોઈતી સગવડ મેળવી લેજો.’

મેં આભાર માન્યો તે તેમને ચિંતા ન કરવા કહ્યું.

નાતાલની રાજવાતી મેરિસર્ગમાં ટ્રેન નવેક વાગ્યે પહોંચી. અહીં પથારી આપવામાં આવતી હતી. ડોઈ રેલવેના તોકરે આવી પૂછ્યું, ‘તમારે પથારી જોઈએ છે?’

મેં કહ્યું, 'મારી પાસે મારી પથારી છે.'

તે ચાલ્યો ગયો. દરમ્યાન એક ઉતારુ આવ્યો. તેણે મારી સામે જોયું. મને ભાતીગર જોઈ મૂંઝાયો. બહાર નીકળ્યો. એક બે અમલદારો લઈ આવ્યો. કોઈએ મને કંઈ ન કહ્યું. છેવટે એક અમલદાર આવ્યો. તેણે કહ્યું, 'આમ આવો. તમારે છેલ્લા ડાયામાં જવાનું છે.'

મેં કહ્યું, 'મારી પાસે પહેલા વર્ગની ટિકિટ છે.'

પેલે જવાબ આપ્યો, 'તેની ફિકર નહીં. હું તમને કહું છું કે, તમારે છેલ્લા ડાયામાં જવાનું છે.'

'હું કહું છું કે, મને આ ડાયામાં ડરખતથી બેસાડવામાં આવ્યો છે ને હું તેમાં જ જવા ધારું છું.'

અમલદાર બોલ્યો, 'એમ નહીં અને. તમારે બિતરવું પડશે, ને નહિ બિતરો તો સિપાઈ ઉતારશે.'

મેં કહ્યું, 'ત્યારે ભલે સિપાઈ ઉતારે, હું મારી મેળે નહિ બિતરું.'

સિપાઈ આવ્યો. તેણે હાથ પકડ્યો ને મને ધક્કો મારીને નીચે ઉતાર્યો. મારો સામાન ઉતારી લીધો. મેં બીજા ડાયામાં જવાની ના પાડી. ટ્રેન રવાના થઈ. હું વેધટિંગ રૂમમાં બેઠો. મારું હાથપાકીટ સાથે રાખ્યું. બાકી સામાનને હું ન અડક્યો. રેલવેવાળાએ સામાન ક્યાંક મૂક્યો.

આ મોસમ શિયાળાની હતી. દક્ષિણ આફ્રિકાનો શિયાળો બિંચાળુના ભાગમાં બહુ સખત હોય છે. મેરિત્સબર્ગ બિંચા પ્રદેશમાં હતું, તેથી ટાઢ ખૂબ લાગી. મારો ઓવરકોટ મારા સામાનમાં હતો. સામાન માગવાની હિંમત ન ચાલી. ફરી અપમાન થાય તો? ટાઢે થય્યો. કોટડીમાં દીવો નહોતો. મધરાતને સુમારે એક ઉતારુ આવેલો. તે કંઈ વાત કરવા માગતો હોય એમ લાગ્યું, પણ હું વાત કરવાની મનોદશામાં નહોતો.

મેં મારો ધર્મ વિચાર્યો: 'કાં તો મારે મારા હકોને સારુ લડવું અથવા પાછા જવું; નહિ તો જે અપમાનો થાય તે સહન કરવાં ને પ્રિટોરિયા પહોંચવું, અને કેસ પૂરો કરીને દેશ જવું. કેસ પડતો મૂકીને ભાગવું એ તો નામદી ગણાય. મારા ઉપર દુઃખ પડ્યું તે તો ઉપરચોટિયું દરદ હતું; બીડે રહેલા એક મહારોગનું તે લક્ષણ હતું. આ મહારોગ તે રંગદેષ. એ બીડો રોગ નાબૂદ કરવાની શક્તિ હોય તો તે શક્તિનો ઉપયોગ કરવો; તેમ કરતાં જાત ઉપર દુઃખ પડે તે બધાં સહન કરવાં. અને તેનો વિરોધ રંગદેષ દૂર કરવા પૂરતો જ કરવો.'

આવો નિશ્ચય કરી બીજી ટ્રેનમાં ગમે તે રીતે પણ આગળ જવું જ એમ નિશ્ચય કર્યો.

સવારના પહોરમાં મેં જનરલ મેનેજરને ફરિયાદનો લાંબો તાર કર્યો. દાદા અબદુલ્લાને પણ ખબર આપ્યા. અબદુલ્લા શેઠ તુરત જનરલ મેનેજરને મળ્યા. જનરલ મેનેજરે પોતાના માણસોના વર્તનનો અચ્છાવ કર્યો; પણ જણાવ્યું કે, મને વગર હરકતે મારે સ્થળ પહોંચાડવા તેમણે રેશન માસ્તરને ભલામણ કરી છે. અબદુલ્લા શેઠે મેરિત્સબર્ગના હિંદુ વેપારીઓને પણ મને મળવા ને મારી ખરદાસ કરવા તાર કર્યો ને બીજાં રેશનોએ પણ તેવા તારો મોકલ્યા. તેથી વેપારીઓ મને રેશન ઉપર મળવા આવ્યા. તેમણે પોતાની ઉપર પડતાં દુઃખોનું વર્ણન મારી પાસે કર્યું અને મને કહ્યું કે, તમારા ઉપર વીલું તે કંઈ નવાઈની વાત નથી. પહેલા બીજા વર્ગમાં હિંદીઓ મુસાફરી કરે તેને અમલદારો તેમ જ મુસાફર તરફથી અડચણ તો પહોંચે જ. આવી વાતો સાંભળવામાં દિવસ ગયો. રાત પડી. ટ્રેન આવી. મારે સારુ જગ્યા તૈયાર જ હતી. જે પથારીની ટિકિટ લેવા મેં ડરખતમાં ના પાડી હતી તે મેરિત્સબર્ગમાં લીધી. ટ્રેન મને ચાલ્સ્ટાઉન લઈ ચાલી.

ચાલ્સ્ટાઉન ટ્રેન સવારે પહોંચે. ચાલ્સ્ટાઉનથી જોહાનિસબર્ગ સુધી પહોંચવાને સારુ તે કાળે ટ્રેન નહોતી, પણ ઘોડાનો સિગરામ હતો; અને વચમાં સ્ટેન્ડનમાં એક રાત રહેવાનું હતું. મારી પાસે સિગરામની ટિકિટ હતી. એ ટિકિટ કાંઈ હું એક દિવસ મોડો પહોંચ્યો તેથી રદ થતી નહોતી. વળી અબદુલ્લા શેઠે ચાલ્સ્ટાઉન સિગરામવાળા ઉપર તાર પણ મોકલાવ્યો હતો. પણ એને તો બહાનું જ કાઢવું હતું; તેથી મને કેવળ અળણ્યો બાણી કહ્યું, ‘તમારી ટિકિટ તો રદ થઈ છે.’ મેં યોગ્ય જવાબ આપ્યો. ટિકિટ રદ થઈ છે એમ મને કહેવાનું કારણ તો બુદ્ધિ જ હતું. ઉતારુઓ અથવા સિગરામની અંદર જ બેસે. પણ હું તો ‘કુલી’ ગણાઉં, અળણ્યો લાગું, તેથી મને ગોરા ઉતારુઓની પાસે બેસાડવો ન પડે તો સારું, એવી સિગરામવાળાની દાનત. સિગરામની બહાર, એટલે હાંકનારને પડખે ડાબી અને જમણી બાજુએ, એમ બે બેઠકો હતી. તેમાંની એક બેઠક ઉપર સિગરામની કંપનીનો એક મુખી ગોરા બેસતો. એ અંદર બેઠો અને મને હાંકનારને પડખે બેસાડ્યો. હું સમજી ગયો કે, આ કેવળ અન્યાય જ છે, અપમાન છે. પણ મેં એ અપમાનને પી જતું યોગ્ય ધાર્યું. મારાથી બળજોરી કરીને અંદર બેસી શકાય એવું તો નહોતું જ. હું તકરારમાં બેસતું તો સિગરામ જાય અને વળી મારે એક દિવસની યોગી થાય; ને બીજો દિવસે વળી શું થાય તે તો દેવ જાણે! એટલે હું ડાહ્યો થઈને બહાર બેસી ગયો. મનમાં તો ખૂબ ક્રોધવાયો.

ત્રણેક વાગ્યે સિગરામ પારડીકોપ પહોંચ્યો. હવે પેલા ગોરા મુખીને હું ન્યાં બેઠો હતો ત્યાં બેસવાની ઇચ્છા થઈ. તેને બીડી પીવી હતી. જરા હવા પણ ખાતી હશે. એટલે એણે એક મેકું સરખું ગૂણિયું પડ્યું હતું તે પેલા હાંકનારની પાસેથી લઈ પગ રાખવાના પાટિયા ઉપર પાથર્યું ને કહ્યું, 'સામી, તું અહીંયાં બેસ, મારે હાંકનારની પાસે બેસવું છે.' આ અપમાન સહન કરવા હું અસમર્થ હતો. તેથી મેં બીતાં બીતાં તેને કહ્યું, 'તમે મને અહીં બેસાડ્યો એ અપમાન મેં સહન કરી લીધું; મારી જગ્યા તો અંદર બેસવાની, પણ તમે અંદર બેસીને મને અહીં બેસાડ્યો. હવે તમને બહાર બેસવાની ઇચ્છા થઈ છે અને બીડી પીવી છે, તેથી તમે મને તમારા પગ આગળ બેસાડવા ઇચ્છો છો. હું અંદર જવા તૈયાર છું, પણ હું તમારા પગની પાસે બેસવા તૈયાર નથી.'

આટલું હું માંડ કહી રહું તેટલામાં તો મારા ઉપર તમાચાનો વરસાદ વરસ્યો અને પેલાએ મારું આવડું ઝાલીને મને નીચે ધસડવા માંડ્યો. મેં બેઠકની પાસેના પિત્તળના સળિયા હતા તે ઝોડની જેમ પકડી રાખ્યા, અને કાંડું ખરે તોયે સળિયા નથી છોડવા એમ નિશ્ચય કર્યો. મારા ઉપર વીતી રહી હતી તે પેલા ઉતારુઓ જોઈ રહ્યા હતા. પેલો મને ગાળો કાઢી રહ્યો હતો, ખેંચી રહ્યો હતો, ને મારી પણ રહ્યો હતો; અને હું ચૂપ હતો. પેલો બળવાન અને હું બળહીન. ઉતારુઓમાંના કેટલાકને દયા આવી અને તેમનામાંના કોઈ બોલી બોલ્યા : 'અલ્યા એ, એ બિચારાને ત્યાં બેસવા દે; તેને નકામો માર નહિ. તેની વાત સાચી છે. ત્યાં નહિ તો તેને અમારી પાસે અંદર બેસવા દે.' પેલો બોલી બોલ્યો : 'કદી નહિ.' પણ જરા ભોંડો પડ્યો ખરો. તેથી મને તેણે મારવાનું 'અંધ કર્યું', મારું આવડું છોડ્યું. બેચાર ગાળો તો વધારે દીધી, પણ એક હોટેન્ટોટ નોકર પેલી બાબુએ હતો તેને પોતાના પગ આગળ બેસાડ્યો અને પોતે બહાર બેઠો. ઉતારુઓ અંદર બેઠા. સીટી વાગી. સિગરામ ચાલ્યો. મારી છાતી તો થડકતી જ હતી. હું જીવતો મુકામે પહોંચીશ કે નહિ એ વિષે મને શક હતો. પેલો મારી સામે ડોળા કાઢ્યાં જ કરે. આંગળી ખતાવી બગડ્યા કરે, 'યાદ રાખ, સ્ટેંડરટન પહોંચવા દે, પછી તને ખરર પાડીશ.' હું તો મૂગો જ રહ્યો અને મારી વહાર કરવા પ્રભુને અરજી કરતો રહ્યો.

રાત પડી. સ્ટેંડરટન પહોંચ્યા. કેટલાક હિંદી ચહેરા જોયા. મને કંઈક શાંતિ વળી. નીચે ઊતરતાં જ હિંદીઓએ કહ્યું : 'અમે તમને ઈસા શેઠની દુકાને લઈ જવાને જ બોલા છીએ. અમારા ઉપર દાદા અબદુલ્લાનો તાર છે.' હું બહુ રાજી થયો. તેમની સાથે ઈસા હાજી સુમારની દુકાને ગયો. મારી આસપાસ શેઠ અને તેમના વાણીતરો વીંટળાઈ વળ્યા. મારા ઉપર જે વીતી હતી તેની

વાત કરી. તેઓ બહુ દિલગીર થયા અને પોતાના કડવા અનુભવો વર્ણવી તેમણે મને આશ્વાસન આપ્યું. મારે તો સિગરામ કંપનીના એજન્ટને મારા ઉપર વીતેલી જાણવાની હતી. મેં એજન્ટ ઉપર ચિઠ્ઠી લખી, પેલા માણસે ધમકી આપી હતી તે પણ જાણવું, અને સવારે આગળ મુસાફરી થાય ત્યારે મને અંદર ખીજા ઉતારુઓને પણ જગ્યા મળે એવી ખાતરીની માગણી કરી. ચિઠ્ઠી એજન્ટને મોકલી. એજન્ટે મને સંદેશો મોકલ્યો: ‘સ્ટેંડરટનથી મોટા સિગરામ હોય છે અને હાંકનારા વગેરે બદલાય છે. જેની સામે તમે ફરિયાદ કરી છે તે માણસ આવતી કાલે નહિ હોય. તમને ખીજા ઉતારુઓની પણ જ જગ્યા મળશે.’ આ સંદેશાથી મને કાંઈક નિરાંત વળી. પેલા મારનારની ઉપર કાંઈ પણ કામ ચલાવવાનો વિચાર તો મેં ક્યો જ નહોતો, એટલે આ મારનું પ્રકરણ અહીં જ અંત રહ્યું. સવારે મને ઇસા શેક્તા માણસો સિગરામ પર લઈ ગયા. મને થોડા જગ્યા મળી. કોઈ જાતની હાલતી વિના તે રાત્રે જોહાનિસખર્ગ પહોંચ્યો.

સ્ટેંડરટન નાનકડું ગામ, જોહાનિસખર્ગ વિશાળ શહેર. ત્યાં પણ અબદુલ્લા શેઠે તાર તો ક્યો જ હતો. મને મહમદ કાસમ કમરુદ્દીનની દુકાનનાં નામ-દામ પણ આખ્યાં હતાં. તેમનો માણસ જ્યાં સિગરામ બિલો રહેતો હતો ત્યાં આવેલ; પણ ન મેં તેને જોયો, ન માણસ મને ઓળખી શક્યો. મેં હોટેલમાં જવાનો વિચાર ક્યો. બે ચાર હોટેલનાં નામ જાણી લીધાં હતાં. ગાડી કરી; ગ્રેંડ નેશનલ હોટેલમાં હાંકી જવા કહ્યું. ત્યાં પહોંચતાં મેંનેજરની પાસે ગયો. જગ્યા માગી. મેંનેજરે ક્ષણ વાર મને નિહાળ્યો, વિવેકની ભાષા વાપરી. ‘હું દિલગીર છું, અધી કોટડીઓ ભરાઈ ગઈ છે,’ આમ કહી મને વિદાય ક્યો! એટલે મેં ગાડીવાળાને મહમદ કાસમ કમરુદ્દીનની દુકાને હાંકી જવાને કહ્યું. ત્યાં તો અબદુલ ગની શેઠ મારી રાહ જ નોંધ રહ્યા હતા. તેમણે મને વધાવી લીધો. હોટેલમાં મારા ઉપર વીતેલી વાત તેમને કહી બતાવી. તેઓ ખડખડ હસી પડ્યા. ‘હોટેલમાં તે વળી આપણને બિતરવા દે કે?’

મેં પૂછ્યું: ‘કેમ નહિ?’

‘એ તો જ્યારે તમે થોડા દિવસ રહેશો ત્યારે જાણશો. આ દેશમાં તો અમે જ રહી શકીએ. કારણ, અમારે પૈસા કમાવા છે. એટલે, ઘણાંય અપમાનો સહન કરીએ છીએ, અને પડ્યા છીએ.’ એમ કહી તેમણે ટ્રાન્સવાલમાં પડતાં દુઃખોનો ઇતિહાસ કહી સંભળાવ્યો.

તેમણે કહ્યું, ‘આ મુલક તમારા જેવાને સારું નથી. જુઓને, તમારે કાલે પ્રિટોરિયા જવું છે. તેમાં તમને ત્રીજા વર્ગમાં જ જગ્યા મળશે. ટ્રાન્સવાલમાં

નાતાલ કરતાં વધારે દુઃખ. અહીં આપણા લોકોને પહેલા કે બીજા વર્ગમાં ટિકિટ આપતા જ નથી.’

મેં કહ્યું, ‘તમે એનો પૂરો પ્રયત્ન નહિ કર્યો હોય.’

અબદુલ ગની શેઠ બોલ્યા, ‘અમે કાગળવહેવાર તો ચલાવ્યો છે, પણ આપણા માણસો ઘણા પહેલા બીજા વર્ગમાં બેસવા ઇચ્છે પણ શાના?’

મેં રેલવેના કાયદા માગ્યા. તે જોયા. તેમાં ખારી હતી. ટ્રાન્સવાલના અસલી કાયદાઓ ખારીકાથી નહોતા ઘડાતા. રેલવેના ધારાનું તો પૂછવું જ શું?

મેં શેઠને કહ્યું, ‘હું ફર્સ્ટ ક્લાસમાં જ જઈશ. અને તેમ નહિ જવાય તો પ્રિટોરિયા અહીંથી સાડગીસ જ માર્ગ લે છે ત્યાં હું થોડાગાડી કરીને જઈશ.’

અબદુલ ગની શેઠે તેમાં થતા ખર્ચ અને લાગતા વખત તરફ મારું ધ્યાન ખેંચ્યું. પણ મારી સૂચનાને અનુકૂળ થયા, અને સ્ટેશન-માસ્તર ઉપર મારી ચિઠ્ઠી મોકલી. ચિઠ્ઠીમાં હું આરિસ્ટર છું એમ મેં તેને જણાવ્યું. હમેશાં પહેલા વર્ગમાં જ મુસાફરી કરું છું, એમ પણ જણાવ્યું; પ્રિટોરિયા તુરત પહોંચવાની આવશ્યકતા તરફ તેનું ધ્યાન ખેંચ્યું; અને તેને લખ્યું કે, તેના જવાબની રાહ જોવા જેટલો મને વખત નહિ રહે, તેથી એ ચિઠ્ઠીનો જવાબ લેવા હું પાંચે જ સ્ટેશન ઉપર પહોંચીશ અને પહેલા વર્ગની ટિકિટ મેળવવાની આશા રાખીશ. આમાં મારા મનમાં થોડોક પેચ હતો. મેં એમ ધાર્યું હતું કે, સ્ટેશન-માસ્તર લેખિતવાર જવાબ તો ‘ના’ તો જ આપશે. વળી ‘કુલી’ આરિસ્ટર કોણ જાણે કેવાયે રહેતા હશે, એ પણ એ કાંઈ વિચારી ન શકે. તેથી હું અલિશુદ્ધ અંગ્રેજ પોશાકમાં તેની સામે જઈ બિભે રહીશ, અને તેની સાથે વાતો કરીશ, એટલે સમજી જઈ તે કદાચ મને ટિકિટ આપશે. તેથી હું ક્રોકેટ, નેકટાઈ વગેરે ચડાવીને સ્ટેશને પહોંચ્યો. માસ્તરની સામે ગીની કાઢીને મૂકી અને પહેલા વર્ગની ટિકિટ માગી.

તેણે કહ્યું, ‘તમે જ મને ચિઠ્ઠી લખી છે કે?’

મેં કહ્યું, ‘એ જ હું. મને તમે ટિકિટ આપશો તો હું આભારી થઈશ. મારે પ્રિટોરિયા આજે પહોંચવું જોઈએ.’

સ્ટેશન માસ્તર હસ્યો. તેને દયા આવી. તે બોલ્યો, ‘હું ટ્રાન્સવાલર નથી. હું હોલેન્ડર છું. તમારી લાગણી સમજી શકું છું. તમારા તરફ મારી દિલસોજી છે. હું તમને ટિકિટ આપવા ઇચ્છું છું. પણ એક શરતે — જો તમને રસ્તામાં ગાર્ડ ઉતારી પાડે અને ત્રીજા વર્ગમાં બેસાડે તો તમારે મને સંડોવવો નહિ; એટલે કે, તમારે રેલવે ઉપર દાવો ન કરવો. હું ઇચ્છું છું કે, તમારી મુસાફરી નિર્વિઘ્ને પાર બિતરે. તમે સન્નજન છો એમ હું જોઈ શકું છું.’ આમ કહી

૧૯૮

તેણે ટિકિટ કાપી. મેં તેનો ઉપકાર માન્યો અને તેને નિશ્ચિંત કર્યો. અખદુલ ગની શેઠ વળાવવા આવ્યા હતા. આ કૌતક જોઈ તેઓ રાજ થયા, આશ્ચર્ય પામ્યા, પણ તેમણે મને ચેતવ્યો : ‘પ્રિટોરિયા સાંગોપાંગ પહોંચો એટલે પત્યું. મને ધાસ્તી છે કે, ગાર્ડ તમને પહેલા વર્ગમાં મુખે બેસવા નહિ દે, અને ગાર્ડ બેસવા દેશે તો ઉતારુઓ નહિ બેસવા દે.’

હું તો પહેલા વર્ગના ડયામાં બેઠો. ટ્રેન ચાલી. જર્મિસ્ટન પહોંચી ત્યાં ગાર્ડ ટિકિટ તપાસવા નીકળ્યો. મને જોઈને જ ચિડાયો. આંગળી વતી ધશારો કરીને તેણે કહ્યું : ‘ત્રીજા વર્ગમાં જા.’

મેં મારી પહેલા વર્ગની ટિકિટ બતાવી. તેણે કહ્યું, ‘તેનું કંઈ નહિ; જા ત્રીજા વર્ગમાં.’

આ ડયામાં એક જ અંગ્રેજ ઉતારુ હતો. તેણે પેલા ગાર્ડને ધમકાવ્યો : ‘તું આ ગ્રહસ્થને કેમ પળવે છે ? તું જોતો નથી કે એની પાસે પહેલા વર્ગની ટિકિટ છે ? મને તેના બેસવાથી જરાયે અડચણ નથી.’ એમ કહીને તેણે મારી સામું જોયું અને કહ્યું : ‘તમે તમારે નિરાંતે બેઠા રહો.’

ગાર્ડ બચ્ચો : ‘તમારે કુલીની જોડે બેસવું હોય તો મારે શું ?’ એમ કહીને ચાલતો થયો.

રાતના આઠેક વાગ્યે ટ્રેન પ્રિટોરિયા પહોંચી.

ગાંધીજી

સ્વાધ્યાય

૧. ગોરી પ્રજાઓ એશિયા-આફ્રિકાની કાળી પ્રજાઓ તરફ તેમના વર્ણ-રંગને ક્ષીણે પણ તુચ્છકારના ભાવથી જુઓ છે. જોકે, કાળી કહેવાતી ઘણી પ્રજાઓ સંસ્કૃતિ વગેરેમાં ગોરી પ્રજાઓ કરતાં પણ ઘણા સમય પહેલેથી આગળ વધેલી છે.

આ જાતનો રંગ-દ્વેષ ખાસ કરીને બ્રિટિશ સામ્રાજ્યનું એક સંસ્થાન દક્ષિણ આફ્રિકા વિશેષે દાખવી રહ્યું છે. ગાંધીજી પહેલવહેલા ઈ. સ. ૧૮૯૩ માં અખદુલ્લા શેઠ નામે એક અસીલના કેસ અંગે બેરિસ્ટર તરીકે દક્ષિણ આફ્રિકા ગયા હતા. ત્યાં તેમને રંગદ્વેષનો કડવો અનુભવ થયો. તેનું વર્ણન તેમણે ‘આત્મકથા’માં કર્યું છે. તેમાંથી આ પાઠ ઉતાર્યો છે.

૨. સામો માણસ કે પક્ષ ગમે તેટલો સખળ હોય તોપણ તેણે કરેલા અન્યાય-અત્યાચારને તાબે ન થવું, દીનપણે તેને વેડી લેવાને બદલે દુઃખ વેઠવું પડે તો તે સહન કરીને પણ તેનો અહિંસક સામનો કરવો—એ જાતનો સત્યાગ્રહ વિધેનો ખ્યાલ ગાંધીજીને દક્ષિણ આફ્રિકાના અન્યાયોમાંથી આવ્યો, અને ત્યાં જ તેમણે સત્યાગ્રહનું શસ્ત્ર જોયું અને અજમાયું. આ પાઠમાંના પ્રસંગો એ રીતે ઘણા સમજવા લાયક છે.

૧૯૯

‘દક્ષિણ આફ્રિકાના સત્યાગ્રહનો ઇતિહાસ’ એ નામે પુસ્તકમાં ગાંધીજીએ એનો સચોટ ચિતાર આપ્યો છે.

૩. દક્ષિણ આફ્રિકાના બ્રિટિશ ભાગનાં ચાર સંસ્થાન છે : નાતાલ, ટ્રાન્સવાલ, ઓરેન્જ ફ્રી સ્ટેટ અને કેપ કોલોની. નાતાલની રાજધાની ડરબન, અને ટ્રાન્સવાલની પ્રિટોરિયા છે.

અશ્નો

૧. ગાંધીજીને રેલવે ટ્રેનમાં તેમ જ સિગરામમાં શી શી હાડમારી વેઠવી પડી ? શા માટે ?

૨. દક્ષિણ આફ્રિકાના હિંદીઓ એ બધી હાડમારીઓ અંગે શું ધારતા હતા ? શાથી ?

ભાતીગર વિં = ભાત-રંગવાળો; ગોરો નહિ તેવો - ધર્મવર્ણી

વેઈટિંગ રૂમ પું [ઈ.] = રેલવેના મુસાફરોને ટ્રેન આવે ત્યાં મુઠ્ઠી ખેસવાની - વિસામો કરવાની ઓરડી

ઓવરકોટ પું [ઈ.] = પહેરેલા પોશાક ઉપર પહેરવાનો મોટો ડગલો (કંઠી વગેરેમાં)

સિગરામ પું = ઉપર છત્રીવાળું મોટું વાહન

કુલી વિં પું [ઈ.] = મનુર; દક્ષિણ-આફ્રિકાના ગોરાઓ હિંદીઓને ‘કુલી’ કહેતા

કોચવાલું અંકિં = દુભાવું

સામી વિં પું = તામિલ નામોને છેડે ‘સ્વામી’ શબ્દ લગાડાય છે; તે ઉપરથી પણ નિંદાના ભાવમાં હિંદીઓ માટેનું ગોરાઓએ બનાવેલું સંબોધન

આવડું નં = ખભા અને કોણી વચ્ચેનો ભાગ

ઝાડ નં = વળગતું મનાતું ભૂત

ખડતું અંકિં = ઊતરી જતું (હાથ-પગનું)

હોટેન્ટોટ વિં પું [ઈ.] = દક્ષિણ આફ્રિકાના મૂળ વતનીની એક જાત

વાણોતર પું = ગુમાસ્તો

હલાકી સ્ત્રીં = હેરાનગત

પેય પું = યુક્તિ; તદ્દખીર

લેખિતવારવિં = લેખિત; લખાણના રૂપમાં હોય તેવું

અણિશુદ્ધ વિં [સં.] = સંપૂર્ણ; દોષરહિત

ટ્રાન્સવાલર વિં પું [ઈ.] = ટ્રાન્સવાલનો રહીશ (અંગ્રેજ નતિનો)

હોલેન્ડર વિં પું [ઈ.] = મૂળ હોલેન્ડનો પણ દક્ષિણ આફ્રિકામાં સ્થિર થયેલો ‘બોઅર’ નામે ઓળખાતો રહેવાસી

કૌતક નં = નવાઈ પમાડે તેવી વસ્તુ

સાંગોપાંગ વિં [સં.] = સહીસલામત; હેમખેમ

૩૭

ત્યાગ ન ટકે રે વૈરાગ વિના

[રાગ સારંગ-તાલ દીપચંદી]

ત્યાગ ન ટકે રે વૈરાગ વિના, કરીએ કોટિ ઉપાયજી;
અંતર ઝંડી ઇચ્છા રહે, તે કેમ કરીને તજાય જી? ધ્રુવ

વેષ લીધો વૈરાગનો, દેશ રહી ગયો દૂર જી;
ઉપર વેષ અછ્છો વન્યો, માંહી મોહ ભરપૂર જી. ૧

કામ ક્રોધ લોભ મોહનું જ્યાં લગી મૂલ ન જાય જી;
સંગ પ્રસંગે પાંગરે, જોગ ભોગનો થાય જી. ૨

ઉણ રતે અવની વિષે, વીજ નવ દીસે વહાર જી;
ઘન વરસે વન પાંગરે, ઇન્દ્રિય વિષય આકાર જી. ૩

ચમકે દેખીને લોહ ચલે, ઇન્દ્રિય વિષય સંજોગ જી;
અળભેટચે રે અભાવ છે, મેટચે ભોગવશે ભોગ જી. ૪

ઉપર તજે ને અન્તર મજે, એમ ન સરે અરથ જી;
વળસ્યો રે વળશ્રિમ થકી, અંતે કરશે અનરથ જી. ૫

ખ્રુટ થયો જોગ-ભોગથી, જેમ વગડચું દૂધ જી;
ગયું ઘૂત મહી માલખ થકી, આપે થયું રે અશુદ્ધ જી. ૬

પલ્લમાં જોગી ને ભોગી પલ્લમાં, પલ્લમાં ગૃહી ને ત્યાગી જી;
નિષ્કુલાનંદ એ નરનો, વળસમજ્યો વૈરાગ જી. ૭

—નિષ્કુલાનંદ

સ્વાધ્યાય

૧. આ પદના લેખક શ્રી નિષ્કુલાનંદ સ્વામીનારાયણ સંપ્રદાયના સાધુ હતા. તે ઈ. સ. ૧૮૨૧માં હયાત હતા એટલી માહિતી મળે છે.

તેમના રચેલા 'ધીરબ્રહ્માન'માંથી શિબિરાબ્જની કથાવાળો ભાગ વિદ્યાપીઠ વાચનમાળા, સાતમી ચોપડીમાં તમે જોઈ શકાશે.

૨૦૨

૨. આ પદમાં તે બાહ્ય ત્યાગની નિરર્થકતા વિષે કહે છે. અંતરથી વસ્તુઓ પ્રત્યે વૈરાગ્ય આપ્યા વિના, માત્ર બહારથી તેમનો ત્યાગ કરનારની સ્થિતિ વર્ણવતાં ગીતામાં જણાવ્યું છે તેમ—

કર્મેન્દ્રિયાણિ સંયમ્ય ય આસ્તે મનસા સ્મરન્ ।

ઇન્દ્રિયાર્થાન્ વિમૂઢાત્મા મિથ્યાચારઃ સ ઇચ્ચતે ॥

(૩-૬)

“રોકી કર્મેન્દ્રિયો રાખે, ચિત્તમાં સ્મરતો રહે

વિષયોને મહામૂઢ—મિથ્યાચાર ગણાય તે.”

૩. મનમાં કાયમ રહેલા કામ-ક્રોધ વગેરે વિષયો મળતાં કેવા માતી ઊઠે તે વસ્તુને કવિ જુદાં જુદાં દૃષ્ટાંતોથી સમજાવે છે. જેમ કે, ઉનાળામાં પૃથ્વીમાં ગુપ્ત પડી રહેલું બીજ વરસાદ આવતાં પાંગરી ઊઠે; લોઢું સ્થિર પડી રહ્યું હોય, પણ લોહચુંબક પાસે આવતાં ચળી નય—ખેંચાઈ નય; આમ, જ્યાં સુધી વિષયોનો ભેટો થતો નથી ત્યાં સુધી જ તે તરફ અભાવ—અરુચિ રહે છે.

૪. સાચો વૈરાગ્ય થયા વિના વસ્તુઓ ત્યાગનારો છેવટે સંસારથી તેમ જ પરલોકથી એમ બંને તરફથી ભ્રષ્ટ થાય છે. તે પણ જુદી જુદી ઉપમાઓથી કવિ વર્ણવે છે. જેમ કે, દૂધ બગડે ત્યારે દૂધ તરીકે પણ નકામું થાય અને ધી, દહીં અને માખણમાંથી પણ નય.

પ્રશ્નો

૧. વૈરાગ્ય વિના ત્યાગ શાથી ન ટકે?

૨. એવો બાહ્ય ત્યાગ કરનારની શી વલે થાય?

સંગ પ્રસંગે = (વિષયોનો) મેળાપ થાય	ઇદ્રિય વિષય આકારણ = (મન વગેરે)
ત્યારે	ઇદ્રિયો વિષયોમાં તદ્દપ—તલ્લીન
પાંગરવું અંકિં = અંકુર ફૂટવા	બની નય
ભોગનો ભોગ = ભોગવવાનો યોગ-પ્રસંગ	ચમક પું = લોહચુંબક
રત સ્ત્રીં = ઝંઝુ	વણસવું અંકિં = બગડવું; ખરાબ થવું

૩૮

ઈસપ અને સોલન

૧

ગ્રીસ દેશમાં લગભગ અઢી હજાર વર્ષ પૂર્વે અનેક મહાન પુરુષો થઈ ગયા. આજે પણ દુનિયા એ બધાને માન અને ભાવની સાથે સંભારે છે. એવા અમર પુરુષોમાં એક ગુલામ પણ હતો.

આ ગુલામનું નામ ઈસપ હતું. તેને વિષે વધારે માહિતી મળતી નથી. થોડુંક જાણું એના વિષે જાણવા મળે છે તે ખરેખર રસપ્રદ છે. ઈ. સ. પૂર્વે ૬૨૦ થી ૫૬૦ સુધી તે હશે એમ મનાય છે. તેનો જન્મ એશિયા માઇનોર પ્રદેશના ફિગિયા નામે વિભાગના કોઈ એક ગામમાં થયો હતો, એવું જાણવા મળે છે.

ઈસપ નાનપણમાં ભરવાડને ત્યાં ઘેટાં ચરાવવાનું કામ કરતો હતો. પછી તે ખીજા કોઈને ત્યાં ગુલામ તરીકે રહ્યો હતો. તેનો નવો માલિક ગ્રીસ દેશના કલા અને કૌશલ્યના ધામરૂપ પ્રસિદ્ધ એથેન્સ નગરમાં રહેતો હતો; તેથી ઈસપને ઉત્તમ પ્રકારની ગ્રીક ભાષા શીખવાની તક મળી.

ઈસપનો ત્રીજો માલિક ઈદ્મોન નામે હતો. ઈસપે તેની ખૂબ ધમાનદારીથી સેવાચારી કરી. ઈદ્મોન સુઝ માણસ હતો. તેણે ઈસપમાં રહેલા ઉચ્ચ પ્રકારના હાપણને તરત જ પારખી લીધું. આવો બુદ્ધિશાળી અને નેકદિલ માણસ જિંદગી-ભર ગુલામીમાં સપડ્યા કરે એ તેને રુચ્યું નહિ. એટલે તેણે ઈસપને મુક્ત કર્યો.

પશુપક્ષીઓ વિષે ટુચકાઓ બનાવીને કહેવાની કુદરતી બક્ષિસ ઈસપમાં હતી. જ્યારે જેવો પ્રસંગ, ત્યારે તેવો ટુચકો એ બનાવતો. તેમાં વિનોદ અને મજાક

૨૦૨

તો હોય જ; પણ તેની સાથે તેમાં સચોટ બોધ પણ ભરેલો હોય. તેથી તેના આવા દુઃખકાઓ નીતિકથાઓ પણ કહેવાય છે.

ઈસપ મુક્ત થયા પછી રાજદરબારમાં પણ માન પામવા લાગ્યો. દિન-પ્રતિદિન ઈસપની બુદ્ધિ અને હડાપણની કીર્તિ એટલી વધવા લાગી કે, તે સમયે ગ્રીસ દેશમાં સાત ડાહ્યા પુરુષો જાણીતા હતા તેઓની બરાબરીમાં લોકો તેને ગણવા લાગ્યા. આ સાત ડાહ્યા પુરુષો કરતાં પણ તે વધારે બુદ્ધિમાન હતો, એવું કેટલાક લોકો તો માનતા હતા. આ સાત ડાહ્યા પુરુષો સાથે, અને તેઓમાં ખાસ કરીને સોલન તથા કેલો સાથે, એને સારો પરિચય હતો.

કેટલાંક વર્ષો વીત્યા પછી ઈસપ લીડિયાના રાજા ક્રીસસના દરબારમાં નોકરીએ રહ્યો. ઈસપની બુદ્ધિમતાનું માપ ક્રીસસને બરાબર હતું. એટલે તે ઈસપને રાજ્યના કામ અંગે બીજા રાજાઓ પાસે મોકલતો હતો. એક વાર તેણે ઈસપને ડેલ્ફી નામના ગામે મોકલ્યો. એ ગામમાં ગ્રીક લોકોના એક દેવ એપોલોનું દેવાલય હતું. ત્યાં દેવને નામે હોમ-હવન કરવાના તથા તે ગામના પુરોહિત લોકોને અમુક ધન વહેંચવાના કામ અંગે રાજાએ ઈસપને મોકલ્યો હતો.

ઈસપે ડેલ્ફીમાં રહીને જોયું કે, ત્યાંના પુરોહિતો અનીતિ અને દુચાલને માર્ગે વળેલા છે. આ જોઈને તે અકળાઈ ગયો. આવા લોકોને રાજાએ આપેલા ધનનું દાન શી રીતે કરી શકાય? તેથી તેણે તે લોકોને ધન વહેંચ્યું નહિ, પરંતુ સામેથી તેઓને કડક શબ્દોમાં વખોડી કાઢ્યા.

આથી ડેલ્ફીના લોકો તેની ઉપર ચિડાયા અને તેઓએ તેનું કાસળ કાઢવાનો નિશ્ચય કર્યો. પરંતુ કંઈક યુક્તિ અજમાવ્યા વિના એમ થઈ શકે એવું નહોતું. એટલે એ લોકોએ દેવાલયમાં રહેતાં પૂજનનાં પાત્રોમાંથી એક સોનાનું પાત્ર તેના સામાનમાં, તેને ખબર ન પડે એ રીતે, મૂકી દીધું. પછી ન્યારે ઈસપ ગામની બહાર થોડેક સુધી ગયો, ત્યારે તેની પાછળ રાજ્યના માણસોને મોકલીને તેને પકડી મંગાવ્યો, અને બધાની હાજરીમાં તેના સામાનની તપાસ કરી. પૂજનનું પેલું સોનાનું પાત્ર બહાર કાઢીને પેલા લોકોએ બધાને બતાવીને કહ્યું: “જુઓ, આ ચોરટો ઈસપ દેવાલયમાંથી પવિત્ર પાત્ર ચોરીને લઈ જતો હતો!” બધાએ ઈસપ પર ચોરીનું તહોમત લગાડ્યું. ઈસપે તેમને ખૂબ સમજાવ્યા, પણ તેનું માનવા કોઈ તૈયાર ન થયું.

હવે તે વખતમાં એવો રિવાજ પ્રચલિત હતો કે, કોઈ આવો ગુનો કરતો તેને ઊંચી કરાડ પરથી નીચે ફેંકવાની સખત સજા ફરમાવવામાં આવતી. એ પ્રમાણે નિર્દોષ ઈસપને લોકોએ નિર્દયપણે ઊંચી ભેખડ પરથી નીચે ફેંકી દીધો!

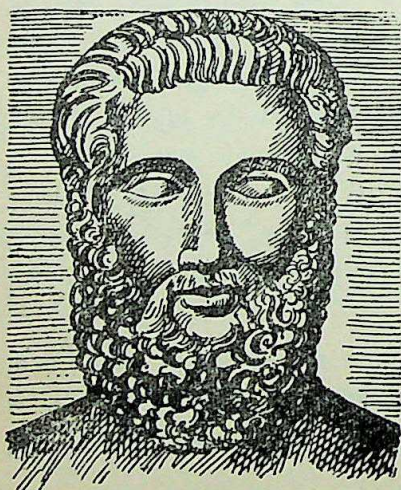
૨૦૪

ઈસપના મરણ પછી દિવસે દિવસે લોકોને તે યાદ આવવા લાગ્યો. તેની ડહાપણભરી વાતોને અનેક લોકોએ સંઘરવા માંડી. પછી આગળ જતાં જ્યારે ગ્રીસના સાત ડાહ્યા માણસોનાં પૂતળાં કરીને સ્થાપવામાં આવ્યાં, ત્યારે ઈસપનું પણ પૂતળું કરીને એ સૌને મોખરે તેની સ્થાપના કરવામાં આવી.

આમ, ઈસપના જીવનનો કરુણ અંત આવ્યો. પરંતુ તેની ડહાપણભરી વાતો અમર થઈ ગઈ છે. એ વાતોમાં બાદશાહ બિરબલની વાતો પેઠે ડોક ડોક લોકોએ પોતાની વાતો જોડીને પણ ઉમેરી હશે. છેવટે ચૌદમા સૈકામાં એક ખ્રિસ્તી સાધુએ તે સંઘરી અને આજ સુધી તે ઈસપની વાતો તરીકે પ્રચલિત છે. યુરોપની બધી ભાષાઓમાં તે જાતરી છે. આપણે ત્યાં પણ ઘણીખરી ભાષાઓમાં એ ઉતારવામાં આવી છે.

ઈસપની વાતોમાં દુનિયાદારીનાં ડહાપણ અને વિનોદનો અખૂટ ભંડાર ભરેલો છે. કેટલીય વાતો તો કહેવતરૂપ બની ગઈ છે. એની વાતો તેના જમાનામાં જ લોકોને કેટલી બધી ગમતી હતી, તે એક હકીકત પરથી અરોઅર સમજાશે. સૉક્રેટીસ દુનિયાની એક મોટામાં મોટી વિભૂતિ ગણાય છે. સત્યવીર સૉક્રેટીસને જ્યારે ગ્રીસના રાજ્યાધિકારીઓએ દેહાંતદંડની સજા ફરમાવીને જેલમાં પૂર્યો હતો, ત્યારે તેણે જેલમાં પોતાનો વખત ઈસપની વાતોને કવિતામાં જોડવામાં ગાળ્યો હતો !

૨

ગ્રીસ દેશમાં જાણીતા થયેલા તે જમાનાના સાત ડાહ્યા પુરુષોમાંના સોલનને ઈસપ મળ્યો હતો, એ પ્રસંગ જાણીતો છે. સોલન મનુ જેવો મોટો ધર્મશાસ્ત્રી હતો. તે ઈ. સ. પૂર્વે ૬૪૦ થી ૫૫૮ ના અરસામાં થઈ ગયો. આજે પણ યુરોપમાં તેનું ડહાપણ કહેવતરૂપ ગણાય છે.

ઈસપ જ્યારે લીડિયાના રાજા ક્રીસસને ત્યાં હતો, ત્યારે સોલન એક વાર ક્રીસસને મળવા આવ્યો. ક્રીસસ ભારે ધનવાન હતો. તેની કાર્તિ બધે

ખૂંચ ગવાતી હતી. વળી ક્રીસસને પોતાની સમૃદ્ધિ પરદેશથી આવતા લોકોને અતાવવાની ખૂંચ હોંશ હતી. તેથી તેણે સોલનને પોતાની અમાપ સમૃદ્ધિ અતાવીને પૂછ્યું : “બોલો, મારા કરતાં વધારે સુખિયો માણસ તમે બીજો કયાંય જોયો છે?”

સોલને શાંત અવાજે કહ્યું : “રાજાજી, મેં એથેન્સ પાસેના એક નાનકડા ગામમાં એક ખેડૂત જોયો હતો. તે મને ઘણો સુખી જણાયો છે.”

સોલનનું આવું બોલવું સાંભળી ક્રીસસ જરા ક્યાર્ક ગયો. સોલન જેવા ડાહ્યા માણસને મોઢે પોતાની અપાર સંપત્તિનાં તેને તો વખાણ સાંભળવાં હતાં! તેણે પૂછ્યું : “એ ખેડૂત પાસે એવું તે શું હતું?”

“નાનકડું ખેતર, સુશીલ ધર્મપત્ની અને સ્નેહાળ બાળકો હતાં. તે હતો તો ગરીબ, પરંતુ મહેનત કરીને કુટુંબનું ગુજરાન કરી શકતો હતો. એક વાર દેશનું રક્ષણ કરવા તે યુદ્ધમાં ગયો અને મરાયો. તેના પડોશીઓ આજેય તેને વારે વારે યાદ કરે છે.”

ક્રીસસે જરા અણગમા સાથે કહ્યું : “એમાં શી મોટી નવાઈ? બોલો, તમે બીજો કોઈ સુખી માણસ જોયો છે ખરો?”

સોલન બોલ્યો : “જી હા. મેં બે ભાઈઓને જોયા છે. તેમની માએ મંદિરમાં વહેલી સવારે જઈને દેવ-દર્શન કરવાનો નીમ લીધો હતો. એક દિવસે સવારે તપાસ કરતાં જણાયું કે, બળદો રાત્રે ચરવા ચાલ્યા ગયા છે. તેમને એકદમ શોધી કાઢવાનું મુશ્કેલ હતું. પરંતુ માને મંદિરે તો લઈ જવી જ જોઈએ. એટલે બંને છોકરાઓએ માને ગાડામાં બેસાડી અને ગાડાને તેઓ પોતે ખેંચી ગયા. માએ પ્રસન્ન થઈને તેમને આશિષ આપી. ગામલોકો પણ આ જોઈને તેમને શાઆશી આપવા લાગ્યા. પરંતુ તે જ રાત્રે એ બંને ભાઈઓ અકસ્માત અવસાન પામ્યા. એમને હું સુખી કહું છું.”

છેવટે અકળાઈને ક્રીસસે કહ્યું : “તો પછી મારા વિષે તમે શું કહેવા માગો છો? હું સુખી કહેવાઉં કે નહિ?”

સોલન સ્વસ્થતાથી બોલ્યો : “રાજાજી, અમે ગ્રીક લોકો, જ્યાં સુધી માણસ જીવતો હોય છે ત્યાં સુધી, એ સુખી કહેવાય કે નહિ એ વિષે અભિપ્રાય બાંધતા નથી. હે રાજા, રાજપાટ અને એશઆરામ કોઈનાં રહ્યાં છે? એ તો આજે છે અને કાલે નથી! કઈ ઘડીએ માણસ પર એનાં અગાઉનાં સઘળાં સુખોને ભુલાવી દે તેવું દુઃખ નહિ આવી પડે, એમ શી રીતે કહેવાય?”

રાજા ક્રીસસને આવી કડખી વાત કયાંથી ગમે? તે મનમાં સોલન પર ચિડાયો અને આ વાતચીત પછી સોલન તરફ અણગમો અતાવવા લાગ્યો.

સોલન જેવા ડાહ્યા માણસ પ્રત્યે આવો વર્તાવ થયો, તેથી ઈસિપને દુઃખ થઈ આવ્યું. રાજદરબાર પૂરો થઈ ગયા પછી તે સોલન પાસે જઈને બોલ્યો : “ભલા ભાઈ, આપણે યા તો રાજાઓનું નામ ના લેવું જોઈએ; અથવા તો તેમને જે ગમે એવું જ કહેવાનું રાખવું જોઈએ.”

સોલને ઈસિપને ઉત્તર આપ્યો : “ના; એમ નહિ. આપણે યા તો ત્રાપ રહેવું જોઈએ, અથવા તો તેમને ઉપયોગી હોય એવું કહેવું જોઈએ.”

આપણને સવાલ થાય છે કે, આમાં સાચું કોનું માનવું? સોલનનું કે ઈસિપનું? સત્તા આગળ શાણપણ ન ચાલે, એમ તો આપણા લોકો પણ કહે છે. પરંતુ સોલનની વાત જરાય ખોટી નથી.

ઈશ્વરને કરવું તે, આગળ ઉપર, ખરેખર, સોલનની વાત રાજા ક્રીસસને ખરે વખતે ખપ લાગી. રાજા ક્રીસસ પર ઈરાનનો આદ્રશાહ સાયરસ ચડી આવ્યો; અને તેણે તેને હરાવીને છવતો આળી મૂકવાનો હુકમ કર્યો.

ક્રીસસને આળી મૂકવા ચિતા તૈયાર કરવામાં આવી. તેને એ ઉપર લટકાવવામાં આવ્યો. આગ મુકાવાની તૈયારી હતી. ત્યાં તો ક્રીસસે જોરથી ખૂમ પાડી : “સોલન ! સોલન !”

સાયરસે પૂછ્યું : “શું છે? શાની ખૂમ મારે છે?”

ક્રીસસ કહે : “મને એક મહાપુરુષે કહેલી શિખામણ અત્યારે યાદ આવે છે. તેનું નામ છે સોલન. તેણે કહેલું કે, રાજપાટ તો મિથ્યા છે. તે વખતે મેં તેને હસી કાઢ્યો હતો. પણ આજે એ યાદ આવ્યું. તેથી એને મેં પોકાર્યો.”

આ સાંભળીને સાયરસને થયું, અરેરે, કેક દહાડો મારી પણ આવી વલે ન થાય? આથી તેણે ક્રીસસને છોડી મૂક્યો.

સોલને તે જમાનામાં જુદે જુદે સ્થળે મુસાફરી કરી હતી. આ રીતે તેનું જ્ઞાન ખૂબ વિશાળ બન્યું હતું. તેની ખ્યાતિ પણ અધે વધતી જતી હતી. જ્યારે તે મુસાફરી કરીને પાછો ગ્રીસ દેશમાં આવ્યો, ત્યારે એથેન્સવાસીઓએ તેને અધે રાજકારભાર સંભાળી લેવા વિનંતી કરી. તેણે પોતાની રીત મુજબ કહ્યું : “ના, ભાઈઓ, ના; એટલે અધે ઊંચે નહિ. ત્યાંથી પાછું ઊતરવું બહુ કઠણ છે !”

પરંતુ એથેન્સની રાજ્યનીતિ ખૂબ શિથિલ થતી જતી હતી. ઉમરાવો અને જમીનદારો ખેડૂતવર્ગને દેવા તળે કચડી નાખતા હતા. છેવટે અળવો ફાટી નીકળ્યો. આખરે લેણદાર જમીનદાર અને દેણદાર ખેડૂત વર્ગે વચ્ચે સમાધાન કરવા માટે સોલનને પંચનો પ્રમુખ નીમવાનો લોકોએ નિશ્ચય કર્યો. સોલને ખૂબ

કુશળતાથી સમંધાની કરી. સોલને ત્યાર પછી એથેન્સની રાજનીતિ અને અર્થ-નીતિમાં સુધારાઓ દાખલ કર્યા. દેવાદાર ખેડૂતને ગુલામ તરીકે રાખવાનો તેણે નિષેધ કર્યો. વળી કોઈ કામધંધા વગર ખેતર ન અને એ માટે તેણે એવો કાયદો કર્યો કે, જે આપ પોતાના દીકરાને એકાદ ગૃહ-ઉદ્યોગને લગતી કારીગરી ન શીખવે, તે આપને વૃદ્ધાવસ્થામાં પોષવાની જવાબદારી દીકરા પર ન રહે.

સોલને આવા ઘણા સુધારાઓ કરીને લોકશાહી તંત્ર અનુસારનું રાજ-અધારણ તે વખતે ઘડી કાઢ્યું હતું. એ રીતે તે ગ્રીસ દેશનો સ્મૃતિકાર મનાય છે. સોલને કાયદા ઘડવામાં કર્મ દૃષ્ટિ પોતાની સમક્ષ રાખી હતી એનો ખ્યાલ એક પ્રસંગ પરથી આવે છે.

એક વાર એક મિત્રે તેને પૂછ્યું: “તમે સારામાં સારા કાયદા ઘડ્યા છે?”

સોલને જવાબ આપતાં કહ્યું: “ના, લોકો કીલી શકે તેટલા જ સારા કાયદા મેં તો ઘડ્યા છે.”

પરંતુ સોલનની આવી લોક-ડયાણુકારી વ્યવસ્થાથી એથેન્સવાસીઓને સંતોષ ન થયો. તેનો ભત્રીજો પિસિસ્ટ્રિયસ જ તેની વિરુદ્ધ ખટપટ કરવા લાગ્યો.

અને છેવટે તેણે પોતાના સાથીદારોની મદદથી એથેન્સની રાજસત્તા પોતાના હાથમાં લઈ લીધી. આ જોઈને વયોવૃદ્ધ સોલનને મનમાં દુઃખ થયું. તે એકલો દાલ-તલવાર લઈને ચોકમાં બિભો રહી લોકોને કહેવા લાગ્યો: “ભાઈઓ, સરમુખત્યારી ગમે તેની હોય, તોપણ અસલ છે. એને જન્મવા ન દેવી તે ડહાપણ છે. પણ જન્મે તો નાશ કરવાનું કાર્ય પણ ગૌરવભર્યું છે.”

પરંતુ લોકોએ તેને કશો સાથ આપ્યો નહીં. એટલે તેણે ઘેર જઈ દાલ-તલવાર બહાર ફેંકી દીધાં અને બારણા નીચે લખ્યું: “મારો દેશ અને તેના કાયદાને ટકાવી રાખવા માટે મેં મારાથી થઈ શકે એટલું કર્યું છે.”

સોલનના કેટલાક મિત્રોને થયું કે, સોલન હવે એથેન્સમાં રહેશે તો તેનો જન જોખમમાં મુકાશે. એટલે તેમણે તેને નાસી જવાની સલાહ આપી. પરંતુ સોલન કાયર ન હતો. તે એથેન્સમાં જ રહ્યો. પિસિસ્ટ્રયસને તો રાજસત્તા જોઈતી હતી. એટલે એ હાથમાં આવતાં તેણે સોલન પ્રત્યે પહેલાં જેવો જ આદર બતાવવાનું ચાલુ રાખ્યું. તદુપરાંત એના ઘણાખરા કાયદાને પણ તેણે કાયમ રાખ્યા.

વૃદ્ધ સોલને હવે રાજકાળમાં પડવાનું એકદમ છોડી દીધું અને કવિતા રચવાની પોતાની પ્રિય પ્રવૃત્તિ ફરીથી આરંભી. સિત્તેર વર્ષના સોલને હિંદુસ્તાન અને એશિયા વચ્ચે સાગરને તળિયે સમાઈ ગયેલા ‘એટલાંટિસ’ નામના મહા-ખંડ પર મહાકાવ્ય લખવાનો પ્રારંભ કર્યો.

ત્યાર બાદ થોડા વખત પછી સોલન અવસાન પામ્યો. કહેવાય છે કે, લોકોએ એની ભસ્મ દરિયામાં વહેતી મૂકી, જેથી એનું જ્ઞાન બધે ફેલાઈ જાય.

મુકુલભાઈ કલાથી

સ્વાધ્યાય

૧. ઈસપની વાતોની પેઠે આપણા દેશમાં ‘પંચતંત્ર’ તથા ‘હિનોપદેશ’ની વાતો પ્રચારમાં છે. તેમાં પણ પશુપક્ષીને આશરીને બોધકથાઓ કહેલી છે. એ બધી કથાઓ કોઈ એક દેશની સંપત્તિ કહેવા કરતાં આખી માનવજાતિના એકલા થયેલા ડહાપણની કથાઓ ગણાય. કઈ કથા મૂળ કથાથી આવી એ નજરે ઘણા દાખલાઓમાં અશક્ય હોય છે.

૨. જગતમાં ઘણા મહાપુરુષોને તેમણે કરેલી અખંડ સેવાઓના બદલામાં જીવંત મોત જ મળ્યું હોય છે. સોક્રેટીસ, ઈશુ ખ્રિસ્ત, ઈસપ, ગાંધીજી વગેરેના દાખલા નજીકના છે. પરંતુ મહાપુરુષો તો એ કશાનો ખ્યાલ રાખ્યા વિના પોતાની સેવાઓ આપતા જ રહે છે. અને જીવંત તેમનું કાર્ય એમના બલિદાનથી જ નજીક સો ગણું થઈને લોકોને સ્પર્શે છે.

૩. દાન તો સુખાત્રને અને ખરેખરી જરૂરવાળાને જ આપવું ઘટે; મહાભારતનો એ અંગેનો શ્લોક યાદ કરો —

દરિદ્રાન્ ભર કૌતેય મા પ્રયચ્છેશ્વરે ઘનમ્ ।

— દાન ગરીબને જ આપ; ભરેલાને ભરવાથી શો ફાયદો ?

૪. ધનદોલત વડે માણસ સાચો સુખી બની શકે કે કેમ, એ અંગે અનેક સુભાષિતો નજીકનાં છે. આપણે ત્યાં તો ધનદોલતને સુખ કરતાં દુઃખનું કારણ વિશેષ માની છે. શ્રી શંકરાચાર્યનો નજીકનો શ્લોક સરખાવો —

અર્થમનર્થ ભાવય નિત્યં, નાસ્તિ તતઃ સુખલેશઃ સત્યમ્ ।

પુત્રાદપિ ધનભાંજાં મીતિઃ સર્વત્રૈષા વિહિતા રીતિઃ ॥

— અર્થ-ધનને હંમેશાં અનર્થ રૂપ જ માન; તેમાંથી સુખનો લવલેશ પણ પ્રાપ્ત થતો નથી, એ સાચી વાત છે. ધનવાન માણસોને પોતાના પુત્ર પાસેથી પણ ડર રહે છે, એ વાત જગતમાં બધે જ જાણીતી છે.

ભર્તૃહરિએ પણ કહ્યું છે —

મોગે રોગમયં કુલે ચ્યુતિમયં વિક્તે નૃપાલાઙ્ગમ્

માને દૈન્યમયં વલે રિગુમયં રૂપે જરાયા મયમ્ ।

શાસ્ત્રે વાદિમયં ગુણે ક્ષલમયં કાયે કૃતાન્તાઙ્ગમ્

સર્વં વસ્તુ મયાન્વિતં ભુવિ નૃણાં વૈરાગ્યમેવામયમ્ ॥

— ભોગીને રોગનો ભય છે; કુળવાનને પતનનો ભય છે; ધનવાનને રાત્નનો ભય છે; અભિમાનીને દીનતાનો ભય છે; બળવાનને શત્રુનો ભય છે; રૂપવાનને વૃદ્ધાવસ્થાનો ભય છે; શાસ્ત્રજ્ઞને પ્રતિવાદીનો ભય છે; ગુણવાનને દુર્જનનો ભય છે; દેહધારીને મૃત્યુનો ભય છે — એમ બધી વસ્તુઓ ભયથી ઘેરાયેલી છે; માત્ર અનાસક્ત પુરુષને જ કશાનો ભય નથી.

૫. મહાપુરુષો આખા જગતના ઉપકારક ગણાય છે; તેઓને એક દેશના જ ન ગણી શકાય. સોલનની ભસ્મ પેટે ગાંધીજીની ભસ્મ પણ દુનિયામાં સર્વત્ર મોટી મોટી નદીઓ અને તીર્થોમાં પથરાવવામાં આવી હતી, એ વાત અહીં યાદ કરો.

પ્રશ્નો

૧. ઈસપે ડેહ્લીના લોકોને દાન વહેંચવાનું કેમ યોગ્ય ન માન્યું?
૧. સોલને ક્રીસસને સુખી શા માટે ન કહ્યો? તેણે કોને સાચા સુખી કહ્યા?
૩. સોલન ગ્રીસ દેશનો સ્મૃતિકાર શાથી કહેવાય?
૪. રાત્ન જોડે કેમ વર્તવું તે વિષે સોલન અને ઈસપની વાતચીતના મુદ્દા ઉપર ચર્ચા-પરિષદ થોળે.

સુજ્ઞ વિં [સં.] = ડાહ્યું; ચતુર; વિદ્વાન
 નેકદિલ વિં [ફા.] = પ્રમાણિક; નીતિમાન
 કાસળ કાઢવું = નડતર કે પીડા દ્વાર
 કરવી; વચ્ચેથી ખતમ કરવું
 મનુ પું [સં.] = ભારતના પ્રાચીન સ્મૃતિ-
 કાર; મનુસ્મૃતિના રચનાર

કહેવતરૂપ ગણાવું = કહેવત તરીકે નામ
 કે ગુણ લોકોએ ટાંકવા તે [પડી જવું
 ડગાઈ જવું = સ્તબ્ધ થઈ જવું; ભોંઠા
 સ્મૃતિકાર પું [સં.] = ધર્મશાસ્ત્ર રચનાર
 સરમુખત્યારી સ્ત્રી [ફા.] = એક જ જણના
 હાથમાં રાખ્યની કુલ સત્તા હોવી તે

३६

समजण विना रे सुख नहि जंतने

[राग साभेरी]

समजण विना रे सुख नहि जंतने रे;
 वस्तु-गति केम करी ओळखाय ?
 आपमां वसे रे आपनो आतमा रे;
 तेणे कांई जीवपणुं नव जाय. समजण० १
 रवि रवि करतां रे रजनी नहि मटे रे;
 अंधारुं तो ऊग्या पूंठे जाय.
 हृदे रवि ऊगे निज गुरु-ज्ञाननो रे;
 थनार होय ते सहज थाय. समजण० २
 जळ जळ करतां रे तृष्णा तरत नव टळे रे;
 भोजन कहेतां न भागे भूख.
 प्रेमरस पीतां रे तृष्णा तरत टळे रे;
 एम महाज्ञानीओ बोले छे मुख. समजण० ३
 पारसमणि विना रे जे पथरा मळे रे;
 तेणे कांई कांचन लोह न थाय.
 समजण विना रे जे साधन करे रे;
 तेणे कांई जीवपणुं नव जाय. समजण० ४

૨૧૧

દશ મળ અગ્નિ રે લખીએ કાગળે રે;
 એને લઈ રૂમાં જો અલપાય.
 એની અગ્નિથી રૂ નથી દાઝતું રે;
 રતી એક સાચે પ્રલય જ થાય. સમજળ૦ ૫
 જીવપણું મટે રે અનહદ ચિતવ્યે રે;
 એ તો વાણીરહિત છે રે વિચાર.
 જે જે નર સમજ્યા તે તે ત્યાં શમ્યા રે;
 કહે અહો, ઝૂંઝૂં પેલે પાર. સમજળ૦ ૬

— અખો

સ્વાધ્યાય

૧. જ્ઞાની કવિ અખો ઈ. સ. ૧૬૧૫ થી ઈ. સ. ૧૬૮૫ ના અરસામાં થઈ ગયો. તેની જીવનકથા વિનય વાચનમાળા પુ. ૨ માં નાટક રૂપે આવી ગઈ છે, તે યાદ કરો.

અખાના આખા જીવન જીવ્યા ખાસ કરીને નજીબતા છે (વિનય વાચનમાળા પુ. ૧). પરંતુ તેણે અખેગીતા, અનુભવગિદ્ધ વગેરે મોટાં કાવ્યો પણ લખેલાં છે.

તે જ્ઞાનમાર્ગી — વેદાંતી હોવાથી પાખંડ, વહેમ વગેરે ઉપર તેનો કટાક્ષ બારેહતો.

૨. આ પાઠમાં આપેલ કાવ્યને મળતું નરસિંહ મહેતાનું કાવ્ય ‘ન્યાં લગી આતમા-તત્ત્વ ચીન્યો નહિ, ત્યાં લગી સાધના સર્વ નહી’ છે, તે જુઓ. (જુઓ ‘આશ્રમ-ભજનાવલિ.’) વસ્તુ-તત્ત્વ, પરમાત્મા તત્ત્વ સમજાય-તેનો સાક્ષાત્કાર થાય, ત્યારે જ સાચું સુખ અનુભવાય, એ આ કાવ્યનો મુખ્ય ભાવ છે. તે માટે આપેલી જુદી જુદી ઉપમાઓ સમજવા જેવી છે.

પરમાત્મા દરેકના હૃદયમાં વસે છે; પણ તેટલામાત્રે કંઈ અજ્ઞાની જીવનું અજ્ઞાન દૂર થાય નહિ; પરમાત્માને સમજીએ — તેનો સાક્ષાત્કાર કરીએ ત્યારે જ શાંતિ થાય.

પ્રશ્નો

૧. સાચી સમજણ વિના સુખ ન થાય તે બતાવવા કવિ શી શી ઉપમાઓ આપે છે, તે તમારા શબ્દમાં વર્ણવો.

૨. સમજણ વિનાનાં સાધન (તિલક, માળા, કથાશ્રવણ, તપ, તીર્થ, વગેરે) બાબત અખાએ પોતાના નજીબતા છાંપાઓમાં કહ્યું છે, તે તમારા શબ્દોમાં વર્ણવો.

વસ્તુ-ગતિ સ્ત્રી૦ = વસ્તુનું સ્વરૂપ — રહસ્ય રતી એક સાચે = એક રતી જેટલા સાચા (અગ્નિથી)

સહેજ અ૦ = સહેજે; સ્વાભાવિક રીતે અનહદ પું૦ = ધ્યાન દશામાં જેનો અનાહત

પ્રેમરસ પું૦ [સં.] = ઈશ્વર પ્રત્યેની નાદ સંભળાય છે, તે પરમાત્મા

ભક્તિમાંથી ઉદ્ભવતો રસ વાણીરહિત વિ૦ [સં.] = વાણીમાં વ્યક્ત ન

સાધન ન૦ [સં.] = ઈશ્વર પ્રાપ્ત કરવાની કરી શકાય તેવું

અલપાણું અ૦ કિ૦ = અંદર મુકાણું

૪૦

બા — ૧

પાત્રો

બા : વિધવા માતા.

ધીરજલાલ : તેનો મોટો પુત્ર.

રતન : એની પત્ની.

રમણલાલ : વચ્ચેનો પુત્ર.

કમળા : એની પત્ની.

વિનાયક : નાનો પુત્ર.

ભૂમિલા : એની પત્ની.

સ્થળ : સુરતના એક ઘરમાંનો એક ખંડ.

[ધીરજલાલને મુંબઈ રેલવે ઓફિસમાં નોકરી મળ્યાના સમાચાર આવતાં બાના ઘરમાં આનંદ આનંદ છવાઈ રહ્યો છે.]

બા — દીકરા ધીરુ, સો વર્ષનો થજો.

ધીરુ — બા, એ બધા તારા જ પ્રતાપ. તારા જ આશીર્વાદથી એ બધું થયું ને ?

બા — પ્રતાપ તો ભલા ભગવાનના, અને આશીર્વાદ તારા સ્વર્ગસ્થ આપના, દીકરા !

રમણ — બા, આવી આવી ગંભીર વાતો પછી કરજો. આ ધીરુભાઈ ને નોકરી મળી એ બદલ એક વખત ફાંકડું જમવાનું થઈ ગય.

વિનાયક — અરે રમણભાઈ, એમાં વળી વાત કરવાની તે હોય ? શી શી વાનીઓ કરવાની છે તે જ આપણે તો નક્કી કરવાનું હોય, કેમ ધીરુભાઈ ! કેમ રતનભાભી !

રતન — વિનુભાઈ, તમે નાનકડા લાડકડા દિયરજી આવના બહુ રસિયા છો, હોં !

બા — નાના હોય ત્યારે તો બધા જ રસિયા હોય કતી ? આ ધીરુ નાનો હતો, ત્યારે રોજ ને રોજ કાંઈ ને કાંઈ મીઠાઈ ને ફરસાણુ તો એને જોઈએ જ. અને વળી તે વખતે આપણી સ્થિતિ કેવી હતી તે તો ભગવાન જાણે છે.

ધીરુ — અને છતાંય બા, તું એ મીઠાઈ અને એ ફરસાણુ લાવી તો આપતી જ. તારો પાડ તે કેમ ભુલાશે ?

બા — હવે એસ એસ, મોટા પાડની વાંતો કરવાવાળો ન જોયો હોય તો ! મા દીકરાને પાળીને મોટા કરે એમાં નવાઈ શી ? પ્રભુએ શક્તિ આપી અને મેં ત્રણ ભાઈઓને ઉછેરીને મોટા કર્યાં.

રમણ — એકલી ઉછેરવાની વાતથી તું ક્યાં અટકી હતી ? તેં તો અમને સારી રીતે ભણાવ્યા અને હજી ભણાવે છે. ખરેખર બા, જો તારી પાસે અર્થશાસ્ત્રીઓ ખરચ કેમ કરવો અને પૈસા ક્યાંથી લાવવા એ શીખી લે, તો આખો દેશ તરી જાય ને તાલેવંત જની જાય.

બા — બેટા રમણ, તમે ત્રણેય મારા ઉપર જેટલું હેત રાખો છો, તેટલું રાખ્યા કરજો એટલે જસ.

વિનુ — બા, તારી તો છબીઓ અને પૂતળાંઓ તૈયાર કરીને ઘેરેઘેર મૂકવાં જોઈએ.

બા — વિનુ, તારી બાને તું બહુ ચડાવ નહિ હોં ! દરેક છોકરાને પોતાની મા આવી જ લાગે છે. માત્ર પછી —

ધીરુ — કેમ કેમ બા ! અટકી કેમ ગઈ ?

બા — નહિ, કાંઈ નહિ બેટા. એ તો જરા અમસ્થી જ.

ધીરુ — તારી સાથે આટઆટલાં વર્ષ ગાળ્યાં ને અમને તારું હૈયું પારખતાં નહિ આવડે ? બોલ, સાચું કહે; નહિ તો સોગન આપીશ. કેમ અટકી ગઈ ?

બા — (ગળગળે સાદે) એ તો એમ છે દીકરા, છોકરા મોટા થાય, પરણે એટલે માને છોડી દે છે.

વિનુ — તે બા, તું આ શું બોલે છે ? અમે તને છોડી દઈશું ?

રમણ — બા, વિનુ સાચું જ કહે છે. આવો ઘેલો વિચાર તને આવ્યો ક્યાંથી ?

રતન — તમે બધાં એક વખત વાતે ચડ્યાં એટલે વખતનો તો વિચાર કરવાનાં જ નહિ. આરણે કેટલા વાગ્યા છે તે જણ્યું ? બા, તમારે રમણભાઈ, કોલેજ નથી જવું ? અને તેમારે પણ વિનુભાઈ ?

રમણ — ઓ આપરે ! હારે રતનભાભી, તમે સાચું જ કહ્યું. ચાલ ચાલ વિનુ.

વિનુ — પણ બા આવે નહિ, ત્યાં સુધી જમીશું શી રીતે ? બા, ચાલ ચાલ, આજ તો બહુ મોડું થઈ ગયું.

બા — ચાલો ચાલો દીકરા. રતનવહુ, તમ-તમારે અહીં ભલે રહ્યાં. હું રમણને અને વિનુને જમાડી આવું.

[બા, રમણ, વિનાયક જાય છે.]

રતન—કેમ, શો વિચાર કર્યો?

ધીરુ—શાનો?

રતન—એમ છેક અબણ્યા થયે થોડું ચાલવાનું છે? મુંઝવેનો...

ધીરુ—એમાં વિચાર શાનો કરવાનો? મુંઝવે જવાનું જ છે.

રતન—એ તો હું પણ જાણું છું.

ધીરુ—પણ ત્યારે?

રતન—તમારે મારી પાસે જ અધું સાફ સાફ જોલાવવું છે, તો હીક. આ આપણે એકલાંએ મુંઝવે જવાનું કે પછી ઘરમાંની અધી પોઠ લઈને જવાનું છે?

ધીરુ—અધી પોઠ લઈ જવાની! કેમ આમ જોલે છે?

રતન—એમ નહિ જોલું, ચાલો. સારી રીતે જોલું. આ તમારાં બા અને તમારા ભાઈઓને સાથે લઈ જવાનાં કે અહીં રાખી જવાનાં?

ધીરુ—હાઆઆ, તે હવે આપણે વિચાર કરશું. હમણાં ને હમણાં તે શો નિર્ણય થાય?

રતન—તે તો હું જાણુતી જ હતી. ત્યારે તમે નિર્ણય નહિ કરો, તો બા ને બે દીકરા નિર્ણય કરવાનાં?

ધીરુ—પણ બા તો એમ કહેતાં હતાં કે...

રતન—હાંહાં, મા-દીકરાને વાત થઈ ગઈ છે! તો પછી અત્યાર સુધી આમ અબણ્યા થઈને શા માટે વાત કરતા હતા?

ધીરુ—તું એમ નાહકની ઉશ્કેરાઈ ન બા.

રતન—પણ તો પછી તમે મારાથી નાહકની વાત છુપાવી શા માટે?

ધીરુ—અરે, પણ આમાં વાત છુપાવવાનું ક્યાં આવ્યું? તોકરીનું નક્કી થયાનો કાગળ આવ્યો ત્યારે તું હાજર નહોતી, એટલે જરા પ્રસંગોપાત્ત બાએ કહ્યું, ‘ચાલો, અધાંને મુંઝવેમાં મગ્ન આવશે.’ રમણ અને વિનુ પણ આનંદમાં આવી ગયા.

રતન—એટલે તમે અધાંએ મળી નક્કી કરી નાખ્યું કે અધાંએ મુંઝવેનું?

ધીરુ—હાઆઆ-નાઆઆ, નક્કી કર્યું કર્યું નથી. આટલી વાત થઈ હતી.

રતન—કરમમાં સુખ નહિ લખાયું હોય તે ક્યાંથી મજે! હું તો જાણુતી હતી કે, ચાલો, મુંઝવે તોકરી મળી એટલે જરા આરામથી છૂટાં રહીશું; પણ કરમ જ ફૂટેલાં તે એમ ક્યાંથી બને?

ધીરુ—આટલું અધું જોડું લગાડવાની જરા પણ જરૂર નથી.

રતન — ના રે ના, ખોટું શું કામ લગાડું? મારે તો ... પણ આ આ આવ્યાં.

[બા આવે છે.]

બા — રમણ અને વિનુ તો ખાઈને ગયા. અને મારે તો આજ અગિયારશ છે. એટલે હવે તો તમે એ જ જમનારાં છો, જમી લો !

ધીરુ — હા, હવે એ જ કરીએ.

[અલ્પ સમય મૌન]

બા — ત્યારે ધીરુભાઈ! અને રતનવહુ! આ...આ મુંઝઈ ક્યારે જવાનું નક્કી કર્યું? જિંદગીભરની ધરવખરી ઉપાડવી એ કાંઈ સહેલું નથી.

ધીરુ — પણ આમાં...એટલે કે...એમ કે...ખરું ને, રતન?

બા — (મુંઝાઈને) પણ-પણ શું, ધીરુભાઈ! તમે બોલ્યા તો કશું નથી ને રતનવહુને પૂછો છો? શું છે રતનવહુ? દીકરી, તું જ કહેને.

રતન — મા-દીકરાની વાતમાં હું શા માટે વચમાં પડું, ખાઈજી? તમે ખત્તે મળીને નક્કી કરો, એટલે અમારે તો અમલમાં મૂકવાનું.

બા — રતનવહુ, આજ આમ કેમ બોલો છો? મારે જે છે તે આ ત્રણ છોકરા! તેમની વહુઓ તે મારી દીકરીઓ. મારે કાંઈ થોડી બીજી પેટની દીકરીઓ છે !

ધીરુ — ના ના બા! રતન તો અમસ્થી જ એમ બોલી હશે.

બા — હારે હા, તેનું કાંઈ નહિ; પણ મને તો એમ કે, આમ બમ્બે ઘરનો ખરચ કરવો એ દીક નહિ.

ધીરુ — હા, તે પણ ખરુંસ્તો.

બા — અને...અને ધીરુભાઈ, હું ત્યાં સાથે હોઉં, તો પછી સંસારની જાંજળનો તમને એને જરા પણ ભાર નહિ. કેમ ખરું ને રતનવહુ?

રતન — બા, ખરું કહું? મને શા માટે વચમાં મોટી ખતાવો છો? મને કાંઈ મુંઝઈનો થોડો અનુભવ છે? પણ આ તો એમ કહેતા હતા કે, ત્યાં ઘરની-મોકળાશવાળાં ઘરની મુરકેલી એટલી અધી છે કે કાંઈ કહેવાની વાત નહિ.

બા — તે તો ખરુંસ્તો. પણ કુટુંબ રહ્યું એટલે સાંકડે-મોકળે ચલાવવું જ પડે ને !

ધીરુ — પણ એમ જાણીજોઈને દુઃખ ભોગવવાનું કોણે કહ્યું?

રતન — હું પણ એ જ કહું છું ને? ખત્તે દિયરજીને એકેક છૂટો ઓરડો જોઈએ. તમારે પણ એક રૂમ તો જોઈએ જ ને! એ બધું મુંઝઈમાં કાઢવું ક્યાંથી?

બા — (દીલી પડી જઈને) ના દીકરી, ના; હું તો અબ્બે ઘરના ખર્ચનો વિચાર કરતી હતી.

રતન — તે અહીં તે વળી ભાડાનું ઘર ક્યાં છે? અને અત્યાર સુધી એ રળતા નહોતા તોયે તમે તો ઘર ચલાવતાં જ હતાં ને!

ધીરુ — અને બા, એમ તો જોઈએ તો કાગળ લખી નાખજે, એટલે પૈસા શુંજશ પ્રમાણે મોકલાવી આપીશ.

રતન — પોતાની શક્તિ પ્રમાણે દીકરો માને પૈસા મોકલાવે, એમાં પાડ પણ ક્યો કરવાનો હતો? અને વળી અમારે અવારનવાર મુંઝઈથી અહીં આવવાનું થાય જ ને — થવાનું જ ને! તે વખતે મનમાં તો હામ રહે ને કે, સુરતમાં ઘર ખુલ્લું છે; રાતના બાર વાગ્યે પણ જઈને ઊભું રહેવાશે.

ધીરુ — (ફિક્કું હસીને) હા, એ પણ ખરું તો ખરું સ્તો.

બા — (યાતનાથી) સમજી, ધીરુભાઈ, સમજી! હી...ક ત્યારે. મુંઝઈ માટે ઘરમાંથી જે જે જીવસ જોઈએ તે તે માગી લેજો. અને હવે બંને જમી આવો.

ધીરુ — હા બા, જમી લઈએ.

[બંને જાય છે.]

બા — ભલા ભગવાન, તારી નજરમાં હું જ ન આવી! એવાં તે ક્યાં પૂર્વજન્મનાં પાપ મને નડે છે! પ્રભુ, આટલે વર્ષે સારો અવસર જોવાનો વખત આવ્યો, તે પણ તેં છીનવી લીધો! હશે, જેવી તારી મરજી.

૨

[ધીરજલાલ નોકરી લે તે પછી કુટુંબ સાથે રહી શું શું કરવું એ વિશે બાએ મનમાં ને મનમાં કાંઈ ને કાંઈ ચોક્કસ પૂરી રાખ્યા હતા; પણ પ્રસંગ ઉપસ્થિત થતાં જ એ બધા ચોક્કસ ક્ષણમાં ઊડી ગયા! વખત જતાં બાનો બીજો પુત્ર રમણલાલ અભ્યાસ કરી રહ્યો અને પરણ્યો પણ ખરો. કમળાવહુ ઘેર રહેવા આવી અને અલ્પ સમયમાં રમણલાલને અમદાવાદ નોકરી પણ મળી. બાના હૈયામાં હરખ સમાતો ન હતો.]

બા — ભાઈ રમણ, કમળાવહુનાં પગલાં તો બહુ સારાં! તારા વિવાહ એની જોડે થયા, ત્યારનો કાંઈ ને કાંઈ ફાયદો થતો જ રહે છે.

રમણ — બા, આપ ભલા તો જગ ભલા. તું ભલી છે એટલે તને કોઈ પણ માણસ ભૂંડું લાગે જ નહિને! તું દુશ્મનને પણ ભૂંડા ગણી શકતી નથી, તો તારા દીકરાની વહુને તો કેમ જ વગોવે! કેમ, કમળા?

કમળા — તે તમે પણ દીક છો ! તે શું હું ભૂંડી છું કે મને ભૂંડી કહે ? શા માટે કહે ?

બા — ના રે ના, કમળા દીકરી ! રમણનું બોલવાનું તો પહેલેથી જ એવું — અધાંતી મશકરી કરે. એના બોલવા ઉપર ખોટું લગાડતું જ નહિ. પણ હું ખોટું કહું છું ? તમારા વિવાહ થયા તેને સાતમે દિવસે રમણભાઈ બી.એ.માં જાએ નંબરે પાસ થયાના સમાચાર આવ્યા. તમારાં લગ્ન થવાને હજી પૂરા પચીસ દિવસ થયા નથી, ત્યાં તો આ અમદાવાદમાં નોકરી મળવાના સમાચાર પણ આપણને મળી ગયા, અને તે પણ સારી. કેમ વિનુ ?

વિનુ — હા બા હા. તારી દરખાસ્તને હું ટેકો આપું છું. પણ રમણભાઈ, આપણે અધાં હવે અમદાવાદી થઈ જઈશું — સુરતી સહેલાણી મંડીને, ખરુંને ?

બા — હાસ્તો દીકરા, એમાં કાંઈ શક છે ? કેમ, કમળા, તું કાંઈ બોલતી નથી ?

કમળા — ના રે, હું શું બોલું ? હજી નોકરી તો કામચલાઉ છેને ?

રમણ — પણ .. પણ...

વિનુ — ભાભી, એ તો નામની કામચલાઉ કહેવાય ! બાકી ત્રણ મહિનામાં જાન્યૂઆરી થઈ જવાની; કેમ, રમણભાઈ ?

રમણ — હાસ્તો વળી. કામચલાઉ કહેવાનો તો માત્ર શિષ્ટાચાર.

બા — હો ત્યારે રમણભાઈ, તમારા મોંમાં સાકર !

કમળા — (થૂમડો ચડાવી) તમારે અધાંતે એમ માનવું હોય તો એમ. મારે ક્યાં વાંધો છે ? બાકી મને તો આ અધું ‘ઘઉં ખેતમેં’, એટા પેટમેં અને વસંતપંચમીનાં લગન’ જેવું લાગે છે.

બા — કમળા, કમળા, આવું અપશુકનિયાળ શા માટે બોલવું પડે ?

કમળા — હું તો સાચી વાત બોલવામાં સમજું. પછી એ શુકનિયાળ હોય તો તેમ અને અપશુકનિયાળ કહેવાતું હોય તો તેમ. તેવું અધું તમે જાણો.

રમણ — (કચવાઈને) કાંઈ નહિ, કાંઈ નહિ, બા. આજે વળી કમળાનો ‘મૂડ’ કાંઈ અરામર લાગતો નથી, એથી આમ બોલે છે. બાકી આજ સુધી અમદાવાદની વાત કરતાં એ ધરાતી ન હતી. હેં હેં હેં !

વિનુ — ભાભીસાહેબનો ‘મૂડ’ ટેકાણે નહિ હોય, તો આપણે આ ચાલ્યા; ફરવા જવાનો વખત થઈ ગયો.

બા — તો જા, વિનુ દીકરા. વહેલા જઈને વહેલા પાછા આવે તે મને તો ગમે. અને હું પણ આટલામાં દેવદર્શન કરી આવું.

[બા અને વિનાયક નીકળે છે.]

કમળા — તમે આમ બા આગળ આટલા ગભરાઈ કેમ નાઓ છો ?

રમણ — આમ કેમ બોલે છે ?

કમળા — ત્યારે મારો મૂડ નથી ને ખૂડ નથી, એવી એવી વાતો શા માટે કરવા માંડી ?

રમણ — ત્યારે મારે શું કરવું ?

કમળા — ના, કંઈ નહિ. મારી ભૂલ થઈ; ખસ હવે ? શાંતિ વળી ?

રમણ — પણ આમ બોલવાનું કંઈ કારણ ?

કમળા — તમે જાણો છો અધું અને છતાં મને શા માટે પૂછપૂછ કરો છો ? આ અમદાવાદ જવાનું થયું છે, ત્યારથી ઘરમાં તણાપીટ ચાલે છે. તે તમે ત્યાંના કલેક્ટર તરીકે તો નથી જવાના ને ?

રમણ — એ તો એ લોકો પણ જાણે છે ને ?

કમળા — તો પછી જાણી જાણીને બા અને વિનુભાઈ અમદાવાદ આવવા તૈયાર શા માટે થાય છે, તે જ મને તો સમજાતું નથી.

રમણ — સાથે આવવાનું મન તો સ્વાભાવિક રીતે થાય જ ને ?

કમળા — એમને તો થાય, પણ સાથે સાથે તમનેય સાથે રહેવાનું મન થાય, એમ પણ કહી દો ને !

રમણ — કંઈક એવું ખરુંસ્તો.

કમળા — ત્યારે અમે કેમ અમારાં અધાંને છોડીને અહીં આવ્યાં હોઈશું ?

રમણ — હા, એ પણ ખરું. પણ બા બીજી સાસુ જેવી નથી હોં !

કમળા — જાણી જોઈને મોંમાં આંગળાં ઘાલીને બોલાવો છો તે ! સાસુ એ સાસુ. મારા મામા તો હમેશ કહેતા કે, સાસુ એટલે સામાન્ય નામ ને ભયંકર નતિ ! * પછી તમારાં મા હોય કે મારાં મા હોય, પણ સાસુ સૌ સરખી !

રમણ — તું પણ સાસુ થશે એટલે એ ભયંકર નતિની જ થવાની ને ! હી હી હી !

કમળા — તમારે અધું મશકરીમાં કાઢી નાખવું હોય તો તમારી મરજી. બાકી માંડ છૂટા પડવાનું ને સ્વતંત્ર રહેવાનું આવ્યું છે, તેમાં તમે દબલગીરી નહિ કરતા. હું તમને સાદ સાદ કહી દઉં છું.

* શબ્દનું વ્યાકરણ બોલતી વખતે નિરાળમાં નામ અને નતિ કહેવામાં આવે છે. અહીં નારી નતિ કહેવાને બદલે નતિ એટલે નત-પ્રકાર એવો અર્થ લઈ, ભયંકર નતિ એવો કટાક્ષ કર્યો છે.

રમણ — તું એમ ઉતાવળી ન થા. આપણે થોડો વિચાર કરીએ.

કમળા — મારે હવે કાંઈ વધારે વિચાર કરવો નથી. તમારે કરવો હોય તો કર્યા કરજો. આકી અમદાવાદ જઈને રોજની તકરારો થયા કરે, તો મને દોષ દેતા નહિ. અને... પણ આ આવે છે.

[આ આવે છે]

રમણ — કેમ આ, કાંઈ કામ પડ્યું?

આ — (દીલી થઈને) ના રે રમણભાઈ, ખાસ કાંઈ નહિ પણ... આ તો...

રમણ — શું છે આ?

આ — ઘણાં ઘણાં વર્ષો આ ઘરમાં રહ્યાં, દીકરા!

રમણ — (અચકાતો) તેથી કાંઈ પોતાના ઘર પર કોઈને કંટાળો આવે?

આ — કંટાળો તો નહિ, પણ આ તો અમદાવાદ જેવું શહેર અને તું જવાતો, એટલે મન એમ થાય કે સાથે આવીએ.

રમણ — એવી ઇચ્છા થાય તે સ્વાભાવિક છે, આ! પણ એમેય ખરુંને કે, અમદાવાદથી વળી પાછી ખીજે બદલી થાય તો શું કરવું?

કમળા — અમ્મે ત્રણ ત્રણ વરસે બદલી તો થવાની જ.

આ — તે તો કમળા, હું પણ જાણું છું; પણ એ એ ત્રણ વર્ષમાં તો આપણો વિનુ ખી.એ. પણ થઈ ગયો હોય ને! પછી બદલી થાય તો આ ઘર ક્યાં ગયું છે? હું ને વિનુ પાછાં આવીશું.

રમણ — એ વિચારવા જેવું ખરું.

કમળા — પણ ધારો કે વરસમાં જ બદલી થઈ તો?

રમણ — એમ વરસમાં તો નહિ જ થાય.

કમળા — તે તમે સરકાર પાસે કરારનામું લખાવી નાખવાના છો?

રમણ — ના, એમ તો નહિ, હી હી હી! તું પણ કેવું વકીલ-આરિસ્ટર જેવું બોલે છે, હેં!

આ — અને વળી ખી.એ.માં વિનુ તારી પાસે ભણે તો સારું, એમ પણ મને થયા કરે છે.

રમણ — હી હી હી! તું પણ આ, — વિનુને તો શું પણ મને અને ધીરુને પણ તેં જ કેળવણી આપેલી કે કોઈ ખીજાએ! તારી શિસ્તથી તારી આંખ નીચે અમે ત્રણે બાળ્યા છીએ અને આવી સારી કેળવણી પામ્યા છીએ, તો વળી વિનુની દેખરેખ રાખનાર હું કોણ?

૨૨૦

કમળા — અને વિનુભાઈ ક્યાં હવે નાના કીકલા છે, તે એમને કેઈની દેખરેખ નોંધે એ ?

બા — (હતાશ — ભગ્ન હૃદયે) હી...ક ભાઈ, જેવી તમારી બંનેની મરજી!

ફરસાણ નં = ફરસી વાની — ચણા, સેવ,
ચેવડો વગેરે

અર્થશાસ્ત્રી પુ'ં [સં.] = સંપત્તિની ઉત્પત્તિ —
વહેંચણી વગેરેને લગતા શાસ્ત્રનો
નળકાર

પોઠ સ્ત્રીં = વણનર (કુટુંબનો કાફલો)

બાઈજી સ્ત્રીં = સાસુ માટે સંબોધન

સાંકડે-મોકળે અં = ગમેનેમ સંકડાઈને

શુંનશ સ્ત્રીં = ગત્તું; શક્તિ

જણસ સ્ત્રીં = વસ્તુ; ચીજ

મનમાં ચોક પૂરવા = મનોરથ ધડવા

અમદાવાદી વિં = અમદાવાદના રહેવાસી

જેવું કરકસરિયું

સહેલાણી વિં = મોજ; શોખીન

નથૂકની વિં સ્ત્રીં = કાયમી

શિણચાર પુ'ં [સં.] = દેખાડવા પૂરતો વિધિ

તમારા મોંમાં સાકર = તમારું કહું ખરું

પડો અને તમને વધામણીની સાકર

ખાવાની થાઓ

થૂમડો પુ'ં = તોળરો ચડયા જેવો

(મોંનો) ભાવ કરવો તે

મૂડ પુ'ં [ફં.] = મિનન; વલણ

તડાપીટ સ્ત્રીં = ધમાલ; દોડધામ

ભર્યુંભાદર્યું વિં = ખૂબ ભરેલું; આબાદ

૪૧

બા — ૨

૧

[રમણલાલ અને તેની પત્ની કમળા પણ એકલાં અમદાવાદ ચાલ્યાં ગયાં.
ઘરમાં રહ્યાં માત્ર બે — બા અને વિનાયક.]

બા — વિનુ, વિનુ, દીકરા!

વિનુ — કેમ બા? કાંઈ તમિયત નરમ છે?

બા — ના રે દીકરા, મારી તમિયતને શા વાધ ખાવાના હતા!

વિનુ — ત્યારે?

બા — ના ના, આ તો એમ કે આવડું મોટું ઘર એક વેળા ભર્યુંભાદર્યું
હતું. આજે આમાં રહેનાર આપણે બે જ. એથી ઘર ખાવા ધાય છે.

વિનુ — (યૌવનના મદમાં હસતો) એ તો બા, તમને ઘરડાંને એમ લાગે!

બા — ત્યારે તને ગમે છે?

વિનુ — એમાં ગમવા ન ગમવા જેવું છે શું?

બા — પણ આપણે ઘરમાં માણસો ઓછાં થઈ ગયાં, તેનું તને કશું

લાગતું નથી?

વિનુ — સાચું પુછાવો તો બા, મને તો આવી શાંતિ વધારે ગમે.

આ — હેં વિનુ, તું શું કહે છે? ધીરુ ને રતનવહુ, રમણ અને કમળા અને હવે તો તેમને ઘેર પણ એકેક નાનું છોકરું છે. એ બધાં વચ્ચે તને રહેવાનું ન ગમે?

વિનુ — તું આ, એમ કાપદાશાસ્ત્રીની પેઠે ન પૂછ. હોત તો વાંધો ન હતો; નથી તો શાંતિ તો છે!

આ — પણ-પણ ધીરુભાઈએ આપણને મુંઝાઈ બોલાવ્યાં હોત કે રમણે અમદાવાદ તેડાવી લીધાં હોત તો તને.....

વિનુ — (હસતો) અરે આ, તને આજે થયું છે શું? ધીરુભાઈએ મુંઝાઈ બોલાવવાનાં તો કેડાં કર્યાં અને રમણભાઈએ તો આપણે મોઢે અમદાવાદનું નામ પણ લેવા દીધું નહિ. પછી એનું સ્મરણ કરવાથી કે માળા જપવાથી શું વળે? પણ ચાલ હવે આ, હું જરા બહાર જઈ આવું. આજે હું જરા મોડો આવીશ, એટલે તું તારે જમી લેજે; મારે માટે થાળી ઢાંકી મૂકજે.

આ — વિનુ, ભાઈ, હું પહેલી જમી લઉં ને તારે માટે ગોતા જેવું ઢાંકી મૂકું! એમમેં કોઈ પણ દિવસ ધીરુ, રમણ કે તારે માટે કંઈ હતું ખરું?

વિનુ — આ, તારી તો વાત જ ભારે! અમે નાના હતા, ત્યારે તેં આવું આવું કંઈ હશે; પણ...

આ — પણ શું? આજે હું એવું નથી કરતી? તમે ગમે તેટલા મોટા થશો; તોપણ તમારી માને તો તમે નાના જ-તમારા આપ તમને છોડીને (ફૂસકું) અકાળે અવસાન પામ્યા, ત્યારે જેવડા હતા તેવડા જ લાગ્યા કરવાના.

વિનુ — (સહેજ કંટાળાથી) તમારું ઐરાનું આ બહુ ભારે! જરા જરામાં બહુ ‘સેન્ટિમેન્ટલ’-લાગણીવાળાં થઈ જાઓ. આ વાતને તો આ, આજે વર્ષો વહી ગયાં. હવે એને યાદ કર્યા કરવાથી શો ફાયદો? પણ હવે જવા દેને એ વાત! આ, હું તો તને કહું છું કે તું તારે જમી લેજે. પછી જેની તારી મરજી! હું જઈ છું, હોં!

આ — આવજો વિનુ! આવજો હોં, દીકરા.

[વિનુ જાય છે.]

આ — ભગવાન! ભલા ભગવાન! મને હમણાં હમણાં આમ કેમ થાય છે? મારા હૈયામાં અજાણે કેમ થયા કરે છે? અને તે પણ જેમ જેમ વખત પીતતો જાય છે, તેમ તેમ વધતો જાય છે. અને...અને આ મારા દીકરાઓ પણ કેમ બદલાતા જાય છે? મારો ધીરુ! મોટા દીકરા તરીકે મેં તેને કેટલા

૨૨૨

હેતથી ઉઠ્યો ! એક પણ દિવસ છૂટા પડતાં તેને કાંઈ કાંઈ થઈ જતું હતું. પરીક્ષા આપવા મુંઝઈ જતો, ત્યારે મને રોજનો એક એક કાગળ લખતો. આજે મુંઝઈ જતાં—કાયમનો મુંઝઈ જતાં મહિનામાસે એક પત્ર લખે છે અને તે પણ કાંઈ કામ હોય તો જ !

અને રમણ પણ ‘અમદાવાદ બે દિવસ તું આવી જા’ એમ પણ લખતો નથી ! તો શું મારા હેતમાં કાંઈ જાણ્ય હશે ? ભગવાન, મારી લાગણીઓ કાંઈ મોળી હશે ? ના...ના ! મેં એમને કે એમની વહુઓને જરા પણ ઓછું આપવા દીધું નથી, તો પછી આમ કેમ ?

ગમે તેમ હો, પણ બે દીકરા તો ગયા. રહ્યો હવે માત્ર વિનુ...અને તે પણ જશે ? ના...ના...હે પ્રભુ ! જો તેં એવું જ કરવા ધાર્યું હોય, તો મને તે પહેલાં ઉપાડી લેજે, મારા નાથ !

૨

આ — ભાઈ વિનુ ! તું હવે વકીલ પણ થઈ ગયો. તો હવે તારા વિવાહની કંઈ તજવીજ કરીએ.

વિનુ — (હંડે કલેજે) બધું થઈ રહેશે. તું ચિંતા ન કરીશ.

આ — હું ચિંતા નહિ કરું તો ભાઈ, ખીન્નું કોણ કરે ? ધીરુભાઈ મુંઝઈ એકા. રમણભાઈ અમદાવાદ રહ્યા. આપણી ન્યાતનો જથ્થો તો અહીં જ છેને ! એટલે તારી મરજી હોય તો આમ તેમ જરા થોડે ઠેકાણે કસી જોઈ અને તને કહું.

વિનુ — એનો અર્થ એવો તો નહિ કેની કે, તેં મને પૂછ્યા વગર કાંઈક ઓછું નક્કી કરી નાખ્યું છે ?

આ — (ઉદાસ થઈને) તને પૂછ્યા વગર હું કાંઈ પણ કરું ? અને તે પણ કોઈ ઓછું તારે ગળે બઝાડી દઉં ? અરે પ્રભુ ! વિનુ...વિનુ, તું આ શું બોલે છે ?

વિનુ — ના ના, આ તો જરા મને ખીક લાગી.

આ — તારે માટે મારે એવું ઓછું શોધવું પણ શા માટે પડે ? તારા જેવો ભણેલોગણેલો અને જેને સારી નોકરી મળવાની વકી છે, તેને માટે તો તાળી પાડીએ, તો પચાસ છોકરી હાજર થાય !

વિનુ — (કૃત્રિમ હસીને) ના રે આ, ના, આપણે રાજા-આદશાહ થોડા છીએ કે પચાસ પચાસ રાણીઓ રાખી શકીએ ! આપણને તો એક બસ થાય.

આ — (એદથી) હું જરાક ગંભીર વાત કરવા માયું છું, ત્યારે તું એને મરકરી કરીને ઉડાવી દે છે, પછી મારે શું કરવું ?

વિનુ — ત્યારે હું બીજું કરું પણ શું ? મેં તો તને સાફ કહી દીધું કે, તું નાહકની ચિંતા ન કર. પછી વધારે તો શું કહું ?

આ — પણ આપણી ન્યાત નાની અને સારી સારી છોકરીઓ બીજે વરાઈ નય, તો પછી શું કરવું ?

વિનુ — વરાઈ જવા દેતી, આ, વરાઈ જતી હોય તો. આપણે થોડાક એને હાથ દઈ શકવાનાં છીએ !

આ — ત્યારે તારે પરણવું નથી ?

વિનુ — એવું કોણે કહ્યું ?

આ — તો પછી ન્યાતમાંથી સારામાં સારી એ-ત્રણ છોકરી હું ખતાવું, તેમાંથી તું પસંદ કરી લે.

વિનુ — (ચીડમાં) તને હું શું કહું ? કેવી રીતે સમજવું ? ને આ, એ ન્યાતખ્યાતના જમાના ગયા.

આ ! — (આશ્ચર્યચકિત થઈને) ન્યાત નહિ ત્યારે ?

વિનુ — દુનિયામાં આપણી ન્યાત એક જ છે ? બીજી ઘણીયે છે.

આ — પણ...પણ હું બીજી ન્યાતમાં કન્યા શોધવા ક્યાં જઈ ?

વિનુ — પણ તને કહે છે કોણ કે તું શોધવા જ ?

આ — વિનુ, વિનુભાઈ, મને તો આમાં કશી સમજણ પડતી નથી ! મારું માયું ચકર ચકર ફરે છે !

વિનુ — તું શાંત થા અને તારા મગજમાં આ સંબંધે જે પણ ખ્યાલ હોય તે કાઢી નાખ. ચાલ, હું જ કહી નાખું. થોડા દિવસ પછી પણ મારે કહેવાનું તો રહેશે જ ને કે મેં કન્યા શોધી કાઢી છે. પર-ન્યાતની છે અને પેલા માણેકલાલ વખારિયાની છોકરી થાય. તેનું નામ ભિર્મિલા. હમણાં જ બી.એ. થઈ ગઈ અને આવતી કાલે સવારે એ આપણે ત્યાં જમવા આવનાર છે. હવે તો તારી ચિંતા ટળી કેતી ? (હસવાનાં ફાંફાં મારતો) તું નાહકનો જીવ ખાળ્યા કરતી હતી.

આ — (આદાત પહોંચ્યો હોય તેમ) વિનુભાઈ...પર-ન્યાતની કન્યા... ભિર્મિલા તેનું નામ...અને બી.એ. થયેલી છે ! હી...ક ભાઈ... પણ દીકરા, અહીં આવવાનું ઇજન તો મારે હાથે કરવા દેવું 'તું ? હું જનતે પહેલાં જઈ આવત અને પછી આપણા તરફથી કોઈ છોકરીને તેડવા મોકલત.

વિનુ — (લાગણી વગર) આ, એ જમાના બધા ગયા.

આ — (અહુ દયાર્દ્ર થઈને) પણ વિનુ, તારી આ તો એ જમાનાની હતી ને ? વિનુભાઈ, તેં ઠીક ન કયું. એટલો...એટલો લહાવો તો મને લેવા દેવો હતો ! ... પણ હશે ! હવે કાલે સવારે તો કોઈકને તેડવા મોકલીએ ને ?

વિનુ — (કૂરતાથી) ના આપણ ના. હું જાતે જઈને તેડી લાવીશ. બીજું કોઈ જાય, તો ઊર્મિલાને અનુભયું લાગે ને ! અને હાં, આ, આજે રાતે હું અહીં જમવાનો નથી, રાહ ન જોતી.

આ — (અચકાતાં) તું...તું તારે સાસરે જમવા જવાનો છે ?

વિનુ — હા આ...ચાલ ત્યારે હું જઈ છું.

[વિનાયક જાય છે.]

આ — અરે મારા પ્રભુ ! તું મારી વહારે નહિ ધાય તો કોણ ધારે ? પણ હું શા માટે આટલી અકળાઈ રહી છું ? હોય. જમાનો જમાનાનું કામ કયે જાય છે. વિનુ પોતે કન્યા પસંદ કરી લાવ્યો, તેમાં મારે શા માટે દુઃખ લગાડવું જોઈએ ? અને વળી બી.એ. થયેલી છે એટલે સંસ્કારો તો હશે જ. અબ્બે વહુ તો મને તરછોડીને ચાલી ગઈ, પણ આ ભણેલી તો ધરમાંથી મને જાકારો નહિ કરે. શા માટે કરે ? લગન સુંધી તો એને મારી કરી લેવાનો મને અવસર ભગવાને આપ્યો છે. અને હવે મારે બીજું રહ્યું છે પણ કોણ ? દીકરામાં ગણો તો વિનુ અને દીકરીમાં ગણો તો ઊર્મિલા. પણ...પણ એ મારું સાંભળશે ? ભગવાન ! મારા નાથ ! મારે પડ્યે રહેજે, નોધારાના આધાર !

૩

[વિવાહ અને લગ્ન વચ્ચેના સમયમાં આવે હેતના મહેરામણ પુત્ર અને પુત્રવધૂ પર કાલની દીધા. આ જાણતી હતી કે, આ તેની છેલ્લી રમત છે અને તેમાંય છેલ્લો દાવ છે. આમાં પરાજય મળ્યે બીજી આશાને સ્થાન ન હતું. બીજી તકને અવકાશ ન હતો. સમય સરતાં વાર લાગતી નથી. લગ્ન પાસે આવ્યાં અને ધામધૂમથી થઈ પણ ગયાં. વિનુને તે જ ગામમાં મોટી સરકારી નોકરી મળી ગઈ. પણ બાતા હૈયામાં શાંતિ વળી નહિ. તેનો ઉદ્વેગ વધતો જતો હતો.]

આ — રતનવહુ, જરા જોશીને પૂછીને સારો દહાડો જોવાડાવો ને !

રતન — કેમ વળી ? હવે શું બાકી રહ્યું છે ? બધું તો પતી ગયું.

આ — એમ નહિ; પણ આ તો એમ કે, ઊર્મિલાને કયે દહાડે ઘેર રહેવા બોલાવવી એ નક્કી કરી નાખીએ ને !

રતન — (ફૂર રીતે હસીને) અરે સાસુજી ! હજી મલાવણં છોડતાં નથી તો ! એ વિનુભાઈ અને એ પર-ન્યાતની ઊર્મિલાને તમારા જોષીકાની શી પડી છે ? નાહકના ઉધામા શા માટે આદરતાં હશે ? પછી તો ભાઈ, તમારી મરજી !

આ — રતનવહુ, આપણે તો આપણી ફરજ કરી છૂટીએ.

રતન — મારી જરાય ના નથી. જોષીને ત્યાં જઈને દહાડો પૂછી લાવવો, એમાં મને શા ભાર પડી જવાનો હતો ! બાકી એ અધું હવે આળપપાળ છે. તમારું ક્યું કરાવ્યું અધું ધૂળમાં મળવાનું છે.

આ — (ગળગળે સાદે) રતનવહુ, મારી દીકરી, કહું ! આવું અપશુકનિયાળ શા માટે બોલો છો ?

રતન — હાય રે મા, એમાં મેં અપશુકનિયાળ શું કહી નાખ્યું ? પણ લો ને આ વિનુભાઈ આવ્યા ! કાંઈ ઉતાવળમાં લાગે છે.

[વિનુ આવે છે.]

વિનુ — અરે આ ! ઓહ, રતનભાભી પણ છે ને !

રતન — (કટાક્ષમાં) કાંઈ ખાનગી કહેવું હોય તો ચાલી જાઉં !

વિનુ — ના રે ના, એમાં ખાનગી શું ? પણ...પણ આ, જાણે એમ છે કે, ઊર્મિલા આજથી રહેવા આવવાની છે; પોતાને ઘેરથી જમીને જ આવશે.

[વિનુ જવા માંડે છે એટલામાં]

આ — પણ વિનુ-વિનુભાઈ, મને અગાઉથી ચેતવવી તો હતી, દીકરા !

વિનુ — (કંટાળીને) તને તો આ, બધામાં એક મહિનાની નોટિસ જોઈએ ! એમાં વળી તૈયારી શાની ? લે હું જાઉં છું.

[વિનુ જાય છે.]

રતન — (કટાક્ષથી હસીને) કેમ સાસુજી, આમાં તમારા જોષીની વાત, ક્યાંય પણ આવી ખરી ? હું બોલું કહેતી હતી ?

આ — (રડવા જેવી થઈને) હા, રતનવહુ, તમે સાચાં પડ્યાં ! પણ રતનવહુ...

રતન — કેમ બાઈજી, હજી કાંઈ બાકી રહી ગયું ? ઓરિયા ઓઠા પડ્યા ?

આ — ના-હા, એમ તો નહિ; પણ મને એમ કે, આજે ઊર્મિલા ઘેર આવવાની છે તો...

સ્તન — તે ઘેર તો આફ્રી આવશે જ ને! નહિ તો પરણે શું કામ?
 બા — (અતિશય નરમ થઈને) પણ સ્તનવહુ, મારું જરા સાંભળો
 તો ખરાં!

સ્તન — હા, બોલો.

બા — મારા મનમાં એમ કે, એક ખરડીની ટોપલી અને હાર મંગાવી લઈએ.

સ્તન — (કટાક્ષમાં હસતી) એહો! એમ વાત છે? તે હું આવી
 હતી ને કમળા પણ આવી હતી, પણ ખરડીની ટોપલી અને હાર મંગાવાયા
 ન હતા તે હવે શા માટે? છતાં મંગાવવો હોય તો એમાં વળી વિસાત કઈ
 મોટી હતી! નોકરને કહી દો ને કે તરત લઈ આવશે. ક્યાં આધા જવાનું છે?
 બાકી સો વાતની એક વાત કહી દઉં કે, ગમે તેટલી ખુશામત કરો, પણ એ
 તલમાંથી તેજ નીકળવાનું નથી!

બા — (કારુણ્યથી) જેવાં મારાં નશીબ, ભાઈ.

૪

[રાત પડી. સો સોના ઓરડામાં સૂતા ચાલ્યાં ગયાં. આગલા ખંડમાં વિનાયક
 અને ઊર્મિલાના આગમનની રાહ જોતી એકલી બા બેઠી હતી. જેમ જેમ સમય
 વીતતો ગયો, તેમ તેમ બાના હૃદયની વ્યથા ઉચ્ચતર સ્વરૂપ લેતી ગઈ. તેને અમંગળના
 ભણકારા થવા લાગ્યા. તેટલામાં બારણું ઊઘડ્યું. પોતાના ત્રીજા અને છેલ્લા પુત્રને
 ચમરાવ લેવા આવતો હોય તેવો ભ્રમ બાને થયો. તેનું આખું શરીર ભયથી, વ્યથાથી,
 દર્દથી કંપી ઊઠ્યું. ઊર્મિલા અને વિનાયક ધીમે પગલે ખંડમાં આવ્યાં.]

બા — કેમ વિનુભાઈ, કાંઈ બહુ મોડું થયું?

વિનુ — સહેજ જ.

બા — ઊર્મિલા બેટા, પાણી ખાણી પીવું છે? બેસ, જરા થાકે બા.

ઊર્મિલા — નાહ; નથી પીવું.

વિનુ — અત્યારે પાણી પીને શું કરવું હતું?

બા — (લથડતે અવાજે) ઊર્મિલા, ઊર્મિ, હું પણ તારી મા જ છું,
 એ પ્રમાણે મને ગણજો હોં. મારે તો હવે તું અને વિનુ બે જ રહ્યાં છો!

ઊર્મિ — હંઅં...હાઆહ.

વિનુ — એહોહો! અગિયાર વાગી ગયા! બા, એમ તો તારી વાત
 ખૂટે એમ નથી. હવે વળી કાલે વાત. અમે...અમે ઉપર જઈએ છીએ.

બા — હા ભાઈ હા. ખતેને ભલો ભગવાન સુખી રાખે. અને દીકરા - દીકરા
 વિનુ, માને તુંયે ભૂલી જઈશ?

૨૨૭

વિનુ — આ, એવી ગાંડી ગાંડી વાત ન કર.

આ — અત્યારે પણ નહિ કરું, તો ક્યારે કરવાની હતી ? પણ...જરા બાંસાં રહો, આ ગરફીની ટોપલી અને આ હાર...

વિનુ — હા રે હા, જોતે આ, વળી પાછી તું કહેશે કે, તને ટાઇમસર કહ્યું નહિ : અમે કાલથી બહાર કેમ્પમાં રહેવા જવાનાં છીએ. માહું ન લગા-
ડશો. પણ...પણ મારે પણ મારા મોભા પ્રમાણે રહેવું જોઈએ ને !

આ — (દાટેલા સાદે) પણ...વિનુ...મારા દીકરા !

વિનુ — આ, એમ ખાલી વલોપાત કરવાનો કશો અર્થ નથી. તમારે દેવદર્શને જવું હોય, સગાંવહાલાંને મળવું હોય; તમારે એવાં હજાર કામ હોય. ત્યાં એટલે આથે રહેવું તમને પાલવે જ નહિ અને આપણી ગાડી તો હશે જ ને ! જ્યારે ત્યાં આવવું હોય ત્યારે અગાઉથી નોકર જોડે કહેવડાવી દેજો એટલે ગાડીનો અદોઅસ્ત થઈ જશે.

[વિનુ અને બર્મિલા ઝડપથી જાય છે.]

આ — (પ્રથમ બે લાણુ તદ્દન મૌન ધારણ કરી, પૂતળા પેડે સ્થિર બીભી રહે છે. પછી સહસા મુક્ત કંઠે રડી પડે છે. હાથમાંની ગરફીની ટોપલી અને હાર પડી જાય છે.) મારાં જ પાપ હશે ! હું અભાગણી છોકરાંના સુખમાં એમને* ભૂલી ગઈ અને એમની પાછળ ગઈ નહિ ! ભલા ભગવાન, તું હવે જલદી મને લઈ લે અને એમની પાસે મુકી દે !

[જમીન ઉપર ફસડાઈ પડે છે.]

ધનસુખલાલ કૃંં મહેતા

સ્વાધ્યાય

૧. શ્રી. ધનસુખલાલ કૃષ્ણલાલ મહેતા (જન્મ ઈ. સ. ૧૮૯૦) હાસ્યરસના નાણીતા લેખક છે. તે એક સફળ અનુવાદક પણ છે. 'બા' વિષે તેમણે લખેલી એક વાર્તા ઉપરથી તેમણે જ આ નાટક તૈયાર કર્યું છે.

૨. બીજા દેશમાં તેમ જ આપણા દેશમાં ગરીબાઈ સામે ઝૂઝીને અભ્યાસ કરીને મોટા બનેલા પુરુષોના દાખલા સુપ્રસિદ્ધ છે. પરંતુ, કયરી નાખે તેવી ગરીબાઈમાં પણ એકલે હાથે ઝૂઝી પોતાનાં છોકરાંનું પોષણ કરી, તેમને ભણાવવા-ગણાવવા અને ટેકાણે પાડવા સામાન્ય માતા કેટલો પ્રયત્ન કરતી હોય છે, તેની ગાથા એટલી પ્રસિદ્ધિમાં નથી આવતી. પરંતુ તે હકીકત ખરેખર આદરપાત્ર છે.

* પોતાના પતિને. હિંદુ સ્ત્રી પતિનું નામ લેવાને બદલે 'એમને', 'એ' એમ સર્વનામ વાપરે છે.

૨૨૮

૩. સાસુ અને વહુ વચ્ચેનો સંબંધ આપણા સમાજમાં સામાન્ય રીતે ત્રાસજનક મનાય છે. સાસુ હંમેશાં વહુને પજવીને દબાવી નાખવા ઇચ્છે છે. તેથી, સામાન્ય રીતે વહુને મન સાસુ દુશ્મન જેવી લાગે છે. છોકરાઓ એ વિખવાદમાંથી બચવા માટે, શક્ય હોય ત્યાં, જુદા થવા — જુદા રહેવા ઇચ્છે છે. પરંતુ આ નાટકની બા જેવી વ્યક્તિઓ પણ હોય છે. તેમને પેલી માન્યતાથી કેટું વેઠવું પડે છે, એ આ નાટકમાં તાદ્દશ થાય છે.

૪. સાસુ અને વહુના સંબંધની પેઠે નણંદ — ભોળઈનો સંબંધ પણ આપણા સમાજમાં બહુ વગોવાયો છે. પરંતુ બધા જ દાખલાઓમાં એવું નથી હોતું. ‘ભાભી’ (વિનયવાચનમાળા પુસ્તક પહેલું) એ કાવ્યમાં નણંદ કેવા મધુર ભાવો પોતાની ભાભી માટે દર્શાવે છે તે જુઓ.

પ્રશ્નો

૧. નાનપણમાં જે બાને છોકરાઓ ચાહતા હતા, તે મોટા થઈને પરણ્યા બાદ બાને શાથી એકલી મૂકી જુદા થાય છે ?

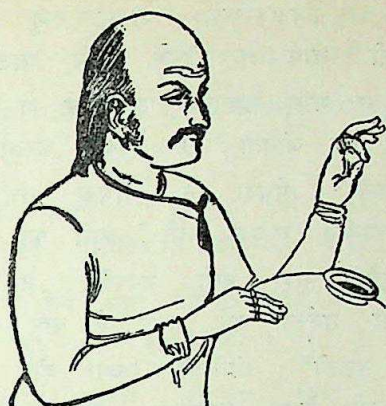
૨. આ નાટકમાંની બાને છોકરાઓ તથા વહુઓ પ્રત્યેનો ભાવ, અને છોકરાઓ તથા વહુઓની બા પ્રત્યેની વર્તણૂક — એની યોગ્ય યોગ્યતા ચર્ચો.

ખાવા ધાવું = બીક લાગે તેવું નિર્જન
હોતું
કોઠાં કરવાં = બહાનાં કાઢવાં; ગલ્લાં
તલ્લાં કરવાં
ગોતું નં = દોરને માટે બાફેલું ખાણ
(૨) ગમે તેમ રાંધેલું
મહિનો માસ = એકાદ મહિનો
કંસી જેવું સં કિં = તપાસ કરવી;
પૂછપરછ કરવી
ઓહું નં = પૂતળું
વકી સ્ત્રીં = સંભવ; આશા; ઉમેદ
ઇજન નં = નોતરું; આમંત્રણ
બકારો પું = ‘બકા’ એવો ઉદ્ગાર

મલાવડાં નં બં વં = મીઠું મીઠું ખાલી
સારું લગાડવું તે
ઉધામો પું = પ્રયત્ન; વલણું; ધમપછાડો
આળપપાળ વિં = મિથ્યા
ઓરિયો પું = ઓરતો; લહાવાની ઉમેદ
આફડું અં = પોતાની મેળે
સો વાતની એક વાત = ટૂંકમાં સાર
તલમાંથી તેલ નીકળવું = સાર જેવું
નીપજવું; કંઈ અર્થ સરવો
કેમ્પ પું [ઈ.] = લશ્કરના વસવાટ માટેનો
શહેર બહારનો ભાગ (૨) ત્યાંનો
બીને શિષ્ટ વસ્તીવાળો વિભાગ

૪૨

ઋતુપર્ણની સવારી

[નળથી તન્ત્રયેક્ષી દમયંતી રખડતી-આખડતી છેવટે પોતાના પિતા ભીમકને ત્યાં વિદર્ભદેશ પહોંચે છે. ત્યાં ગયા પછી નળરાજની ભાળ મેળવવા તે ઘણા પ્રયત્ન કરે છે અને છેવટે સુદેવ પુરોહિતને ખાસ રવાના કરે છે. સુદેવને અયોધ્યાના રાજા ઋતુપર્ણને ત્યાં અશ્વપાળ તરીકે નોકરી કરતા બાહુકમાં નળરાજનાં લક્ષણ જણાય છે. પણ તેવો કદરૂપો માણસ નળરાજ કેવી રીતે હોઈ શકે, તે નક્કી કરી શકાતું નથી. છેવટે, દમયંતી પોતે ફરી સ્વયંવર કરવાની છે એવી ખબર ઋતુપર્ણ પાસે સુદેવ દ્વારા પહોંચાડે છે. યુક્તિ એ હોય છે કે, સ્વયંવરને દિવસે જ ઋતુપર્ણને કંઠાતરી પહોંચે. ને ઋતુપર્ણ પાસે ખરેખર નળરાજ જેવો અશ્વવિદ્યાનો નાણકાર હોય, તો જ તે આટલે દૂર થોડા વખતમાં આવી શકે. બાહુક અશ્વવિદ્યા નાણુ છે એમ માની ઋતુપર્ણ તેને નોકરીમાં રાખ્યો હોય છે. તેથી ઋતુપર્ણ તેને બોલાવે છે.]

[રાગ સામેરી]

ચાલ્યો વાહુક ચાવકો જ્ઞાલી, મુખે તે વડવડતો;
આવ્યો નીચી નાડે નીરખતો, નાકે સરડકા ભરતો. ૧

સમામાં સહુ હાસ્ય કરંતા, આ રત્ન રથલેડન!
ઋતુપર્ણ વોલ્યા માન દઈ, 'આવો દુઃખલેડન. ૨

ઘણે દિવસે કામ આવ્યું, રાખો મારી લાજ;
તમે પરણાવો દમયંતી, વૈદર્ભ જાવું આજ. ૩

સમુદ્ર સેવ્યો રત્ન આપે, મેં રાહ્યા એવું જાણી;
આજ વૈદર્ભ લઈ જાઓ, મ્હું દમયંતીનો પાણિ. ૪

૨૨૯

वाहुक वळतुं बोलियो फुलावीने नास :	
‘आ भिया परणशे दमयंतीने ! अरे पापिणी आश !	५
हंसकन्या केम करे, वायस शुं संकेत ?	
निर्लज्जनी साथे न नीसहं, अमे थाउं फजेत.	६
छछोरा न थईए छत्रपति, परपत्नीने शुं तलखां ?	
केम वरे वर जीवतां ? ए मिथ्या करवां वलखां.	७
पुण्यश्लोकनी ^१ प्रेमदा, ने भीमक तणी पुत्री;	
तमो विषयीने लज्जा कशी ? अमो पडुं ऊतरी.’	८
राय कहे, ‘मारी वती, हयपति, हय हांको;	
मारे तो सर्वस्व गयुं, तमो जे वारे न कहो.’	९
वाहुक वळतो ^२ बोलियो, ‘ज्यां होय स्वयंवर,	
अंतर नहीं सेवक स्वामीनो, आपण वंने वर.’	१०
हास्य करीने कहे राजा, ‘वर तमो प्रथम;	
भाग्य भडशे कन्या जडशे, त्यां जईए ज्यम त्यम.’	११
दूवळा घोडा चार जोडचा, रथ कीधो सावधान;	
शीघ्र त्यां शणगार सजिया, सांचर्यो राजान.	१२
राणी कहे ऋतुपर्णने, ‘परस्त्री उपर प्रेम;	
क्षत्री थका ^३ करो घघरणुं, नहीं होय अंते क्षेम.	१३
पतिए तजी ते अणछती, कांई एक गोरी गूध;	
वाहुक वडे ते पामवी, राय, थयुं ऊजळुं दूध !	१४
सूर्यवंशी तणी शोभा, तमथी झांखी होई.’	
रीस चडी ऋतुपर्णने, पछे धणियाणी धवोई.	१५
‘अमो भ्रमर कुसुम कोटी सेवुं, तुं शुं चलावां चाल ?	
बीजळी सरखी लावुं वैदर्भी, तुंने शोकनुं ^४ साल.’	१६
एम कही सभामां आवियो, दुंदुभि रह्यां गाजी !	
रीस करी कह्युं वाहुकने, ‘कां जोडचा दुर्वळ वाजी ?	१७
काने लूला, चरणे रांटा, वगाई बहु गणगणे;	
अस्थि नीसर्या, त्वचा गाढी, भयानक हणहणे.	१८

१. (सवारमां जेमनुं नाम लेवुं पवित्र गणाय छे तेवा) नगराजनी. २. सामे शरत करीने. ३. छोईने; थईने. ४. ‘शोक्य’ अत्रो उच्यार. पतिनी जीव स्त्री.

- चारे न होय चालवाना, आगळ नीचा पूठ ऊंचा;
खूंधा ने खोडे भर्या, वे करडकणा, वे बूचा. १९
- पवनवेगी पाणीपंथा, शतजोजन हींडे ठेठ;
एवा घोडा मूकीने, कां जोडचा दैवनी वेठ ? ' २०
- बाहुक कहे, 'शी चेष्टा मांडी, ओळखो अश्वनी जात ?
जो पुष्ट हयने जोतरशी, तो हुं नहीं आवुं संघात.' २१
- 'ए अश्व राखो, रथ हांको,' चडी वेठो भूपाल;
राश पराणो पछाडियो, बाहुकने चडियो काळ. २२
- 'आतीवार लगे लाज राखी, बोल्थो नहि मामुच;
आगळथी रथ केम वेठो; हुं पें तुं ते ऊंच ? ' २३
- ऋतुपर्ण हेठो ऊतर्यो, विविध विनय करतो;
जाय भूप पासे, बाहुक नासे, रथ पूठे फरतो. २४
- प्रणिपत कीधी ऋतुपर्णे, 'हयपति, हठ मूको;
उपकारी जन, अपराध मारो, वेठो ते हुं चूक्यो !' २५
- बाहुक कहे, 'जद्यपि राश झालुं, वेसीए वेउ जोडे;
तुजने हरख परण्या तणो, हुंये भर्यो छुं कोडे.' २६
- सामसामां चक्र ग्रहीने, वन्यो साथे चडिया;
एडी दीधी बाहुके, त्यारे अश्व ढळीने पडिया. २७
- मुगट खसियो रायजीनो, मानशुकन ते हुआ;
बाहुके अश्व उठाडिया, हांके ने कहे 'धणी-मूआ.' २८
- 'अन्न तेवा अश्व नवळा,' खांचे खीजी खीजी;
राय कहे, 'लोक सांभळे छे, हुं विना गाळ दो बीजी.' २९
- मुदेव ताणी बेसाडियो, राय चडावे डोळा;
शेरीए शेरीए जान जोवा, ऊभां लोकनां टोळां. ३०
- 'दुर्वळा घोडा, दरिद्रो ब्राह्मण, योग्य सारथिनो जोडो;
वैदर्भीने वरवा पधारे, भलो भज्यो वरघोडो !' ३१
- हांके ने हींडे पाछा पाछा, जूसरां काढी नाखे;
ताणी दोडे घर भणी, ऊभा रहे वण राख्ये. ३२

પૃષ્ઠ ઉપર પડે પરાણા, કરડવા પાછા ફરે;
પહોળે પગે રહે ઝમા, વારંવાર મળમૂંઝ કરે. ૩૩

રાય કહે, 'હો હયપતિ, નથી વાત ઈકો સરવી.'
વાહુક કહે, 'ચંતા ઘણી છે, મારે દમયંતી વરવી.' ૩૪

ઘણે દોહ્યલે ગામ મૂક્યું, રાયે નિસાસા મૂક્યા;
પુણ્યશ્લોક હેઠા ઝતરીને કાન હયના ફૂંક્યા. ૩૫

અશ્વમંત્ર ભણ્યો ભૂપતિ, ઇંદ્રનું 'ધરિયું' ધ્યાન;
અશ્વ ચારે ઝડતા, ઉચ્ચૈશ્વવાને સમાન. ૩૬

અવનિંદા અડકે નહીં, રથ અંતરિક્ષ જાય;
દોટ મૂકી બેઠો વાહુક, 'રહે પડતા રાય'. ૩૭

—પ્રેમાનંદ

સ્વાધ્યાય

૧. મહાકવિ પ્રેમાનંદે (આશરે સંવત ૧૬૬૨ થી ૧૭૬૦) 'નળાખ્યાન' નામનું નાટ્યનું આખ્યાન લખ્યું છે. તેમાંથી આ ભાગ ઉતાર્યો છે. નળરાજની આખી વાત તમને આવડતી હશે.

પ્રેમાનંદે અંગે વિદ્યાપીઠ વાચનમાળા, સાતમી યોગમાં પાઠ છે, તે આના અનુસંધાનમાં જુઓ. 'નળાખ્યાન'માંથી દમયંતીના ત્યાગનો થોડો ભાગ પણ ત્યાં આપેલો છે.

૨. દમયંતીથી છૂટો પડ્યા બાદ નળરાજ વનમાં રખડતો હોય છે, તે વખતે દાવાનળમાં સપડાયેલા કર્કેટક નાગની યૂમ સાંભળી તેને બચાવે છે. કર્કેટક નાગ તેના ઉપર ઉપકાર કરવા તેને કરકીને તેનું રૂપ બિહામણું તથા કદરૂપું કરી દે છે, જેથી નળરાજ ગુપ્તપણે વિચરી શકે. પછી મૂળરૂપ પ્રાપ્ત કરી શકે તે માટે નળને તે ત્રણ વસ્ત્રો આપે છે. કર્કેટક જ નળનું નામ તે વખતે બાહુક પાડી આપે છે.

બાહુક ત્યાંથી અયોધ્યાના રાજા ઋતુપર્ણ પાસે આવતીને કહે છે કે, હું નળરાજને સારથિ છું; અને તેમની અશ્વવિદ્યા ગુપ્ત રીતે શીખ્યો છું. નળરાજ વનમાં જતાં હું બીજા નોકરી કરવા આવ્યો છું.

૩. પ્રેમાનંદે પોતાનાં આખ્યાનોમાં ઘણી જગ્યાએ પોતાના સમાજનું અને સમયનું ચિત્ર રજૂ કર્યું છે. જેમ કે, અહીં ઋતુપર્ણ ઉપદેશ આપતી રાણીને ધખાવે છે, ઘોડાને પણ બાહુકે 'તારો ધણી મરે' એમ કહે છે, વગેરે.

૧. ઋતુપર્ણ બાહુકની શા માટે ખુશામત કરે છે ?
૨. બાહુક શી શરને ઋતુપર્ણને લઈ જવાનું કબૂલ રાખે છે ?
૩. બાહુકે પસંદ કરીને દૂબળા થોડા જ શા માટે જોડ્યા ?

નીચી નાડે = નીચે ડોક; નીચે મોંએ
 રથખેડન વિં = રથ હાંપી બાજુનારે
 પાણિ પું [સં.] = હાથ (પાણિગ્રહણ = લગ્ન)
 આ ભિયા = આ ભાઈ — તું ઋતુપર્ણ !
 વાયસ પું [સં.] = કાગડો
 સંકેત કરવો = કરાર કરવો (લગ્નનો)
 છોટું વિં = નાદાન; છોકરવાદ
 તલખાં = તલખો — તલસો — ઇચ્છો
 વિષથી વિંપું [સં.] = કામી; કામાંધ
 કશી = શાની ?
 ઊતરી પડવું = ફેળેત થવું; હલકા પડવું
 ભાગ્ય ભડશે = (આપણા ખંનેનાં) નસીબ
 ટકરાશે (જેનું) ભાગ્ય સખધું હશે, તેને
 દમયંતી મળશે)
 ધધરાણું નં = નાતરું
 અણછતી = ખબર આપ્યા વિના; ગુપ્ત રીતે
 ગોરી ગૂંધ = ગોરીની — દમયંતીની કાંઈક
 ગુહ્ય એળ (હશે, જેથી તેને પતિએ
 તજી હશે)
 થયું ઊજળું દૂધ = જોવા જેવું — આખર
 વધે તેવું થયું ! (કટાક્ષમાં)
 સૂર્યવંશી વિં [સં.] = સૂર્યના વંશમાં
 જન્મેલું (પ્રાચીન ક્ષત્રિયો સૂર્યવંશી
 અને ચંદ્રવંશી — એમ બે મુખ્ય જાતના
 ગણાતા)

ચાલ ચલાવાં = ચાલ — દાવપેચ રમે છે
 સાલ નં = નડતર; આડખીલી
 વાજ પું [સં.] = થોડો
 રાંટું વિં = વાંકવાળું [અડખી
 પાણીપથું વિં = પાણીના જેવી ગતિવાળું;
 રાશ સ્ત્રીં = લગામ; અછોડો
 આતીવાર = આડલી વાર
 મામૂય = સખધું; સમૂળયું (?)
 હુંપેં = મારા કરતાં
 પ્રણિપત સ્ત્રીં = પ્રણિપાત — નમસ્કાર
 ચૂકવું અં કિં = ભૂલ કરવી
 માનશુકન પું બં વં = અપશુકન
 ધણી-મૂઆ = તારો ધણી મરે ! (એવી
 બાહુક થોડાને ગાળ ભાંડે છે)
 ખાંચવું સં કિં = ખેંચવું (લગામ)
 હું વિના = મારે વિષેની ન હોય તેવી
 જોડો પું = જોડ — સોબત
 ભન્યો = શોભ્યો
 સરવી નથી = સરવાની નથી; પાર
 પડવાની નથી
 ધણે દોહલે = મહા મુશ્કેલીએ
 ઇદ્રનું ધ્યાન = (અશ્વવિદ્યાનો દેવ ઇદ્ર
 હોવાથી) ઇદ્રનું રમણ કરવું તે
 ઉચ્ચૈઃશ્રવા પું [સં.] = ઇદ્રનો થોડો
 (ચૌદ રત્નોમાંનું એક)

૪૩

એવરેસ્ટ પર ચારોહણ

૧

આપણા દેશમાં પર્વતારોહણની વાત નવી કે અનુભવી નથી. તેમાંય હિમાલય તો ભરતખંડના લોકો માટે અનેરું આકર્ષણ ધરાવે છે. ઋષિમુનિઓ અને સાધુસંતો હંમેશાં હિમાલયનાં ઉત્તુંગ શિખરો ઉપર નિવાસ કરી જપન્તપ કરતા આવ્યા છે. ‘મહાભારત’ કહે છે કે, યુદ્ધ પછી યુધિષ્ઠિરે પોતાનું ‘અધુ’ રાજપાટ છોડી દઈને પોતાના ચાર ભાઈઓ અને દ્રૌપદી સાથે હિમાલય તરફ પ્રયાણ કર્યું હતું. એ મહા વસમી યાત્રા દરમિયાન, યુધિષ્ઠિર સિવાય અધાનાં હાડ રસ્તામાં ગળી ગયાં હતાં; અને માત્ર યુધિષ્ઠિર તથા તેમની સાથે છેવટ સુધી રહેલો દૂતરો જ છેક ટોચ સુધી જઈ શક્યા હતા.

હિમાલયની ખીણ એક વિશિષ્ટતા એ છે કે, તેનાં શિખરો ઉપર કૈલાસ, માનસરોવર, બદરીનાથ, દેવારનાથ, અમરનાથ, ગંગોત્રી, જમનોત્રી ઇત્યાદિ પ્રખ્યાત હિંદુ તીર્થધામો આવેલાં છે. પ્રાચીન કાળથી અસંખ્ય ભાવિક યાત્રાળુઓ કેટલાંય કષ્ટ વેદીને તથા જનને હોડમાં મૂકીને એ નામાંકિત ધામોની યાત્રા કરવા જાય છે અને પોતાનું જીવન સાર્થક થયેલું માને છે.

પશ્ચિમની પ્રજાઓને હિમાલયનું આકર્ષણ એક ખીણ રીતે થયું છે. ઓગ-ણીસમી સદીના ઉત્તરાર્ધમાં બ્રિટિશ સામ્રાજ્ય આપણા દેશમાં મજબૂત રીતે સ્થપાયું, ત્યારથી યુરોપના પર્વતારોહણપ્રેમી લોકોનું ધ્યાન નગાધિરાજ હિમાલયની ઊંચી ઊંચી પર્વતમાળા તરફ ખેંચાયું. આમ તો આશરે ઈ. સ. ૧૮૫૦ થી હિમાલયનાં જુદાં જુદાં શિખરોની ઊંચાઈની મોજણી શરૂ થઈ હતી. જ્યારે લોકોને ખબર પડી કે, એવરેસ્ટ એ દુનિયાનું ઊંચામાં ઊંચું શિખર છે, ત્યારે યુરોપના પર્વતારોહીઓ એ શિખર ઉપર ચડવાની તીવ્ર આકાંક્ષા સેવવા લાગ્યા; અને ત્યાં કોણ પ્રથમ પગ મૂકે તેની સરસાઈ કરવા લાગ્યા.

૨

એવરેસ્ટ શિખર તિમેટ અને નેપાળની સરહદ ઉપર આવેલું હોવાથી, એ જમાનામાં યુરોપવાસીઓ માટે એ પ્રદેશનાં દ્વાર સમૂળમાં અંધ હતાં. યુરોપમાં ઊંચામાં ઊંચો પર્વત આદમ્સ; તેની ઉપર ચડવાના શોખીનો માટે ચાલતી

‘આદ્યાપાઠન ક્લય’ નામની સંસ્થાએ જ્યારે ૧૯૦૭માં પોતાની રજત-જયંતી બોળી, ત્યારે તેની ખુશાલીમાં બ્રિટિશ પર્વતારોહીઓએ એવરેસ્ટ પર વિજય મેળવવાનું બીડું ઝડપ્યું હતું. પરંતુ પહેલું વિશ્વયુદ્ધ પૂરું થયું ત્યાં સુધી એવરેસ્ટ પર આરોહણની યોજનાઓ અમલમાં આવી શકી ન હતી.

૧૯૨૦ની સાલમાં તિબેટના દલાઈ લામાના અંગ્રેજ અંગત મિત્ર સર આર્ચર્સ બેલ તેની રાજધાની લાસાની મુલાકાતે ગયેલા, ત્યારે એવરેસ્ટ પર ચડવા માગતી એક ટુકડી માટે તિબેટમાંથી પસાર થવાની પરવાનગી તે ત્યાંની સરકાર પાસેથી મેળવી લાવ્યા હતા. એટલે ઇંગ્લેંડની ‘રોયલ જ્યોગ્રાફિકલ સોસાયટી’ (શાહી ભૂગોળવિદ્યા મંડળ) અને ‘આદ્યાપાઠન ક્લય’ એ બન્નેએ સાથે મળીને એવરેસ્ટ પર ચડાઈ લઈ જવાની તૈયારી કરવા માંડી.

આમ, ૧૯૨૧ની સાલમાં પહેલવહેલી ટુકડી એવરેસ્ટ પર ચડવા માટે તૈયાર થઈ. એ પ્રમાણે ૧૯૨૪ સુધીમાં ત્રણ ટુકડીઓએ એવરેસ્ટ પર ચડવાના તનતોડ પ્રયત્નો કર્યા. ત્યાર બાદ એવરેસ્ટ પર ચડવા માટે તિબેટની સરકારે પાછી કેટલાંક વર્ષો સુધી પરવાનગી આપી નહીં. એટલે ૧૯૨૪ પછી ૧૯૩૩માં ફરી પ્રયત્નો શરૂ થયા. અને ૧૯૩૮ સુધીમાં વળી ચાર ટુકડીઓએ કમર કસી. પરંતુ તેમને કોઈને વિજય મળ્યો નહીં. આથી, એ શિખર ઉપર ચડવું માનવ માટે અશક્ય છે, એની અંધાવા લાગેલી માન્યતા વધુ દઢ બની.

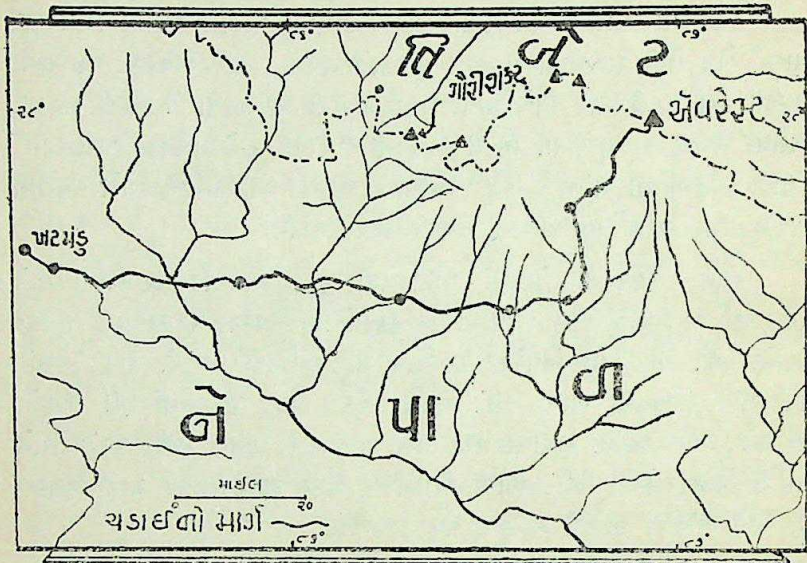
૩

પરંતુ માનવ એ રીતે નિષ્ફળતા સ્વીકારે તો તે માનવ શાનો? જેમ જેમ એવરેસ્ટ પર પહોંચવાની મુશ્કેલી અને અશક્યતા વધુ પડકાર કરતી ગઈ, તેમ તેમ તે પડકારને ઝીલવા વધુ ને વધુ લોકો કમર કસવા લાગ્યા.

અહીં સુધીના અનુભવ પરથી પર્વતારોહીઓને એટલી તો ખાતરી થઈ ગઈ હતી કે, ઉત્તર દિશામાંથી એવરેસ્ટ પર ચડવાનું કામ ઘણું કપરું છે. એ બાબતની કસોટી બહુ ઉભાળ અને વિષમ છે, તેથી સારા હવામાનમાં પણ ઉપર ચડવું જોખમકારક અને અશક્ય હતું. એટલે તેઓ નવો માર્ગ શોધવાનું વિચારવા લાગ્યા. છેવટે તેઓને એમ લાગ્યું કે, એવરેસ્ટ પર તેની દક્ષિણ બાજુથી ચડવા પ્રયત્ન કરીએ, તો ઓછી મુશ્કેલી નડે. આ દક્ષિણ ભાગ નેપાળ રાજ્યની હદમાં આવ્યો છે. પરંતુ તે વખતે નેપાળની સરકારે એનાં દ્વાર વિદેશીઓ માટે સાવ અંધ રાખ્યાં હતાં. તેથી આ યોજના મુલતવી રાખવી પડી.

બીજા વિશ્વયુદ્ધ પછી નેપાળની સરકારે પોતાની નીતિ સહેજ બદલી અને ૧૯૪૯થી પર્વતારોહીઓ તથા સંશોધકો માટે નેપાળનો માર્ગ ખુલ્લો થયો. એટલે

૧૯૫૧માં રોયલ ન્યોગ્રાફિકલ સોસાયટી અને આદ્યાર્ષન ક્ષેત્રે એવરેસ્ટનો દક્ષિણ-પશ્ચિમનો માર્ગ શોધવા સંયુક્ત ટુકડી મોકલી. એ ટુકડીએ ૧૯૫૧ના ડિસેમ્બરમાં એ તપાસ પૂરી કરી. પછી બે ટુકડીઓએ એવરેસ્ટ પર ચડવાના પ્રયત્નો કર્યા. પરંતુ હવામાન ખૂબ પ્રતિકૂળ હોવાથી તેમને નિષ્ફળતા મળી.

૪

ત્યાર બાદ ૧૯૫૩ના યાદગાર અનેલા સફળ પ્રયત્નનો સમય આવ્યો. આ ટુકડીનો નેતા જોન હંટ નામનો અંગ્રેજ હતો. ૧૯૫૩ની ૧૦મી માર્ચને દિવસે આ ટુકડી નેપાળની રાજધાની ખટમંડુથી નીકળી.

ટુકડીએ આરોહણ માટે અગાઉના અનુભવોનો લાભ લઈ, અતિ ઉપયોગી થઈ પડે એવાં છેલ્લામાં છેલ્લી વૈજ્ઞાનિક દળનાં સાધનો વસાવ્યાં તથા તૈયાર કરાવ્યાં. ઊંચા પર્વતોના ઉપરના ભાગની હવામાં પ્રાણવાયુનું પ્રમાણ ઓછું થતું જાય છે. અને ખાસ કરીને ૨૬,૦૦૦ ફૂટની ઊંચાઈએ ગયા બાદ ત્યાંની હવા એવી બની જાય છે કે, તેથી શરીર અને મનની ક્રિયાઓ તૂટી પડવા લાગે છે. આમ, ન્યારે શરીર-મનની અધી શક્તિઓ ઉપયોગમાં લેવાની ખાસ જરૂર રહે, ત્યારે જ એ બંને ક્રિયાઓમાં ભંગાણ પડે છે; શરીરના સ્નાયુઓ એકદમ મરવા માંડે છે અને ભૂખ-તરસ તથા ઊંઘ અશક્ય બની જાય છે. એ વખતે પ્રાણવાયુ ભરેલાં સાધનો કંઈક ઉપયોગી થઈ પડે છે એવું લાગવાથી, એ સાધનો સંપાડવાની અને પસંદ કરવાની આ ટુકડીએ ખાસ કાળજી રાખી હતી.

એ ઉપરાંત ઓછા વજનનો ગિસ્ત્રો, જાંચા શિખર ઉપર ઘરોઘર કામ આપી શકે તેવા ઓછા વજનના તંબૂ, પહેરવા માટેનાં ખૂબ ઓછા વજનનાં કપડાં, ઘરકુ પર ચાલવાને ઉપયોગી થઈ પડે તેવા મજબૂત જોડા, ઘરકુને ભાગવા માટેની ઓછા વજનની કુહાડી, ખીણ જેવા ભાગને ઓળંગવા માટેની હલકા વજનની સીડી, ઇત્યાદિ નવીન શોધેલાં જરૂરી સાધનો આ ચડાઈને સફળ કરવામાં ખૂબ મદદરૂપ થઈ પડ્યાં હતાં.

૧૯૫૩ની આ ટુકડીમાં પર્વતારોહણના વિકટ કાર્યમાં નીવડેલા કહી શકાય તેવા અનુભવી અને કુશળ યૌદ્ધ સભ્યો પસંદ કરવામાં આવ્યા હતા. એ લોકો સાથે શેરપા પુરુષ-મજૂરો ઉપરાંત શેરપા સ્ત્રી-મજૂરો પણ સારી સંખ્યામાં હતાં.

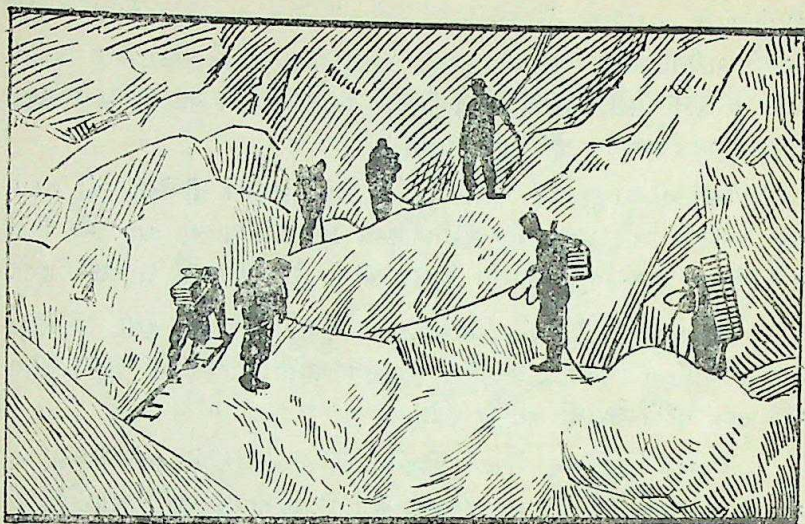
આ વખતે ટુકડી બ્રિટિશ સામ્રાજ્યનાં માણસોની અનેલી હતી. એવરેસ્ટ ઉપરના ચડાણના અગાઉના પ્રયત્નોમાં અનુભવ પામેલા તેનસિંગને પણ ટુકડીના એક સભ્ય તરીકે લેવામાં આવ્યો હતો.

તેનસિંગ હિમાલયના નેપાળ પ્રદેશનો મૂળ વતની છે. તે જાતે શેરપા છે. આ શેરપા જાતિ વિષે એક વસ્તુ જાણવા જેવી છે. હિમાલય પરની ચડાઈઓમાં આ જાતિના લોકો ચડનારી ટુકડી સાથે મજૂરીનાં કામ કરવા જાય છે. એ તેમનો એક ધંધો હોય છે. તેમને ચડનાર ટુકડી પેડે વિજ્ઞાની સાધનોની ખાસ મદદ આપવામાં આવતી નથી. તેઓ પોતાની સ્વદેશી સાધનસામગ્રીથી અને નૈસર્ગિક ખડતલપણાની શક્તિથી જ એ પ્રદેશમાં નમે છે. શેરપા સ્ત્રી-પુરુષો વિષેની આ જાહેમતની ખબર જોઈએ તેટલી લોક-જનર આગળ આવી નથી. તેઓની આ શક્તિને લઈને ચડનારી ટુકડીને મળતી કીમતી મદદ, એક રીતે જોતાં, ટુકડીની સફળતાનો મોટો આધાર ગણાય. જીવને જોખમે પણ આ લોકો ટુકડી પ્રત્યે વફાદારી અને સેવાબુદ્ધિ બતાવે છે, કે જે બધું અદ્ભુતકથા જેવું રોમાંચક હોય છે. અસ્તુ.

યાત્રાને નવમે દિવસે ટુકડી ૯,૦૦૦ ફૂટની ઊંચાઈએ એક ઘાટ પાસે આવી પહોંચી. અહીંથી શેરપાઓના પ્રદેશમાં તે દાખલ થઈ. ત્યાંથી આગળ વધી ૨૫મી માર્ચ, ૧૯૫૩ને દિવસે ટુકડીએ ત્રણ અઢવાડિયાંનો પડાવ નાખ્યો. અહીં રહીને તેઓએ તેટલા દિવસ જાંચી હવામાં ટેવાવાની તથા જાંચા ચડાણ માટેનાં જીદાં જીદાં સાધનો વાપરવાની તાલીમ લેવાની હતી. ૧૫મી એપ્રિલ પછી પાછી ફર્ય શરૂ થઈ.

યોજના એવી હતી કે, થોડા માણસો જરૂરી સરસામાન સાથે ઉપર ચડતાં ચડતાં અમુક જગાએ ઊવણી જેવું નાખે; અને ત્યાં પછી બાકીનો સર-

સામાન ભેગો થાય. પાછા ત્યાંથી થોડા માણસો આગળ જાય અને આગળનો પડાવ નક્કી કરે.

આ બધી યોજનાઓમાં સમય સાથેની હરીફાઈ પણ લક્ષમાં રાખવાની હતી. કારણ કે, એવરેસ્ટની ટોચ તરફ મે અને જૂનની વચગાળાના અમુક ગણતરીના દિવસો જ ચડાણ માટે કંઈક અનુકૂળ હોય છે, એમ પાછલા અનુભવો ઉપરથી નક્કી થયેલું હતું. એટલે એ આખત ઉપર નજર રાખીને જ આખી મુસાફરી ગોઠવવાની હતી.

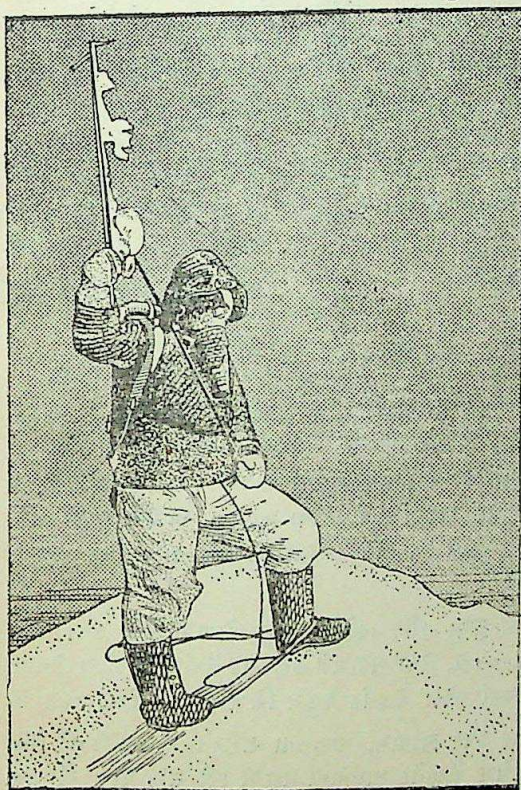
ચોથો પડાવ ૨૧,૨૦૦ ફૂટની ઊંચાઈએ મે મહિનાની પહેલી તારીખે નાખવામાં આવ્યો. ત્યાંથી આગળ જતાં એક કટોકટીનો પ્રસંગ બની ગયો. આ ટુકડીનો એક સભ્ય ન્યૂ ઝીલેન્ડવાસી એડમંડ હિલ્લેરી અને તેનસિંગ સામાન ખસેડવા માટે આગળ ધપી રહ્યા હતા. એટલામાં હિલ્લેરીનો પગ એકાએક લપસ્યો અને તે લગભગ પંદર ફૂટ જેટલો નીચે ખીણમાં ઊતરી પડ્યો! પરંતુ તેનસિંગે હિલ્લેરીને બાંધેલું દોરડું ખૂચ મજબૂત રીતે પકડી રાખ્યું, તેથી હિલ્લેરી મોટી ઘાતમાંથી બચી ગયો; નહીં તો ઊંડી ખાઈમાં પડીને તેના ચૂરેચૂરા થઈ જત. એક રીતે કહીએ તો, આ પ્રસંગે તે બેની વચ્ચે પ્રાણ-મૈત્રીનો સંબંધ પેદા કર્યો.

મે મહિનાની ત્રીજી તારીખે ૨૨,૦૦૦ ફૂટની ઊંચાઈએ પાંચમો પડાવ અને પછીને દિવસે ૨૩,૦૦૦ ફૂટની ઊંચાઈએ છઠ્ઠો પડાવ નાંખાવો. પણ ૨૪,૦૦૦ ફૂટની ઊંચાઈએ સાતમો પડાવ મે મહિનાની ૧૭મી તારીખે નાંખાવો.

જેઓ માંદા પડતા નય, થાકતા નય, તેમને નીચેના પડાવો તરફ યોગ્ય જગ્યાએ ખસેડવામાં આવે. અને આગળ જવામાં તો જેઓ સશક્ત રહ્યા હોય તે જ નય. કારણ કે જેમ ઊંચે નય તેમ સામાન ઓછો લઈ જવાય; અને તેનો ઉપયોગ ખાસ જરૂર પૂરતો જ મર્યાદિત કરવો પડે.

મે મહિનાની ૨૮મી તારીખે ૨૭,૬૦૦ ફૂટની ઊંચાઈએ નવમી છાવણી સ્થાપવામાં આવી. ત્યાં તો કુલ પાંચ જણ જ પહોંચ્યા હતાં. તેમાંથી ત્રણ જણ તો આઝમા પડાવે પાછા ફરી ગયા. માત્ર તેનસિંગ અને હિલ્કેરી આગળ જવાના હતા. ચડાણ વધારે ને વધારે વસમું થતું જતું હતું. પરંતુ સાથેસાથ કેટલાંય વર્ષોથી સેવેલું સ્વપ્નું પણ સફળ થવાનો સમય નજીક આવતો જતો હતો. એવરેસ્ટનું એ અન્યેય શિખર હવે હાથવેંત આવ્યું હતું.

છેવટે ૧૯૫૩ની ૨૯મી મેનો યાદગાર દિવસ આવ્યો. એવરેસ્ટના એ અન્યેય શિખર પર તે દિવસે તેનસિંગ અને હિલ્કેરી ઊભી કરાડ ઉપર જામેલા

બરફમાં પગ મૂકવાની જગા કોતરતા કોતરતા પહોંચી ગયા. એ બરફ ને સહેજ પોચો હોત તો એ છેદ્યું ચડાણ શક્ય ન જ બન્યું હોત. એ બંનેને આટલી ઊંચાઈએથી પાછા ફરવું પડત. પરંતુ કુદરત જ આ વખતે તેમની વહારે આવી હતી.

૨૯,૦૨૮ ફૂટ ઊંચા એવરેસ્ટના શિખર પર તેનસિંગે ભારત, નેપાળ, બ્રિટન તથા સંયુક્ત રાષ્ટ્રસંઘ, એમ ચારેના ધ્વજ, પોતાની કુહાડીનો દંડ બનાવીને, એકસાથે ફરકાવ્યા; અત્યાર સુધી કોઈ પણ માનવને

અગત્ય મનાયેલા એ શિખરરાજ પર સનાતન પથરાયેલી તેની અરક્ષ-ભૂમિમાં ખાડો કરી વેદી બનાવીને તેમાં ચોકલેટ, બિસ્કીટનું પડીકું વગેરે વસ્તુ મૂકી પોતાના ઇષ્ટદેવને નૈવેદ્ય અર્પણ કર્યું. આ રીતે, ઘણા દિવસથી સેવેલી પોતાની મનોકામના પૂર્ણ થતાં તેણે ભક્તિભાવથી પ્રભુને યાદ કર્યા; તેને અપૂર્વ આનંદ થયો. હિલ્ડેરીને જ્ઞેન હોટે નાનકડો કોસ આપ્યો હતો, એ તેણે શિખર ઉપર રોપ્યો અને પ્રભુને સંભાર્યા. પછી થોડી ક્ષણો માટે તેઓ ત્યાં થોભ્યા. ત્યાંથી દુનિયા કેવી દેખાતી હશે ! એ અપૂર્વ અનુભવ એમનો જ હતો !

પોતાની વિજયયાત્રા પૂરી કરી આ બંને વીરોએ હાથમાં હાથ મિલાવીને ઉત્સાહ અને આનંદભરે ઉતરાણ શરૂ કર્યું અને સહીસલામત રીતે તેઓ પાછા નીચેની છાવણીઓએ પહોંચી પોતાની ટુકડી સાથે થયા. ટુકડીના લોકો દૂરબીનથી તેમના ભણી તાકી રહ્યા હતા. તેમની વિજયગાથા સાંભળી આખી ટુકડીનો આનંદ માતો નહોતો. ટુકડી સહીસલામત પાછી મેદાન પર પહોંચી તે અગાઉ તેમના વિજયની વાર્તા આખા જગતમાં તારથી પહોંચી ગઈ હતી !

આ રીતે, દુનિયાના ઊંચામાં ઊંચા અજ્યેય શિખર એવરેસ્ટ પર, છેલ્લાં ૩૨ વરસની તનતોડ જહેમત પછી, માનવે વિજય મેળવ્યો.

આમ, એક પછી એક દુર્ગમ એવાં માનવ ઉન્નતિનાં અનેકવિધ ઊંચાં ચડાણ સર કરતા જતું, એમાં જ માનવ પુરુષાર્થની સાર્થકતા છે અને તેના જીવનનું કાવ્ય છે.

મુકુલભાઈ કલાથી

સ્વાધ્યાય

૧. એવરેસ્ટ એ હિમાલય પર્વતના ઊંચામાં ઊંચા શિખરનું નામ છે. આખી દુનિયામાં પણ તે ઊંચામાં ઊંચું શિખર છે. તેનું મૂળ નામ ત્યાંની ભાષામાં ‘લુંગ્મા’ છે. ઈ. સ. ૧૮૫૦ના અરસામાં શ્રી. રાધાનાથ સિકદારે મોજણી કરતાં કરતાં તે શિખર અને તેની ઊંચાઈનો અંદાજ નેઈ કાઢ્યો હતાં. એના ખાતાના અંગ્રેજ ઉપરી-અધિકારીનું નામ ‘એવરેસ્ટ’ હતું. એટલે આ નવા જડેલા શિખરનું નામ તેના ઉપરથી ‘એવરેસ્ટ’ રાખવામાં આવ્યું.

એવરેસ્ટ શિખર ઊંચામાં ઊંચા તરીકે જાહેરાત પામ્યું હોવાથી તેના ઉપર ચડવા માટે ખાસ પ્રયત્નો શરૂ થયા. બાકી, તેની બરોબરી કરી શકે તેવાં અને કદાચ તેનાથી પણ વધુ દુર્ગમ એવાં હિમાલયનાં બીજાં કેટલાંક ઉત્તુંગ શિખરો હજી ચડવા બાકી છે.

૨. આવાં ઊંચાં શિખરો ઉપર ચડવામાં માણસના શરીરને જે મુશ્કેલી નડે તેને ઉપાય તે કેટલાય પ્રકારનાં કૃત્રિમ વૈજ્ઞાનિક સાધનોની મદદથી કરી શકે; પરંતુ એ બધા

૨૪૧

છતાં છેવટની સફળતાનો આધાર પવન, ખરફ, વરસાદ વગેરે કેટલાંય કુદરતી બળોની સાનુકૂળતા ઉપર જ રહે છે. એવરેસ્ટ ઉપરના આરોહણની સફળતાનું વર્ણન વાંચતાં જણાશે કે, ટોચ ઉપર જતી વખતે એવી કુદરતી અનુકૂળતાનો નહીં જેવો જે થોડો સમય મળ્યો હતો, તે વખતે જ સહભાગ્યે તેનસિંગ અને હિલ્લેરી ત્યાં જઈ પહોંચ્યા હતા. થોડું વહેંકું કે મોડું થયું હોત, પવન સહેજ અનુકૂળ ન હોત, ખરફ થોડોક જ નરમ રહ્યો હોત, તો છેવટની ટોચે પગ મૂકવો એ અશક્ય જ રહ્યું હોત.

આના અનુસંધાનમાં વિનય વાચનમાળા પુ. ૧ માં ‘દક્ષિણ દ્રુવની મુસાફરી’ એ પાઠ નીચે. એમાં કેપ્ટન સ્કોટની ટુકડી, થોડા અંતરને માટે જ પ્રતિકૂળ કુદરતને લીધે નાશ પામે છે, તે વિચારો.

પ્રશ્નો

૧. હિમાલયનાં ક્યાં ક્યાં સ્થળો બંત્રાનાં સ્થળો તરીકે-હિંદભરમાં જાણીતાં છે ?

૨. દક્ષિણ દ્રુવ, એવરેસ્ટ વગેરે દુર્ગમ સ્થળોએ જઈ પહોંચવામાં માણસના હૃદયમાં શો ભાવ રહેલો હોય છે ?

આરોહણ નં [સં.] = ઉપર ચડવું તે

ઉત્તુંગ વિં [સં.] = ઊંચું

નગાધરાજ વિં પું [સં.] = નગ-પર્વતનો

રાજ (હિમાલય)

મોજણી સ્ત્રીં = જમીન વગેરેની માપણી

લામા પું = તિબેટનો વડો બૌદ્ધ આચાર્ય

નૈસર્ગિક વિં [સં.] = કુદરતી

જહેમત સ્ત્રીં = મહેનત; શ્રમ

પ્રાણ-મૈત્રી સ્ત્રીં = પ્રાણ બચાવવાને લીધે

પ્રાણ જેવી ગાઠ થયેલી મૈત્રી

નૈવેદ્ય નં [સં.] = પ્રસાદ; દેવને ધરાવેલી

ખાવાની વસ્તુ

કોસ પું [સં.] = ખિસ્તી ધર્મચિહ્ન; ચોકડી

ધાટનો વધસ્તંભ, જેની ઉપર ઈશુ

ખિસ્તને લટકાવવામાં આવ્યા હતા

૪૪

કવિવર મહંમદ ઇકબાલ

ડૉ. સર મહંમદ ઇકબાલનો જન્મ પંજાબ પ્રાંતમાં સિયાલકોટ શહેરમાં

ઈ. સ. ૧૮૭૩માં થયો હતો. (મરણુ ઈ. સ. ૧૯૩૮.) તેમના થોડી પેઢી પરના વડવાઓ જાતે સમુ અટકવાળા કાશ્મીરી બ્રાહ્મણ હતા; પછી ધર્માન્તર કરીને તેઓ મુસલમાન થયા હતા. ટાગોરે જેમ બંગાળીમાં લખી પોતાની માતૃભાષાનું ગૌરવ વધાર્યું, તેમ ઇકબાલે ઉર્દૂમાં લખીને પોતાની માતૃભાષાની સેવા કરી તેની કીર્તિ વધારી છે. બહુ જ નાના હતા ત્યારથી તેમને કાવ્ય લખવાનો શોખ હતો. તે વખતે હૈદરાબાદના નિઝામને ત્યાં દાઘ કરીને નામીયા

રાજકવિ હતા. ઊગતા કવિઓને એ પોતાથી અનતી મદદ કરતા; તેમની કાવ્ય કૃતિઓ તે તપાસી આપતા અને ક્યાં સુધારો કરવો, કેવી રીતે આગળ વધવું, વગેરે આખતમાં કીમતી સલાહ આપતા. ઇકબાલને થયું કે, લાવ હું તેમની સલાહ લઉં. એમ વિચારી તેમણે પોતાની કેટલીક ગઝલો કવિ દાઘને મોકલી. દાઘે કાંઈ ખાસ સુધાર્યા વગર તે તેમને પાછી મોકલી આપી અને લખી જણાવ્યું કે, મારે ખાસ કશું સુધારવું ન પડે એવી સારી એ કવિતાઓ છે. આમ, નાનપણથી જ ઇકબાલમાં કાવ્યની પ્રતિભા હતી અને એને તેમણે જ્ઞાન અને અભ્યાસ દ્વારા અંતથી ખીલવી હતી.

તેમનો અભ્યાસ પણ ખૂબ બહોળો અને ઊંડો હતો. ડૉ. ઇકબાલે યુનિવર્સિટીમાં મળતી તાલીમ પૂરેપૂરી લીધી હતી. લાહોર યુનિવર્સિટીના તે એમ. એ. હતા, અને ત્યાર બાદ વિલાયત જઈને આરિસ્ટર થયા હતા; અને કેમ્બ્રિજ યુનિવર્સિટીની પણ પદવી મેળવવા ઉપરાંત મ્યુનિક યુનિવર્સિટીની

પંડિતની પદવી તેમણે મેળવી હતી. આ પદવીને લઈને જ તેમના નામ આગળ ‘ડોક્ટર’ એવી ઉપાધિ લગાડવામાં આવે છે. એવી જ ઉપાધિ કવિ રવીન્દ્રનાથને પણ એ યુનિવર્સિટીએ તેમનું આદરમાન કરવાને ઇરાદે આપી છે; તેથી કરીને તે પણ ‘ડોક્ટર’ કહેવાય છે. ‘ડોક્ટર’ એટલે દવા કરનાર એવો અર્થ અહીં નથી. ડોક્ટર એટલે પંડિત એવો અર્થ પણ અંગ્રેજીમાં થાય છે.

ઉપર આપણે જોયું કે ડૉ. ઇકબાલ આરિસ્ટર હતા. પરંતુ તેમણે વકીલાત ખાસ કરી નથી; પણ પોતાના દિલની વાત જે સાહિત્યસેવા તે જ ખાસ કરી છે. ઈ. સ. ૧૯૧૫ સુધી તે મોટે ભાગે ઉર્દૂમાં જ પોતાનાં કાવ્યો લખતા. આ સાલમાં તેમણે પહેલું દારસી કાવ્ય બહાર પાડ્યું, અને ત્યારથી તેમનું નામ હિંદ બહાર દારસીભાષી દેશોમાં પહોંચવા લાગ્યું. તુર્કસ્તાન, ઇરાન, અફઘાનિસ્તાન અને રશિયાના તાબાના મુસલમાની પ્રદેશોમાં એમનાં કાવ્યો વંચાવા લાગ્યાં.

એમનાં દારસી કાવ્યો તો કદાચ બધા ન વાંચી શકે; પરંતુ જો તમે સારી હિંદુસ્તાની શીખો તે ઉર્દૂ લિપિ બરાબર વાંચી શકો, તો તેમનાં ઉર્દૂ કાવ્યો તમે મોટા થઈને વાંચી શકો. તેમાંનું એક કાવ્ય, જે તેમાંની રાષ્ટ્રભક્તિ અને ઉગ્ર દેશપ્રેમને માટે હિંદમાં બાણીતું થયું છે, તે તમે વાંચો તો ઇકબાલની રાષ્ટ્રભક્તિ કેવી હતી, તે પણ બાણી શકશો —

સારે જહાંસે અચ્છા હિન્દોસ્તાં હમારા,
હમ બુલબુલેં હૈં ઉસકી, વહ ગુલસિતાં હમારા ।	૧
ગુરબતમેં હોં અગર હમ, રહતા હૈ દિલ વતનમેં,
સમજો વહીં હમેં મી, દિલ હો જહાં હમારા ।	૨
પરવત વહ સવસે ઝૂંચા, હમસાયા આસમાંકા,
વહ સન્તરી હમારા, વહ પાસવાં હમારા ।	૩
ગોદીમેં खेलती हैं उसकी हजारों नदियाँ,
गुलशन है जिनके दमसे, रस्के जिनां हमारा ।	૪
अय आवेरूदे गंगा ! वह दिन है याद तुझको,
उतरा तेरे किनारे जब कारवां हमारा ?	૫
मजहब नहीं सिखाता, आपसमें बैर रखना,
हिन्दी हैं हम, वतन है हिन्दोस्तां हमारा ।	૬
यूनानो मिसरो रूमा सब मिट गये जहाँसे,
अब तक मगर है बाकी नामोनिशां हमारा ।	૭

૨૪૪

કુછ વાત હૈ કિ હસ્તી મિટતી નહીં હમારી,
સદિયોં રહા હૈ દુશ્મન દૌરેઝમાં હમારા ।

૮

‘ઇકવાલ’ કોઈ મહરમ અપના નહીં જહાંમેં
માલૂમ કયા કિસીકો દર્દેનિહાં હમારા ।

૯

[અનુવાદ — અમારો હિંદુસ્તાન સારી જાહમાં — આખા વિશ્વમાં અચ્છો છે, તે અમારો (ગુલસિતાં) બાગ છે — અમે એનાં બુલબુલો છીએ (૧). પરદેશ મુસાફરીમાં હોઈએ તો પણ અમારું દિલ વતનમાં રહે છે. અને જ્યાં અમારું દિલ હોય ત્યાં જ અમે પણ છીએ એમ સમજો (૨). સૌથી ઊંચો પર્વત — આસમાનનો પડોશી — (હિમાલય) એ અમારો સંત્રી અને હનૂરિયો (પાસબાં) છે (૩). એની ગોદમાં હજારો નદીઓ ખેલે છે, કે જેમની તાકાતથી અમારો બાગ (ગુલશન) સ્વર્ગનો હરીફ (રશ્કે જિનાં) છે (૪). હે ગંગાના પ્રવાહ, અમારો કાફલો તારે કિનારે ઊતર્યો તે દિન તને યાદ છે? (૫). ધર્મ (મજહબ) નથી શીખવતો કે, આપસઆપસમાં વેર રાખો. અમે સૌ હિંદી છીએ અને હિંદ અમારું વતન છે (૬). ગ્રીક લોકો, મિસર-વાસીઓ, રોમનો એ બધા દુનિયામાંથી મરી ફીટ્યા; પણ અમારું નામનિશાન આજ સુધી રહ્યું છે (૭). કાલચક્ર (ટૌરેજમાં) સદીઓથી અમારું દુશ્મન છે. છતાં અમારી હસ્તી મટતી નથી એ એક (મર્મની) વાત છે (૮). ઇકબાલ કહે છે, દુનિયામાં અમારો કોઈ દોસ્ત નથી. અમારા દિલનું ગુપ્ત દર્દ કોઈને શું માલૂમ! (૯).]

મગનભાઈ પ્ર૦ દેસાઈ

સ્વાધ્યાય

૧. હિન્દની આઝાદીની લડત દરમિયાન જે કેટલાંક રાષ્ટ્રીય ગીતો લોકમુખે ચડ્યાં હતાં, તેમાં ‘સારે જહાંસે અચ્છા’ એ ગીત પણ મુખ્ય હતું. તે કાવ્ય તથા તેના કર્તાનો પરિચય આ પાઠમાંથી મળશે.

પાકિસ્તાન જુદું પડ્યા પછી ઇકબાલ ત્યાં ચાલ્યા ગયા હતા. ‘પાકિસ્તાન’ શબ્દ અને અંગ્રેજી નેડણી પ્રમાણે તેના ઘટકોની મૂળ કહ્યના પણ તેમની ગણાય છે.

૨. ઉર્દૂ ભાષા એ મોગલ લશ્કરોની ધાવણીની આસપાસ આપણા વેપારીઓ અને રોજગારીઓએ બોલી કરેલી ભાષા છે. તેના નામનો અર્થ જ ‘લશ્કરી ધાવણી’ થાય છે. આ રીતે એ ભાષા હિંદુસ્તાનની જ અને હિંદુસ્તાનના લોકોએ બોલી કરેલી ભાષા છે. તે પરદેશી ભાષા હરગિજ નથી. ઉર્દૂ ભાષામાં કેટલાય બહુતા લેખકો અને કવિઓ હિંદુઓ પણ છે. તેથી જ આપણા બંધારણમાં પણ ઉર્દૂને રાષ્ટ્રની એક ભાષા તરીકે સ્થાન આપવામાં આવ્યું છે.

૩. ગંગાકિનારે સૌથી પ્રથમ કાફલો ઊતર્યાનો ઉલ્લેખ છે તે આર્યો બહારથી આ દેશમાં આવેલા એવી ઐતિહાસિક માન્યતાને આધારે છે. કેટલાક વિદ્વાનો ‘સપ્તસિંધુ’ ને જ આર્યોનું મૂળ ઉદ્ભવસ્થાન ગણે છે.

૨૪૫

૪. જુદા જુદા ધર્મ આપસમાં વેરનું કારણ ન બનવા જોઈએ, એ કવિની ખાસ શીખ છે. વચગાળામાં હિંદુઓ અને મુસલમાનો પોતપોતાના જુદા ધર્મને કારણે બંધી રીતે જુદા હોય એમ વર્તવા લાગ્યા હતા; તેને ઉદ્દેશીને એ વાક્ય છે.

૫. ગ્રીસ દેશની, ઇંગ્લિંડ દેશની અને રોમન લોકોની સંસ્કૃતિઓ જાણીતી બની હતી; પરંતુ તે બધી સંસ્કૃતિઓ જાણીતી થઈ ગઈ તોયે પછી પોતાની આંતરિક જીભોને કારણે પડી ભાગી. ત્યારે હિંદની સંસ્કૃતિ પુરાતન કાળથી અખંડપણે ચાલી આવી છે. એ વાતનો કવિ ગૌરવભરી રીતે ઉલ્લેખ કરે છે.

૬. કાલચક્ર હિંદુસ્તાનની સંસ્કૃતિ ઉપર કદોર કદોર લગાવતું રહ્યું છે; પરદેશોએ પણ દુશ્મનાવટ બતાવવામાં બાકી રાખી નથી. એ વાતનો ઉલ્લેખ કરી કવિ અતે કહે છે કે, કોઈ અમારો દોસ્ત નથી કે જે અમારા અંતરની સ્વતંત્રતા માટેની તમન્ના સમજે.

પ્રશ્નો

૧. કવિ હિંદુસ્તાનને આખા વિશ્વમાં સારો ક્યાં ક્યાં કારણોએ કહે છે ?

૨. કવિને અંતરમાં શાનું દર્દ છે ?

પ્રતિભા સ્ત્રી [સં.] = કલ્પના, સર્જન અને શોધખોળના ક્ષેત્રમાં નવું નવું તેજ બતાવનારી અસાધારણ ઈશ્વરદત્ત બુદ્ધિ-શક્તિ

મ્યુઝીક નં [ફ.] = જર્મનીનું એક જાણીતું શહેર
સંત્રી પું [ફ. સેન્ટ્રી] = પહેરેગીર; ચોક્કસ

૪૫

ગુજરાતી ભાષા

૧

પ્રભુએ માણસને ઉત્પન્ન કરીને તેને બુદ્ધિદાન આપ્યું. આ બુદ્ધિ વડે માણસ બોલે છે એ ખરું; પણ પોતાની બુદ્ધિથી માણસે ભાષા શોધી કાઢી હોય, એનાં કાંઈ પ્રમાણ કરતાં નથી. પણ, જેમ બુદ્ધિ, તેમ ભાષા પણ દેવદત્ત છે, એવું માનવું યોગ્ય દેખાય છે. સૃષ્ટિ સમયે માણસની ભાષા એક જ હતી. જ્યાં લગ પ્રજા બહુ વધેલી ન હતી અને સહુ લોક પાસે વસેલા હશે, ત્યાં લગ તેમની ભાષા એક જ રહી, એ માનવાને કોઈ અટકાવ નથી.

જ્યારે આર્યો આ દેશમાં આવ્યા, ત્યારે તેઓ પોતાની સાથે મૂળ દેશની વિદ્યાનું થોડું જ જ્ઞાન લાવ્યા. આ દેશ મોટો અને વિશાળ જોઈને તેઓ એકબીજાથી વેરાયા. જેઓ સરસ્વતીને^૧ કાંડે પહેલા વસ્યા, તેઓ પોતાના

૧. વેદકાળની એક પ્રાચીન નદી. અત્યારે તે લુપ્ત થઈ ગઈ છે. પ્રયાગ આગળ ગંગા અને જમુના સાથે તેનો ત્રિવેણી-સંગમ થતો મનાય છે.

ખીજી ભાઈઓ કરતાં વહેલા સુધરેલા અને કંઈ વિશેષ વિવેકી હશે. તેઓએ પોતાની ચાલતી ભાષામાં વેદ રચ્યો.

હવે અધી ભાષાનો સાધારણ નિયમ એ છે કે, કાળાંતરે ફરે. વિજેગ થયેલા^૧ ભાઈઓમાં, કોઈ વેળા થોડા જ કાળમાં અને કોઈ વેળા અધિક કાળમાં, ભાષા વિષે એવો ફેર પડે, કે જાણે સમૂળ ભિન્ન ભાષા બોલનારા લોક જેવા તેઓ દેખાય. એક જ જાતના લોક, કોઈ ગ્રામવાસી, કોઈ વનવાસી, કોઈ ખેડૂત, કોઈ વેપારી, કોઈ પહાડી, કોઈ સમુદ્રકાંઠે રહેનારા, કોઈ જૂની રીતિ રાખનારા, કોઈ નવી ચાલતું ગ્રહણ કરનારા, એવા થાય. તેઓની અસમાન અવસ્થા ઉપરથી, તેમના વિવિધ ઉદ્યોગ ઉપરથી, તેમના ભિન્ન ભિન્ન સ્વભાવ ઉપરથી ઘણા આશ્ચર્યકારક ફેરફાર કાળાંતરે પડે છે. હવે જો આ દેશમાં પેઠેલા આર્ય લોક અગ્રાય એક સમયે અને એક જ ટોળીના જેવા થઈને આવ્યા હોય, તો ઉપરના સાધારણ કારણથી, તેઓ હિંદુસ્તાન જેવા વિસ્તરેલા અને પ્રાંત પ્રાંતમાં વિભિન્ન પ્રકૃતિ દેખાડનાર દેશમાં, થોડી જ વાર પછી એકખીજીથી પૃથક્ પૃથક્ જેવા સહેજે થઈ જાય.

વેદાદિક ગ્રંથના અર્થના ખુલાસાને અર્થે, અને ભાષાની રક્ષા કરવાને અર્થે, સંસ્કૃત ભાષાનાં વ્યાકરણો લખાયાં; એટલું જ નહિ પણ, ઔદ્ધ ધર્મનો ફેલાવ થવા લાગ્યો ત્યાર પછી, પ્રાકૃત ભાષાઓનાં પણ વ્યાકરણ થયાં. એમાંનાં કેટલાંએક લખ્યાને આશરે બે હજાર વર્ષ થયાં હશે, એવું અનુમાન છે. ગુજરાતી ભાષાનો ઇતિહાસ લખનારાને તેમનો અભ્યાસ અગત્યનો છે; કેમ કે, તેમના ઘણાખરા નિયમ ગુજરાતીમાં ચાલે છે.

હેમચંદ્ર ગુજરાતનો વાણિયો હતો. તેણે પોતાના વ્યાકરણના આદ્ધ ભાગમાં અપભ્રંશ કરીને જે ભાષાનું વર્ણન કર્યું છે, તેમાં ગુજરાતીના મૂળને વત્તાર મળતા વિષયો જાણવામાં આવે છે. આ અપભ્રંશ કહેલી ભાષામાં કેટલાંએક લખેલા ગ્રંથો જૈન લોકના હાથમાં છે. જૂના પુસ્તક-લગ્નરોમાં સંતાડી રાખેલા ગ્રંથો પ્રગટ થાય, તો આશા છે કે, ગુજરાતી ભાષાના ઇતિહાસનું કંઈ જાણવામાં આવશે.

મને લાગે છે કે, પંજાબની ભણીથી અને સરસ્વતીના કાંઠા આગળથી સંસ્કૃત ભાષા ભિન્ન ભિન્ન દિશાએ ફેલાતી ગઈ. આર્યોની એક ટોળી સિંધુ નદીને કાંઠે કાંઠે થઈ સિંધ સુધી આવી. અને ત્યાં ઈરાનની ગમથી^૩ ખીજી આર્યોની સાથે કંઈ મળી ગઈ હશે. એક ખીજી ટોળી ગંગા તટે જઈ, અંગાળા સુધી અને ત્યાંથી ઊડિયા^૪ સુધી ગઈ દેખાય છે. એક ત્રીજી ટોળી વિંધ્યાચળ

૧. છટા પડેલા. ૨. વધારે. ૩. તરફથી. ૪. ઓરિસા; ઉત્કલ.

પર્વતની પાર જઈને મરાઠાની પૂર્વજ થઈ. એક ચોથી ટાળી અરવલી પહાડોની કોરે કોરે થઈને મારવાડ, ગુજરાત, કચ્છ અને કાઠિયાવાડમાં આવી વસી. એ પ્રાંતોની ભાષા એકબીજાની સાથે મળતી જેવી છે; અને ગુજરાતીનું શુદ્ધ જ્ઞાન પામવા ઇચ્છનારાને આ ત્રણ—એટલે ગુજરાતી, કચ્છી અને મારવાડી વિષે કંઈ જ્ઞાન જોઈએ. એમને હેમચંદ્રની અપભ્રંશ કહેવાયેલી ભાષાની સાથે મેળવી જોવાથી, ગુજરાતી ભાષાના ઇતિહાસનો ખરો ખુલાસો જરૂર એવું દેખાય છે. વળી ત્રણ કે હિંદી ભાષાની અસર ગુજરાતીને લાગી.

૨

અંધી ભાષામાં કંઈ કંઈ તો ભેળ હોય છે. ભેળ એટલે એવા શબ્દો અને રૂઢિઓ કે જે પરભાષાથી આવેલાં છે. ભેળનાં કારણ અનેક છે: ભિન્ન ભિન્ન ભાષાના લોકોનો સહવાસ, તેમની વચ્ચે વેપાર, એકના ઉપર બીજાનો રાજ્યાધિકાર, એકબીજાની પાસેથી વિદ્યાકળા અને ધર્મનો બોધ, એવાં અનેક કારણથી અંધી ભાષામાં કંઈ કંઈનો વિકાર થાય છે.

૧. ધાર્યામાં આવે છે કે, આર્ય પ્રજા ભરતખંડમાં આવી તેથી પહેલાં (દ્રાવિડ જેવા) કોઈ અનાર્ય લોક આવ્યા હતા. દ્રવિડમાં^૧ અનાર્ય ભાષા—કાનડી, તેલુગુ, તામિલ મલયાલમર અને સિલોનમાં સિંહલી ચાલે છે. એની કોઈ ભેળ ઉત્તર હિંદુસ્તાનનાં પ્રાકૃતોમાં હોય; એટલું જ નહિ, સંસ્કૃતમાં પણ હોય, એવું કોઈ લોક ધારે છે. પણ એનો પૂરો શોધ હજી થયો નથી. જે દ્રાવિડી નહિ એવી કોઈ અનાર્ય ભાષા પુરાતન કાળે ભરતખંડમાં ચાલતી કે નહિ, એ વિષે મત પણ કાચાઅટકળ ઉપર જ હજી છે.

૨. આશરે એ હજાર વર્ષ થયાં શાક કે શાકી લોક આ દેશમાં આવ્યા હતા, અને તેઓએ કોઈ સત્તા ચલાવી હતી એવું દેખાય છે. તેમને મારી કાઢ્યાથી વિક્રમરાજની કીર્તિ બહુ થઈ. હવે આ લોક ઘણા કે થોડા, આ દેશમાં રહ્યાનો કાળ લાંબો કે ટૂંકો, એ નિશ્ચય જણાતું નથી. તેમને માર્યાથી દેશમાં શક ચાલ્યો, એ ઉપર અટકળ આંધીએ, તો દેખાય કે તેમનું બળ કંઈ થોડું નહિ હશે. તેમની ભાષા આર્ય કે અનાર્ય હતી, એ પણ કહેવાતું નથી. એ તેમની ભાષાની અસર પ્રાકૃત ભાષામાં કંઈ રહી હોય, પણ નિશ્ચયથી કહેવાતું નથી.

૧. આર્યોના આગમન પછી દ્રાવિડો દક્ષિણમાં વસ્યા તે પ્રદેશમાં. ૨. મૂળ લખાણમાં તે નામો આમ છે :- કાનડી, તૈલિંગી, તામલ, મલિયાલ, તુલુ અને સિલોનમાં સિંહલી.

૩. અલેક્ઝાંડર, મેસિડોનના રાજ્યએ આ દેશમાં ચડાઈ કીધી (ઈ. સ. પૂર્વે ૩૨૭), તે વર્ષથી કેટલાંએક સૈકાં સુધી ગ્રીક લોકોની આવજા હતી, અને કદાચ કોઈ વેળા સત્તા પણ ચાલી હશે. પણ ગ્રીક ભાષા અનાર્ય નથી, અને એ લોકોના કોઈ જગ્યાએ આ દેશમાં રહીને, અને હિંદમાં ભળી જઈને, પોતાની ભાષાની કંઈ અસર થાય એવું ક્યું, એ નથી જણાતું. જ્યોતિષશાસ્ત્રમાં કોઈક ગ્રીક શબ્દ છે ખરા, પણ તેઓ સાધારણે^૧ ચાલ્યા નહિ.

૪. મુસલમાન આ દેશમાં આવ્યા અને પોતાની સત્તા ચલાવી. તેથી પ્રાકૃત ભાષા ઉપર જે પરિણામ લાગ્યો, તે અધાને પ્રત્યક્ષ છે.

ગુજરાતીમાં ફારસી અરબીની અસર અનેક દ્વારે થઈ. મુસલમાનના રાજ્ય-થી, અને અધિકારીઓની સાથે દિલ્હીની ગમથી આવેલા મુસલમાન સિપાઈઓથી, પછી જે મુસલમાન થયા તેમનાથી, વળી વહોરા આદિક વેપારી તથા રૈયતથી, એવાં એવાં દ્વારોથી ફારસી અને અરબી શબ્દો ગુજરાતીમાં ઘણા આવ્યા. એમની સાથે પારસી લોક ગણાય. કેમ કે જે તેઓ ધર્મ વિષે મુસલમાનોના વિરોધી છે, તોપણ તેમની મૂળ ભાષા ફારસી હતી; માટે તેઓમાં જે ભાષા ચાલી તેની વળગણુ મુસલમાનોની ભાષા સાથે રહી.

૫. યુરોપના લોક આફ્રિકાને દક્ષિણ છેડે થઈને હિંદુસ્તાનમાં આવવા લાગ્યા. તે દિવસથી અધી દેશી ભાષાઓમાં તેમની કંઈ કંઈ અસર લાગી. ગુજરાતીમાં પોર્ટુગીઝના કેટલાંએક શબ્દ ચાલે છે, જેમ કે, પાદરી, ગારદી, મેજ, તમેલા, ચાવી, પગાર, પાઉં (રોટી).

વિવિધ પ્રકારના ઇંગ્રેજી શબ્દ વપરાય છે. રાજકારભારના — ગવર્નર, કલેક્ટર, જજ, પોલીસ, સુપ્રિટેન્ડેન્ટ ઇત્યાદિ. વિદ્યાખાતાના — યૂક, સ્ટૂલ, માસ્ટર, મોનિટર, ફી, બેંચ, ક્લાસ ઇત્યાદિ. રેલવે ખાતાના — એન્જિન, રેલ, લગેજ, ટિકિટ, પેસેન્જર, સ્લીપર (સલીપાટ)^૨ ઇત્યાદિ. પછી વેપારના પદાર્થના ઘણા શબ્દ. પરદેશમાંથી આવેલા પદાર્થનું, તે દેશમાં તેનું જે નામ હોય, તે જ ઘણું કરીને ખીજ દેશમાં ચાલે છે.

૩

ગુજરાતી પૂરી કે અધૂરી, એ વિષે વિવાદ કોઈ વેળા સાંભળવામાં આવે છે. કહેવત છે કે, યથા રાજા તથા પ્રજા, યથા ગુરુસ્તથા શિષ્ય: । એમ જ કહેવાય કે, યથા ભાષકસ્તથા ભાષા — જેવો બોલનાર તેવી બોલી. શામળ આદિક કવિઓ, પોતાના મનમાં વિવિધ વિચાર બોલતાં, ગુજરાતી અધૂરી છે એવું જણાવે

૧. સાધારણપણે — સામાન્ય રીતે. ૨. રેલના પાટા નીચે ગોઠવાતો પાટડો.

અટક્યા એવું જણાતું નથી; પણ નવાજૂતા શમ્દની ગોઠવણીમાં ખોતાનો વિવેક એવો પ્રગટાવ્યો કે તેમનું કહેવું ભાષામાં ચાલ્યું.

એક વિષયમાં તો અંધી ભાષા અધૂરી છે. માણસની ટૂંકી સમજણમાં નહિ આવે એવી વાતો, — એટલે ઈશ્વર વિષે કે અપારતા વિષે વાત કરીએ, તો અંધી ભાષા અધૂરી છે. માણસની બુદ્ધિને આશરે ભાષા ચાલે છે. માટે જ્યારે બુદ્ધિ ટૂંકી પડે છે, ત્યારે ભાષા અધૂરી હોય છે.

ભાષાનો સાધારણ નિયમ એ છે કે, લોકોના મનમાં જેવા વિચાર ભરેલા છે, તેવા જ તેમની ભાષામાં બોલાય છે. જે લોક વિવેકી, તો તેમની વાચા વિવેકે ભરેલી; જે લોકો મૂઢ, તો વાચા તેમના જેવી જ. ઇંગ્રેજમાં કહેવત છે કે, મૂઢ સુથાર વાંસલા-નીંધણાનો વાંક કાઢે. ભાષાનો દોષ દરાવનાર કોઈ વેળા એવા હોય છે.

જે વિદ્યાર્થીઓના હાથમાં ઇંગ્રેજ ભાષાનું અને તેની સાથે ઇંગ્રેજ વિદ્યાનું કંઈ આવ્યું છે, તેમને ગુજરાતી ભાષા અધૂરી જેવી લાગતી હોય. કેમ કે, ઇંગ્રેજમાંથી ભાષાંતર કરવું કઠણ છે. એમાં વાંક ભાષાનો નહિ, પણ લોકોનો છે. નવો શમ્દ, નવો વિષય, ભાષાનું કંઈ નવું વલણ વાપરીએ, તો વિવેકથી સમજ લેવાનો અભ્યાસ લોકોમાં નથી, માટે બોલનાર અટકે છે. કેમ કે અહરની આગળ ગાતાં છાતી કેમ ચાલે વારુ? અને જ્યાં લગી લોક સાડું નરસું, નવું જૂનું પરખી મૂંઝવે દરાવી નથી શકતા, ત્યાં લગી લખનારનો વિવેક કેમ પ્રકુલિત થાય?

ઇંગ્રેજમાંથી ભાષાંતર કરનારામાંના કોઈ એવું ધારતા દેખાય છે કે, અમે તો માના દૂધની સાથે ગુજરાતી ભાષાનું જ્ઞાન ધાવ્યા, અને ઇંગ્રેજ શીખ્યા છીએ; માટે સાક્ષાત્ દિભાગી બની ગયા. પછી ગુજરાતીનો અભ્યાસ શા વાસ્તે કરવો? પણ પરભાષાના સંપાદનના શ્રમ કરતાં, સ્વભાષામાં પ્રવીણતા મેળવવાનો આયાસ અધિક છે. શામળ આદિક કવિઓના ગ્રંથમાં જુઓ; તૂકે તૂકે આયાસનાં પ્રમાણ દેખાય છે. મનોયત્ન કર્યા પૂર્વે ગુજરાતી કાચી દેખાય, પણ પછી ખરી પાકી જણાશે. યત્નકારી અધૂરો, તો તેની ભાષા પણ અધૂરી; પણ જે વાપરનારના યત્ન સંપૂર્ણ, તો ગુજરાતી પણ સંપૂર્ણ; હા, શણગારેલી પણ દેખાય.

ગુજરાતી, — આર્યકુલની, — સંસ્કૃતની પુત્રી, — ઘણી ઉત્કૃષ્ટ ભાષાઓની સગી! તેને કોણ કદી અધમ કહે?

પ્રભુ એને આશીર્વાદ દેજો. જુગના અંત લગી એની વાણીમાં સતવિદ્યા, સદ્ગતિ, સદ્ધર્મનો સુખોધ હોજો. અને પ્રભુ — કર્તા, ત્રાતા, શોધક — એનું વખાણ એ ભાષા સદા સુણાવજો.

— જોસેફ વૉન સોમરન ટેલર

સ્વાધ્યાય

૧. જોસેફ વૉન સોમરન ટેલરે (ઈ. સ. ૧૮૨૦-૧૮૮૧) ‘ગુજરાતી ભાષાનું વ્યાકરણ’ એ પુસ્તક લખ્યું છે. એક અગ્રેજ ગૃહસ્થ ગુજરાતી ભાષાનો અભ્યાસ કરી, તેનું વ્યાકરણ રચવા નેટલો ઉત્સાહ પતાવે, એ નવાઈ પામવા જેવું છે. પરંતુ વચગાળાના અધ્યયનમાં આપણી બધી વિદ્યાર્થીની અવનતિ થઈ હતી; ત્યાર બાદ યુરોપીય વિદ્વાનો અને અભ્યાસીઓનું ધ્યાન આપણા અમૂલ્ય વારસા તરફ જતાં તેમણે તેના અભ્યાસ તથા સંશોધનની પહેલ કરી.

શ્રી. ટેલરે પોતાના વ્યાકરણના અંતે ‘ઉપગ્રંથ’ નામે ગુજરાતી ભાષાનો ઇતિહાસ આપ્યો છે. તેમાંથી આ પાઠ ઉતાર્યો છે.

૨. આપણી ગુજરાતી ભાષા મૂળે સંસ્કૃત કુટુંબની ભાષા ગણાય. પ્રાચીન આર્યોની સંસ્કૃત ભાષા, તેઓ આ વિશાળ દેશમાં જેમ જેમ વીખરાતા ગયા તેમ તેમ બદલાતી ગઈ. જુદા જુદા પ્રદેશોમાં જુદી જુદી પ્રાકૃત ભાષાઓ ઊભી થઈ. અને પછી તેમને પણ અપભ્રંશ થતાં, તે અપભ્રંશ ભાષા દ્વારા અત્યારની દેશી ભાષાઓ ઊભી થઈ.

૩. ઇંગ્રેજ વગેરે આધુનિક ખેડાયેલી ભાષાઓમાંનું જ્ઞાન અધૂરી ખેડાયેલી મનાતી દેશી ભાષાઓમાં ઉતારવું અશક્ય છે, એવી દલીલ કેટલાક કરે છે. તેમને શ્રી. ટેલરે આપેલો જવાબ લક્ષમાં લેવા જેવો છે : લોકોએ એ બધું વિવેકથી સમજ લેવાનો અભ્યાસ દાખવવો જોઈએ. કોઈ પણ અન્ય ભાષાના વિચારને સ્વભાષામાં ઉતારવો અશક્ય તો ન જ કહેવાય.

૪. પોતાની ભાષા કેળવવા માટે કરો પ્રયત્ન કરવાની જરૂર નથી, એવી માન્યતા સામે પણ શ્રી. ટેલરે ચોક્કસ ટકોર કરી છે કે, સ્વભાષા માટે તો વિશેષ આચાર કરવો જોઈએ.

શ્રી. ટેલરે પોતાના વિચારો તે જમાનાની ઓછી ખેડાયેલી ગુજરાતી ભાષામાં પણ કેટલી સફળતાથી વ્યક્ત કર્યા છે, તે ખાસ નોંધપાત્ર છે. ગુજરાતી ભાષા પ્રત્યેનો તેમનો પ્રેમ તથા તેમનું અભિમાન પણ લક્ષમાં લેવા જેવું છે.

ગાંધીજીએ ટેલરના એ શબ્દો તરફ ખાસ ધ્યાન ખેંચ્યું હતું.

પ્રશ્નો

૧. ગુજરાતી ભાષા આર્યકુળની—સંસ્કૃતની પુત્રી શી રીતે કહેવાય ?

૨. એક જ કુળની ભાષામાં જુદે જુદે કાળે અને સ્થળે શા કારણે ફેરફાર થાય છે ?

લગ અ૦ = લગી; સુધી

શક પું૦ = સંવત

વેરાવું અ૦ કિ = વીખરાવું; ફટા પડવું

આચાર પું૦ [સં.] = પ્રચાર; પરિશ્રમ

કાળાંતરે અ૦ = વખત વીતતાં

મનોચિત્ત પું૦ = મન દઈને કરેલો પ્રયત્ન

